

Левко Довгович

ХРОНІКА

Довгович Леонид Евгеньевич 1935.

**ЖИТТЯ ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ
№ 2А 424**

Левко Довгович

ХРОНІКА

ЖИТТЯ ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ

№ 2А 424

*На
ширку*

задку

маєстрові

Зоро

Циклическою

за повторією

значимствота

ствітраю.

Згадуйте

«не злим, тихим словом».

Левко

Кошиці, 6.11.2016 року

Видавництво «NITECH, s.r.o.»

Пряшів

2013 р.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR – program Kultúra národnostných menšín 2013.

© Левко Довгович, 2013 р.

© Святослав Довгович (вступне слово), 2013 р.

© Адріяна та Святослав Довговичі, (оформлення обкладинки), Ян Тільняк, 2013 р.

Vydal Zväz skautov PLAST ukrajinsko-rusínskej mládeže na Slovensku v spolupráci s vydavateľstvom Nitech s.r.o., Prešov.

Видав Союз скаутів «ПЛАСТ» українсько-русинської молоді в Словаччині у співраці з видавництвом Nitech s.r.o., Пряшів.

Všetky práva vyhradené. Toto dielo ani žiadnu jeho časť nemožno reprodukovat bez súhlasu majiteľa práv.

Усі права застережені.

ISBN 978–80–89196–52–4

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні читачі «Хроніки життя політичного в'язня № 2А 424»!

Попросили мене, як найстаршого з синів, написати вступне слово для вас, майбутніх читачів, до хроніки життя людини, яка від 14 років прожила стільки всяких перипетій, котрих би вистарчило не на одну, але й на чотири людські долі. Можливо моє вступне слово буде здаватися не традиційним, прошу, однак, взяти в увагу, що пише син автора.

Прочитавши вірша «Сповідь», яким закінчено спогади мого татка Левка Довговича про його мандри по «сталінських курортах» сиджу, роздумую і згадую, коли вперше дізнався про те, що тато пережив. І соромно, що не пам'ятаю. Можливо тоді, коли в нас вдома чи на нашому городі зустрічалися наші друзі і тато згадував окремі страхіття, які довелося йому пережити. Можливо тоді, коли не зрозумів, чого нас цілу сім'ю так докладно перевіряють на кордоні під час поїздки в Ужгород: «Ти ж їдеш додому, в Україну, на Закарпаття!» Можливо тоді, коли їздили за татком у Високі Татри, де він лікувався на туберкульоз легенів, який його мучив уже і в «сталінських рекреаційних осередках». Можливо тоді, як тато просив з ніким не говорити про те, про що вдома час від часу говоримо. І це спочатку не було для нас зрозумілим. Тільки після якогось часу здогадався, про що мамка з татом говорили потихеньку на кухні, так щоб навіть ми діти не чули. І чому татко просив нас бути обережними в розмовах з приятелями, чи однокласниками. Був під постійною «охороною» державної безпеки, яка з непохитною закономірністю «запрошувала» його на допити, навіть і нашу мамку, з метою розкрити «антидержавну» діяльність, якою, за їх міркуванням, була його безмежна любов до свого народу, який терпів під утиском московської імперії. Час від часу він це навіть обертав на жарт кажучи: «Та це ж великий привілей. Цілодобовим доглядом не може кожний похвалитися...».

Не забули ми ані на прохання тата: «Сини мої, мусите вчитись на відмінно, щоб легше поступали до вищих шкіл... Щоб не мусили здавати вступних екзаменів». Спочатку не розуміли, чому це так. А згодом, коли вже був у четвертому класі гімназії, мріяв про те, що моїм майбуттям стане музика. Був не поганим піаністом, працював з хором, хотів займатися музичними науками. Мої мрії не сповнились. Комуністичні власті дали про себе чути і мені було сказано: «Найкра-

ще буде поступати в таку школу, де вас приймуть без вступних екзаменів. Бо коли б ви їх і здали успішно, ваш кадровий «профіль» буде на перешкоду». Так і сталося, що насамперед поступив на політехнікум на студії технічної кібернетики і аж після двох років, коли у 1989 році змінились політичні обставини, перейшов на Педагогічний факультет УПІШ у Пряшеві на студії музичного виховання.

Згадав і на перші мої зустрічі з «українським буржуазним націоналізмом», коли тато дав мені прочитати деякі книги. Само собою не ті, які нам щорічно надсилали на основі замовлення з видавництва Радянська книга, але такі, яких я б як «вірний син Чехословацької Соціалістичної Республіки» навіть бачити не мав.

Згадую і на те, що зразу після того, як тоталітарний режим відійшов у минуле, ми вдома говорили, що було б гріхом перед майбутніми поколіннями, коли б пережите в'язнем № 2А 424 залишилося для них таємницею. Навіть з нагоди одного дня народження подарували йому і диктофон, мовляв: «Мусиш продиктувати свої спогади. Ми в разі чого перепишемо в книгу».

Дякуючи Всевишньому вийшло так, що встиг написати їх особисто і тепер вони у вас в руках. Перекоаний, що незаперечний талант розповідача в сполученні з фактами «Хроніки», захопить не лише тих, які більш чи менш пережили страхіття «найдемократичнішої» системи доведеної в «досконалість» Сталіним та його поплічниками, але й тих, для яких це вже давня історія. Бо навіть після більш ніж шістдесяти роках від післявоєнних подій, які для сотні тисяч українців принесли неабияке страждання, аж моторошно стає від того, як могли з чотирнадцятилітньої дитини зробити зрадника не своєї, але «чужої держави», радянського народу і відсудити, крім іншого, і за абсурдне обвинувачення ніби він – син священика – діставав листи із самого Ватикану.

Признаюсь, що і я багато нового довідався і багато зрозумів. Зрозумів, чому ми як діти, приходячи додому із словацької школи, брали в руки підручники української мови, щоб проробити домашні завдання з української мови і аж після того сідали за домашні завдання для словацької школи. Хоч нам, як дітям, не завжди це подобалося, належить за це татові і мамці велика подяка. Бо змалку ми знали, хто ми є. Навіть і листа Ісусикові перед різдвяними святами з проханням принести нам вимріяні подаруночки ми закінчували проханням, щоб «приніс волю Україні».

І для мене «Хроніка» є більш як захоплюючою. Розкрились переді мною нюанси, котрі дали зрозуміти, які люди і які події формували незламний характер мого тата, його безмежну любов до сотнями літ

каліченого нашого українського народу і його культурної спадщини. Зрозумів, чому після такого «вишколу», і наперекір тому, що весь час тато і ціла наша сім'я була під доглядом державної безпеки, він ніколи не здався своїх ідеалів. Незважаючи на здоровельні проблеми, які є спадщиною більш як шестирічних «сталінських курортів» і навіть на всякі перешкоди й непризнання з боку окремих чільних представників русинів-українців, уже повних 50 років відданою працею намагається зберегти, на жаль, вже лише залишки культури і традицій колишнього кількості тисячного автохтонного українського населення Пряшівщини.

Хочеться висловити надію, що «Хроніка» стане не тільки дальшою фактографічною книгою написаною про радянські гугаги чи безглуздість кожного виду диктатури, але не дозволить забути про людину, яка все своє життя пожертвувала боротьбі за кращу долю свого народу. Тато завжди говорив: «Сини мої, я не доживусь Незалежної України, але вірю, що ви доживетеся!» Дожився і він, та, на жаль, констатує, що «дожився Незалежної України де-юре, але не де-факто!» Хочеться вірити, що безмежна любов мого тата до нашого народу послужить прикладом передусім для молодих читачів.

Тож пропоную і вам познайомитися з хронікою життя людини, яку маю честь називати своїм татом.

Святослав Довгович.

З ЯКОГО Я РОДУ

Кілька інформацій про моїх предків

На жаль, маю дуже стислі інформації тільки із спогадів моєї мамки, тата і старших осіб, з якими я зустрічався у «сталінських курортах», або після повернення з Сибіру в Ужгород, котрі розповідали мені про моїх предків. Моя доля склалась так, що я дуже мало прожив у зрілому віці на моїй рідній, незабутній Срібній землі, тобто на Закарпатті, і тим самим не мав можливості перевірити, чи доповнити нижченаведені дані про моїх предків. Якщо знайдуться якісь неточності, прошу компетентних зробити поправки і доповнити мої інформації.

Наша мамка

За розповідями мамки, Анізії Сильвай, їхній рід з боку її мами, моєї любимої бабусі, (з татового боку ми нашої бабусі не знали), походив з Галичини – за прізвиськом ПУЗО. Старий шляхетський рід, нащадки якого в половині XIX сторіччя збідніли і «порозлізались» за кращою долею і за студіями у навколишні європейські держави. В родоводі, який опинився на Закарпатті, переважали священики, а окремі з жіночого роду були вчительками, або, закінчивши монастирські школи для дівчат, виходили заміж за священиків, ставали «попадями», як їх називали на Закарпатті, були домашніми господиньками. Однією з них була і наша бабуся Ольга Пузо, яку я пам'ятаю з наймолодших років мого життя, як жінку дуже горду, шляхетної поведінки, проте ніколи не дала відчутти нікому, аж до свого відходу у вічність у 1943 році, що походить з шляхетського роду. Частково і нас, своїх внуків, мене і мою старшу сестру Олівію (менші сестри Георгія, яка ще була малою, а Едіта народилася після її відходу у вічність), намагалась виховувати в шляхетському, але в дуже скромному й чемному дусі. Ще й сьогодні чую її слова: «До жінок і дівчат уже від юнацького віку завжди мусиш поводитись чемно, шляхетно, привітатись цілуванням ручки. Не забувай, що і тобі життя дарував Бог через жінку... Якщо підеш до когось одягнений в святковому одязі, ніколи на відвідинах і в товаристві не знімай піджак, хоч би як було тобі гаряче!» Та ще повно інших правил бонтону.

Тато нашої мамки, Нестор, священик східного, греко-католицько-

го віросповідання, походив з шляхетського, графського роду СИЛЬВАЇВ, які були землевласниками в Потиссі, зараз Угорщина. Був він одним із синів отця Івана Сильвая, мого прадіда, котрий, за словами моєї мамки, залишив свої графські спадкоємні маєтки своїх предків селянам, закінчив теологію і пішов служити Богу і людям у верховинські села Закарпаття. Рід Сильваїв ймовірно був нащадком русинів з Потисся тотожної назви, як і весь наш народ, поки московський цар Петро I на початку XVIII століття не вкрав історичну назву нашого народу русин – руський для назви москвинів, московської імперії, московського народу.

Мій прадід Іван Сильвай – священик, поет, письменник, був одним з ширшої плеяди відомих народних будителів на Закарпатті у XIX сторіччі. Разом з іншими тогочасними національно-свідомими діячами (О. Духнович, О. Павлович, А. Добрянський і інші), намагались зберегти національні права закарпатських українців-русинів. Писав свої твори народною мовою, тобто закарпатським діалектом, пізніше, однак, під впливом «панславістських», точніше «москвофільських» течій, як і десятки дальших діячів Закарпаття, але й Галичини, писав російською мовою. Під кінець життя, перебуваючи певний час у василіанських монастирях в Галичині, знову вернувся до народної мови. Свої твори друкував під псевдонімом Урііл Метеор. Захоплювався історією нашої церкви й нашого народу, доказом чого були й імена його синів: Нестор, Урііл, Сіон, Корнилій. Перші три були священиками і талановитими музикантами. Четвертий, Корнилій, за словами мамки, студював на вищих мистецьких школах в Німеччині і був визначним художником-портретистом і пейзажистом, але й непересічним іконописцем.

Отець Сіон Сильвай заснував і керував в селі Тур'я Ремети мішаним хором, який в 30 роках XX сторіччя виступав з концертами і за кордоном. Мав досить багато хорових композицій – на жаль, з його пісень для чоловічого й мішаного хору є в мене тільки кілька творів – все пропало через невідповідальність його доньки Єлизавети Ортутай, яку, після повернення з Сибіру у 1956 році, я просив віддати мені композиції отця Сіона – не захотіла. Згодом, після мого виїзду в Чехословаччину, захворіла і переїхала до сина в Угорщину. Композиції мого вуйка з горища у нашій спільній квартирі в Ужгороді по вул. Духновича – пропали! Отець Сіон був і талановитим різьбарем по дереву. Ще й у 90-х роках минулого століття, під час наших відвідин села, старші люди в Тур'я Реметах з великою пошаною згадували його. Є такі думки, що свої найкращі музичні та різьбарські композиції створював тоді, коли «паніматка», намагаючись перевиховати

«невихованого» чоловіка, замикала його в коморі, що ставалось дуже часто, і він у своїй комірчині творив. Коли селяни не бачили отця духовного день-два, приходили на парафію, щоб пан превелебний ішов висповідати важкохворого, хоч це була й неправда, аби тільки звільнити його з домашньої темниці його «любимої жіночки» – це ще й сьогодні загальновідома історія серед старшого покоління в Тур'я Реметах. За словами нашої мамки, одну з його різьбарських праць (на мотиви чеської народної казочки «Гонза (Іван) і шестиголовий змії», вирізьблених у 12 картинах, відкупила у 1930 році донька тодішнього президента Чехословаччини – Аліца Масарик, яка час від часу була гостем у моєї бабусі в Тур'я Реметах.

Отець Урїл Сильвай, навпаки, мав жіночку, як кусник хліба. Був диригентом славного хору ужгородських богословів, який у 30-х роках минулого сторіччя показав шедеври нашої духовної хорової музики і невмирущу красу нашого церковного обряду навіть за кордоном.

Від старших священників, які були на «лікуванні» зі мною у «сталінських санаторіях», я довідався, що мій дідусь, отець Нестор, хоч і не керував жодним хором, проте мав домашній оркестр. Його чотири сини Євген, Нестор, Андрій, Іван і дві доньки Віра й Анізія (наша мамка) – всі закінчили «домашню» основну музичну освіту і грали на різних музичних інструментах. На жаль, дідусь у 1918 році, сповідаючи хворих, і сам захворів на холеру, яку принесли на Закарпаття московські війська, і помер. Бабусі пощастило вивести дітей в люди. Євген і Нестор стали священниками, а наймолодший син, 22-річний Іванко, місяць перед висвяченням на священника, захворів і помер. Був солістом ужгородського хору богословів. За словами моєї мамки його діапазон голосу перевищував дві з половиною октави.

Найстарша з дітей, тітка Віра, вийшла заміж за священника отця Сокола з Пітсбургу, який закінчив теологію в Ужгороді. Виїхала з ним у 1927 році в Америку. Була вчителькою гри на фортепіано. Бог дарував мені зустрітись з нею у 1991 році – їй було вже 90 років, але закарпатську народну мову не забула. (Маємо вдома автентичний запис нашої розмови з тіткою – «по-нашому»). З ностальгією згадувала свої молоді роки на Закарпатті, свою рідню... При цьому в її голосі було чути певне розчарування роками пережитими в Америці. З усмішкою згадувала своїх наймолодших братів Андрія та Іванка, зокрема їхні суперечки: Іванко – «народовець», подивляв Духновича, Шевченка, Андрій – «москвофіл – пушкіновець», хоч переважна більшість наших предків вважали себе «утро-росами». Дуже часте явище в сім'ях священників Закарпаття кінцем ХІХ і першої половини ХХ сторіччя.

Коли б мене доля не занесла у «сталінські курорти» між наших хлопців, і я був би став «угро-росом», в кращому випадку несвідомим русином.

Передостанній за віком, син Андрій, був лісничим, а після другої світової війни став співаком і основоположником Закарпатського заслуженого народного хору.

Фрагмент з розповідей моєї мамки про її брата Андрія:

Вуйко Андрій був білою вороною славної сім'ї священика Нестора Сильвая. До навчання великої охоти не мав. Його найбільшим зацікавленням була музика та всякі витівки непосидючого підлітка-шибеника. В шести роках, стоячи на маленькому дитячому стільчику, грав на контрабасі у домашньому оркестрі батька Нестора, який у 20-х роках минулого століття своїми інтерпретаціями міг гастрювати і перед вимогливішою публікою. Якось з бідю закінчив Середню школу лісознавства і працював у верховинських селах лісником. На одній нараді лісників у корчмі в Малому Березному, за участі вищого начальства з Ужгороду, обговорювалися плани роботи в лісових ділянках. Після наради, як і належить, почалося невеличке гуляння при чарочці домашньої слив'янки, ковбаси, овечого сиру та обговорювання різних селянських проблем. Вище начальство – переважно бунчужні чехи – дуже часто висміювало і жида – корчмаря, але найчастіше простих верховинських селян, мовляв: «...русини найпримітивніший народ на світі, без освіти, без елементарних моральних вартостей і засад, одним словом бидло...»

Вуйко Андрій намагався захищати бідних селян – без великого успіху. Одного разу, випивши трохи більше слив'янки, не витримав. Разом з двома лісниками – нашими хлопцями, замкнули двері на корчмі і почали провчати «гордих панів» так ретельно, що оті були змушені втікати через маленьке віконце. Вуйка Андрія і двох його помічників-захисників, «примітивних русинів», поставили перед суд і засудили умовно на три місяці та грошові штрафи.

Наш тато

Предки нашого тата були переважно вчителями та священиками на Закарпатті. Наймолодший брат мого прапрадіда (по татові), отець Василь Довгович – священик, поет, письменник (свої твори писав руською – закарпатським діалектом, латинською та угорською мовами), філософ, член Угорської академії наук – у 1848 році очолив повстання своїх парафіян-селян проти феодалові графу Шенборнові, вигнали пана з його прекрасного замку (зараз санаторій «Карпати») між Свалявою та Мукачевом. За такий вчинок отець В. Довгович мав

бути судженим Кесарським судом у Відні. Оскільки священники були підпорядковані виключно церковному суду, його справа була передана через ужгородського єпископа у Рим, але великий «бунтар» незадовго відійшов у вічність і вже не було кого судити. (Перші інформації про отця Василя Довговича отримав від професора Корнилія Заклинського, з яким мене доля звела в Празі у 1957 році, під час відновлювання діяльності празького українського хору).

Мій дідусь по татові, Діонісій Довгович, був професором фізики й математики на гімназії в Мукачеві. Бабуся, татова мама, з роду Грабарів, яка в 1918 році померла також від холери, була племінницею члена Київської академії наук, проф. Грабаря, відомого художника і мистецтвознавця, який вкінці ХІХ сторіччя переселився з родиною в Київ, де жив, творив і викладав на вищих учбових закладах мистецтвознавство й архітектуру.

Тато дуже мало говорив про своїх предків. Після смерті його мами, дідусь Діонісій одружився знову. Мачуха швидко «загнуздала» дідуса і мій тато з братом Діонісієм розбратались з нею і відійшли з дому, як кажуть – «на власний хліб». Аж після смерті мачухи почали знову відвідувати свого тата. Тому, мабуть, інформації від тата про його предків були занадто скупими. Дальшою причиною могла бути і 13-річна розлука з татом. Він був змушений у 1944 році втекти за кордон і ми з мамкою і двома сестрами зустрілись з татом аж у 1957 році, коли радянські органи дозволили нашій сім'ї виїхати за татом у Чехословаччину.

Мої родичі: Анізія Сильвай (1905-1969), отець Євген Довгович (1903-1983) – поховані у Кошицях на цвинтарі «Розалія».

Дитячі роки

Село Вільшинки

Я народився 29 вересня 1935 року в Ужгороді. Перші два роки свого життя прожив у прекрасному верховинському селі Вільшинки під полониною Рівною (по народному Вульшинки та полонина Руна), де тато був священником в 1931-1937 рр. (Доля зв'язала мене з селом Вільшинки на кілька років і після війни, а навесні 1948 року частково вплинуло на моє подальше життєве прямування).

Наведу одну подію з мого життя у Вільшинках, про яку розповіла мені мамка, а саме – я вже у шестимісячному віці став «алкоголіком». В окремих верховинських селах, через брак квартир, вчителі мешкали часто на парафіях. Так воно було і у Вільшинках. Учитель Станканинець, завзятий мисливець і приятель чарочки, щовечора випи-

Найближча родина – 1936 рік. Внизу справа мама, тато й автор. Посередині в другому ряді бабуся автора – Ольга Пузо-Сильвай.

вав одну пляшку червоного вина, ніби рекомендовану лікарем для лікування тільки самому вчителеві відомих хвороб. Дуже любив дітей і щовечора грався зі мною. Мої рученята потяглись за склянкою з вином. Добросердечний учитель почастивав мене кількома маленькими кавовими ложечками, для мене ніби дуже смачним червоним вином. Мамка дивувалась, що я цілу ніч проспав без єдиного пробудження, але ані пізно вранці не могли мене збудити і вже хотіли послати запряжені сани в Тур'я Ремети по лікаря. На щастя обійшлося все без лікаря. Учитель аж після кількох днів зрадив причину мого глибокого сну.

Про нашого учителя мамка розповіла мені і таку пригоду: одного разу, після успішного цілоденного полювання затримались у селі Турички в корчмі у жида аж поза північ. Учитель в «доброму» настрої вибрався ліською дорогою через верхи додому, у село Вільшинки. Не послухав свого товариша, щоб переночував у нього і не йшов проти ночі у лісові дебрі. На півдорозі до села, змучений крокуванням у верх і домашньою слив'янкою, вирішив вилізти на оборіг з сіном і відпочити. Що чорт не хотів – пробудився від великого шуму. Дивиться – недалеко від нього, на оборозі, ведмідь, а під оборогом табун диких свиней з малими свинками. З голови завзятого мисливця зразу випарувала вся горілка. Зрозумів, що дикі свині загнали молодого ведмедя на оборіг. Інстинктивно попхав ногами ведмедя вниз з обо-

рогу. Над ранком повернув на парафію напівсивеньким, що ані мама, ані тато в першу мить не впізнали, що це учитель Станканинець, їхній квартирант.

У 1937 році тато отримав парафію на підгір'ї величавої гори Маковиця, в селі Лінці, на північ від містечка Середнє, розташованого посередині між містами Ужгородом і Мукачевом.

Село Лінці

Мої дитячі роки були надзвичайно гарними, якими тільки можуть бути прожиті роки у селі, в якому дотримуються народні традиції та споконвічні народні звичаї на різдвяних, великодніх й інших церковних і нецерковних святах календарного року. В той час це ще було «модним».

Автор з мамою, татом та старшою сестрою Олівією в 1937 році.

З великим захопленням згадую вечорниці з прядильницями, хороводи дівчат на Івана, ворожіння на Андрія – все це з багатими народними традиціями, чудовим змістом і мелодіями народних пісень – нашого невмирущого пісенного багатства, та відзначення ряду інших свят і подій протягом року, наприклад ставлення прикрашених «маїв» своїм коханим дівчатам в ніч з тридцятого квітня на перше травня, які влучно характеризували соціальний стан і поведінку окремих дівчат та міру залицання парубків. Березові чи смерекові (інколи і ялинка) «маї» на дерев'яних стовбурах-тичках, окремі більше п'ять метрів висоти, прикра-

шені різнокольоровими паперовими або шовковими стрічками, визначали міру багатства окремих парубків. Ще один символ цього народного звичаю мав глибокий зміст, проте був і чималим негативним явищем для дівчини, яка на своєму «маї» мала тільки червоні стрічки – незаперечна ознака, що ця дівчина вже любила не з одним парубком. На жаль, таке клеймо досить часто примушувало дівчину втікати десь до рідні в інше село, або і в місто, щоб плином часу змити із себе таку, тодішніми законами села гідну засудження ганьбу. Шкода, що сьгоднішні закони села є аж занадто ліберальними.

Мені було 5 років, коли мій приятель, 18-річний парубок Петро, брав мене до села на вечорниці, а вночі приносив сплячого додому. Мабуть, тоді в дитячий мозочок була зацеплена на ціле життя ота глибока повага до народної пісні, музики, до різноманітної й оригінальної культурної спадщини нашого народу.

Незабутніми стали для мене і різдвяні свята з народними звичаями, святвечірнім столом, обмотаним ланцюгом, щоб до наступного різдва ніхто не відійшов з сім'ї у вічність та з 12 щедровечірніми, виключно пісними стравами; з соломною на підлозі цілої кухні, а в ній розкиданими волоськими горіхами, котрі ми шукали в соломі, хто знайшов найбільше – це означало символ майбутніх достатків і багатства; з подарунками від Ісусика; колядами, «бетлегемами» (вертеп) і прекрасними тріскучими морозами та грубою периною біленького-біленького снігу.

Великдень з посвяченням округлих пасок (окремі з них діаметром до 30 см та висотою біля 20 см – розміри паски символізували багатство даної родини) й інших «делікатесів», з писанками, візерунки яких вміють створити тільки руки жіночок нашого роду – все це у величезних кошиках з двома ручками, котрі до церкви і з церкви мушили нести дві особи (одна б не справилася з ним), намагаючись після св. Літургії та посвячення паски якнайшвидше добігти із свяченим додому (бо перші, що добігли, були до наступного великодня щасливими і жили в гараздах); обливанням водою, що мало в нашому селі Лінці і в навколишніх селах строгі закономірності. Наприклад: на перший день великодня, у неділю, після св. Літургії та посвячення паски і спільної великодньої «трапези» освячених дарів, мали право поливати хлопці дівчат. На другий день, у великодній понеділок, після церковних обрядів, навпаки – дівчата хлопців, а на третій, у вівторок після обіду – усі усіх!

Пригадую такий випадок: великодній вівторок. З нашого городу, який з одної сторони обмивався річкою, що текла серединою

села, а за нею проходила головна дорога – Середнє-Лінці-Гайдош-Кибляри-Пацканьова – можна було спостерігати масове обливання і надзвичайно радісні веселощі мешканців села, зокрема молоді. Раптом по головній дорозі, за річкою, у святковій уніформі, в блискучих капелюхах з пір'ям, з крісами з багнетами, блискучими шаблями, як і належить у таке велике свято (слід признати, що малярські власті ставились з відповідною повагою до народних звичаїв) – йдуть два малярські жандарми. З хати, за річкою та дорогою, напроти нашого городу, вибігає молода вдова Катерина з двома відрами води і виливає їх поступово на обох жандармів. «Піркоші» (так прозивали малярських жандармів наші люди по селах) з несподіванки завмерли і не встигли навіть відскочити вбік від того «нападу». Всі, що бачили отой неочікуваний вчинок, молоді поливальники і старші люди, остовпіли. З веселого гармидеру раптом подиву гідна німа сцена з німим питанням: що станеться? Що зроблять «піркоші» з Катериною? Бо малярські жандарми не «гralись в рукавичках» з нашими людьми. А вони поклали швиденько кріси на землю, впіймали молоденьку вдову Катерину, занесли обережно на руках у річку, перевертали ніжно у холодній водичці, щоб Катеринка була ціла мокра та цілий рік здорова, винесли на дорогу, поставили обережно на ноги, взяли кріси, виструнчились, козирнули на прощання, як на якомусь державному параді, і пішли далі ввєрх селом за своїми справами.

* * *

Необхідно підкреслити, що наші батьки ніколи не забороняли нам товаришувати з селянськими ровесниками, що було писаним правилом в окремих сім'ях священників, які під впливом «панських малярських звичаїв» зверху дивились на селянських «простаків». Тато привчав мене і старшу сестру Олівію з п'яти-шести років до праці в городі – влітку вже з 5-6 години ранку. Не обійшло мене ані пасіння худоби, хоч і був сином священника, ані бігання босоніж з ранку до вечора, оббиваючи об каміння пальці та зупиняючи кровотечію полосканням у холодній воді найближчого струмочка і заліплюючи рану глиною, перемішаною з власними слинками, і, дивуйся світе, ніколи жодного тетанусу не було! Моїм дальшим щоденним обов'язком влітку було сторожити бджоли, щоб рій не відлетів десь далеко у ліс.

Однак, мене найбільше тішило, коли тато пустив мене на кілька днів у виноградники (де парубки сторожили дозріваючі грона винограду від лисиць і птахів) до мого приятеля Петра, який мене з малих років брав з собою на вечорниці між молодь та допомагав мені,

Автор з мамою, татом та сестрами Олівією (вправо) і Георгією (вліво) в 1943 р.

5-річному по вуха закоханому «парубкові», вночі на 1 травня ставити «май» моїй «фраїрці» Юстині, яка була старша за мене на три роки і перед дітьми сміялась з мене «шмаркатого» – через те моє «кохання» до неї дуже швидко погасло.

В пам'яті на ціле життя залишилась згадка на моє перше і, на жаль, останнє ставлення прикрашеного «мая».

Моя «перша велика любов» прийшла аж після Юстини.

Ще у дошкільному віці «закохався я страшенно» в донечку священика з сусіднього села Кальник – Едіту. Наші сім'ї часто зустрічались не тільки під час «отпустів» (так називають на Закарпатті та Пряшівщині храмові празники), але і частіше. Едіті вже доходило до 18, а мені було 5 років. Під час відвідин у нас, або в Кальнику, Едіта весь час гралась зі мною, з малим хлопцем, навіть батьки наші говорили, що коли б я був в тому віці, що й Едіта – могло б з нас бути гарне подружжя. Говорив я з Едітою «серйозно» і на цю тему і вона пообіцяла чекати на мене, поки я підросту. Одним словом, любов аж «до гробу»! Мою Едіту, однак, нечистий звів на манівці. Раптом отримали запрошення на весілля. Я кілька днів ходив, як з хреста знятий, як кажуть не пив, не їв, проклинав свою Едіту за її зраду, в думках навіть вбивав її. Розрадило мене трохи, коли мамка знайшла десь старовинну, мідяну ступку, мабуть, ще з доби мамчиної прапрабабки, і каже: «Такого шлюбного подарунку Едіта ні від кого не дістане!» і порадила мені, як оту ступку гарненько вичистити, щоб виглядала, як нова.

(Під час війни, коли для гармат забирали із сіл ще й дзвони, дійсно було неможливим купити подібну ступку). Це трохи розрадило мої жалі. Настав день шлюбу. Їдемо, а дощ – як з відра. «Молодята будуть багатими», – зауважив наш погонич.

Приїхали. Молода вже одягнена, роблять останні поправки на її платті, зачісці. Вбігаю в кімнату з запакованим подарунком і з сльозами на очах:

– Ти чого не почекала на мене? Ти ж обіцяла! – Едіта підбігла до мене, взяла на руки і також розплакалась, а мої заболочені черевики зробили неабиякий слід на сніжно-білому платтячку невісти!

Частковою сатисфакцією мого «відданого кохання» було, що у 1943 році прийшла на світ Божий моя наймолодша сестричка і я наполягав на тому, щоб їй дали ім'я Едіта, інакше її не хочу вдома бачити. Батьки вислухали моє прохання!

* * *

У нас на парафії мешкав Теодор Ройкович, мій учитель в народній школі в Лінцях, походженням із славного, великого і національно-свідомого роду Ройковичів (були між ними священики, вчителі, але й славні лікарі) з Пряшівщини. Був освіченим педагогом, який своїми навчальними методами вмів зацікавити і найбільших селянських розбишак – учні його дуже любили. Разом з моїм татом реалізу-

Справа автор, молодша сестра Ґеорґія і старша сестра Олівія.

вали з молоддю постановки вертепу, одноактних п'єс тощо. Ціле його життя було трагічним. Закінчив духовну семінарію в Пряшеві, але на священника не висвятили, бо хотів взяти за дружину дівчину, яку категорично відкинули його батьки. Розчарований Теодор розбратався на ціле життя з ріднею, залишив Пряшів і пішов учителювати на Закарпаття. Призначення отримав у село Лінці. Зразу після приходу радянських військ у жовтні 1944 року попрощався з нами і відійшов у невідоме. Ані наші батьки, ані найближчі колеги-вчителі не знали про його дальшу долю. Аж у листопаді 1965 року, під час методичної допомоги у підготовці театральної вистави в селі Матисова (район Стара Любовня), від молодшого брата Теодора Ройковича, директора в той час ще української школи, довідався про те, що Теодор за публічні протести проти ліквідації греко-католицької церкви в Словаччині був ув'язнений, де захворів психічно і живе самотньо в селі Тихий Потік. Вирішив у 1966 році відвідати свого любимого учителя, здоровельний стан якого був уже дуже поганим. Тримався при житті з допомогою селян-сусідів. Зрадів нашій зустрічі, згадав село Лінці. Здивувало його, що я вже такий «великий». Розмова не клеїлась, мабуть, під впливом його хвороби. Через кілька місяців дійшла до мене сумна вістка, що «старий учитель», як його звали мешканці Тихого Потока, відійшов у вічність і похований на цвинтарі села.

* * *

Пригадую, що тато не поводився до селян з позиції «пана превелебного». Не давав відчутти, що він хтось вищий від простих людей, тому й селяни відносились до нього з повагою, і не тільки через священство. Для прикладу хіба стільки: у 1944 році, коли влітку мадяри позабирали з села всіх хлопців і чоловіків, які не були мобілізовані у війську і повезли їх десь у Карпати копати траншеї, залишивши в селі підлітків, хворих і чоловіків над 60 років, тато, щоб не пропав багатий врожай пшениці та інших зернових, у неділю після св. Літургії, біля церкви зібрав залишки чоловіків і спільно розпланували «колективні» жнива на полях цілого села – разом усі, між ними і тато, косили пшеницю і жито зранку до вечора підряд від одного лану до другого, а жінки і дівчата в'язали снопи, клали в хрести (десь кладуть у кіпки) і готували їжу для женців. Багатий врожай зернових не пропав. Після жнив дві молотарки пересували з двору в двір і знову таки спільно молотили зерно всім підряд – чим не сталінський колгосп? – але без примусу і репресій.

Влітку 1944 року наше село кілька разів відвідали радянські партизани під командою Ковпака, які мали свою стоянку в лісах гір-

ського пасма Маковиця, не цілих 10 км від нашого села. Командир Ковпак, його заступник Тимко і політрук Грабар (внук академіка Грабаря з Києва і троюрідний брат мого тата) кожного разу зупинялись у нас на парафії попиту доброї сливовиці (слив'янки), закусуючи білим хлібом та домашньою солониною. Ніколи, однак, Ковпак і його заступник, крім політрука, не поводитись якось нахабно, навпаки, були дуже чемними, що страшенно дивувало наших батьків, які про «комуністичних чортів» з Московії мали свої уяви й переконання. Ані тато з мамкою не могли порозуміти їхню поведінку до нас. Чи то був поголосок про людяність тата зі сторони селян, вроджена інтелігенція наших гостей, або якась інша причина? Навіть з нами, дітьми, жартували. Розуміли ми, правда, тільки Ковпака, який говорив подібною мовою до нашої «бесіди» (навчальною мовою в школі був закарпатський діалект). Тимко й Грабар говорили, за маминим поясненням, російською мовою. Над прислужниками маляр або німців робили партизани нелюдські розправи, так само як і німці та комуністи над представниками визвольного руху в Україні. Питання: «Хто від кого вчився? Чи Сталін від Гітлера, чи навпаки?»

З нашого села забрали і розстріляли нотаря-мадяра, який наробив дуже багато зла і в навколишніх селах. На голому тілі розстріляного нотаря біля дороги за селом політрук Грабар залишив лист з написом: «Ніхто не сміє похоронити нотаря, бо буде розстріляний!» І наперекір погрозам тато виконав обов'язок священика і поховав нотаря – все ж таки похрещена людина.

Вже другої ночі партизани були у нас і треба дякувати командирю Ковпаку, що політрук Грабар не застосував своїх погроз до тата. Ще й сьогодні відчуваю оте напруження, коли Ковпак і Тимко переконливо, навіть підвищеним голосом, пояснювали політруку, що тато виконав тільки свій обов'язок священика. Пригадую, що політрук тріснув дверима і пішов на двір, не випивши ані чарку слив'янки. Відтоді вже в нашу хату не заходив, хоч партизани приходили в село, а Ковпак з Тимком завітали до нас ще кілька разів.

З партизанським загonom Ковпака відбувся ще один цікавий момент. Кінцем літа 1944 року сотня малярських ранених фронтовиків прийшла на тижневий відпочинок у нашу школу, як і німецькі фронтовики у 1943 році. І ніби навмисно, вночі знову прийшли партизани. Було їх набагато менше, ніж раніше. Не було ані «строногого» політрука. Мадяри забарикадувались у школі – думали відбиватись. Тато, відчуваючи напружену ситуацію, попросив Ковпака, щоб не чіпали ранених малярських військовиків. І дивуйся світе, Ковпак послушав тата, кажучи: «Вони ж мають таку саму долю, як ми, у нашому відділі

також є ранені!»! Запропонував навіть покликати на парафію раненого сотника-мадяра на спільну чарочку. Пригадую і таке, що татові за дуже короткий відтинок часу, не знаю яким чудом, вдалось zorganizувати у людей з села горілку й необхідну перекуску для цілого відділу партизанів і малярської сотні – все обійшлося мирно. Ковпак і Тимко зустрілися з сотником маляр за нашим гостинним столом. Люди говорили і таке, що партизани разом з малярськими військовими пили, гостилися і навіть у карти грали! Якою мовою спілкувались – невідомо. Щоправда, і між партизанами і в малярській сотні були хлопці з Закарпаття, які більш-менш володіли угорською та українською мовою, або закарпатським діалектом.

Ще й сьогодні згадую той вечір, хоч мамка запроторила нас досить скоренько у пивницю, де ми мали ліжка й переважно кожну ніч спали там, побоюючись американських і радянських літаків, які майже щовечора, починаючи точно з 21.00 години, перелітали понад наше село бомбардувати Ужгород та залізничний вузол у містечку Чоп.

Одного вечора знову загули літаки над нашим селом. Ми всі вже привикли до отих щовечірніх «відвідин» і вже не поспішали так швидко у пивницю, залишилися дивитися на освітлений «свічками Молотова» (так називали ракети, якими освітлювали об'єкти міст, щоб краще попадати в ціль) горизонт над Ужгородом – видовище нещоденне! Раптом у нижньому кінці села появилось вогняне сяйво аж «під небеса» і зразу після того настав страшенний вибух, який затряс вікнами і оглушив нас. Миттю всі ми, і з пестункою Оленою, опинилися у пивниці. Згодом зійшла у пивницю і наша мамка, яка поралася у кухні і здивовано запитала: «То хто вночі вирішив трепати¹ килими»? Мамка трохи недочувала і вибух сприйняла як витріпування килимів. Ми всі вголос засміялись, хоч і були перелякані від вибуху. Тато зразу, не враховуючи небезпеку, побіг в нижній кінець села, щоб в разі потреби допомогти людям. На щастя, все обійшлося кількома розбитими вікнами на хатах у нижній половині села.

Виявилось, що над містечком Чоп в бомбардувальник вцілили з протилітакової гармати і пілоти, рятуючись, повернули літак на північ і всі бомби, на превелике щастя, скинули під селом, у глибоку яругу. Коли б скинули бомби над селом – була б страшенна трагедія! Згодом дійшла до нас вістка, що літак перелетів понад південні схили Карпат, а на другому боці гір впав і загорівся. Пілоти ніби врятувалися, бо зіскочили на парашутах.

---

¹ Трепати – витріпати килим, полотно тощо.

Моменти з партизанами згадую ще й тому, що через 20 років доля мене знову звела з командиром Ковпаком вже в Чехословаччині, під час дуже цікавих обставин.

15 жовтня 1944 року в наше село Лінці, через гору Маковицю, з важкою військовою технікою ввійшли радянські війська. Кожний дивувався, як вони з важкими гарматами, запряженими кіньми і само собою «тягловою» силою бідних солдат, здолали Маковицю.

* * *

Початком листопада, вночі, прийшло на парафію кілька російських солдат, нагнали нас в одну кімнату і почали хазяйнувати на «московсько-зłodійський» спосіб, грабуючи наше добро. Позабирали все, що було цінніше – одяг, новенькі комплекти білизни на лїжка, яку мамка готувала вже для нас як придане, вишивані обруси, золоті дорогоцінності мамки і нас – дітей, що отримали від хресних батьків, наприклад швейцарський годинник з платини, який я отримав від свого хресного тата. Образно кажучи, вичистили усі скрині доценту. Тато залишився тільки в тому, що мав одягнене на собі – в сорочці і штанах. Тато жартував: «Ще хоч обидві реверенди залишили!» Навантажили все до двох газиків і повезли невідомо куди.

Другого дня тато, як і належало, пішов в містечко Середне і «замельдував»², тобто повідомив про оте злодійство НКВД-НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ, нащадок колишнього ЧК і попередник ще «кращого» КДБ-КГБ). Замість розшуків грабіжників, НКВД в другій половині листопада прийшло арештувати тата.

На щастя, староста села був досить кмітливим, запросив офіцерів НКВД на чарочку-дві домашньої сливовиці, свого сина послав з переказом до Петра Граба, мого напарника під час ставляння маїв, щоб Петро поспішив попередити тата про прихід енкаведистів і їхній намір ув'язнити його. Крім офіцерів, які випивали у старости, приїхали в село на газиках й інші військові. Петро також не з неба впав, з тією неприємною вісткою прибіг на парафію і запропонував татові заховатись у церкву, бо через військовиків у селі вже іншого рятунку не було. Дав мені відповідні інструкції, як тата замкнути в церкві, а сам побіг до церковника по другий ключ від церковних дверей. Обидва ключі від церкви взяв до себе і кудись зник. Енкаведисти перевернули цілу парафію і ціле село догори ногами, але в церкву не здогадлись піти. Ввечері п'яненські енкаведисти поїхали з села з нічим. Петро, з іншими хлопцями і з татом, сіли вночі на коней і поїхали через

---

² «Замельдував» – заголосив (діалектне).

гори до Малого Березного, де перевели тата через кордон в Чехословаччину. (Детальніше про цю подію в моєму оповіданні під назвою: «Де Янка ведуть»).

Під час відвідин села Лінці у 2000 році з сестрою Едітою, люди і після 56 років згадували на оту подію, як на «незаперечне чудо Боже», яке врятувало тата від сибірської каторги.

Мамка залишилась сама з чотирма дітьми – старшій сестрі було 12, мені 9, дальшій сестрі 3, наймолодша не мала ще ані 1 рочок.

В село прийшов новий священник, отець Косей, який не хотів ані чути, щоб ми залишились жити в одній з кімнат (на парафії були 4 кімнати і велика кухня). На щастя, в Тур'я Реметах по нашій бабусі зі сторони мамки залишився старенький дерев'яний будиночок і ми влітку 1945 року переселились туди.

На село Лінці, де пройшли мої незабутні й щасливі дитячі роки аж до приходу радянських військ у 1944 році, до сьогодні згадую, як на один з найкращих відтинків мого «бурхливого» життя.

Село Тур'я Ремети

Жили у важких умовах. Мамка, через втечу тата за кордон прямо з енкаведівських лабет та під строгим доглядом органів НКВД, а від 1946 року МДБ³, не могла працювати вчителькою. Щоб нас якось прогодувати, працювала принагідно прибиральницею, або на інших роботах, поки її здоровельний стан це дозволяв.

Мені, синові греко-католицького священника-втікача, в школі робили великі прикрощі чужинки-зайди, тобто вчительки-москальки, жінки російських офіцерів, котрі намагались цілими сім'ями залишитись на Закарпатті, де життєвий рівень був все ж таки кращим, ніж у Радянському Союзі – для них тодішнє Закарпаття було Америкою! Рядовим фронтовикам і нижчим рангам таке не судилося! І Тур'я Ремети окупувало кілька родин «наїзників», позаймали квартири жидів, які не повернули з німецьких концентраційних таборів і почали «хазяйнувати» на московський кшталт, вважаючи себе «паном над панами». Спочатку їх люди вітали, як своїх слов'янських братів-визволителів, згодом поступово розчаровувались внаслідок їхньої поведінки і, нарешті, після «демократичної» колективізації та «успішної ліквідації окремих завзятих ворогів радянського народу» – почали їх ненавидіти.

Найбільше прикрощів завдавала не тільки мені, але і всім дітям, дружина військового лікаря Тетяна Іванівна, учителька історії та

---

³ МДБ – Міністерство державної безпеки.

обов'язкової російської мови, яку ми абсолютно не розуміли і через те прямо ненавиділи, що відчувала і Тетяна Іванівна, називаючи нас усіх затурканими бовдурами, селянками-недоуками. В усіх класах на її уроках було на денному порядку висміювання інтелектуально обмежених й невихованих «мужицьких» дітей. Навіть до місцевих учителів і жителів села поводитися гордовито, вважаючи їх менш вартісними. Її гордовита поведінка дратувала й учительський колектив школи і, практично, ціле село. А нас, селянських «розбишак» підлітків, тим більше. При кожній слушній нагоді і в школі, і мимо неї намагалися їй робити всякі пакості, від чого вона ще більше лютувала і «сипала» найгірші відмітки всім і вся.

В сьомому класі вчився на три роки старший за мене мій нерозлучний приятель Мирон, котрий допомагав мені і в навчанні, і з котрим я проводив кожну вільну хвилину від роботи на городі, або на господарці. Мирон був найкращим учнем у школі, відмінником (на жаль, такими цнотами я не міг похвалитися), великі проблеми мав тільки з предметів Тетяни Іванівни. Їхні взаємини можна було прирівняти до відносин кішки й пса. Щохвилі Тетяна Іванівна викликала Миронового батька, результатом чого були різні покарання для мого товариша. Її поведінка до Мирона настільки дошкулила вже й мені, що я зненавидів занадто гордовиту вчительку і вирішив помститися за свого приятеля. Задум проведення помсти був оригінальним.

Туалетом у старій школі служили три лятрини, оббиті дошками – одна для дівчат, одна для хлопців, а третя для педагогів. Всередині сидіння на чотирьох колах, під якими були збиті з дощок невеличкі корита, які час від часу вивозили й виливали на поля. Ціла школа, не без іронії знала, що перші кроки Тетяни Іванівни щоранку, перед уроками, прямували в туалет. Мій задум оригінальної помсти – вирішив підпиляти вночі всі чотири дерев'яні кілки в туалеті учителів, ані не усвідомлюючи, що в туалет може піти інша з учительок, не об'єкт моєї помсти!

План помсти вдався. Вранці Тетяна Іванівна попрямувала першою в туалет і з вереском пораненого звіра домагалася порятунку. Колежанки-вчительки закутали її швиденько у якусь стару ковдру. За кілька хвилин приїхав на газику її чоловік-лікар і відвіз горду Тетяну Іванівну додому. На моє превелике щастя, ніхто мене вночі не бачив і навіть моя мамка не помітила мою відсутність вдома. Усі намагання прослідити, хто це зробив – були марними. Наслідки для цілої нашої сім'ї могли бути фатальними, що я усвідомив буквально через кілька днів, під час інтенсивного слідства і з боку дирекції школи, і з боку районної міліції. Я аж дотепер носив оцю мою дитинячу провину

тільки у своїй пам'яті і через ганебний почин, і через те, що все ж таки встидався за свій вчинок.

* * *

Отаким був мій перший необдуманий, спонтанний протест проти всім кривдам, заподіяним нашій родині та близьким знайомим представниками «найдемократичнішої» системи у світі.

Тато, в міру можливостей, намагався допомогти нам нелегально перейти кордон у Чехословаччину. Однак, кордони дуже строго стерегли – втекти через кордон було чим далі важче. У липні 1946 року старшій сестрі, з допомогою людей з села Малі Слеменці, вдалось втекти в Чехословаччину. Через три дні мав перейти кордон і я, але тільки якимсь чудом Божим не попав у руки прикордонників. Тоді я не мав ще ані 11 років. Переконували мене люди з села, що через кілька днів, коли все трохи утихомириться, і мені вдасться втекти, але я так перелякався, що вже не мав відвагу пробувати вдруге втікати і мене відвезли в Тур'я Ремети до мамки. (Детальніше про цю подію в моєму оповіданні під назвою «Кордон»).

Восени 1946 року прийшло до нас двоє чоловіків, передали листа від тата і запропонували, що переведуть нашу сім'ю через кордон, що вони це роблять за гроші – хто скільки може дати, але допомагають людям і без оплати, що вже перевели десятки людей, найбільше з-поза Карпат, що через людей мають контакт з татом і т. д., і т. п.

Під кінець війни з південної сторони Карпат, тобто на Закарпатті, не проходили занадто інтенсивні бої між радянськими військами та німцями і їх союзниками, але навколо були бої страшні, внаслідок чого велика кількість дикої звірини зосередилась на південно-західних схилах Карпат, над Закарпаттям, зокрема вовків було дуже багато. Мамці я порадив, щоб двох сестер залишити під доглядом сусідки і піти подивитись, які умови нашого нелегального переходу через кордон. Слово «кордон», після моєї першої невдачі втекти, викликало в мені панічний страх і я намагався всякими способами перешкодити нашій втечі через кордон. Поки з тими «переводчиками» ми від Малого Березного підійшли в лісі до кордону, зустрілись два рази з вовками. І вирішили з мамкою не ризикувати. Причина дуже проста: найменша сестра Едіта не мала ще ані 3 роки, а старшій Георгії – 5. Вночі в лісі можуть появитись вовки, сестри налякаються, розплачуться, нас всіх упіймають, мамку ув'язнять, а нас запроторять десь у Московію. В кращому випадку цілу сім'ю вивезуть на висилку у безконечні сибірські простори. Тато, після нашої зустрічі у 1957 році, докоряв за те, що ми не відважились нелегально перейти кор-

дон. Однак, і після десятиріч я переконаний, що наше рішення з мамою в той час і при наявних обставинах було правильним.

Умови проживання нашої сім'ї з дня на день гіршали. Через брак корму для нашої годувальниці – старенької корівки ще з села Лінці, мамка була змушена продати її. Гроші за її продаж дуже швидко минулися. Під впливом важких умов життя і слова мамки: «Ти є єдиний «хлоп» вдома, мушиш «газдувати» і мені помагати прогодувати малих сестер, бо я з моїми хворобами не володію!» – були причиною моєї передчасної душевної зміни на «дорослу дитину». Газдував. Прийшов зі школи, різав і рубав дрова, робив на городі та все необхідне навколо хати. Дякуючи добрим людям і лісникам, нам спочатку привозили дрова на зиму даром, але згодом новообраним комуністичним сільським властям і це перешкоджало, мовляв: «Хлопець має уже 12 років, нехай іде в ліс і сам готує дрова на зиму, ми не будемо платити робітників за підготовку дров для них!» І таке було.

Намагався, в міру своїх можливостей, допомагати мамці як тільки міг. Майже кожного ранку, ще перед відходом у школу, а інколи й надвечір, ішов у ліс назбирати грибів, які в тих роках щедро росли у навколишніх лісах, зокрема на близькій горі Магуричі, прямо над римо-католицьким костьолом, віддаленим від нашого будиночку не більше півкілометра. Дальшою допомогою для прохарчування були і риби, які я, і наперекір забороні ловити рибу без дозволу сільських властей, час від часу наловив у річці Туричці, або й у ріці Тур'я. Щоправда, я ніколи не ловив риби на вудочку, але руками (так нас тато навчив з малих років), тому й ніхто не міг впіймати мене, що ловлю риби «начорно». Всі думали, що я вимочую свої ноги у чистій водичці, бо в тих роках водичка у наших гірських потічках була таки чистенькою на відміну від сьогодні.

Прийшлося мені три роки підряд, через шкільні вакації, іти на ціле літо на заробітки у малярське село Малі Слеменці, котре в 1945 році розділили – більша частина, Великі Слеменці, опинилась в Чехословаччині, а менша, Малі Слеменці, в котрому ми з сестрою «втікали» за кордон у 1946 році, залишилась в «радянському раї». (Детальніше про цю подію в моєму оповіданні під назвою «Кордон»).

Щодня, з ранку до вечора, на кіньми запряжених возах, звозив у подвір'я моїх господарів і їхньої рідні збіжжя й інший врожай, а на ніч виводив 6-8 коней, практично цілої розгалуженої родини, на пашу, як і кілька моїх ровесників з села.

Спали вночі поперемінно, щоб випадково коні, пасучись, не перейшли кордон і не стали порушниками «святих радянських кордонів». Вранці вертали з паші, обрядили коней, накормили вівсом, на-

поїли, потім поснідали і знову на поле. Мої господарі поводились до мене дуже гарно. Їсти я міг скільки хотів – одним словом не голодував, як через зиму вдома, разом з мамкою та сестрами. Кожного тижня, у суботу після обіду, напакували у наплечник масла, сиру і всяких інших продуктів, скільки зміг понести, повезли в Ужгород, посадили на поїзд і відправили додому. В містечку Перечин треба було пересідати на вузькоколіївку і їхати в наше село. Важко було з моїм напакованим наплічником й іншими сумочками в руках пересідати, але якось Всевишній і добрі люди допомагали. Гірше було, коли поїзд Ужгород-Перечин значно запізнювався і вузькоколіївка не почекала на сполучення. Необхідно було долати пішки віддаль десять кілометрів з Перечина в Тур'я Ремети. Часом їхав хтось із селян підводою і змилосердився наді мною. Мої малі сестрички і мамка кожну суботу очікували мене, як святого Миколая з подарунками – білим, смачним домашнім хлібом й іншими делікатесами. В неділю після обіду повертав на «панщину». Моя оплата за два літні місяці роботи була: два міхи бараболі, центнер пшениці та інші продукти, котрі наш господар вкінці літа, кілька днів перед початком навчального року, разом зі мною, привозив нам аж додому в Тур'я Ремети. Мій заробіток був чималою допомогою, однак не вистарчав на цілий рік для прохарчування 4 осіб.

Причиною такої поведінки моїх господарів до нас було й те, що на чехословацькій стороні розділеного села, певний час, аж до ув'язнення, був священиком наш тато. З поваги до нього рідня моїх господарів з чехословацької частини села Великі Слеменці весь час просила своїх на другій стороні допомагати сім'ї їхнього душпастиря.

Поголосок про наше бідкування дійшов і до священика отця Гафича, котрий в той час був парохом у селі Вільшинки, в якому тато був священиком в 1931-1937 роках. Восени 1946 року він відвідав нас і запропонував мамці, щоб час від часу, в суботу надвечір, я прийшов до Вільшинок. Пообіцяв, що в неділю, після св. Літургії, розповість людям про нас, звернеться до кураторів, щоб обійшли ціле село, від хати до хати разом зі мною, тобто з сином їхнього колишнього священика, і попросить людей, щоб кожний, хто чим може, нехай допоможе їхній колишній «паніці» (на окремих селах попадю називали «панікою», від слова пан), бо дуже важко живе з трьома діточками.

Мамка засумнівалась, чи ще хтось після довгих років згадає на неї і на тата, але отець Гафич запевнив її, що дуже часто згадують в доброму, найбільше за те, що тато з мамкою допомогли розмістити Мучичкових (прізвище однієї сім'ї у Вільшинках) круглих сиріт в родинах і самі взяли одну зі старших дівчат, Олену, до себе на прогодування, як

свою. Підтвердив ще й те, що у Вільшинках, і навіть у філіалах – Лікіцарах, Липовцях, прихильно згадують тата і за те, що допоміг відкрити у цих селах державні магазини і таким чином села позбулися жидів, які у своїх магазинах давали продукти людям на борг, а через неспроможність оплатити їх, робили чималі проблеми заборгованим селянам.

Отак, вкінці 1946 року та протягом 1947 – 48 років я кілька разів ходив по жебрах в колишніх парафіях мого тата. Люди й самі були дуже бідні в наших верховинських селах, але кожний із щирого серця поділився тим, що мав: одне-два яєчка, кусник домашньої солонини або вудженого м'яса, городину, муку, бараболю тощо. Складали позбиране добро у священика на парафії, а ще частіше у «старшого» куратора. Це все потім хтось із селян привозив на возі до нашої хати у Тур'я Ремети, і так ми знову якийсь час мали чим загнати біду. Через ліс, з Тур'я Ремет у Вільшинки, було приблизно 8 кілометрів. Пішничок звивався чудовим, густим карпатським лісом та ще кращими верхами. Треба було здолати неабиякі береги – це мені не перешкоджало, мабуть, від народження я полюбив гори і люблю ще й до сьогодні. Побитій дорозі, через село Турицю це було, мабуть, 12 кілометрів.

В 1947-48 роках я три рази переходив з Тур'янської долини через гору Маковицю в долину ріки Старої, тобто в долину сіл Гайдош, Кибляри і Лінці (в наше колишнє село Лінці не заходив через священика, що категорично відмовив нам тимчасове проживання хоч би в одній кімнаті, так само, як і в село Гайдош, філіал священика з села Лінці). Перший раз ішов із старшим хлопцем, який мав у Киблярах наречену. Він приніс переказ від священика, однокурсника нашого тата на теологічному факультеті в місті Оломоуц (Чехія), щоб я прийшов у Кибляри – хоче допомогти нам. Завів мене хлопець до священика, до якого дійшла чутка про наше нелегке життя. На його прохання і тут люди до наплічного кошика напакували всяких харчів, скільки зміг перенести через Маковицю – треба було йти пішки по горах добрих 15 кілометрів з «польським гаком».⁴ Вдруге і втретє вже ходив через Маковицю сам.

Мамка чимдалі більше хворіла, похуділа, невідомо, як в ній ще життя трималось. Чи від голодування, бо і свій останній кусник хліба давала нам, чи хвороба прогресувала, але її зімлівання повторювались майже щотижня. Тримало її при житті хіба усвідомлювання буття її діточок і вона перемагала хвороби силою волі, щоб не залишити нас на поталу. Коли б то ще розібрали нас наші люди, але доля дітей,

⁴ 15 кілометрів «з польським гаком» – віддаль 15 кілометрів може збільшитися і на кілька дальших км, просто невідомо як далеко.

осіб позначених «політичними провинами», закінчувалась трагічно – в дитячих будинках по всій «широкої стране родной»!⁵ І такі чутки вже ходили навколо нас, що батьків ув'язнили, а дітей повезли хтозна куди.

Появились у мене докори совісті, що великою мірою спричинився до відмови нашого нелегального переходу через кордон у 1946 році. Тому й ходив по тих селах жебраючи, щоб допомогти мамці годувати малих сестер. Ніщо гріха таїти – ходячи по жебрах хоч я у людей досита наївся. Але дедалі ставало гірше. «Малий голодомор» 1947-48 років завітав і на Закарпаття. Мої і мамчині намагання не ви-старчали на прогодування нас всіх.

«Добровільне» заснування колгоспів, політичні процеси, голод – зродили дуже цікаве та влучне прислів'я, яке поширилося телеграфічним способом між простими селянами та інтелігенцією цілого Закарпаття, а можливо і поза межами Срібної землі: «Прийшли москалі і освободили нас від білого хліба»!

На початку 1947 року мамка вирішила продати наш старий будиночок, щоб мати гроші на переселення в Ужгород. Причиною була необхідність змінити школи, щоб я і сестри мали спокій від чужих учительок. Ужгород – не село, де кожний про кожного все знає. Все ж таки в місті більші можливості і мамка надіялася знайти в Ужгороді і хоч яку-небудь роботу.

Знайшовся купець. Новий власник, за професією швець, погодився залишити нас жити в одній кімнаті з кухнею, а йому неодруженому поки що вистарчать дві кімнати. Мамка пообіцяла звільнити будиночок як тільки знайдемо в Ужгороді якусь відповідну квартиру для нас.

Отримали за будиночок 14 500 карбованців, а через два тижні у Радянському Союзі дійшло до зміни грошей 1 : 10 – ми стали багачами з 1 450 карбованцями, а ціни продуктів і щоденних потреб залишились без змін! Як люди кажуть: «Де тонко – там і рветься». Мамка надіялася з тих грошей якийсь час прогодувати нас і переселитись в Ужгород. Надія була марною! Вона дуже переживала таку дійсність. Одного вечора обережно попередила мене, що буду змушений іти знову на заробітки і можливо й по жебрах, а після закінчення семи-літки, тобто обов'язкового відвідування школи, залишити її і знайти собі роботу, щоб допомогти прогодувати нас всіх.

---

⁵ «Широкої родной сторане» – широка територія Московської імперії – московський вираз.

У 1946-47 роках поголоски про спорадичні бої між більшовиками та нашими хлопцями по той бік Карпат, частково і з закарпатської сторони, доходили й до нас. Навіть і таке було чути, що оті бої підсилювались тому, що американці підтримують їх і збираються вигнати більшовиків з наших країв.

Сьогодні я вже усвідомлюю, що такі «мрії-фантазії» крутились переважно в родинях священиків та інтелігенції, які приходом наших «визволителів» поступово почали найбільше відчувати на собі оту «більшовицьку свободу», і тому для власної потіхи переказували один-одному «стовідсотково перевірені факти» – надія помирає останньою!

Неспокій поступово почав проявлятися і на селах. Якщо на початку люди ставилися до визвольних змагань з певною осторогою, дедалі все більше і більше допомагали нашим хлопцям і, під впливом подій за Карпатами, молодь почала сама включатись часом стихійно, але й організовано в боротьбу проти московських наїзників. Почалися протести студентів Ужгородського університету та учнів старших класів середніх шкіл проти викладання усіх предметів російською мовою, проти репресій і ув'язненням невинних людей, проти насильної ліквідації греко-католицької церкви, зокрема після ганебного вбивства преосвященного єпископа Теодора Ромжи, а по селах проти насильницьким заганянням господарів у колгосп, відбиранням продуктів від непослушних, ув'язненням «незламних куркулів» і т.п.

Всі ці вісточки я сприймав своїм юнацьким серцем дуже емоційно й інтенсивно, хоч і не розумів досконало суті тих подій, зокрема бойових сутичок за Карпатами, однак, переходячи гірськими перевалами в напрямі Вільшинок, не один раз появилась думка: «Хочу бути прямим учасником тих боїв, щоб помститись за примусову втечу нашого тата і старшої сестри за кордон, за кривди на невинних людях навколо нас та за бідування, тобто важкі життєві умови нашої сім'ї». В своїх мріях бачив навіть повернення нашого тата, якому віддали знову парафію в Лінцях. Ми знову в моєму любимому селі і живемо так, як колись. Аж моторошно ставало серед темного лісу, коли немилосердна дійсність повернула мене на нашу «грішну» землю.

Брав патику і бив ним по старезних дубах і буках, ніби троцив наших ворогів. Своім нерозумним вчинком у тихому лісі сполохав табун молодих диких свиней, які стрімголов погнались у дебрі недалеко від мене. Ані не знаю коли і як опинився на гілці молодого граба і там нарешті згадав поради старших людей: «В лісі треба поводитись чем-

но, тоді ані дикий звір не зачепить тебе!»! Посидівши трохи на гіллячці, оглядаючись, щоб випадково не влізти знову у якусь халепу, зліз і швидко попрямував у Вільшинки до чергового «жебрацького походу», який, мабуть, чималою мірою позначив напрям мого подальшого буття.

На пасовиськах під селом зустрів мене напрочуд гарний весняний підвечір з життєдайним сонцем на західному обрії, яке своїм згаючим надвечірнім промінням озолотило верхівки столітнього лісу, срібляний хрест на церкві у селі Вільшинки, а з правого боку, вдалині, ще вкритий снігом, величавий хребет полонини Руни – як у казочці. Сприйняв цю картину, котру намалювала сама природа, як може сприймати таку красу тільки мрійливо-романтична юнацька душа.

На одну мить забув про все: що сестри голодують, що батько і старша сестра за кордоном, що змушений ходити по людях і жебрати кусник хліба, що мамка дуже хвора, коли б, не дай Боже, залишила нас, чи вдасться мені врятувати сестричок, хоч би й за ціну втечі у ліси і нелегальний перехід кордону, щоб тільки «наші визволителі» не розлучили нас на віки-вічні! Останнім часом такі думки, зокрема на протоптаних лісових стежечках, коли я був сам у тихому лісі, дуже часто роїлись в моєму завчасу «дорослому» мозочку, але зараз ота надземна краса буквально вкрала мої чорні думки і я не пішов, а полетів у село.

* * *

Отець Гафич з дружиною зустріли мене, як завжди, дуже привітно. В приймальній було кілька чоловік. Гості були одягнені для місцевих умов якимось незвично. «Панове, отут маєте отого нашого мандрівника лісовими стежками. Я вам згадував, що має надійти». В очах гостей якимось недовір'я. Отець Гафич помітив і пояснив, що хоч мені восени сповниться тільки тринадцять років – пережив вже того досить. Можуть мені довіряти так, як йому.

Ще якийсь час напруження тривало, згодом але розмова стала вільнішою. Говорили більше отець Гафич і чоловік у похилому віці, окремі слова якого були для мене незрозумілими. Решта говорила подібно, як ми. На моє запитання, чому штори на вікнах затягнені і сидять при лампі, коли на дворі ще білий день, лаконічно відповів отець: «Для нас так краще».

Мене покликали на кухню. Запитали, чи я не голодний. З чемності заперечував, але коли поставили кукурудзяний хліб, домашнє масло і молоко, моя чемність була геть далеко. Молода жіночка з села, що допомагала на кухні, з усмішкою попередила мене, щоб я залишив

місце і на татарчані пироги (вареники з гречаної муки) зі сметаною.

Хотів вертати у кімнату, але пані превелебна (так на окремих селах Закарпаття називали дружину священника) попросила принести дров і води зі студні – я зрозумів. Ще небіжка бабуся вчила мене, що діти без дозволу старших не мали б бути присутніми при розмові з гостями. Трохи мене розізлило, бо отець і його дружина весь час підкреслювали, що я вже «дорослий», а мене страшенно цікавило, які то гості у отця Гафича, про що розмовляють, просто хотів бути між дорослими, якщо я вже «дорослий»!

На дворі вже сутеніло. Холодне й гостре гірське повітря обвіяло свіжістю – відчутно, що в горах ще сніг. Думки вернулись у кімнату і я почав вгадувати, що за гості у отця. Одяг, мова, затемнені вікна, таємниці, помітив я і зброю.

Зразу згадав усі чутки, що приходили останнім часом і це мене ще більше заінтригувало довідатись, чи мої здогади виправдаються. Однак, запитати прямо я не відважився – бабуся й мамка вчили нас не цікавитись справами старших, хіба що самі захочуть щось сказати.

Пироги-вареники були знамениті. Після вечері жінки прибрали стіл. Дружина отця Гафича запропонувала мені піти спати, але отець духовний дозволив залишитись. Розмова старших, як і можна було очікувати, крутилась навколо політичних тем, зокрема навколо подій у світі та за Карпатами. Я зрозумів, що гості отця Гафича прийшли з-за Карпат і розповідають автентичні факти про нелюдські вчинки, навіть звірства московських окупантів, зрозумів, що останнім часом в селі та у отця на парафії побувало більше таких гостей, що він побоюється зради, а про наслідки ані думати не хоче і страшенно боїться попасти в руки енкаведе, щоб на допитах витримати й не говорити того, що не треба... Згадав отець випадок з Праги, де один хлопець засипався і зрадив кілька осіб нашої інтелігенції, між ними і греко-католицького священника монаха-василіянина на прізвище Гучко, яких ув'язнили за допомогу таким «гостям» з-за Карпат, як і вони.

Старший з гостей усміхнувся і зауважив:

«Отче, не писаний закон Божий: коли попадете в лабеті НКВД – ніколи не признавайтесь! Така поведінка на допитах врятує багато друзів і для допитуваного виходить на краще! Коли вже раз візьмуть, не відпустять за ваше признання – марна надія! Саме краще не попадати в їхні руки, а коли вже попався, в міру можливостей витримай і не признавайся!»!

Отець Гафич розповів гостям і про ув'язнення кількох священників уже в 1946 році, між ними й отця Івана Миня з Пацканьової (мого «професора тюремного університету», з яким я прожив певний

час в камері № 5 в ужгородській в'язниці НКВД у 1950 році), якого і я дуже добре знав, бо приїздив до нас в Лінці на сивенькому в яблуках коневі і час від часу посадив і мене, 5-6 річного у сідло – мамка зі страху зімлівала, а тато з отцем Іваном сміялись і нагадували мамі, що я хлоп, а не дівка!

Навіть гостям стало дивним і підозрілим, що отець має так багато інформацій – запевнив їх, що все це довідується від своїх співбратів-священиків, з якими зустрічаються час від часу на одпустах, на похоронах, на нарадах у єпископській резиденції в Ужгороді, або під час інших принагідних зустрічей. Між іншим, дуже багато інформацій отримав на похороні преосвященного владики Теодора Ромжи, якого вбили енкаведисти і на похорон якого з'їхалась сила-силенна людей і співбратів-священиків.

Гості про це трагічне вбивство знали. Це в свою чергу здивувало і отця Гафича, а для мене було ще більш загадковим, звідки то вони знають. Вістка про трагічну смерть владики Ромжи викликала на Закарпатті велике обурення і протести, що, мабуть, була одна з причин, яка прискорила ліквідацію греко-католицької церкви на Срібній землі.

Гості в свою чергу розповіли про події в Галичині, про ліквідацію греко-католицької церкви, арешти священиків і інших конфесій, масові вивози людей на Сибір, і що така сама доля чекає «неслухняних» і на Закарпатті.

Я вперше в житті довідався трохи більше про Галичину, місто Львів, Україну, про бойові сутички з москалями за Карпатами. Найбільше мені імпонувала інформація про бої з москалями, бо це відповідало повністю моему внутрішньому настрою, хоч розповіді старшого з гостей, якого я в думках охарактеризував поважним професором, викликали в мене певні сумніви, проте залишили чимале враження і неабияке зацікавлення.

Отець Гафич, мабуть, розповів їм дещо про долю нашої сім'ї, бо питалися мене про такі речі, що мене дивувало, звідки вони це знають. Взагалі я мав таке враження, що вони свої інформації говорять більше до мене. Говорили аж до пізньої ночі. Перед північчю мене послали спати в малу кімнатку, де я завжди ночував. Отець з гостями ще залишились в приймальні. Довго не міг заснути – думки роєм кружляли в голові.

Вранці, коли встав, гостей вже не було. Після св. Літургії отець Гафич знову оголосив, що по обіді куратори підуть зі мною від хати до хати, щоб люди, в міру своїх можливостей, пожертвували щось для нашої сім'ї.

Під час обіду, який для мене, після кількатижневого аскетичного харчу вдома, був королівською гостиною, отець Гафич запросив піти відпочити на веранду, щоб після смачного обіду «зав'язалось сало». Сидячи на мистецькою різьбою прикрашених стільцях, отець Гафич запитав, чи я вмію тримати язик за зубами, тоді він мені розповість про його вчорашніх гостей. Я довідався, що вчора у селі було більше таких «гостей», що отой старший, за словами отця Гафича, був командиром, що вони над ранком пішли далі, бо через день їм небезпечно ходити, що вони прямують на захід, що отець і люди в селі наражаються на велику небезпеку, але їм жалко тих наших хлопців, бо вони дуже побожні і кілька років воюють проти комуністів-безбожників.

Ці інформації були для мене новим відкриттям. Нема що таїти – в нас вдома, або на відвідинах у священників сусідніх сіл, коли зайшла мова про українців та Україну, то нічого доброго про неї не казали. Переважна більшість наших недосвідчених священників дивилась на все те, що було за Карпатами, як на найбільше атеїстично-комуністичне зло, яке руйнує церкви, ліквідує священослужителів, вірників – угорська пропаганда, але частково і чеська, залишили чималий негативний слід між інтелігенцією Закарпаття, зокрема між священниками. Честь виняткам.

На цей раз ми назбирали з кураторами менше пожертв, ніж в попередніх випадках. Трохи мене це засмутило, бо незабаром Великдень і я хотів, щоб мої сестрички і мамка мали хоч на таке велике свято багатший стіл, але, слава Богу, треба дякувати добрим людям і за це.

Взяв із назбираного трохи харчів і, вертаючи в неділю надвечір через ліси до своїх, з моїх думок не сходили слова «професора» із світлиці вільшанської парафії. Згадуючи деталі з нашої вечірньої розмови я ані не помітив, як швидко здолав віддаль між Вільшинками й останнім вершком, звідки прямо піді мною, в глибокій долині рік Тур'ї та Турички, було видно наше село і наш старенький дерев'яний будиночок – натягни руку, і ціле село в тебе на долоні. Боже, скільки разів я вже бачив оту красу і завжди знаходив щось нового у тій чудовій панорамі...

Коли б був художником, то ще й сьогодні, зі спогадів далекої давнини, зумів би намалювати прекрасну картину...

Сестрички – як дві зозульки – вже чекали мене на веранді. В оченятах питання: «Що доброго ти приніс для нас»? Найбільшою радістю для них був кукурудзяний або чорний, житній хліб, з домашнім маслом і молочком. Дивились на них з мамкою, з яким смаком їдять. Наші погляди зустрілись, і думки однакові: «Як би вони тішились,

коли б дістали в руки біленький, пшеничний хліб, який ми мали колись щодня в Лінцях»! В мамчиних очах сльози – пішла в кімнату, щоб сестрички не помітили, і мені непереливки.

Знову згадав суботній вечір і мені дуже хотілось знову зустріти отих, або таких самих «гостей». Бог дарував через місяць, під час мого дальшого «жебрання» у Вільшинках, зустрітися у неділю після обіду на краї лісу з невеличкою групою озброєних хлопців і піти з ними разом в напрямі села Сімерки, щоб показати їм безпечний перехід в напрямі між містечком Перечин і Малим Березним, звідки планували перейти кордон в Чехословаччину в тих місцях, що й ми мали перед роком використати для переходу кордону. Згадав і двох вуйків, що мали й нас переводити через кордон і мимоволі згадав їхні слова, що «перевели вже десятки людей, а найбільше з Галичини» – в голові питання: «Чи і «гості», яким я пояснив перехід понад Перечин, не прямують на зустріч до наших знайомих»? В той недільний вечір повернув додому досить пізно, за що мені мамка докоряла. Самособою зрозуміло, що не признався мамці, куди мене «нечистий» завів. Згодом мамка і так довідалася від людей, що чомусь я із Вільшинок приходив у село не з верхнього кінця, але з нижнього, від села Сімери. Важко було пояснити причину такого вчинку – якось вдалося заговорити неприємні запитання мамки.

* * *

Навчальний 1947-48 рік закінчився і я знову пішов на заробітки в село Слеменці, щоправда, на цей раз повернув додому вже початком серпня допомогти мамці з переселенням в Ужгород.

Мамці нарешті вдалось знайти в Ужгороді одну кімнатку і наш переїзд був питанням кількох тижнів. Сумно було залишати уже не наш будиночок – іншого виходу не було. Отримав від мамки кілька адрес і точні вказівки: «Поїдеш в Ужгород, запишешся в чоловічій школі № 1, там уже знають, що прийдеш. Підеш в дівочу школу № 2 і запишеш Георгію. Роздобудь десь невеличку вантажну автомашину для перевозу нашого «багатства» в Ужгород. Бережи черевики, щоб мав у чому ходити в школу, бо на нові не маємо. Без вантажної автомашини додому не повертай»!

Поїхав в понеділок вранці. Ще в той день полагодив записи в школи. Моя майбутня алма матер, середня школа ім. Т. Шевченка, на набережній ріки Уж, зробила на мене, після занедбаної дерев'яної школи в Тур'я Реметах, неабияке враження. В душі неприємне почуття: що мене в тій школі чекає?

Пощастило забезпечити і невеличку вантажну автомашину, яка,

однак, могла поїхати до нас аж в середу. Мамка сказала: «Без автома- шини не повертай!»! Вирішив залишитись в Ужгороді до середи і по- їхати разом з вантажівкою, щоб не платити знову квиток на поїзд. Тих 10 карбованців, що мені дала мамка на кожний випадок, я хотів привезти додому цілими, або хоч частину. Прийдеться купити хоч одну булочку на день – води попрошу від людей, до середи витри- маю – не привикати. А вночі? Серпень, погода гарна, тепленько – дві ночі якось перебуду. От так роздумуючи пішов купити булочку, бо від ранку ще нічого не їв, а вже надвечір. З булочкою в руках, босий – черевики й шкарпетки зняв, щоб берегти – іду по набережній ріки Уж, шукаючи десь містечко переночувати. Спочатку думав, що, побачивши босого хлопця, всі будуть за мною оглядатись як колись, перед нашим «визволенням», з погордою дивились ужгородські міщани на босих селян, як на жебраків. Я помітив, що на вулицях таких босих ходить вже більше хлопчиків і дівчат, навіть дорослі є. І заспокоївся. Щоб тільки не зустріти когось з рідні, або, хорони Боже, мою хрес- ну маму, дружину славного лікаря-гінеколога, які належали до вищої касти міщан – було б дуже неприємно і соромно. Надіявся, що не впі- знають мене, бо вже давно не бачилися. Міг попроситись переночу- вати у рідні, або у хресної мами, але не хотів, щоб наді мною бідка- лись через мій обношений одяг, щоб випадково не докоряли мамці за мене. Вже тоді я був «жебраком, але гордим жебраком»!

Переночував у парку без пригод. Згадав мамку – буде пережива- ти через те, що я ввечері не приїхав додому. Думав, як би їй перека- зати, що все в порядку. Навіть на малу залізничну станцію пішов, чи не зустріну когось з нашого села. Не пощастило. Блукаючи в центрі Ужгороду згадував наші поїздки з батьками за покупками, на дуже смачне морозиво в кав'ярні на ужгородському корзо⁶, якої вже нема. Пішов подивитись на кафедральний собор, палату єпископів – згаду- ючи гарні недавно минулі роки свого життя. Сумно стало на душі!

Навіть зараз, після багатьох років, відчуваю якесь неприємне по- чуття отого дня!

На будинку жіночого монастиря, в якому колись була середня школа-інтернат для дівчат, в котрій під час війни вчилась і наша стар- ша сестра, я прочитав напис: «Музична школа». Прочитав ще раз напис на табличці і вирішив – піду записатись і до музичної школи, дуже мені хотілось вміти грати на якомусь музичному інструменті. Через кілька вулиць побіг швиденько до ріки Уж помити босі ноги, взути шкарпетки й черевики. Сушив ноги на сонці, а в думках фан-

⁶ Корзо – вулиця в центрі міста, по якій у вихідні дні до і під час війни прогулювались мешканці міста.

тастичні уяви – виступаю на сцені, як вуйко Андрій з Закарпатським хором по сусідніх селах у 1947 році, чую оплески, всі мені гратулюють, очі мамки й сестричок сяють щастям... Але мамка про мій задум щодо музичної школи – нічого не знає. Що скаже на моє рішення? Почав вагатись. Перемогло перше рішення. Трохи причепурився, ще раз помився у теплій водичці старенького Ужа, хоч вранці після переночування в парку вже раз вмивався, і рішучо попрямував у вимріяну музичну школу.

На коридорі на моє «Слава Ісусу Христу!» відповіла мені монахиня: «Слава навіки Богу святому!» і запитала: «Сину, ти чого завітав до нас»? Пояснюю, що хотів би вчитись грати на якомусь музичному інструменті і що маю для цього зробити. Завела до вчительської, де мене привітала старша монахиня, як я згодом зрозумів – директорка. Були там і інші сестри-монахині.

Розпитала мене, хто я, звідки і т. д. Коли довідалась чий я син, швидко підійшла і обняла мене: «Та ж я твою маму і тата знала. Пригадуємо і твою старшу сестру. Правда, сестрички?» – звернулась до присутніх монахинь. Питанням не було кінця-краю. В монастирському середовищі та в присутності монахинь відчув якийсь спокій і розповів їм щиро про наше життя. Окремі з сестричок почали втирати очі. Запитали, чи я не голодний. Чемно подякував, що ні, але директорку не вдалось мені обманути: «Ти би мав знати, що син священика та ще в монастирі мав би говорити правду!» І я признався, що останній раз вчора надвечір з'їв одну булочку.

Ані не знаю, як я опинився в їдальні. Намагався їсти з мірою – якось не виходило. На питання сестрички, чи мені не буде погано – спохватився, подякував за обід і знову нагадав мету моїх відвідин.

Передали мене молодій монахині, яка перевірила слух, ритміку, попросила заспівати якусь пісню й, нарешті, інформувала директорку, що в мене музичний слух і чуття ритміки дуже добрі. Директорка запитала, який інструмент мені до вподоби і чи буде могли мамка заплатити за навчання 50 карбованців в місяць.

Слова «50 карбованців в місяць» одним махом змарнували мої мрії-фантазії і вернули мене в реальне життя. Директорка ніби читала мої думки, почала потішати, щоб я прийшов до них, коли вже будемо в Ужгороді і з мамкою, що записувати мене в школу не будуть, але будуть намагатись зробити щось у тій справі, щоб я міг жертвуватися музиці.

Подякував і хотів іти – не пустили. Сестричка, яка мене зустріла перша, прийшла в кабінет директорки і повідомила, що сестрички зробили між собою збір, щоб купити для мене якусь одяжину, сороч-

ки й черевики, а що залишиться, віддадуть нашій родині і попросила дозволу для себе і ще для однієї сестрички піти зі мною в місто за покупками.

Моє я «гордого жебрака», якого я не позбувся навіть дотепер, знову запротестувало. Марними були мої несміливі протести – ніхто мене не слухав. І зразу уявив радісне обличчя мамки, коли покажу їй новокуплені речі – перестав протестувати. Тішився і сам, що в ужгородській школі між «панськими» дітьми не буду виглядати останнім голодранцем і не будуть з мене сміятись, як із якогось затурканого селяка, але більше тішився, що мамка стане хоч на мить щасливою.

Мої добродійниці кілька разів питалися, що мені до вподоби, хоч вибір у порівнянні зі «старими часами» був дуже бідненьким, але я ані словечком не зрадив, що мені до вподоби. Мабуть, результат виховних впливів нашої бабусі. Колись, у сорокових роках під час поїздки в Ужгород за покупками, як хлопчик я вмів і вередувати – то було перед своїми, але перед чужими тримався гоноровито.

В той вечір, довідавшись, що минулу ніч я спав у парку, мене вже з монастиря не пустили. Після молитви в капличці, смачної вечері, «мої» дві сестрички показали мені маленьку кімнатку з ліжком, нічним столиком і одним стільцем – це була моя спальня. Замість лавочки в парку – гарне біленьке ліжко. Повели ще і в чарівну ванну (лазничку) з біленькою ванною, наповненою гарячою водою, яка нагадала мені лазничку з літа 1944 року в Мукачеві у дідуся Діонісія. Пояснили мені все і зі словами: «Добраніч, приємного відпочинку», відійшли.

Подивився ще раз на ванну і згадав велике дерев'яне корито в Лінцях, в якому нас два рази на тиждень купали, малу дерев'яну діжечку в Тур'я Реметах, яка нам вже три роки служила на вмивання, згадав останні роки після відходу тата і хоч як намагався втриматись, не вдалось – потекли по обличчі гіркі сльози, вже ніби то життям загартованої дорослої дитини. Довго не міг заснути – думки бджолиним роєм гули в голові. Змученість від попереднього дня, ніч на лавочці в парку, сьогоднішні враження нарешті перемогли мої чорні думки. Засинаючи майнула думка, яку ще й сьогодні пам'ятаю: «Є на тому злому світі добрі люди і якась сила, яка людям допомагає»!

Не один раз у моєму житті це підтвердилось!

Спав дуже мало. Весь час зривався зі сну з думкою, щоб не заспати, бо треба йти за ріку Уж і раненько виїжджати вантажівкою в Тур'я Ремети.

Сестрички підготували для мене королівський сніданок, напакували всяких доброт для моїх малих сестричок і для мамки і, поблагословивши на дорогу, попрощались зі мною.

* * *

Виїхали з Ужгороду раненько. Старенька вантажівка дуже повільно долала віддаль між Ужгородом і Тур'я Реметами. Перед десятою годиною вїхали на подвір'я вже не нашої старенької хатинки від бабусі, з якою сьогодні прийдеться попрощатись назавжди.

Мамка мене вперше страшенно вилаяла, навіть перед чужими людьми, що не було її звичкою.

– Мамко, твої слова були: «Додому без автомашини не вертайся!»

Підтримав мене водій вантажівки, з яким ми по дорозі «потоваришували», мовляв, його вина, він мені сказав, щоб в середу вранці я був у нього й поїдемо разом в село до нас. Мамка страшенно переживала, чи не сталось якесь нещастя, коли б не приїхали до обіду – хотіла йти в міліцію, щоб мене шукали.

Суєта навколо вантаження наших скромненьких маєтків, з допомогою сусідів, закінчилась перед п'ятою годиною пополудні. За споконвічним звичаєм нашого народу перед дорогою треба на хвилинку сісти. Посідали останній раз на веранді уже безповоротно не нашого будиночка. Сусіди тримались осторонь, розуміючи наш душевний стан. Тільки найменша сестра, ще не розуміючи повністю, що воно діється, хотіла йти гратись зі своїм ровесником, сином сусідки. Мамка встала, пригорнула усіх трьох до себе і тихенько сказала: «Їдемо, діточки мої, у невідоме!» Одна єдина сльоза покотилась з її очей і впала на мою руку. Мамка вміла бути твердою перед людьми, плакала тільки на самоті. Настала хвилина прощання.

Хвилини прощання були завжди найгіршими моментами в моєму житті – Боже, скільки їх було!

* * *

Сидячи в кузові на старенькому, ще бабусиному дивані, між меблями – мамка сіла з дівчатами біля водія в кабіні вантажівки – подивився навколо, на моїми ногами сходжені любимі гори – в горлі гудзь, в очах рясні сльози – міг собі дозволити такий «комфорт», бо ніхто не бачив. Згадав деталі моїх мандрювань по тих вершках, погляд зупинився на горі Магуричі над римо-католицьким костьолом, куди найчастіше ходив збирати гриби, часто і два рази на день – раненько перед школою і надвечір – це ж була велика допомога для прохарчування та ще й здарма! Подивився і в напрямі греко-католицької церкви, біля якої відпочивали вічним сном стрико (стрий) моєї мамки – отець Сіон Сильвай, непересічний композитор, хормейстер та різьбар по дереву, син народного будителя, письменника і поета – отця Івана Сильвая (літературний псевдонім якого Урііл Метеор) та мам-

чин 22-річний молодший брат, богослов Іванко Сильвай, котрий перед висвяченням у сан священника нагло відійшов у вічність. Чи буде кому помолитися над їхнім гробом?

Поплив погляд на гору Розділ і згадав день перед святим вечором у січні 1946 року, коли мамка послала мене з сусідовим сином Василем, старшим на три роки від мене, вирубати ялинку, зрадивши мені при цьому, що ялинку і подарунки від Ісусика готують батьки – це відкриття неабияк здивувало мене, а ще більше засмутило, бо ще вірив в те, що Ісусик приносить ялинку і подарунки, хоч хлопці у школі сміялись з мене і називали «наївним дівваком».

* * *

...Снігу хоч роздавай. Грає кришталевим сяйвом під сонячним промінням, скрипить – рипить під ногами від сильного морозу, дерева вгинаються від змерзлого снігу та інею. Все біленьке – аж очі болять. Казкова зима, яка може бути тільки в Карпатах! Час від часу штовхаємо один-одного у глибоку снігову перину – Божа благодать! Встаю, обтріпуюсь від снігу і раптом з долини під нами, вверх прорубом, женуть в наш напрям якісь пси. Василь також побачив і переляканим голосом кричить: «Вовки!»! Кидаючи пилки й сокири, добігли до найближчих дерев і, як притаманне селянським шибеникам, миттю були у верхніх гілках ялинок, обтріпуючи з гілок сніг та іній, який немилосердно сипався і за наш ковнір.

Мої «пси», а було їх п'ять, під наші ялинки. Одні посідали, ніби на відпочинок, інші шмигають по наших слідах, відгризаючись між собою. Ті, що сидять, голови вгору, дивляться на нас, ніби гіпнотизують, щоб ми злізли. Відзивається незвичне брехання, зовсім не таке, як у псів, поперемінно і вовчий хорал-завивання, для вовків, мабуть, прекрасна музика, а нас – морозом всипає.

Перший почав щосили кричати за порятунком Василь, приєднався і я. Сірі під нами трохи, ніби, злякались, розбіглись і посідали в ширший круг, а ми щосили: «Поможіть!»! – хоч широко-далеко не видно ані живої душі! Трясемось не так від холоду, як від страху. І знову щастя в нещасті. В глибині лісу були два дядьки-дроворуби з нашого села, вчули наш відчайдушний крик. Вибігли з лісу, а з ними дальші три незнайомі озброєні мужчини і відігнали вовків. Ніби все гаразд, але ми не можемо злізти з дерев. Дроворуби, сміючись, допомогли нам дістатись вниз. Вони сміються з нас, а нам до плачу, білі, як той сніг, трясемось, як в пропасниці, ледве пояснили, для чого йшли в ліс.

Дроворуби вирішили вилікувати нас з нашого страху радикальним способом – появилася пляшка домашньої сливовиці, налили до

горнятка – Василь, не вагаючись, випив. Щоб не думали, що малий хлопець – махнув і я, і розкашлявся. Один з наших рятівників питає: «Що, сину, палюнка міцна, або хлоп слабий»? Знову сміх. Мені трохи полегшало і мов би тепліше стало. Зразу й голос появився: «Помогло!» Дядьки поналивали і трьом незнайомим, які тихенько, але рішучо попросили мене і Василя нікому не казати, що ми зустрілися з ними, бо найбільше лихо посиплеться на двох селян-дроворубів, наших рятівників. Дроворуби взяли нас з собою і вирубали дві шикарні срібні ялинки, яких ми вдома ще на Різдво Боже ніколи не мали, навіть в «золотому віці» нашої сім'ї.

Попередження незнайомих про наше мовчання щодо зустрічі з ними ми частково зрозуміли, бо по селі ходили різні чутки про озброєних хлопців з-поза Карпат, які втікають від москалів, хоч причину і суть справи ми не зовсім розуміли.

З Василем домовились, що вдома про вовків ані слово, бо будуть переживати, зокрема мамка, яка висварила мене за срібну ялинку, бо за неї великий штраф, але на другий день, коли прийшов до нас «Ісусик», дивлячись на щасливих сестричок біля ялинки і ми були щасливі...

Прошло більше року, а мамка про вовків не знає. Аж усміхнувся крізь сльози, які не хотіли перестати прощатись з Тур'я Реметами. Проїхали Симери, Перечин, в якому згадав події на зламі 1945-46 років, коли кілька разів посилала мене мамка в Ужгород до свого брата Андрія за скромненькою допомогою. Перед від'їздом поїзду Перечин-Ужгород кожний пасажир мусив пройти тортурями санітарного огляду, тобто роздягатися до спідньої білизни, щоб члени медкомісії могли перевірити, чи особа не має якусь інфекційну хворобу, або воші, чи якісь інші паразити. На основі огляду видавали кожному «бумагу», без якої в поїзд не пустили. І таке бувало.

За містом Перечин проїхали попід гору Темник, яка прославилась славними опришками, попід стародавній замок в селі Невицькому – ще два села й Ужгород...

Ужгород

Допомогли поскладати меблі з вантажівки в нашій одній-єдиній кімнаті водій і мешканці сусідньої кімнати, Іван Газа (який в подальшому моему житті відіграв дуже позитивну роль) з дружиною, яка взяла моїх сестричок до своїх дітей через двері, котрі вели з нашої кімнати прямо до їхньої квартири, і накормила. Цілоденна метушня замучила малих і вони куди ходили, там і засинали. Нашвидку роз-

тягли дволіжковий диван і поклали їх спати – малі не мали сил уже ані помолитись. Мамка вичарувала звідкись пляшку горілки і почастувала наших сусідів зі словами: «Дай нам, Боже, в мирі жити!» Вуйко Іван і його дружина Ганя відповіли разом: «Дай Боже!» Сусіди попрощались і пішли також відпочивати – вже доходило до півночі.

З мамкою сіли і почали вголос міркувати, як би було найкраще порозставляти меблі у тій невеличкій кімнаті. Вирішили, що ранок мудріший від вечора і полягали спати – мамка до сестричок, а мені постелила на підлозі. Раптом згадала, що водій, прощаючись, передав їй якусь сумку, кажучи, що це сумка вашого сина. І тільки щойно я усвідомив, що про подарунки від монахинь нічого мамці не сказав – практично, не було для цього ані часу, ані слушної нагоди протягом цілого дня. Я першим побачив сумку і швиденько взяв до себе. Посадив мамку знову на стілець з проханням, щоб вона сиділа, поки я вийду з-за скрині. Хотів зробити для мамки несподіванку. За скринєю швиденько переодягнувся до нового одягу і вийшов гордовито показатись мамці. Враження відповідало моїй уяві, але зразу строго запитала: «Звідки маєш це все»? Розповів усе про мою зустріч з монахинями. Очі мамки крізь сльози радіють. Витягаю з кишені нових штаненят гроші, що залишились після покупок і не вірю очам. Клав у кишеню 28 карбованців, а зараз витягнув рівних 100! Монахині доклали дальших 72. «Сину, це ж ціле багатство! Ми з цих грошей проживемо скромненько кілька днів!» Ми стали на коліна і помолились за здоров'я монахинь. Хоч мамка була дуже змучена – лягала спати з таким спокоєм, який я не бачив у неї вже дуже-дуже довго!

Сон не брав. Дивлюсь у стелю, а думки знову роються, одна одній на перегони. І не диво – тільки за останніх три дні скільки того пережив. Уже напівсонний роздумую: «Як багато змін сталося вже у моєму короткому житті! Одна з них: в Лінцях – 4 кімнати, кухня, коридор і довжелезна веранда через цілий будинок, в Тур'я Реметах – спочатку 3 кімнати, кухня коридор і веранда; після продажу – 1 кімната і кухня; Ужгород – 1 кімната і більш нічого! А інші зміни – не перерахуєш. Які будуть наступного разу?»

Незадовго були вже підготовлені для мене ще «комфортніші» кімнати різних розмірів!

Слава Богу і за одну кімнату зі стріхою над нашими бідними головоньками та ще й за таких неочікуваних умов для нас: «Будете мати з чого заплатити оренду – заплатите, ні – живіть на здоров'я». Власником одноповерхового будинку на Підвальній вулиці була родина порівняно досить багатого й успішного адвоката перед війною і під час неї, юриста Василя Петрецького, в додаток ще і Богом обдарованого

непересічного співака-тенора. Василь Петрецький був наймолодшим з дітей славного роду Петрецьких, далекої родини нашого тата. Тато щороку обдаровував свою та мамину рідню – ужгородських «міщан», і не тільки ужгородських – кілька десятками літрів нашого домашнього виноградного вина, великими торбинами волоських горіхів, їстівних каштанів та іншими селянськими продуктами, вирощеними на родючому ґрунті села Лінці.

* * *

Останні дні серпня збігли дуже швидко і вже ранок першого вересня. Сестра Георгія, у супроводі мамки і меншої сестри Едіти, пішла у свою школу, я сам у свою, не маючи ані найменшої уяви, що мене чекає у тій школі. Невідоме завжди неприємно зворушує, але наше дотеперішнє «веселе» життя нас навчило пристосовуватись до нових обставин.

У VI-Б класі було 28 хлопців. Класний керівник, учитель фізики-математики, привів мене в клас на першому поверсі і зарекомендував перед однокласниками, звернувшись до старости класу, невеличкого, атлетичної статури хлопця, щоб він пояснив мені класні звичаї. Староста класу, який не забув зразу похвалитися, що ходить на тренінги класичної боротьби, і ще кілька прислужників біля нього, пояснювали мені кілька днів внутрішні закони і звичаї класу. Перші дні були важкі, думав навіть проситись до іншого класу, довідався однак, що й там усім новеньким «товчуть» в голову шкільні звичаї. Вирішив сам, без чужої допомоги, уладнати цю справу. Велике щастя, що від робіт на селі, від свіжого повітря і бігання по горах, був фізично міцнішим, ніж мої однокласники, хоч і не був таким спритним, як староста класу. Приходив додому з синяками по тілі, але через два тижні освоїв усі «звичаї» класу і більше силою, ніж розумом виборов повагу до себе.

Через місяць, на тайній класній раді, був прийнятий за рівноправного члена VI-Б класу, а через дальший став навіть членом класного «керівництва». Роздобув до себе повагу і тим, що ні разу, нікому не скаржився на моїх ровесників – «вчителів класних законів». Знайшлись у класі і такі, які потайки радили мені сказати все класному керівнику. Їхня порада була застереженням і показником – кого маю в класі остерігатись.

На селі предмет шкільних законів і звичаїв не «вивчали» міськими методами.

Моїх однокласників дивувало, чому я ніколи не приношу в школу нічого на перекуску, ані кусник хліба, як інші діти. Така незвична

«проблема» дійшла аж до класного керівника, який на найближчому класному уроці пояснив, що ми живемо скромно і моя мамка не має з чого для мене готувати перекуску в школу. З того моменту були випадки, що окремі хлопці поділились зі мною, а багатші приносили інколи і для мене щось добре. Дуже часто я за оті подаровані ласощі щиро дякував і ховав у сумочку для сестричок, зокрема для Георгії, бо вона в цьому питанні дуже переживала іронічні зауваження однокласниць.

Ми стали міщанами. Гордовиті міщани завжди гордовито дивились на селян і, як правило, крім багатших, жили набагато бідніше, як селяни. На селі, образно кажучи, можна було йти «пастися на травичку» – в місті й цього нема. На селі і кілька грибків, що я назбирав, послужили для скромненької вечері – на асфальті чи бруківці гриби збирати не будеш.

Так було і з нами. Зажили ми в таких «гараздах», про які дотепер і не снилось. Прикладів для такої дійсності багато. Для кращого розуміння один-два.

На селі, якщо привезли товар у магазин, то його ніколи не вистарчало для всіх, але люди якось вміли поділити між собою, чи то вже цукор, або й інші продукти. В місті – черги на цукор, на муку, на м'ясо (м'ясо мамка не купляла – не було за що) та інші товари для харчування довгі-довжелазні. Стоїш годинами, люди сваряться, інколи й поб'ються, викликають міліцію наводити й доглядати за порядком, а міліціонер приводить свою рідню і близьких знайомих, пропускає заднім входом, а ті беруть не один строго призначений на сім'ю кілограм муки або цукру, а скільки змогли понести. Міліціонер має право на таке, бо ж його викликали навести порядок. Але марна справа – порядку жодного. Люди ще більше звірюють, бачачи таку несправедливість. Здібні затоптати один-одного. Кілька разів щастило й мені пережити такі тортури.

Інколи над «пацаном» змилюсердився хтось і пропустив наперед. Чи через те, що вже шоста година після обіду й магазин закривають – це кращий випадок, гірше, коли товару вже не стало. Чекай кілька днів, або й тиждень-два, поки привезуть нові продукти в магазин. Найчастіше приходив додому з порожніми руками.

Якщо товар не минувся, то кілька пенсіонерів, слабших здоров'ям і фізично, залишалося сидіти перед магазином до шостої години ранку, коли знову відкрили магазин, щоб бути між першими й дістати отой вимріяний кілограм цукру або муки. Порадилися з мамкою і вирішили – перед шостою ввечері візьму маленький стільчик і ковдру, сяду перед магазин і, якщо буду мати щастя – буду мати й кіло-

грам цукру, муки, ще з більшим щастям і маргарин, а можливо і ще щось необхідне, якщо будуть на це гроші, які мамка отримувала як прибиральниця на роботі. Було й так, що попадав між перших 10 таких самих покупців, як я. Кілька разів була й мамка, щоб я в школі не засинав на уроках, але таке нічне чергування перед магазином її нервувало й негативно діяло на її уже й так надломлене здоров'я. Хотіла йти на цілу ніч і семирічна Георгія, навіть п'ятирічна Едіта. Такі пропозиції моїх сестричок викликали у мамки скриті сльози в очах, а в мене страшне обурення в душі. І так на муку й цукор, або по «муках», прийшлося ходити самому.

Дальший приклад життя в «земному, комуністичному раї». Недалеко біля нас був маленький магазинчик-кіоск, в якому можна було купити хліб, булочки, шоколад, цукерки, тощо. Завідувала кіоском дружина офіцера-фронтовика Оксана Василівна. Тітка Оксана, як ми її називали, ухитрилась роздобувати від селянських жінок «тільки для своїх» домашнє масло, сир, яєчка й інші необхідні товари щоденної потреби. Мамка час від часу також купляла в неї ці домашні вироби.

Одного разу тітка Оксана, знаючи важкі життєві умови нашої сім'ї, запропонувала мамці, щоб я кожного дня, крім неділі, пішов з візочком у пекарню на край міста за ріку Уж і привозив їй в магазин свіжі булочки, а вона за це буде давати для сестричок дві булочки щодня, а інколи і на неділю.

Гірше було, коли я цілу ніч спав на стільчику перед магазином на «здоровому, свіжому повітрі» – хіба є щось здоровішого для молодого організму – і не міг йти вранці о п'ятій в пекарню по булочки й принести для сестричок на сніданок. Після такої ночі в пекарню по булочки ходила мамка.

Якщо пощастило, то вертав вранці перед сьомою годиною додому з дорогоцінним «скарбом»: 1 кг цукру, 1 кг муки (більше не давали, хіба привілейованим членам партії, міліціонерам і т. д.) та з пачкою маргарину, помився, випив горнятко чаю і в школу. Все минає, і цукор минався. Поступово мамка давала мені менше й менше цукру в мій чай, а коли вже приходив день, що цукру не стало, з усмішкою радила мені: «Сину, помішай чай ложечкою мільйон разів і він стане солодким», – я вже знав, що в найближчих днях буду пити несолоджений чай і ночувати на стільчику перед магазином.

Нема що таїти – було інколи й так, що, крім отих двох булочок, кілька днів не було в хаті ані кусника хліба – не було за що купити. Мамка працювала прибиральницею – з її зарплати прогодувати 4 особи було неможливим. Інколи наші знайомі, сусіди, або селяни з ко-

лишніх парафій нашого тата, допомогли трохи різними продуктами і мамка якось зводила кінці з кінцями, хоч минали тижні і ми ніколи не могли похвалитись, що ситі, зокрема я – 13-річний юнак. Перед днем народження, інколи на якесь свято, часом і в неділю, запрошувала мене в гості моя хресна мама, дружина д-ра Петра Петрецького, відомого лікаря-гінеколога, який у свою чергу був хресним татом моєї старшої сестри Олівії, погостила і дала кілька дрібних карбованців та залишки з гостини, з якими я неймовірно щасливим втікав додому погостити сестрички, а гроші віддавав мамці. Була в Ужгороді і дальша рідня, але від них допомоги не було, хоч окремі з них мали таку можливість – дуже швидко забули, що за старих часів майже щотижня тато, або й ціла наша сім'я, приїжджали в Ужгород і привозили їм всякі продукти з села Лінці. І таке буває! Щоправда, були й такі, що й самі бідували.

Про таємницю, яким чудом вдавалось мамці нас нагодувати восени 1948 і цілий 1949 рік, а потім і дальших шість з половиною років себе і сестричок, бо я вже перейшов на «державний» харч, мамка ніколи не хотіла говорити – взяла з собою у вічність.

Для мене жодної роботи не було – дитина, а «щасливі радянські діти» незалежні від заробітку – справа вирішена! Моє щомісячне «ходіння по жебрах» в суботу й неділю, як тому було в попередніх роках, також стало неактуальним – Вільшинки були задалеко, хто би позбирані «подаровані харчі» приніс, або привіз у далекий Ужгород, коли в селі було багато і таких, що далі від сусідніх сіл на весіллі, одпусті, або похороні рідних, ніде не були.

Через літо вже не міг піти на заробітки до моїх господарів у село Малі Слеменці, бо почалась масова колективізація та ліквідація куркулів – відбирали все. Щось залишали для «горезвісних» колгоспів на місцях, але із сіл на півдні Закарпаття, де господарі мали і по 2-3 пари коней, чимало всякої худоби, сільськогосподарського приладдя – все це вантажили у вагони і везли через карпатські перевали кудись на схід.

Повідбирали греко-католицькі церкви і повіддавали батюшкам, підлеглим московському православному патріархату. Священиків, що не згодились переступити на православ'я, масово арештували. На університеті дедалі почала переважати московська мова, навіть і окремі місцеві викладачі, побоюючись репресій, мовчали й пристосовувались новим партійним розпорядженням.

Наше важке життя і всі оті події – колективізація, ліквідація греко-католицької церкви, ув'язнення і навіть фізична ліквідація невинних людей, розстріли батьків перед власними дітьми та найближчою

родиною і т. д. – викликали дедалі більше обурення й ненависть до наших «визволителів» не тільки від білого хліба, але і муки, і цукру – далі перераховувати годі!

В моїй головоньці дедалі частіше й частіше появлялось бажання зустрітись з такими «гостями», з якими зустрічався на парафії у Вільшинках, піти з ними в ліси і помститись за всі кривди, скоєні не тільки на нашій родині, але і взагалі навколо нас.

Дедалі частіше доходили різні чутки про підпалювання господарських споруд у новоорганізованих колгоспах біля Ужгороду, Мукачева, Хусту, Виноградова, Березного, про бойові сутички наших хлопців з енкаведистами в горах польсько-чехословацько-українського прикордоння. Час від часу відбувалися і в лісах від села Ужок аж на захід від Перечина, зовсім близько Ужгорода.

Спалахували і спонтанні протести студентів Ужгородського університету, які поволі переходили і в середні школи у більших населених пунктах Закарпаття. Наша школа не була винятком. Зокрема старшокласники нашої школи, між ними і наш VI-Б клас.

Конкретний приклад з нашого класу: кінцем жовтня 1948 року через велику перерву докінчили стінгазету з нагоди Великої Жовтневої революції, щоб після навчання повісити на стіну – посередині великий портрет «батька Сталіна». Поклали за шкільні лавки на підлогу, щоб ліпило висохло. Після навчання журі ходило по всіх класах, щоб оцінити першим місцем ідейно найкраще зроблену стінгазету (мистецьке оформлення було другорядним). В нашому класі хтось «нехотячи» став на обличчя «батька Сталіна» і ще й покрутився на ньому своїм каблучком. Зі школи ми мали відійти найпізніше о 14-й годині пополудні. Уже й 17-та минула, а нас тримають, щоб признались, хто це зробив. Крім класного керівника і директорки, депутата Верховної Ради у Києві, надійшов і завуч, одягнений в гімнастюрку, галіфе і чоботи (бракувало тільки сталінських вусів і орденів) з двома незнайомими, які неприємним, холодним, риб'ячим поглядом, мов гіпнотизери, вдивлялись в очі кожного з нас. Більшість з нас вгадала, хто вони. Винуватця нема. А ми всі одноголосно: «То мусив через перерву зробити хтось з іншого класу». Нарешті пустили додому так і не знайшовши «ворога світового пролетаріату». Наступні дні викликали нас по одному до кабінету завуча, котрий за присутності «товаришів» у цивільному одязі намагався всякими методами – і по доброму, і улесливо, і всякими обіцянками довідатися, хто відважився спотворити портрет вождя пролетаріату. Найдовше тримали в кабінеті завуча членів класного активу на чолі із старостою класу. Всі намагання були марними – ніхто нічого не бачив і не чув. Так і не

довідався ніхто, навіть «холодні риб'ячі очі», хто зробив той «смертельний гріх».

* * *

З головою класу Євгеном домовилися, що в неділю після обіду поговоримо про цей випадок на зустрічі під середньовічними кам'яними мурами Ужгородського замку на цвинтарі-пантеоні визначних діячів міста, частково і з цілого Закарпаття. З цвинтаря-пантеону відкривався чудовий вигляд на панораму міста, на футбольний стадіон команди «Спартака Ужгород», на міський парк з басейнами – у 1948 році ще більш-менш гарно упорядкований (у 20-30-х роках двадцятого століття – любиме місце недільних прогулянок мешканців міста), на ботанічний сад Ужгородського університету і на спокійне дзеркало ріки Уж, у післявоєнних роках ще чистенької водиці з табунами різного роду риб, а вдалині на передгір'я головного хребта Карпат.

– Хто з вас знає щось більше про стінгазету? – поставив питання голова класу.

Всі мовчимо. Після довгої розмови виявилось, що з членів класної ради ніхто не знав, хто це зробив. Висновок – зробив це ймовірно хтось із VI-А класу. Між А та Б класом час від часу доходило до невеличких непорозумінь. Можливо таким способом хотіли наші А-класники помститися нам, не усвідомлюючи, які політичні наслідки може мати такий необдуманий вчинок. Особу такого почину могли ув'язнити і відсудити. Інформації про такі випадки в тих роках були публічною таємницею, хоч органи НКВД прикладали чимало зусиль, щоб їхній ретельний «захист» режиму від ворогів радянського народу залишився в повній таємниці. Домовилися – щодня будуть на перервах між уроками поперемінно чергувати два учні з нашого класу, щоб запобігти таким явищам.

Призначене місце зустрічі на цвинтарі-пантеоні з прекрасними родинними криптами, на яких «зуб часу» все ж таки вже залишив свої сліди, сподобалося нам настільки, що вирішили зустрічатися на цьому місці частіше. Мабуть, оця перша зустріч була зародком нашої, за кваліфікацією органів безпеки «антирадянської організації». Щоправда, на перших зустрічах ніхто з нас ані в гадці не мав, щоб проводити якусь антирадянську пропагандистську діяльність. Обговорювали справи притаманні суто нашому юнацькому віку – шкільні питання, дівчата тощо.

Інколи хтось із нас приносив сумні вістки про арешти когось близького чи знайомого, про всякі негативні дії державних діячів під час заснування колгоспів, про вивезення рідні ув'язнених на

висилку, протести студентів університету проти викладання всіх предметів московською мовою. Все це викликало чимале обурення у ще незіпсованій юнацькій душі. Часом із ширшого кола учасників недільних зустрічей, уже не тільки з нашого класу, виникла менша група з подібними поглядами на оті події в суспільстві, під впливом яких окремі з нас почали висловлювати різні способи стихійних протестів проти вищенаведених явищ – з сьогоднішнього погляду інколи буквально абсурдних, не усвідомлюючи фатальні наслідки таких вчинків.

* * *

Сонячні весняні дні 1949 року завітали в Ужгород трохи раніше, ніж в попередні роки. Життєві умови трохи покращали і в тому розумінні, що в магазинах вже не було треба стояти цілими годинами, щоб отримати кілограм муки, цукру тощо. Життя нашої сім'ї плило в старих коліях. Мамка намагалася, наскільки її здоров'я дозволяло, виконувати різні принагідні роботи, щоб хоч трохи загнати біду в нашій родині. Її «кадровий профіль» не дозволяв влаштуватися на відповідне постійне робоче місце – надії покращання такого стану з переїздом в Ужгород не виправдались. Були певні проблеми з найменшою сестрою Едітою, яка ще не відвідувала школу – за побут в дитсадку треба було платити, а грошей не було.

Під час літніх вакацій 1949 року був змушений шукати принагідні роботи, щоб заробити кілька копійок для наших домашніх потреб. Пощастило у кількох міщан найнятися напиляти і нарубати дров для отоплювання квартир у зимових місяцях. Зароблені гроші допомогли трохи покращати наше життя.

В перших днях вересня 1949 року на одну з наших зустрічей прийшло кілька старших хлопців з університету, а з ними і два хлопці з одного села під Ужгородом. Попередили нас, що про наші зустрічі пішов уже поголосок між молоддю, тому радили не зустрічатись часто і не на одному й тому самому місці, щоб не накликати на себе якісь неочікувані неприємності. Розповідали про ув'язнення подібних груп не тільки в Ужгороді, Мукачеві, але і в Хусті та в декотрих більших селах по цілому Закарпатті тільки за те, що говорили про евентуальні спонтанні протести. Вистарчило, щоб між них послали «свого хлопця», і вже прощались зі свободою. Ми частково взяли в увагу попередження старших і провели кілька зустрічей в різних місцях Ужгорода. На перервах у школі вирішили не зустрічатися з хлопцями з інших класів, бо підсвідомо відчували, що «всевидючого ока» сторожів кращого майбуття радянського народу не бракує і між студентами вищих класів нашої школи.

З розмов наших гостей ми зрозуміли, що в бічних приміщеннях великої синагоги знаходиться склад зброї, що не було б погано кілька автоматів та іншої зброї на кожний випадок забезпечити для евентуальної потреби. Нашу групу така інформація зацікавила. Зі сторони старших, однак, вийшла категорична заборона членам нашої групи пробувати проникнути у склад зброї. Коли буде потреба, то вони звернуться до нас за допомогою. Й наперекір строгій забороні декотрим хлопцям з нашої групи якось вдалось відкрити колодку на бічних дверях синагоги, увійти у склад і «перемістити» кілька автоматів, пістолетів разом з коробками патронів в одну із крипт на цвинтарі-пантеоні. Я був з цілої групи наймолодшим, тому мої напарники інколи щось і утаїли переді мною. Про окремі справи довідувався аж додатково, що мене до певної міри і гнівало. І про перенесену зброю зі синагоги у крипту довідався аж згодом. Оскільки ми мешкали на вул. Підвальній, цвинтар-пантеон знаходився на березі над нашим будинком під мурами замку. Образно кажучи, від нашого помешкання на п'ять кроків. Хлоп'яча цікавість одного дня надвечір погнала мене на цвинтар – хотів подивитися на зброю. Ані в одній крипті зброї не було. На другий день у школі зробив хлопцям докір: «Чого обманювали, що взяли зі складу зброю, а де вона?»

– Не будь цікавим, бо постарієш, – була відповідь одного із старшокласників, і додав: – Все дісталось в добрі руки, але нікому ані слова! Ясно?

– Ясно! Сам добре знаю, що можу, а що ні, – була моя досить противна відповідь.

В той самий день ввечері зустрівся з двома старшокласниками. З їхньої розмови зрозумів, що стару колодку якось відімкнули, але замкнути вже не вдалось і її тільки повісили так, щоб виглядало, що вона замкнена. Посміялися трохи із старенького сторожа, що він цілі дні проспить у фойє синагоги.

Після такої інформації нечистий поплутав і мене – захотілось без відома хлопців зробити героїчний вчинок. Кілька днів зі школи вертав додому попри синагозу і обсервував поведінку старенького сторожа, який весь час сидів у фойє синагоги і тільки часом виходив перед головний вхід на двір покурити. В суботу надвечір вибрався на «полювання». Почекав, поки сторож докурив сигарку і пішов у фойє відпочивати. Ввійшов бічною брамою за синагогу, спробував відкрити колодку на бічних дверях – вдалось без проблем. Швиденько увійшов у склад, у напівтемряві взяв автомат, запхав цівкою в штани, закрив френчиком, нашвидку впхав у кишеню ще й пістолет, засунув колодку і повільно вийшов на площу перед синагогу. Вирішив зійти схода-

ми до ріки. Вже-вже підходжу до сходів, старий сторож появився на сходах перед синагогою. Помітив мене і закричав:

– Ти чого, пацан, вештаєшся ввечері по місті?

Замість того, щоб іти спокійненько далі, почав утікати в напрямі сходів на набережну. Старий як заверещав: «Злодій!» З переляку перескакую по три сходи, автомат у штанах перешкоджає бігти. Побіг з п'ятдесят метрів, витягую автомат зі штанів і кидаю його в ріку Уж, а сам біжу попри ріку в напрямі залізничного моста. Невеличкий пістолет сховав у куцах, прикрив листям, приклав каменем і повернув додому.

На черговій зустрічі довідався, що на бічні двері синагоги повісили новий замок, який вже не можна відкрити. Трохи незручно стало, бо порозумів, що, мабуть, після моїх відвідин складу виявили, що замок не замкнений. Хлопцям не відважився признатись до моїх відвідин складу.

* * *

Щоб не залишатись стороною від спонтанних протестів, вирішили все ж таки зреалізувати акцію розповсюдження листівок з антирадянськими гаслами, наприклад «Смерть комунізму», «Смерть Сталіну». Оскільки я мав трохи хисту до малювання, то підготовку листівок, крім двох інших хлопців, доручили і мені. В нашій квартирі, яка творила єдине приміщення, я міг готувати листівки тільки тоді, коли вже мамка після цілоденних клопотів засинала. Я виправдовувався, що мушу ще дописати домашні завдання і так аж до першої години по півночі вимальовував різними кольорами листівки «Смерть комунізму». Усвідомлював, що різними кольорами розмальовані листівки будуть краще помітними і люди будуть звертати на них більшу увагу. Але протягом двох нічних годин мені вдалось намалювати максимум 10-15 листівок. Було треба шукати інший спосіб їх виробництва.

Один хлопець з нашої групи мешкав на тій самій вулиці напроти нас. Батьки мали гарний особняк з кількома кімнатами. Домовилися, що зразу після уроків, поки його батьки не прийдуть з роботи, будемо у них вдома разом «готувати» домашні завдання. Поки батьки поприходили з роботи, нам двом вдавалось намалювати і 30 листівок. Коли батьки йшли за покупками до міста, тоді і до 50 кусників.

Розповсюдження листівок реалізували інші хлопці з нашого, але і з іншого гурту. Домовилися, що з конспіративних міркувань листівки будемо розкидати по місті ввечері не частіше, ніж один раз за місяць у суботу, а то в міру можливостей в центрі міста та перед

церквами, щоб люди рано, коли підуть на богослужіння, знайшли їх. Я, мабуть, від народження мав пригодницький характер. Останню суботу у вересні, практично то була перша субота призначена для нашого задуму, пішов і я в центр міста розповсюдити коло 30 листівок. Чи я був необережний, чи так мало статись. Раптом на хіднику другої сторони площі Корятовича два міліціонери під вуличною лампою «подивляють» наш мистецький шедевр. На цій площі Корятовича тільки я і вони. Я швиденько скрутив у неосвітлену вуличку в напрямі на Кальварію. Помітили мене й пустилися бігти за мною. Мені вдалось звернути в дальшу вуличку і швиденько перескочити через пліт у невеличкий садок особняка. А тут дальша напасть – величезний кудлатий пес, на щастя на прив'язі, аж захиляється. Присів за плотом і намагаюсь ані не рухатись. Кудлатий ось-ось зірветься з ланцюга – то буде гірше, ніж десять міліціонерів.

На веранді будиночка засвітила електролампочка: «Леонтине зле, недобре! Будуть думати, що ти злодій і зроблять такий гармидер, що зразу позбігаються усі міліціонери з цілого кварталу». На веранду виходить дівчина і ніжним голосом питає:

– Хто там?

Мовчу й ледве дихаю. А пес на вгаває. Вона мене в темноті не бачить. Знову питає: «Хто там»? Дивлюсь, а то дівчина з жіночої школи № 2, куди ходить і моя менша сестра. Зустрічався з нею і коли вранці час від часу привів у школу мою сестричку, зустрічались і на спільних шкільних акціях нашої з дівочою школою.

– Дівочко, ми знаємося, – кажу тихо і встаю на повний зріст. – Притримай пса і я тобі скажу, як я попав у ваш садок.

І вона мене вже впізнала. Підійшла до кудлатого й притримала його. Я широким колом обійшов їх і зупинився під верандою подальше від пса. Дівчина заспокоїла кудлатого, підійшла.

– Ти як попав у наш садок?

– Краще не питай. Будь ласка, принеси мені горнятко води.

Дивиться на мене. В очах чимале підозріння. Заспокоюю її, що нап'юсь води і піду. Дістав таку спрагу, в устах сухо, ледве говорю. Мабуть, страх спричинив, що маю таку спрагу. Принесла бляшане горнятко води. Напився. Легше стало.

– Ти сама вдома?

– Сама. Тато й мама пішли відвідати хвору сестру.

Допив воду, дякую і віддаю горнятко. Цікавість в очах дівчини, аж недобре дивитися. Маю признати причину моєї присутності? Ні, краще піду... Прощаюсь і повертаю в напрямі хвіртки.

– Ворота замкнені. Мушу відімкнути.

Пішла в хату, вертає з ключем. Зразу бере мене за руку, повертає і каже:

– В тебе френчик розпоровся...

– Де? – і швидко знімаю, але так необережно, що з кишені висипались останки листівок. У світлі лампочки «Смерть комунізму» аж сліпить. Я аж остовпів. Подивилася на мене. Зігнулася, позбирала листівки й передала зі словами:

– Мабуть, як скакав через пліт, тоді й френчик розпоровся. Ходи в хату, я тобі його зашию, бо так не можеш йти через місто.

Дивлюсь на неї і, ніби загіпнотизований, йду за нею у хату. Бере зі скрині нитки й голку і спритною ручкою зашиває френчик.

– Тебе як звати? – питаю ледь чутно...

– Юдіта. А тебе?

– Леонтин. Вдома звать Ленті, в школі Льонька...

Подякував за зашиття. Замість прощання стою. Помітила, що хочу їй пояснити мої неочікувані відвідини.

– Не кажи нічого... Щасливо йди додому...

І ніби читає мої думки.

– Не бійся, не зраджу нікому твою таємницю.

Відімкнула хвіртку, подивилася на вулицю, чи нема непрошених осіб, побажала добраніч і закінчила словами:

– Будь обережний! – І замкнула хвіртку.

Зустріч з Юдітою і її поведінка подіяла на мене якимось незвично. Розкидаючи залишки листівок біг вулицями міста, ніби летів на крилах.

Другого дня Божа неділя. Ціла родина йдемо на службу Божу в римо-католицьку церкву, бо наших церков вже нема. Юдіта також в церкві з батьками. Мамка з сестрами й батьки Юдіти пішли вперед, а ми вдвох, ніби домовились, залишаємося стояти при задніх дверях. Під час служби Божої кілька разів подивились на себе – очі говорили зрозумілою мовою.

Мабуть, так уже на світі Божому і стається, що якраз незвичні й курйозні випадки створюють в житті людини неочікувані благородні чуття, які мають довгорічну тривалість. Так воно сталось і з Юдітою, що наше платонічне, підкреслюю ще раз – платонічне кохання – витримало повних п'ятнадцять років. І найцікавіше те, з тих п'ятнадцяти років нас доля розлучила на повних чотирнадцять років. Кінцем 1949 та в січні 1950 року зустрічались так часто, як тільки могли. Під час мого побуту в «сталінських курортах» (1950-1956) з однокурсницями з музичного училища відвідувала мамку. Після мого повернення з Сибіру передала мені свою роботу. З серпня 1956

аж по січень 1957 ми зустрічались майже щодня. З 1957 аж по 1964 рік знову розлука. У 1964 році під час нашої зустрічі в Ужгороді дійшли до висновку, що через об'єктивні причини – я за кордоном, Юдіта в Ужгороді – нам не було суджено йти спільною дорогою життя.

* * *

У жовтні 1949 року стався ще один спонтанний протест у нашому класі. На класному уроці, який переважно був у понеділок, наш класний керівник попередив нас, що у вівторок, зразу після 5 уроку, завітає у наш клас секретар Міського комітету комсомолу, щоб поговорити про наш вступ в комсомол. В 1949 році ми всі довершували 14 років, а це був вік вступу в комсомол. Сталось. Поговорили. Залишив для всіх нас заяви і без всяких запитань попередив, що в понеділок прийде на класний урок за підписаними заявами.

Тиждень, багатий на обговорювання «комсомольських пропозицій» в нашому класі збіг, як гірський струмочок на весні. Хлопцям з нашої «антирадянської» групи вдалося різними методами «переконати» цілий клас, що ніхто в понеділок не здав заповнені заяви.

Понеділок. На такий «урочистий» акт прийшли навіть з Крайового комітету комсомолу. Цілий клас хором – заяви забули вдома. Обурення несамовите. Наступного понеділка те саме.

Третього понеділка прийшли вже з двома дальшими «товаришами». Заяв нема. Роздали нові з попередженням: будемо вас тримати в школі, поки не віддасте підписані заяви. Закликали шкільного сторожа, вуйка Миколу, який намагався бути завжди дуже строгим – не виходило, бо в душі був добрягою, і наказали йому замкнути нас у класі. В класі гробова тиша. Всі думають своє. Раптом два найбільші «мамчині синочки» нашого класу, прізвищ називати не буду, кажуть: «Хлопці підпишімо, бо й минулий рік через Сталіна мене вдома покарали за те, що пізно прийшов додому». «Мамчииних синочків» у класі, безперечно, було більше, але при важливих подіях, як сьогодні, тримались належно. Клас загудів і посипались різні погляди й пропозиції: «Спробуймо відімкнути двері»; «Підпишім заяви, бо буде зле»; «І в інших класах окремі хлопці не підписали»; «Синочки товаришів-функціонерів підписали»; «Спробуймо через вікно»; «Дурний, високо, ні»?; «Громопровід»! В тому гармидері ніхто й не помітив, хто сказав слово «громопровід». Всі до вікон. Староста дав проголосувати: хто за, а хто проти? Більшість за. Вирішили використати громопровід на втечу, не усвідомлюючи, що він може зірватися... Появились і такі зауваження в класі... Хто полізе першим? Відважних більше. Першим поліз, як і належить, староста-спортсмен, щоб пе-

ревірити, чи витримає. Є трохи клопоту з «мамчиними синочками» і на громопроводі, і через пліт. Якраз одному з них допомагаємо через пліт, останній хлопець ще на громопроводі – на дворі з'явився сторож вуйко Микола, завмер, потім хотів щось крикнути, але повернувся і – швидко у свою кімнату. Мабуть, зрозумів усе і не хотів нічого бачити. Через півгодини нас і не було!

На щастя, будинок школи побудували ще в тридцятих роках ХХ століття, за першої чехословацької влади. І громопровід був монтований під час побудови, тобто не соціалістичний, але капіталістичний, щоправда, за законами «розумного» капіталізму, а не сучасного «дикого»! Результат – громопровід витримав і одного «мамчиного синочка», вагою у півтора рази більшою від найважчого однокласника!

У вівторок ніхто в школу не спізнився. Ще ніколи так тихо й чемно не чекали вчителя на першому уроці, як в той ранок. Замість вчителя приходить директорка, завуч-москаль, під час війни військовий політрук, класний і жодний «товариш». Це нас здивувало, але сидимо тихенько, як найчемніші хлопці у цілому світі. Почала директорка.

«За вчорашній вчинок усі до одного вже маєте знижену оцінку з поведінки на один бал, а хтось і на два, це вже недалеко від виключення зі школи. Ви свідомі свого вчинку? Мені, як депутатові Верховної Ради, вдалось пом'якшити величезні і дуже погані наслідки для вас. Мені до вподоби, що ваш клас такий дружній, але ваш вчорашній вчинок був ганебним, можна його кваліфікувати навіть намаганням підірвати авторитет нашої комуністичної партії, її складової частини – неперевершену в цілому світі молодіжну організацію комсомол. Ми би вас за цей вчинок вже сьогодні могли виключити зі школи, або окремих дати ув'язнити як шкідників нашого соціалістичного ладу! Оскільки між вами є і сини визначних громадських діячів, то ми вирішили ваш нерозважний юнацький вчинок поки що, повторюю – поки що, рішати на рівні дирекції школи з тим, що гарненько скажете нам, хто був ініціатором втечі по громопроводі! По-друге, після Жовтневих свят всі добровільно віддасте заяви в комсомол! Чекаємо відповіді та признання»!

Тихо, як в гробі. Очі вперті в землю, мабуть, усвідомили, що окремих з нас дійсно можуть ув'язнити. В мене в ту мить «крові б не дорізався», як казали старі люди. Я знав, що таких, як я, в кого тато втік за кордон, або провинився проти «панів на Олімпі», в класі було кілька, але мені здавалось, що мене найбільше підозрівають. Можливо, що й інші думали те саме.

«Чекаємо на відповідь, тобто чесне піонерське признання!» – обізвався завуч.

Староста класу відважився встати і почав пояснювати, що хтось те слово в тому гармидері висловив, він не знає хто, і сумнівається, чи взагалі хтось знає, хіба той, хто його сказав. Звернувся до однокласників: «Признайтесь, хто сказав те слово»!

Мертва тиша.

«Добре, – каже директор, – дамо вам ще одну годину для роздумів, а після того товариш завуч буде вас викликати по одному в кабінет і я переконана, що ми довідаємось щось ще й про минулорічну стінгазету».

На обличчі завуча легенька, іронічна усмішка – аж морозом обдає.

Пішли. В класі й надалі гробова тиша – хіба що вже маємо відвагу подивитись один на одного. Один з однокласників ніби плаче – всі в той бік. Федір – скромненький, тихий хлопець з села під Ужгородом – втирає сльози: «Я сказав: громопровід! Два дні тому тата відвело НКВД, бо не хотів віддати в колгосп нашу останню корову. Тепер і мене візьмуть». Така вістка оголомила цілий клас. Знову довга мовчанка.

«Ти будь тихо, Федоре! Мій тато мене врятує. Я сказав слово громопровід»!

Від Степана ніхто такого не сподівався – тим більше воно подіяло на всіх. Перед Степаном цілий клас остерігався через те, що його тато був партійним функціонером області.

Після довгих розмов навколо заяв у комсомол, все ж таки вирішили, що буде найрозумніше підписати заяви, щоб дійсно не попав хтось у руки славнозвісному НКВД. Поголосків про подібні випадки було чимдалі більше й більше.

Отак скінчився наш протест проти вступу в комсомол.

Протягом листопада ще один раз розповсюдили листівки. Щоправда, зустрічались поменше, бо дійшло до нас попередження, що починають інтенсивніше слідкувати за нами. Вирішили почекати до весни, а там буде видно.

На жаль, в січні 1950 року ув'язнили членів «антирадянської організації» на Ужгородському університеті. Дальшу групу із середніх шкіл міста Ужгород. 2 лютого 1950 року надійшла черга і на нашу трьохчленну «антирадянську групу» – Олександра Чурговича, Олексія Кийовича та Леонтина Довговича.

ТУРИСТИКА ПО «СТАЛІНСЬКИХ КУРОРТАХ»

В'язниці й концентраційні табори

Ужгород – слідча в'язниця НКВД
02.02. – 22.05.1950 року

Скорочення НКВД мимоволі нагадує тогочасний сумний анекдот:

Ув'язнили молодого хлопця. Старенька матуся приїжджає з верховинського села в Ужгород з передачею¹ для сина і не знає, куди йти. Запитує перехожого: «Паночку, де є той уряд, де Янка ведуть?»

В четвер, 2 лютого 1950 року, о 14.30 годині в Ужгороді, на вул. Підвальній (зараз вул. А. Волошина) недалеко будинку, де ми жили разом з мамкою і двома меншими сестрами в одній кімнаті, чекали на мене дві гоголівські «держиморди». Різниця хіба в тому, що ці двоє, подібні ростом на наших «Дарвінівських предків», були в цивільному одязі і були все ж таки на вищому інтелектуальному рівні та з чималою практикою у своєму фаху. Зупинили мене й попросили піти з ними допомогти перенести якісь плакати з будинку кіна «Москва» на пошту. Хотів занести додому свою шкільну сумочку – не дозволили, заступаючи мені дорогу. Хоч мені було не цілих чотирнадцять з половиною років, події останніх років на Закарпатті, зустрічі з «нашими» хлопцями у Вульшинках (село Вільшинки під полониною Руюною – Рівною), події останніх років у моєму житті та розмови старших, навчили й мене до певної міри розуміти подібні ситуації. Зрозумів, що я, правдоподібно, арештований, хоч іскорка надії ще жевріла. В «дружній» розмові про всякі нісенітниці, якій я приділяв дуже мало уваги і, певно, відповідав їм не до речі, гарячкувато роздумував, як позбутись пістолету в моїй шкільній сумці, який взяв з собою в школу, щоб похвалитись моєму однокласникові.

---

¹ Передача – так називали харчові і речові пакуночки, які приносила рідня ув'язненому.

Підходимо до кіна «Москва». Хочу завернути в широкі двері, знову заступили дорогу, і, усміхаючись милою штучною усмішкою, примкнули до мене тісніше з двох боків – щоб люди бачили, в яких ми «дружніх» відносинах прогулюємось по старому і славному ужгородському корзо. Повели далі, біля площі Корятовича, в напрямку славнозвісного будинку головної пошти та жандармерії, яку побудовано за першої Чехословацької республіки, а в 1950 році – славнозвісної слідчої тюрми НКВД. В тій хвилині було все ясно.

Підійшли до будинку НКВД. На східцях перед входом «нечистий спокусив». Зупинився і з юнацькою наївністю повернувся до вулиці, по якій проходили люди, і вголос, щоб усі чули, закричав: «Прощай, Ужгород»! Дістав такого стусана, що перелетів через два останні східці, вдарив головою у двері і був би впав, коли б мої «ангели хоронителі» не підхопили під пахву і, боляче викрутивши руки за плечі, не повели, а понесли сходами й коридорами аж на третій поверх. Отак пройшло моє ув'язнення!

Ужгородська слідча в'язниця НКВС, 2 лютого 1950 р., після ув'язнення.

З викрученими руками за спиною – в одній тримав шкільну сумочку як кліщ, хоч як вона боліла – внесли мене на третьому поверсі в дуже скромно умебльований кабінет. Стіл, накритий сукном невиразного кольору, п'ять стільців. У куточку біля дверей зліва – табурет. Під правою стіною дві обшарпані скрині. Одна повна різних папок і паперів. Друга – запечатана червоним воском. За столом три

офіцери у військовій уніформі. Середній, низького росту, обійшов стіл. Зацікавило його моє розбите чоло, яке я почав витирати хустинкою. Підійшов ближче з запитанням до моїх «чемних» провідників:

– Були якісь проблеми?

– Ні! – відповіли в унісон.

Подивився пильніше на моє розбите чоло.

– Ви чого знущались над радянською дитиною?

– Товаришу майор, він спіткнувся на сходах і вдарив чолом у двері.

Здивувала мене відповідь «горил», але ще більше строге запитання майора, що викликало в мені наївну довірливість. Майор помахом руки наказав моїм провідникам відійти.

Я залишився мовчки стояти біля дверей.

– Тебе, парубче, батьки не навчили, що з старшими треба привітатися?.. Ладно²... Здрастуй у нас, – і відійшов до середнього стільця за столом.

Я дійсно не привітався – трохи соромно стало.

– Познайомся з товаришами: старший лейтенант Гаврилов, працівник військової прокуратури і я – майор Волошин. Товаришу Гаврилов, подайте нашому гостеві стілець напроти нас, нехай сяде. Треба надіятись, що буде розумний і в куток на «табурет ганьби» не будемо змушені посадити.

Ще в житті не відчував таке внутрішнє напруження. Навіть тоді, коли замикав тата у церкві, рятуючи від працівників СМЕРШ-у, які прийшли ув'язнити його, або під час спроби втекти за кордон у 1946 році. Сів, притискаючи до себе шкільну сумочку – пістолет не сходить з розуму.

– Чи ти знаєш, чого ми тебе покликали на товариську розмову?

– Ні, – відповідаю тихо.

І почалось. Питання сипались поперемінно. Людяніший Волошин, у якого відчутно і певний рівень інтелігенції, та москаль Гаврилов, питання якого викликали в мене чималу аверсію – ніби змагаючись на перегонах хортів: ану ж, хто поставить більше запитань в найкоротшому часі?

– Яку антирадянську організацію ви заснували на Ужгородській середній школі № 1? Як вона називалась? Хто був керівником групи?

Промайнула думка: «Ніколи не признаватись». Де я це чув і коли?

– Жодної організації я не закладав...

– А хто закладав?

² Ладно – гаразд (з московської мови).

– Не знаю...

– Ми вже все знаємо. Твої напарники признались вже до всього, – каже Гаврилов іронічно. – І вони вже в наших руках. Кажуть, що ти був ініціатором і навіть назву ти придумав...

– То неправда! – моя швидка реакція була зовсім недипломатичною. Спихвався вже пізно.

– Ага! А що є правда? Хочемо знати, хто був керівником. Назви вже й без тебе знаємо: «Смерть», «Кров і смерть», або «Смерть комунізму»? Котра з них правдива? І хто їх придумав?

– То ми тільки так гралась з хлопцями у міському парку...

– Грались у «Смерть комунізму»? Так? І вісімнадцятирічний Олександр Чургович та інші студенти університету гралися у жмурки, як малі хлопці?

– Товаришу Гаврилов, залишіть. Бачите, хлопець переляканий. Пізніше він сам скаже...

Питання посипались далі ніби лагідніше:

– Чи знаєш того й того?..

– Чого тато і старша сестра втекли за кордон?..

Уже чекав, що будуть питати і про мою спробу втекти за кордон до тата у 1946 році. Мабуть, про цей мій «гріх» не знають, подумав я наївно, або, в порівнянні з новими «гріхами», вважали цю подію менш важливою.

І далі:

– Коли і де зустрічався з бандитами – ворогами радянського народу і членами антирадянських організацій?.. Коли, де і як присягав вірність бандитам?.. Кому передавали вкрадену зброю з синагоги?..

– Не зустрічався... Не присягав!.. Яку зброю?..

– Не валяй дурака³ – твої напарники вже все висипали!

Мовчу, роздумаю, що казати. Мої відповіді ніби їх і не цікавлять! Не встигаю навіть відповідати. Посипались дальші питання.

– Чому не підписав заяву в комсомол?.. Чого ти кінцем жовтня минулого року на стінгазеті у вашому класі своїм черевиком спотворив портрет вождя світового пролетаріату, батька Сталіна?..

– Я це не зробив!..

– А хто з вашого класу?..

– Не знаю...

– Хто із студентів Ужгородського університету керував вашою шайкою?..⁴ Чи впізнаєш власноручно тобою намальований мистецький витвір-листівку «Смерть комунізму», яку ти і твої вдалі друзі

³ Не валяй дурака – не прикидуйся.

⁴ Шайка – група бандитів.

роздавали учням середніх шкіл та студентам університету, розкидали по вулицях Ужгороду та в інших містах Закарпаття?

– Не малював...

– Леонтине, Леонтине! Оті листівки наші хлопці знайшли вдома у вас, у твоїй скрині. Товаришу Гаврилов, покажіть йому його мистецький витвір! Твої напарники Олександр Чургович, Олексій Київович і Степан Бунда вже признались у всьому і зрадили нам, хто такий талановитий «художник»!.. А ти викручуєшся і не відповідаєш на наші запитання щиро, як і належить радянському піонеру... Ти ж був піонером?.. Але в радянський комсомол чомусь вступити не захотів! Не надійся, що ми з тебе не викрутимо все, що потребуємо! У нас неабиякий досвід! Між іншим, твоє щире признание для тебе краще.

Одні і ті самі запитання сипались на мою бідну голову, як кулетна черга. Від психічного напруження аж моторошно стало, почало нудити. Дедалі переконуюсь з їхніх запитань, що про все інформовані. Починаю втрачати і ту найменшу крапельку юнацько-героїчної впевненості, яка інстинктивно закоренилась ненавистю у моїй психіці протягом п'ятирічного «радянського раю» на Закарпатті. В голові – думки обертом...

Страх, вістка про присутність Олексія і Олександра та, можливо, й інших хлопців, хитра поведінка й обіцянки допитувачів внесли до мого думання неймовірний хаос. Появилась навіть наївна дитяча думка звернутись до «лагіднішого» майора, що хочу говорити тільки з ним і буду у всьому признаватись...

...Раптом переді мною весна 1948 року. Парафія в селі Вільшинки під полониною Рівною. Розмова гостей з другого боку Карпат з отцем Гафичем, парохом села і слова старшого: «Отче, неписаний закон Божий, коли попадете в лабеті НКВД – ніколи не признаватись! Така поведінка на допитах врятує багато друзів і для допитуваного виходить на краще! Коли вже раз візьмуть, не відпустять – марна надія! Саме краще не попадати в їхні руки, а коли вже попався – не признаватись!..».

Цей спогад врятував, мабуть, і мене, і моїх співув'язнених та інших хлопців від неабияких неприємностей. Під його впливом намагаюсь відповідати дуже коротко...

– Не знаю... Ваші хотіли взяти тата на Сибір... Не зустрічався... В нашому класі ніхто не хотів підписати заяву в комсомол... Не знаю, хто спотворив портрет Сталіна... Не малював і не розносив по місту жодних антирадянських листівок.

– Ага! Були ще й інші листівки? – вчепився Гаврилов, як кліщ,

отих трьох слів «жодних антирадянських листівок», які я, наївне хлопчисько, висловив необережно в множині, не маючи жодного досвіду з таких «словесних ігор» під час допитів.

– Яка паскудь була на отих дальших листівках?

Не відповідаю.

Волошин відкрив в коридор двері – гукнув чергового:

– Дежурний⁵, приведи Кийовича.

Задум Волошина для мене незрозумілий. Привели Олексія.

– Олексію, ану скажи нам, хто малював листівки «Смерть комунізму»?

– Леонтин...

– Крав Леонтин зброю?

– Крав...

– Відведи Кийовича! Ну що ж, Леонтине, як то воно було? – триумфально питає Гаврилов.

Мовчу, щоб позбиратись думками. Абсолютно не знаю, що і як маю відповідати.

– А тепер признавайся, кому передали зброю? – цікавиться Волошин.

– Зброю ми ховали на цвинтарі, щоб час від часу погратись...

– відповідаю тихенько. – Хтось її з цвинтаря украв...

– Брешеш! – гримнув Гаврилов по столі. – Передали бандитам!

Відчуваю страшенний холод – ніби лихоманка від високої гарячки!

– За непризнання і затаювання згниєш у тюрмі! Ніколи більше не побачиш ані своїх сестричок, ані маму!

Кожне питання Гаврилова – крик, залякування. Волошина навпаки – піддесливо-лагідне прохання, мовляв, якщо скажеш нам чисту правду і зробиш признання, за годинку ти біля мами, яка побивається за тобою, за своїм синочком, а сестрички знаєш як плачуть за тобою?

Інколи Волошин зробив навіть докір Гаврилову, щоб не поведився зі мною грубо і не кричав на молодого хлопця, ще майже дитину.

Годинник на стіні показував уже восьму годину вечора.

– Ладно, товариші, підемо щось перекусити, – запропонував Волошин, – а чесний піонер нехай напише власноручно відповіді на всі наші запитання, котрі ми йому ставили від самого початку. – Підійшов до дверей і покликав дежурного. – Посторожи хлопця – через годинку-дві повернемо.

---

⁵ Дежурний – черговий.

Черговий, років 20-ти, виструнчився біля дверей, як на жовтневому параді.

Гаврилов поклав перед мене на стіл кілька канцелярських паперів і перо.

Пішли.

Роздумую, чи писати відповіді на їхні запитання. Вагаюсь. Остаточного рішення нема.

Пістолет у сумочці – вогнем пече! Знайдуть – до стінки поставлять, як невинного дядька у сусідньому селі навесні 1946 року, у якого знайшли старенького недіючого кріса ще з часів Марії-Терезії, з яким, мовляв, хотів «зліквідувати Радянський Союз»!

Роздумую, яким способом позбутись того нещасного пістолета. Наївна думка: «Попрошуся в туалет і десь там заховаю пістолет...» Під нервовим напруженням не усвідомлюю, що лиш так «заховати» пістолет на туалеті не така проста річ... Але і за соломинку вхопиться, хто топиться...

– Чи можна в туалет? – тремтячим голосом питаю чергового.

– Ходи...

Встаю зі стільця і з сумочкою хочу йти в коридор...

– Нащо тобі сумка? Клади на табурет...

Мій наївний план не вдався. Йду в туалет, роблю вигляд, що виконую свою потребу й вертаю в кабінет. Беру сумочку, тисну до себе, як найціннішу реліквію... Сиджу і дивлюсь непритомним поглядом у вікно...

Від внутрішнього напруження відчуваю і холод, і голод. Вранці, перед відходом у школу з'їв свіженьку булочку, запиваючи гірким чаєм. Цукор залишали з мамкою для сестричок та інколи на неділю, чи на свято... – Чого сьогодні вранці тітка Оксана, завідувача кіоском, дала мені чотири булочки?.. Щось таке ставалось перед різдвом та великоднем і ще два-три рази в рік... Ці дні в нашій хаті були великим святом. Не тільки малі сестри мали на сніданок по одній булочці, мали й ми з мамкою, хоч частіше залишали сестричкам... Невже ж тітка Оксана відчувала, що щось трапиться?.. Якщо мене не відпустять, хто буде щоранку перед п'ятою годиною ходити з візочком в пекарню і привозити свіжі булочки в магазинчик тітки Оксани на нашій вулиці?.. За дві булочки... Сестрички не будуть мати на сніданок булочки... Що будуть їсти?.. Бувало й таке, що мамка на хліб грошей не мала... З великими труднощами відганяю неприємні думки – марне намагання... Груді стискає жаль, через силу стримую сльози... Сяду й напишу все правдиво про наші тайні зустрічі на цвинтарі-пантеоні біля ужгородського замку... Про нашу присягу не зрадити один-одного...

Про хлопців, які приходили між нас з пропозицією вкрати зброю зі синагоги і помістити її на домовленому місці... Про плановане розповсюдження антикомуністичних листівок... Про мою зустріч з незнайомими на весні 1948 року на парафії у Вільшинках і їхню розмову з отцем Гафичем... Можливо відпустять мене до мамки, якщо чесно признаюся... Раптом знову чую слова старшого на парафії у Вільшинках: «Отче, неписаний закон Божий, коли попадете в лабети НКВД – ніколи не признавайтесь. Така поведінка на допитах врятує багато друзів і для допитуваного виходить на краще!..».

Думки обертом... В голові стукіт поїзда... Цілим тілом стікають струмочки холодного поту... Крім холоду й голоду чомусь маю ще й велику спрагу...

– Товаришу дежурний, можу дістати трохи води?

Мовчить і не дивиться в мою сторону, ніби винуватий в чомусь... Відповіді не дочекався...

Вдруге вже не просив... Вирішив якось перетерпіти...

* * *

Повернули занадто веселими й гучними аж після півночі. Мабуть, була не тільки перекуска!

Черговий відрапортував. Не слухали його, регочучи над змістом вульгарного анекдоту.

Відходячи, черговий подивився на мене. В його очах спостеріг ледь помітне співчуття, яке не віщувало нічого доброго і зміст якого я зрозумів згодом.

– Ти написав відповіді?

– Що? Забув писати? – в голосі Гаврилова холодна іронія, як лезо ножа.

– Добре! Чекаємо твого чесного признання! – каже майор. – Ти мав досить часу обдумати все і дати правдиві відповіді на наші запитання, як і належить чесному й добре вихованому хлопцеві! Син священика мав би бути чемно вихованою дитиною!

Іронія в голосі Волошина насторожила мене. Перед вечерею звертався до мене лагідніше.

– Все, що знав, я вже вам сказав.

– Нічого ти не сказав! – брехнув Гаврилов.

Мовчу.

– А що там у тебе у сумці, що ти її так міцно тиснеш до себе? Ану покажи, які там у тебе багатства? – повільним кроком підходить Волошин.

– Зошити й книги, – відповідаю ледь живий.

Ще міцніше тисну до себе, наївно думаючи, що всьому буде кінець, мене пустять і якось воно обійдеться...

Майор вирвав з моїх рук сумку, поніс до столу і висипав усе на стіл.

Настала німа тиша, яка здавалась вічністю. По цілому тілі холодний піт! Кажуть – надія помирає останньою. В ту мить вона для мене була вже мертвою...

– Так ти у нас не такий собі простий бандит, але ще й озброєний!
– вигукнув переможно Гаврилов, ніби щойно підняв радянський прапор над Берліном.

Волошин взяв обережно пальцями лівої руки пістолет, розглядаючи його, мов найціннішу реліквію. З-підступною усмішкою звернувся до мене:

– Так ти хотів нас усіх постріляти?

– Пістолет ненабитий, – намагаюсь полегшити ситуацію.

– Патрони сховав у кишеню? Викладай на табурет усе, що маєш у кишенях.

Встаю і повільно вибираю з кишень усі «скарби» підлітка й кладу на табурет.

– Все?

– Все.

Волошин, дотримуючи певну віддаль, обійшов навколо мене.

– А задня кишеня?

– Пробачте, про неї забув, – і хочу впхати руку.

Швидким рухом захопив за руку, як кліщами.

– Я сам!

З вульгарним криком витягає руку – в палець врізалась жилетка! Ліва рука з пістолетом вгатила мене в обличчя. Падаючи полетів під стінку, вдаряючи головою об табурет. В очах вогняні кола. Кров потекла з носа і з вуст, забруднюючи підлогу і стіну. Підходить і ногою вдаряє у груди. Дихання перехопило – не можу дихати. Зіщулився у клубочок, закрив очі переконаний, що надійшов мій кінець.

– Вставай! Не прикидайся мертвим! Від такого «ніжного погладження» ще ніхто не вмер! Ми ще маємо багато про що говорити! Вставай, кажу!

Наслідки «ніжного погладження» несуть з собою ціле життя в подобі покривлених передніх зубів.

Пробую встати. В грудях і в обличчі нестерпний біль. В очах темнота... Втрачаю рівновагу і знову падаю на підлогу.

Майор відкриває двері і кричить:

– Дежурний! Підніми і поведи в туалет, щоб помився!

Піднімає якимось обережно, ніби співчуває.

– Чого ти з ним граєшся? Постав на ноги! Бачиш, прикидається стерво⁶!

Якимось вдалось встати. Рукою притискаю ніс, щоб кров менше текла. Камінь у грудях не дозволяє надихнутись. Голова бринить від удару. Всередині безмежна юнацька ненависть, яка допомагає не розплакатись не так від болю, як з немічності!

Тривало чимало часу, поки в туалеті вдалось зупинити кров. Черговий допомагав – аж дивно стало.

– Пацан, напийся води, трохи тебе освіжить, бо там довго триматимуть, води не дадуть.

Кожна людяність в таких обставинах зігріє наболілу душу, все ж таки ти не сам проти сатрапам. Хтось і співчуває.

На порозі з'явився Гаврилов.

– Ви що – один-одному признаєтесь в любові? Чи не задовго?

– Товаришу старший лейтенант, кров довго текла, – виправдовується черговий.

– Бандерівської крові не шкода!

Мій погляд прямо в його очі промовляв без слів.

– Не дивись вовчням – ми тебе навчимо чемно дивитись! Пішов, бандерівський виродку! – і стусонув мене у кабінет так сильно, що я знову впав на коліна й на руки.

Мушу чесно признатись, що тоді ще не знав, що означає поняття «бандерівський виродку». Хто був Степан Бандера, дізнався аж згодом.

– Вставай і сідай на табурет! – велить майор.

Встаю з-підлоги, в голові знову запаморочилося, ледве встиг сісти на табурет і впертись об стінку, щоб не впасти.

І знову питання за питанням.

Важко відповідаю – рот й обличчя напухли. Відчуваю нестерпну фізичну втому – психічна ще гірша! Ледве утримую рівновагу, впираючись об стінку. Хочеться кричати й плакати, але ненависть міцніша, не смію розплакатись. До сьогоднішнього дня не знаю, звідки брав таку силу в чотирнадцяти роках, щоб не розплакатись і не «розсипатись» на допиті.

– Відтягни табурет від стіни! Сядь рівно! – чую голос Гаврилова ніби з другої кімнати.

Намагаюсь виконати його вказівку. Встаю, голова йде обертом, падаю на підлогу, як підкошений. Опритомнів від холодної води, вилитої на мою голову.

---

⁶ Стерво – підла, нікчемна людина (злочинський жаргон).

– Вставай! Не валяй дурака!

Впираючись руками в табурет і стіну пробує встати. Стіл, шафи – все перед очима обертом. Зсуваюсь на підлогу мов мішок картоплі.

– Дежурний! – доноситься голос Гаврилова ніби з-підземелля, – посади його на табурет.

– Він падає, – каже тихо черговий.

– Підтримуй! Ми ще не скінчили допит!

Здалека, ніби десь з другої кімнати, чую голос Волошина:

– Товариш Гаврилов! Ми маємо доволі часу і в подальші дні, – зауважує іронічно. – Нікуди він не дінеться!

Гаврилов одним помахом руки згорнув зі столу сумку і все моє «майно» на підлогу.

– Забирай свої манатки! Радянські органи мають різні методи при допитах! Будеш співати, як соловейко! Дежурний! Відведи його туди, звідки вже нема вороття!

Довго, стоячи на колінах, з великим зусиллям повільно збираю все своє багатство і кладу в сумочку та в кишені. Черговий хоче допомогти.

– Дежурний! Відхід до дверей! Там твоє місце! – некомпромісно кричить Гаврилов.

Троє охоронців найгуманнішої у світі держави з іронічною усмішкою стоять наді мною, як хорти над своєю здобиччю... В юнацькій душі – крик ненависної помсти...

Перший допит тривав від 15.00 години 2 лютого до 2 години ранку 3 лютого 1950 року.

* * *

Черговий, підтримуючи попід руку, повів обережно сходами у пивницю, в кімнату чергового офіцера й наглядачів і посадив на стілець. Наказують роздягтись догола. Перша думка – будуть бити. Між людьми на волі були всякі чутки. Чи витримаю оті тортури?.. Песимістична думка: дасть Бог, помру і буде кінець моїм мукам. Сиджу мовчки, ніби не чую, що мені кажуть.

– Пацан, тобі погано?.. – в голосі старшого наглядача крихітка співчуття.

Мовчу. Підходить ближче. Дивиться на моє опухле обличчя.

– Ладно, посиди трохи... Відпочинь, а потім роздягнешся...

Чи від внутрішнього усвідомлення, що тимчасово кінець моїм тортурам на допиті, чи від холоднішого повітря у пивниці, починаю почувати себе краще.

Через кілька хвилин повільно встаю і роздягаюся аж до підштанців.

– Догола!

Червонію аж по самі вуха. Встидаюсь роздягтися догола. Перед чужими ще ніколи не роздягався повністю.

– Не встидайся! Ми вже тут не одного Адама й не одну Єву бачили, – зауважив з усмішкою старший наглядач.

Слава Богу, обійшлося без побоїв. Відібрали ремінь із штанів, витягли гуму з-підштанців, шнурки з черевиків, відрізували металеві гудзики з плаща, наказали підняти руки вперед і розтягнути пальці, присісти, зігнутись і впертись руками об підлогу, заглядали у вуха, у рот і туди, куди заглядають хіба лікарі у випадку хвороби. Процедура на високому рівні, яку прийшлося у подальших роках виконувати безліч разів і яку в'язні назвали (невідомо коли й де) – «таночком лебедів», інспіровані балетом «Лебедине озеро» П. Чайковського. Вищезгадані рухи під час обшуку на кість худеньких тіл, білих як крейда, справді нагадували «танок» тендітних лебедів.

На куснику паперу невизначеного кольору, тобто «урядовій квитанції», позаписували усі «дурниці» чотирнадцятирічного юнака, що були в кишнях, з шкільної сумочки усі зошити з-підручниками й дальшими дрібничками і підписану, з печаткою, передали мені зі словами: «Зберігай! На цю квитанцію віддамо тобі те все, як будеш від'їжджати від нас, або, у випадку чогось, твоїй рідні». Слова «у випадку чогось» прозвучали трохи дивно. Зміст зрозумів аж після кількатижневого побуту в «сталінських курортах».

Нечистий спокушав запитати: «А пістолет»? Завчасу спохватився, хоч таких еретичних запитань у своєму житті поставив безліч – і належно терпів через них. Мабуть, гени бунтарської крові моїх предків та гірських легінів зосередились у моєму естві.

Наказали одягнутись і повели в коридор, по лівому боці якого кілька дверей з величезними замками. Тримаю штани рукою, щоб не впали з мене і на свій вік дуже «поважно» крокую (бо швидше йти не дозволяють падаючі штани) за наглядачем перед камеру № 5. Наглядач відкриває величезним ключем, мабуть, ще з доби побудови будинку жандармерії чехами, важкі дубові двері, оковані бляхою і з залізними пасмами навхрест.

Приміщення приблизно п'ять метрів завдовжки і три метри завширшки. Напроти дверей, під самою стелею, заграшоване вікно, під ним біля стіни вправо і вліво два дерев'яні тапчани⁷, між ними дві табуретки й маленький столик. Вліво, під стіною, дерев'яна лавка, вправо – споруда, яку в житті не бачив. Пізніше довідуюсь, що це «італій-

---

⁷ Тапчан – ліжко з дощок.

ський туалет»⁸, на якому виконуються біологічні потреби вприсядку. Над дверима, у заґратованій ніші, ледве блимає слабенька електролампочка, яку в'язні іронічно назвали «вічним світлом Ілліча»⁹.

За плечимаgrimнули важкі двері. Обидва камерні мешканці, ніби за наказом, підвелись на своїх ліжках. На правому – якась казкова постать з великою чорною бородою, яка у півтемряві була ще чорнішою. Вліво круглолиций парубок. Майнула думка, що це певно якісь злодії-бандити, зокрема той з бородою. Стою біля дверей – мовчу. Мовчать і обидва «бандити».

Глянув на маленьке, заґратоване віконце і виринула перша абсурдна дитяча думка: «Як втекти звідси?» (мабуть, наслідок впливу прочитаних книг, зокрема роману «Граф Монтекрісто»). А друга, гріх признаватись – не згадка про мамку, або сестри, але про Юдіту Лавришину, найбільшу платонічну любов у моєму житті перед ув'язненням, але довгі роки і після повернення із «сталінських курортів»!

Бородатий виліз з-під ковдри. Підходить. Придивився – в очах співчуття.

– Дуже били?

Мовчу.

– Хлопчику, ти звідки?

– З Ужгороду, – відповідаю тихо, опухлий рот не дозволяє говорити голосніше.

– Як тебе звати?

– Довгович...

– Ачий не син священика Євгена з села Лінці?

– Так.

Обняв, притулив до себе, як рідного. Кілька його гарячих сліз впало на моє обличчя. Збентежений поведінкою бородатого «бандита» та надзвичайно «цікавих» вражень від «Варфоломіївської ночі», тобто цілонічного допиту, в додаток опухлий, болячий рот – не здібний слова промовити.

– Я Миня Іван, – прошепотів, – священик з Пацканьової¹⁰.

Відчувши біля себе таку близьку людину я також не витримав. Зникла вся моя дотеперішня юнацька твердість, прорвались і мої емоції, почав судорожно плакати...

⁸ Італійський туалет – технологія подібна до англійського – потреба виконується вприсядку.

⁹ «Вічне світло Ілліча» – так назвали в'язні маленьку електролампочку в ніші над вікном, або над дверима камери. Натяк на славне проголошення вождя пролетаріату: «...електрифікація СРСР...» – світить вдень і вночі.

¹⁰ Пацканьова – сусіднє село села Лінці.

...В моїй уяві на обрії гора Маковиця та її підгір'я. Тато, я і старша сестра виходимо з букового лісу – грибів повні кошики, а за дорогою в село Гайдош, на вершку протилежного горбка, як марево, чорний вершник на сірому в яблуках коневі. Так їздив отець Іван Миня на відвідини в сусідні села до своїх престольних співбратів!..

Клацнув волчок¹¹, відкрилась кормушка¹², і наглядач гукнув:

– Чого обнімаєтесь, як дві баби – лягайте спати!

– Де має хлопець лягати? Нема тапчана! – твердо відповів отець Іван.

– На підлогу, нехай привикає! Рано принесуть тапчан.

– Добре! Дамо собі ради! – відмахується отець Іван, ніби від настирливої мухи. – Радше покличте лікаря! Бачите, як виглядає його лице?

– Лікаря будити не будемо! Не вмере до ранку. На перевірці заголосите потребу лікаря.

Кормушка закрилась.

– Ви ж були на Сибіру, отче! Привезли вас, щоб пустити додому?

– Ані в гадці не мають! Привезли на переслідство.

Не розумів зміст того слова, але на душі полегшало, бо зустрів приятеля нашого тата, з сім'єю якого ми часто зустрічались. Парафія мого тата, село Лінці, на північ від містечка Середне, і парафія отця Івана – Пацканьова, були сусідніми селами.

– Твій тато мав більше щастя. І він вже був би давно між «білими ведмедами», коли б ти його не замкнув у церкві, а вночі хлопці не перевели за кордон.

– Ще й сьогодні страх бере, отче Іване, коли згадую про те, що енкаведисти витворяли цілий день у нас вдома в Лінцях, і в татовому філіалі – в селі Гайдош!

– Знаю про все. Твоя мамка розповідала мені. Я також мав втекти за кордон, але весь час надіявся, що якось обійдеться. Та ж я нічим не провинився...

Отець Іван ще тихенько шепнув мені, щоб я перед другим спів'язнем нічого не говорив про причини мого ув'язнення. Я в ту хвилину не розумів, чому це так має бути. Тюремний досвід подальших місяців і років навчив розуміти таке застереження.

– Якби була потреба – туалет є там, – показав на споруду в кутку, яка зацікавила мене, бо щось такого я ще не бачив.

---

¹¹ Волчок – округлий отвір в камерних дверях, через який наглядачі стежили за в'язнями.

¹² Кормушка – чотирикутний отвір в камерних дверях розміром сса 40х40 см для подавання страви та інших потреб.

Отець Іван пояснив, що отакі туалети називають «італійськими». Велику потребу треба виконувати вприсядку.

– Ляжеш зі мною, яюсь помістимось, а рано змусимо їх принести третій тапчан, щоб ти не спав на підлозі.

Полягали. Отець Іван накрав мене старанно колючою тюремною ковдрою, ліг біля мене і миттю заснув. Дивувався, що отець Іван так швидко заснув. Причину такого стану я зрозумів через кілька днів.

Мене довго сон не брав. Дванадцятигодинний допит залишив чималі сліди в моїй душі. Від удару боліло лице і ціла голова. Аж над ранком і мене зломила втома – заснув неспокійним сном. Збудив мене страшенний гуркіт в залізні двері камери. Зірвався – трясусь, як в пропасниці.

– Спокій, сину! То так званий «подйом»¹³. Кожного ранку о сьомій годині отак будять усі камери. Часом привикнеш, – заспокоював мене отець Іван. – У слідчих в'язницях строгий режим. Мусимо дотримувати його.

Отець Іван і наш співкамерник Андрій встали, а я ще трохи приліг. Через кілька хвилин відкрилась кормушка:

– Пацан, вставай, не вилежуйся!

Отець Іван дав мені своє мило і рушник, щоб я помився. Мені страшенно потрібно було йти в туалет, але встидався на очах співкамерників присісти вприсядку. Отець Іван читав, мабуть, мої думки.

– Сину, і до цього привикнеш. Не встидайся, можеш захворіти від стримування біологічних потреб.

Нарешті з великою ганьбою і проблемами зробив своє діло.

Приблизно через півгодини після «підйому» відкрилась кормушка:

– Пацан, підійди! Бери ложку і горня. Як підеш від нас, мусиш повернути в цілості. Несеш повну відповідальність за соціалістичне майно!

Беру алюмінієву ложку і бляшане горня, а в думці: «Таким причандаллям користаються в Ужгороді хіба радванські¹⁴ цигани». Мое здивування викликало у отця Івана усмішку.

– Сину, ото на тюремні умови ще «панське» приладдя. В інших в'язницях по сибірських безмежних просторах будеш ще більше здивований, коли дадуть тобі дерев'яну ложку, що в рот не влізе, або не будеш мати ані ложку і будеш змушений пити поливку «через борт»¹⁵

¹³ Подйом – вставання.

¹⁴ Радванські цигани – частина Ужгороду, село Радвань, в якому жило дуже багато циган.

¹⁵ «Через борт» – тобто за браком ложки випивати поливку через край тарілки.

– кажучи на тюремному жаргоні, а кашу вибирати з миски пальцями.

Загуркотіла кормушка. Голос з-за дверей: «Завтрак»¹⁶! Чиїсь руки, обличчя не видно, подають три кавалки глевкого чорного хліба, три солоні риби і чотири з половиною кусників кускового цукру. Під кінець чути голос з коридору: «Беріть чай»! Замурзаний горщик з гарячою водою, зафарбованою чимось невідомим – на чай зовсім не подібним.

Отець Іван взяв чай і питає:

– А де 200 грам білого хліба для малолітки¹⁷?

– Під слідством не положено! Не переживайте, після суду дістане!

Здивовано дивлюсь на отця Івана, який зразу й виконав «першу лекцію» в'язничного вишколу:

– Є вказівка – денний пайок¹⁸ для малоліток – 350 грам чорного та 200 грам білого хліба. Запам'ятай і всюди домагайся цього. Хоч і з неохотою, але мусять дотримувати оте розпорядження.

Хлопці посідали за стіл і з великим смаком пустились до скромного сніданку. Я сів на лаву, розгублено тримаючи в руках хліб, рибу й цукор. Дивлячись на них відчув великий голод. Практично цілу добу нічого не їв, останній раз з'їв вранці минулого дня булочку з гірким чаєм. Відломив кусник хліба, обережно всунув у рот і відчув нестерпну біль. Кусник хліба миттю опинився у моїй долоні.

– Отче, йому важко з пораненим ротом їсти, – зауважив Андрій.

– Сину, налий в горнятко чай, намочи у чай м'якушку хліба і спробуй проковтнути, запиваючи чаєм...

Хліб і рибу кладу на маленький столик між тапчанами. Беру горня, кидаю в нього цукор і наливаю чай.

– Ти зробив помилку, – отримую дальший урок. – Чай з цукром треба пити «вприкуску».

Дивлюсь на отця як «телятко на нові ворота», нічого не розумію.

– Глянь.

Обидва набирають у свої горнятка «чай», відкушують трохи цукру і повільно п'ють ціле горня чаю. Йі надалі нічого не розумію. Отець Іван пояснює:

– Маленький кусник цукру тримаєш у роті і п'єш чай, який буде весь час солодкий. З денним пайком цукру таким способом можеш випити і п'ять літрів «солодкого» кип'ятку!

Перші лекції моїх тюремних університетів були для мене і цікавими, і сумними.

---

¹⁶ Завтрак (московська мова) – сніданок.

¹⁷ Малолітка – в'язень, якому ще не сповнилось 18 років.

¹⁸ Денний пайок – денна порція харчів.

* * *

З великим гуркотом відчинились камерні двері. Голос наглядача оголошує:

– Перевірка!

Отець Іван і Андрій швидко встали з-за столу і стали вліво перед лавку, закликаючи й мене до себе. В камеру ввійшов черговий офіцер-капітан в супроводі двох військових. В руці одного з них великий дерев'яний молот. Підійшов до вікна і постукав молотом по внутрішніх ґратах. В моїх очах отець Іван помітив здивування і після перевірки пояснив, що отим молотом перевіряють, чи ґрати цілі, не пошкоджені, чи в'язні ґрати не підпиляли і чи не збираються втекти.

Після процедури з молотком питає капітан:

– Вас уже троє? – інтонація іронічно-радісна, ніби тішився, що органам вдалось знову впіймати дальшого політичного «бандита».

– Є запитання? Надіюсь, скарг нема!

– Треба ще один тапчан для нашого новенького і покликати лікаря, або відвести хлопця до нього, щоб подивився на його поранення, аби не дістав якусь інфекцію.

– Хіба хтось від розбитого рота вже помер? – з іронією в голосі підійшов до мене ближче і, з поглядом знавця, вирішив: – Жодного лікаря не треба – на собаці присохне! – Сказано коротко й мудро! – Мав співпрацювати з нашими слідчими – і лікар не був би потрібен.

Такі перевірки з рахуванням кількості в'язнів у камері проводились щодня після сніданку у кожній в'язниці, в котрій пощастило мені побувати – від Ужгороду через Львів, Київ, Харків, Ленінград, Архангельськ, Вологду, Володимир, Москву аж по Богучари. Обшуки – щотижня, інколи й частіше.

* * *

Згадуючи про подію з дерев'яним молотом, яку протягом шести з половиною років бачив десятки разів, перед очима мимоволі дальша садистично-драстична подія. Вперше її бачив в ВТТ в Молотовській Архангельській області. Стоїмо біля табірної брами, чекаємо на конвой, який нас поведе на роботу у столярський цех. Із зони на санях привозять голого мертвого в'язня. Один з військовиків – черговий на брамі, зупиняє траурні сани, виносить з вахти залізний молот з довгою ручкою і тим молотом вдаряє мертвого по голові, аж мозок бризнув на всі сторони!

Таким способом черговий переконався, що на санях мертвий, а не живий в'язень. Це було певною безпекою, що із зони не везуть живого в'язня. Від старших побратимів дізнався, що на таке

«умудрялись» кримінальники-рецидивісти, але були такі спроби і у політичних. У мене, сімнадцятирічного юнака, і вірю, що не тільки в мене, цей вчинок ще більше поглибив мою ненависть до деспотичного режиму.

Згадую і розповіді про «кумедну» процедуру перевірки – рахування осіб у товарних вагонах, в яких перевозили в'язнів у далекі неосяжні сибірські простори. Самому пощастило пережити таку процедуру тільки один раз під час перевозу з Новосибірська в Красноярськ, бо мене, як малолітку, а пізніше уже повнолітнього, разом з неблагонадійними й непоправними «політичними бандитами» перевозили транзитом у привілейованих «столипінських вагонах»¹⁹. Бувалі побратими розповідали, що рахування у товарних вагонах проходило так: У вагон, обступлений автоматниками, вівчарками та ще не знаю яким «бойовим арсеналом», вскакували два військові МВС²⁰ з великими дерев'яними молотами в руках. Заганяли в'язнів в одну половину вагона. Тими молотами обстукували стіни, стелю і підлогу порожньої половини вагона, як лікар-невролог коліно хворого пацієнта, а потім почалось рахування «контингенту», переганяючи в'язнів у другу половину вагона: «Один, два, три... і молотом по плечах...» Після рахування простукували другу половину вагона, чи випадково в'язні не зробили діру і чи не готують втечу. Ставалось, що військові не дорахувались одного-двох, чи то з похмілля, чи «високого інтелекту», або просто заради забави і рахування з ударами по плечах повторювалось.

Кумедні дерев'яні та садистичні залізні молоти буду пам'ятати до кінця моїх днів!

* * *

Принесли тапчан з тонесеньким солом'яним матрацом, маленькою подушкою і ковдрою. Взяли лавку і на її місце поставили тапчан. До обіду вже нічого цікавого не сталось, хіба періодичні зазирання наглядача через «волчок», що мене дуже дратувало – ще не привик.

Сиділи мовчки, час від часу перекинувшись словом-двома. Кожний думав про своє. Мої думки переплітались одна через одну: «Що роблять мамка і шестирічна сестра Едіта? Чи пішла дев'ятирічна сестричка Георгія в школу? Чи Юдіта вже знає про моє ув'язнення? Чи тато за кордоном в Чехословаччині довідається про мою долю»? В думках як кінофільм проходить моє дитинство. Всі ці думки прино-

¹⁹ Столипінський вагон – особовий вагон, пристосований до перевозу в'язнів.

²⁰ МВС – Міністерство внутрішніх справ.

сили з собою великий сум. Моя надія про вихід на волю дедалі більше й більше вмирала.

* * *

На коридорі рух. Чути деренчання посуду. Через кормушку подають три мисочки з темно-сірою глевкою масою. Колеги поспіхом їдять. Пробую одну ложку – занудило на звертання.

– Сину, то поливка з гречки. Порівняно з іншими – ще дуже смачна й калорійна. Переможи відразу і з'їж швиденько, бо зараз принесуть друге і всиплють у ту саму миску.

Ще й не доповів, відкрилась кормушка: «Друге»!

– Для нашого новенького всипте до моєї миски. Його болить рот – ще не встиг з'їсти. Сину, з'їж і мою просяну кашу, зварена на м'яко. Мусиш щось їсти, щоб не заслаб. Під час допитів будеш потребувати багато фізичних, але й психічних сил.

З великим трудом вдалось з'їсти трохи каші. Решту поливки і каші поділили між собою мої колеги. В додаток отець Іван дав мені залишки цукру зі свого пайка і примусив випити в прикуску кілька горняток «чаю».

У відчинених дверях появився військовий:

– На букву «К»!

Відгукнувся Андрій:

– Крайняк Андрій Михайлович!

– Пішли!

Двері закрились. Отець Іван на моє німе запитання в очах відповів:

– Так викликають на допит, на від'їзд, або на переведення в іншу камеру. Ми самі. Можемо поговорити. Вночі я тобі шепнув, щоб ти нічого не говорив перед Андрієм щодо твоєї справи. Мій тюремний інстинкт попереджує мене, що він співпрацює із слідчими і його спеціально поселили в мою камеру, щоб вивідав від мене відповідні інформації. Досить часто розпитує мене, за які провини мене в 1946 році судили, все виглядає трохи підозріло. На допити викликають переважно аж після вечері, а він уже кілька разів був після обіду, а не вночі. Таких людей спів'язні називають «стукачами»²¹. А тепер коротенько розкажи, які питання тобі ставили на допиті та які провини закидають тобі?

Через опухлий рот, дуже повільно, розповів отцю коротенько про «антирадянські листівки», про те, як ми крали зброю зі складу

²¹ Стукач (в'язничний жаргон) – донощик, людина, яка співпрацює з начальством в'язниці або табору.

в синагозі, відносили її у гробницю на цвинтарі – пантеоні під стінами ужгородського замку. А звідти зброя йшла далі. Питалися про старших хлопців-студентів Ужгородського університету тощо. Наприклад, питалися: чому в нашому класі ніхто не хотів підписати заяву в комсомол, хто спотворив портрет Сталіна на стінгазеті, нагадали мені і втечу тата і старшої сестри за кордон, що тато неабиякий злочинець і тому мусив втікати від справедливого радянського народного суду... Між іншим сказав отцю Івану і про мої зустрічі з хлопцями в отця Гафича у Вільшинках.

– Про зустрічі з хлопцями у отця Гафича ти признався?

– Ні. Про це ані не питали.

– І не згадує! Хорони Боже, щоб ти про це говорив, тим більше когось назвав! Не смієш зрадити і оцю нашу розмову. А зброя? Листівки?

– На допиті про зброю не признавався, аж поки не привели на якусь там «очну ставку» Олексія Кийовича і він сказав, що і я крав зброю зі складу. Кийович ще сказав і те, що листівки «Смерть комунізму» малював я і що ми їх розкидали в середніх школах, в університеті, в церквах, на базарі, в парку, на станції – там, де сходилось більше людей. Насіли на мене і я признався, що дійсно ті листівки малював я і що вкрав один автомат і пістолет, який вчора на допиті знайшли у моїй сумочці. Я ще сказав, що мене видів сторож, коли втік з автоматом, то я той автомат кинув у ріку Уж, пістолет без патронів залишив собі, а про дальшу зброю нічого не знаю.

– Розумно сказав. Але й наперекір очній ставці не мусив признаватись. Міг сказати Кийовичу, що говорить неправду. Наступний раз тримайся того, що ти сказав перший раз – ніколи не міняй сказане, бо слідчі якраз на тому й ловлять найчастіше. Закон Божий – не признаватись!

Ці слова повторно нагадали мені весну 1948 року, село Вільшинки. Отець Іван висловив таке саме застереження, як і старший гість у отця Гафича.

Андрій був на допиті досить довго і ми мали більше трьох годин, щоб обговорити мою справу. Отець Іван дав дуже цінні інструкції у зв'язку з допитами – до чого маю признаватись, що не маю взагалі казати, зокрема не зраджувати жодних імен. Із сьогоденського погляду оті три години відповідали результатам студій одного цілого семестру на університеті. Щоправда, моя відвертість перед отцем Іваном могла мати фатальні наслідки, коли б виявилось, що і він, не дай Боже, «стукач». На щастя отець Іван був характерною, стійкою людиною та гордим в'язнем і належав до чесних священників. На жаль,

і між священиками був певний відсоток, котрих змусили співпрацювати. Нехай Всевишній їм простить їхню слабкість. Переконали, що дякуючи отцю Івану, я отримав на суді військового трибуналу тільки десять років, бо обидва хлопці по одній кримінальній справі зі мною, Олександр Чургович й Олексій Кийович, дістали по двадцять п'ять років. В самому кінці нашої розмови отець Іван сказав:

– Сину, мушу тебе засмутити, на волю тебе вже, мабуть, не пустять!

Його слова подіяли на мене досить песимістично. Всередині жевріла надія, що мене відпустять – мені все ж таки тільки чотирнадцять років! Я з гірким почуттям сказав:

– А що будуть їсти мої сестри з мамкою, якщо я через літо у господарів на селі не зароблю картоплю і дальші продукти?

Отець Іван пригорнув мене до себе і намагався потішити:

– Будемо молитися за твоїх і моїх найближчих, щоб Господь Бог допоміг їм пережити оті важкі випробовування. – Перевів розмову навмисно на інше, питаючи:

– А протокол на допиті вже писали і ти підписав його?

– Ні.

– То добре. Можеш і те, до чого ти признався, змінити. На наступному допиті вже піде все «по-правилам». Буде написаний і протокол, який дадуть тобі підписати. Отже мусимо разом, поки не прийде наш колега з допиту, якнайбільше розібрати все, щоб я тобі порадив, до чого маєш признаватись, а до чого ні. І ще один важливий момент. Якщо запитають тебе, якої ти національності, то без роздумування скажи – словак, бо радянські органи поводяться до в'язнів «іноземців» обережніше, ніж до своїх громадян. Рідко, але стаються такі випадки, що іноземців пускають скоріше на волю, ніж своїх. Маєш на це підставу, бо ти народився на Закарпатті під час першої Чехословацької Республіки, а тато проживає також в Чехословаччині. Задля доброї справи можна інколи сказати й неправду, то не гріх – Бог у таких випадках простить! Після вечері, мабуть, викличуть тебе на допит – такі їхні методи роботи. Не дати людині виспатися і таким способом фізично і психічно виснажити, щоб не була здібна зосередитися і давати на їхні питання такі відповіді, котрими нікому не пошкодить. Тобі треба виспатись, бо ти спав не цілих дві години. Якщо викличуть, скажи слідчим, що через опухлий рот не можеш говорити і відповідати на їхні запитання. Можуть дати тобі папір, щоб ти написав відповіді. Викручуйся якимось – голова крутиться, болить, погано тобі... І ще щось: хоч як би було важко, тримайся достойно, ти ж не злодій, а політичний в'язень! Хорони Боже показати свою слабкість, або, не дай Боже, розплакатись перед ними!

Перед вечерею повернув Андрій. Поскаржився, що знову ставили йому ті самі питання, на які він уже відповів десятки разів.

– Ви вже тут довше і мали би знати, що слідчі кілька разів запитують одне й те саме, з надією впіймати на неточностях.

На вечерю о вісімнадцятій годині – вівсяна каша. Яюсь з бідую з'їв цілу порцію, хоч рот нестерпно болів і каша не дуже смакувала, та уже був занадто голодний. Отець Іван похвалив мене і хотів дати мені і свою вечерю – я відмовився.

Приблизно пів години після вечері на порозі з'явився військовий:

– На букву «Д»! – ніхто з нас не відповідає.

– Сину, скажи своє прізвище!

– Довгович.

– Леонтин Євгенієвич, – відізався отець Іван. – Він новенький, ще не знає правила виклику. Чому його викликаєте на допит? Він не може говорити!

– Не ваше діло! Пішли!

Виходжу в коридор.

– Руки за спину! Голову вниз! Не оглядатись на сторони! Пішов!

Йдучи по сходах, роздумую над порадами отця Івана. Спробую їх якось використати, але не маю уяву як, і чи мені це вдасться.

Гаврилов зустрів з «привітною» усмішкою:

– Відпочив?

Показую головою – «ні».

– Ти що, онімів? Не хочеш зі мною говорити?

Показую на опухлий рот. Мовчу.

– А ми хотіли поговорити з тобою по-дружньому. Не валяєш дурака?

Ввійшов Волошин.

– Здрастуй Льонька... Не відповідаєш? Гніваєшся на мене за вчора?

– Прикидається, що не може говорити, бо ніби рот його болить...

– Велика шкода, що не хочеш говорити... Мама принесла тобі передачу, але за законом під слідством не положено! Я зробив виняток і передача у мене. Отримаєш, якщо скажеш нам все по-правді і признаєшся до всього.

При слові «мама» защеміло біля серця. Почав повністю усвідомлювати, які муки переживає мамка.

– Просила мене, – продовжує майор, – щоб ми тебе пустили, бо ти не винуватий. Ти добрий хлопець – старші хлопці тебе звели на недобре. То правда? Скажи, котрі то хлопці?

Не звертаю увагу на його запитання – в думках мамка і сестри.

– Ти що? Не чуєш? – гримнув Гаврилов.

Здригнувся, нерви не витримують, але мовчу і показую на рот.

– Трохи поговорив з твоєю мамою. Дуже хотіла тебе бачити, але під слідством не можна. Пообіцяв їй, що коли чесно признаєшся, пустимо додому. Просить тебе, щоб ти признався і допоміг нам виявити дальших ворогів радянського народу. – Кожне речення висловлював повільно, з великими паузами, помітив, мабуть, мій душевний стан при кожному слові «мама» і з великим задоволенням знущався наді мною.

Зрозумів, що його слова дійсно подіяли на мене – не такий наївний. Починаю вагатися. Чи добре радить отець Іван – не признаватися?.. Уже хотів обізватись – буду говорити... В останню мить спохватився – отець Іван радив: «Тебе ж рот болить»! І надалі мовчу.

– Хто тобі порадив виговорюватись – ніби тебе рот болить? Га?

– Товаришу майор, його вже вишколив отой бородатий бандит-батюшка! Ми мали пацана помістити в іншу камеру...

– Всі камери повні, а ти і сам знаєш, що у відношенні до малоліток є відповідні вказівки. – Майор дивиться на мене. В очах запитання. Мовчу.

– Товаришу Гаврилов. У нас часу досить. – Взяв зі стола папір і з притиском каже: – На основі пропозиції військового прокурора суддя воєнного трибуналу сьогодні вранці підписав ордер на твоє ув'язнення, читай!.. Твої напарники чесно признаються до всього, а ти не хочеш... Їх, мабуть, завтра пустимо додому.

Прочитав – аж моторошно стало. За обвинуваченням прокурора, мабуть, більшого ворога радянського народу від мене не знайдеш. В думках мамка, сестри, хаос. Починаю сумніватись у порадах отця Івана – чи добре він радив?

Волошин бере від мене ордер і звертається до чергового:

– Дежурний! Відведи пацана в лабораторію, нехай виконають усі необхідні процедури. Потім у камеру... Передачу від мами передасть тобі наглядач. Знай мою доброту! Надіюсь, віддячишся нам признанням за мою великодушність!

Черговий виконав завдання. Зробили все необхідне – фотографії «на всі боки», «гру на фортепіано», так називали «бувалі» в'язні відбирання відпечатків з пальців тощо.

* * *

Отця Івана в камері не було. На моє німе запитання каже Андрій:
– Викликали на допит.

Черговий через кормушку передає дві булочки і горнятко білої кави. Сідаю на тапчан і тримаю в руках передачу, як найдорожчу реліквію. Вона ж була у «святих» мамчиних руках – аж сльози в очах, але тримаюсь. В думках мамка, сестри, сумніви щодо порад отця Івана, Олексій Кийович, Олександр Чургович – невже ж признаються у всьому? Якщо їх пустять, а мене ні, мамка з жалю помре, а сестер вивезуть десь на Сибір – вже не одних вивезли в Московію! Дальша абсурдна думка: «Чи отець Іван не розповідає зараз слідчим про нашу розмову»? Встаю, кладу булочки й каву на столик. Подивився на мале віконце і знову думка: «При першій слушній нагоді треба втікати»!

Ця думка весь час переслідувала мене аж до втечі з півострова Конвеер у 1952 році.

Втомлений лягаю на тапчан з єдиним бажанням: заснути, щоб позбутись небажаних чорних думок.

– Хлопчику, не можна до «отбою»²² лежати, аж після десятої години вечора. Таке порушення в'язничного режиму карають, – попереджує мене Андрій, – витримай, вже лише півтори години.

Послухав Андрія. Піднімаюсь і сідаю на тапчан.

– Спробуй з'їсти хоч одну булочку.

– Булочки тверді. Через болячий рот не можу.

– Намочи в каву, пом'якшають.

– Каву вип'ю, а булочки з'їсте ви з отцем Іваном.

– Ми твої булочки не будемо їсти. Покриши у каву, трохи посто-
ять і зм'якнуть.

– Коли поверне отець Іван з допиту?

– З допиту пускають переважно після півночі, інколи аж над ран-
ком.

– А вас чому покликали після обіду?

– Інколи і таке стається. А тебе за що арештували?

– Я ані сам добре не знаю. То буде якась помилка, – обманюю під впливом застереження отця Івана.

Змагає мене страшенна втома, а час слимаком лізе. Розмова не клеїться, мабуть, Андрій відчув якусь стриманість й обережність у моїх відповідях, більше не випитував. Нарешті надійшла десята година. Полягали. Заснув дуже швидко, зриваючись на найменший звук. Зірвався й тоді, коли привели в камеру отця Івана.

– Тебе довго тримали? – запитав тихенько.

– Ні.

– Викрутився якось? Допомогли мої поради?

– Так. Якось вдалось, бо пустили дуже швидко.

---

²² Отбой – вечірка.

– Спи. Вже перша година по півночі – за хвилинку буде «підйом».

Отаким був мій перший день у «сталінському рекреаційному осередку». Необхідно підкреслити, що і подальші дні у слідчій камері були майже тотожні, з невеличкими змінами.

* * *

На допити, як правило, викликали після вечері, о дев'ятнадцятій-двадцятій годині і тримали найменше до півночі, інколи і до третьої години ранку. А вранці о сьомій немилосердно будили. Після тижневих допитів, протягом яких спав денно не більше трьох годин, вже був би заснув і стоячи на голові, але через день «не положено!» Пригадую, що на восьмий день побуту у в'язниці, перед обідом, в камері був сам. Андрія покликали на допит, а отця Івана повели до лікаря, бо він досить хворував. Сидячи на тапчані так «глибоко» задрімав, що на стук наглядача у двері не пробудився. Наглядач відкрив кормушку і наказав мені стояти біля дверей з погрозою, якщо вдруге піймає, то посадять у карцер²³! Стою і думаю, що то воно таке «карцер» (отця Івана нема, щоб провів дальший вишкіл і пояснив мені, що то за «чудасія») та проклинаю всіх наглядачів і офіцерів, правда не довго, бо, впертий об одвірок і двері, знову задрімав стоячи.

Прокинувся з почуттям, що падаю. Відчинились двері і я дійсно впав у «обійми» наглядача, за плечима якого стояв вже і черговий офіцер.

– Товаришу капітан, пацан спав сидячи і я його поставив до дверей. Я казав йому, що не сміє спати!

– Чого спиш впертий на двері – не знаєш, що через день заборонено спати? Руки за плечі, голову вниз – пішли! – крикнув немилосердно офіцер.

Привели у кімнату наглядачів, в якій вперше прийшлося виконувати «танок лебедів».

– Роздягайся! Сорочку й труси, черевики й носки²⁴ можеш залишити.

Повільно роздягаюсь. Міркую, які пакості придумали для мене. Чи не хочуть бити?

Буду верещати на цілу тюрму. Протягом одного тижня вже щось навчився – отець Іван щодня читав «коротенькі, але вагомим змістом лекції» тюремного університету.

²³ Карцер – невеличке приміщення для покарання за порушення в'язничного порядку.

²⁴ Носки (московська мова) – шкарпетки.

Капітан урочистим голосом і за всіма в'язничними правилами виніс вирок:

– За порушення тюремного порядку – три дні карцеру! Пішли!

Йду за капітаном і наглядачем у коридор. Біля їхньої кімнати відкриває двері у темний простір і показує зайти.

– Тут можеш спати, скільки хочеш.

Двері з гуркотом закрились. Нічого не бачу, поки очі не привикли до «чвертьтемряви» (навіть не півтемряви) від маленької електролампочки в ніші на стелі, а тоді помітив приміщення понад два метри довжини і півтора метра ширини, без вікон. Підлога, стіни – бетон, дощаний тапчан з-підвищенням для голови без матраца, без ковдри. В куточку якась невеличка бляшана бочка, прикрита денцем – і весь «комфорт». Оце, мабуть, і є славнозвісний «карцер». Хоч висплюсь – дозвіл отримав. Лягаю на голі холодні дошки. Трохи затверде ліжко. Тішусь, що можу лежати і дуже швидко засинаю. Прокинувся змерзлий, всі суглоби закрилися, ледве піднявся з тапчана. Роблю різні рухи, щоб зігрітись. Від холоду потребую йти в туалет – стукаю в двері.

– Чого тобі?

– Потрібно йти в туалет.

– В кутку маєш «парашу»²⁵, там і зроби свою потребу.

То була моя перша зустріч з «парашою», яку в'язні називали ніжно «параня».

Руханка зовсім не помагає. Холодно, аж дрижу. Знову стукаю в двері.

– Чого знову?

– Дайте мій одяг – холодно!

– Не положено!

– А гарячого кип'ятку?

– Вранці отримаєш карцерний пайок: 200 грам хліба і 250 грам кип'ятку!

Намагаюсь протестувати: «Я ж захворію!» – Кормушка закрилась, його «величність» наглядач не має ані трохи бажання говорити зі мною. Зрозумів, що не дістану ані обід, ані вечерю. Втішна перспектива! Пробуджується юнацька завзятість: «Витримай – не проси антихристів!» (Цей вираз про москалів час від часу чув з уст священників та старших осіб, з якими наші батьки зустрічались ще перед «визволенням»). В юнацькому серці знову закарбувався вищий щабель ненависті.

---

²⁵ Параша – дерев'яна або металева посуда-бочка, яка служить для виконання «малих» біологічних потреб. Жартівники-в'язні називали її ніжно «наша параня».

Ходжу, вірніше бігаю сюди-туди в тій маленькій «клітці», роблю різні рухи, щоб зігрітись. Вправи, ненависть, завзятість, чи якась внутрішня сила – починає зігрівати. Стає, ніби, тепліше. Поняття не маю, скільки пройшло часу від мого закриття в «карцер» – півдня, день? Відкриваються двері:

– Виходь, одягайся! – далі іронічно: – Переспиш у камері, а рано після підйому вернешся до цієї комфортної «світлиці».

Годинник на стіні показує десяту годину вечора. Повели у камеру.

– Був на допиті? – питає отець Іван.

– Ні. Стоячи заспав і закрили в карцер.

– В карцер? На це не мали право! Ти ж малолітка!

Отець Іван зі злістю гримає у двері.

– Чого вам?

– За законом ви не мали право саджати малолітку у карцер! На це є закон! – отець Іван аж почервонів від злості.

– Ми маємо свої закони і свій режим! Провинився? В карцері буде три дні, не три повні «сутки»²⁶! Тому й привели його на ніч у камеру.

– Малоліток взагалі не можна саджати в карцер, навіть через день. Вранці напишу скаргу прокурору! – невгамовно повторює отець Іван.

– Адвокат знайшовся! Будете бунтошити²⁷ – підете і ви в карцер!

Отець Іван хотів знову стукати у двері, але Андрію й мені вдалось умовити його. Після «цікаво» пережитого дня твердий тапчан з тоненьким матрацом і тюремна ковдра здавались кращими за мамчину перину.

Наступного дня мене в карцер вже не повели. Мабуть, подіяли протести й погрози отця Івана, що напише скаргу прокурору. На наше превелике щастя була субота і на допити не викликали. Після обіду в неділю Андрій вернувся з допиту і приніс нечувану вістку: «Майор Волошин був у відрядженні за кордоном і вже не повернувся!» Може це була правда, може тільки дальша «стовідсотково перевірена» тюремна вістка, котрі між в'язнями появлялись дуже часто. Однак, в подальших днях на моїх допитах Волошина не було. Треба признатись, що такі «перевірені» вістки були певною потіхою для нашої зболілої душі – це ж означало, що в комуністичному суспільстві щось негаразд і швидко прийде кінець комуністам і нашим тортурам. Надія помирає останньою!

²⁶ Сутки (московська мова) – доба.

²⁷ Бунтошити – докучати, отруювати життя наглядчачам, робити гармидер.

Вершиною моєї безлічі «дружніх розмов» на допитах була одна дуже цікава. Як і належало, викликали після вечері, біля сьомої години.

– Маємо дуже цікаві факти з твоєї антирадянської діяльності. Знайшлись чесні хлопці і подали на тебе цікаві інформації. Перша – ти в попередніх роках зустрічався з членами антирадянських банд, що переходили через ваше село. Хочемо знати, скільки їх було, хто ще з твоїх знайомих зустрічався з ними і як ви їм допомагали?

– Про таке щось люди в селі говорили, але я з ніким не зустрічався.

– Маємо докази, що навіть у минулому році передавали бандитам вкрадену зброю!

– Я про це нічого не знаю.

– А де поділась зброя, яку ви вкрали?

– Я вже вам казав, що хтось її забрав з нашої схованки на цвинтарі.

– Не валяй дурака! Про все добре знаєш! І з бандитами зустрічався, і зброю передавали! Ми все знаємо. Признаєшся, для тебе краще.

– Не маю до чого признаватись!

– А листи з Риму, з Ватикану, де заховав? – гримнув, встаючи з-за столу.

– Які листи?

– З Ватикану!

– З якого Ватикану?

– Не прикидайся, що не знаєш! Маємо докази, що синочки греко-католицьких священників, котрі не перейшли на православну віру і були засуджені, діставали відповідні вказівки з Ватикану, як підпалювати православні церкви, парафії і, навіть, як вбивати священників-зрадників!

– Я ніколи жодних листів з Ватикану не отримав і не бачив!

– Так ти вирішив не признаватись.

Мовчу.

– Добре! В мене часу досить.

Сів за стіл і почав перечитувати якісь папери, а пізніше газети й журнали. Обидва мовчимо. Годинник на стіні кабінету перескочив вже за північ.

– Ну що ж, передумав?

– Не маю що передумувати.

Так пройшли ще дві години. Ледве витримую сидіти на табуреті. Судорожно тримаюсь руками краєчка табурету, щоб не впасти.

– Признайся, для тебе буде краще, підеш в камеру відпочивати!
Не відповідаю.

– Ладно. Дежурний! Сторожи пацана, я піду відпочити! – Повід-
кладав зі столу усі папери й замкнув у скриню. Пішов посвистуючи
мелодію пісні «Калінка».

Черговий подивився на мою зuboжілу постать і тихенько каже:

– Я піду в коридор, а ти уприся у стінку і спробуй поспати сидя-
чи.

Дивлюсь на чергового і не йму віри. Може взагалі щось подібне
відбутись у стінках цього пекла? Подивився з подякою на хлопця на
порозі дверей. Усміхнувся до мене, пішов за відкриті двері і сів так,
щоб бачити, що я роблю. Чи не задумую щось незвичне. Треба сто-
рожити, бо то ж політик, щоб не придумав щось такого, за що б він
міг потрапити навіть у тюрму.

* * *

О сьомій годині ранку чергові на коридорі вимінялись. Мій ніч-
ний благодійник попрощався поглядом зі мною і підбадьорюючи
моргнув на мене. Новий солдатик з найстрогішим виглядом служакки
ввійшов у кабінет, подивився навколо, чи все гаразд і пішов на своє
місце в коридорі, також сів так, щоб бачив мене.

О восьмій в канцелярію ввійшов офіцер з капітанськими погона-
ми. Сів за стіл і з усмішкою довго дивився на мене.

– Ну що ж, Леонтине, як то було із зустрічами з бандитами, зі
зброєю та листами з Ватикану?

Мені також стало смішно.

– В Римі, мабуть, не мають іншої роботи, тільки якомусь хлопчи-
ку Леонтину в Ужгороді писати листи! Ви ані самі тому не вірите!

– Ми не мусимо вірити – ми маємо все перевірене! Ані ти, ані
Чургович не хочете сказати, куди заховали оті листи і, само собою, де
поділась вкрадена зброя!

Не відповідаю. Посидів до другої години після обіду, повторю-
ючи попередні запитання й перегортаючи різні газети, журнали, пе-
реглядаючи якісь папери і пішов зі словами:

– Не можеш нарікати, що не даємо тобі досить багато часу, щоб
згадав усе. Наша терпеливість дуже велика. В нас часу досить, проте
не до безконечності.

Капітан пішов. Починаю відчувати і голод, і спрагу. Спати хо-
четься – боюсь сидіти на табуреті, щоб не впасти. Встаю і починаю
ходити, щоб трохи оговтатись. Підійшов до дверей і запитав:

– Коли дістану щось їсти?

– Їсти дістанеш у камері...

– А в туалет можна?

Новий черговий повів під строгим доглядом в туалет. Повернули.

– Не можете відвести мене в камеру?

– Такого наказу не було.

– Покличте когось із начальства.

– Такого наказу не було.

Переконауюсь, що шкода з служачою говорити. Весь час буде повторювати: «Такого наказу не було!» Слава Богу, що хоч не примушує сидіти на табуреті, можу час від часу перейти кілька кроків, щоб не заснути. Від утоми пітніє ціле тіло. Попросився знову в туалет. Дозволив. Використав можливість освіжити холодною водою обличчя і напитися.

Після обіду, біля четвертої години, повернув усміхнений Гаврилов, привітався зі мною:

– Ти ще тут? Ані капітану не признався? Бачу, ти вже змучений, то дуже швидко домовимося. Запишемо твоє признання, ти підпишеш протокол допиту і підеш у камеру відпочивати.

– На мою думку, нема що записувати... Все потрібне вже записане у вас на попередніх допитах...

– Думаєш? Ні, ні! Ще багато чого треба позаписувати з антирадянської діяльності вашої бандитської шайки. Давай, домовимось – ти гарненько відповідай на мої запитання, а я сам вирішу, що треба записувати, а що не треба...

– Але я вже нічого не підпишу! – ані не знаю, де в мене взялась відвага, дати таку категоричну відповідь. Забув на поради отця Івана, що ніколи не треба слідчих дратувати, краще спокійно викрутитись, щоб не викликати грубу реакцію, бо вони є здібні навіть вбити і напишуть, що помер від туберкульозу, або від якоїсь іншої хвороби.

Напрочуд Гаврилов на мою відповідь не зреагував, мабуть, не зафіксував мої слова. Вибрав зі скрині папку з моєю справою, сів і довго перегортав папери.

– Тобі дали щось їсти?

Мовчу.

– Ти цілу добу не їв? – в його голосі неочікуване співчуття. Підходить до дверей і кличе чергового.

У дверях появился черговий.

– Ви чому не накормили пацана? Він же ж малолітка. Цілу добу нічого не їв! Це ж порушення законів!

– Такого наказу не було!

– Такого наказу не було! – іронізує Гаврилов. – Принеси хліб і соковиту рибу.

Нема що гріха таїти – розпорядження Гаврилова потішило мене, бо був уже не на жарт голодний. Пройшла ціла доба, відколи я в роті нічого не мав.

– Поки принесуть рибу, розкажи мені про сховані листи, про зброю...

– Вже вам усе розповів... Чи можу на хвилинку встати і трохи пройтись, бо вже ціле тіло стерпло.

– Бачу, ти вже дуже змучений, правда? Чого тобі вставати й ходити, будеш ще більше змучений. Сиди, відпочивай, поки принесуть перекуску, хіба тобі погано сидиться на табуреті? Перекусиш – будеш мати більшу охоту говорити зі мною.

Черговий приніс хліб і досить велику солону рибу, запаковану в зім'яту газету, яку перед тим «прочитало», мабуть, кілька десятків рук. Поклав усе на стіл.

– Бери табурет, присідай до столу.

Довго не роздумуючи присів і почав їсти. Не звертаю увагу на ніщо – намагаюсь швиденько їсти, як голодне звірятко, щоб випадково не відібрали від мене такий «делікатес». Ані в гадці не мав, що можуть подати з їжею якусь мару і почну співати як «соловейко», бо ще такого досвіду не мав. Про такі методи довідався аж у камері від мого вчителя. Риба солона, солона – чиста ропа, але голод більший пан. З'їв хліб і не цілу рибу. Подякував. Хотів відсунути табурет до стіни.

– Залишайсь біля столу. За оті кілька тижнів ми вже стали товаришами, чи ні? Пробач, я тобі не побажав смачного, але тобі і так смакувало. А зараз будемо по-дружньому розмовляти про наші справи. Можеш мені зрадити, де сховані листи з Ватикану?

– Я тих листів ані не бачив.

– А зброя?

– Скільки разів маю повторювати, що її хтось від нас украв.

– Це все я вже чув десятки разів! Ти мені кажи правду! Я ж до тебе повівся як людина. Звелів принести їжу, говорю з тобою чемно, а ти не цінуєш мою доброту.

В такій «дружній» розмові минула дальша година. Починаю відчувати страшену спрагу. Солона риба вимагає води. Тихим голосом кажу:

– Маю велику спрагу. Можу попросити трохи води?

– Ясно. Дежурний, принеси свіженької водички!

– Дякую. – Нехочеться вірити, що Гаврилов такий «добрий» до мене.

Черговий приніс дзбан води. На стінках прозорого дзбану – роса.

Вже не можу дочекатись, з яким смаком нап'юсь чудової, холодної води. Гаврилов вибирає зі скрині склянку, повільно наливає воду і з-поза столу підходить до мене:

– Хочеш дуже пити, правда?

– Так.

– Дам тобі, якщо скажеш, де сховані листи і зброя.

Я подивився на слідчого і засміявся. В ту мить, чи від мого багатомовного іронічного погляду, чи від сміху, нерви Гаврилова не витримали і він з розмаху жбурнув цілу склянку води в моє обличчя:

– Скажеш, де листи і хто взяв зброю – дістанеш напиться!

Якби в отій хвилині мої очі були здібні вбивати – Гаврилов на місці мертвий! Коли втирався рукавом, чорт поплутав ще сказати чемно, з притиском: «Дякую щиро»! Іронія в моєму «дякую» розлютила Гаврилова до несамовитості. Бігаючи між вікном і столом почав верещати, як божевільний. І мені непереливки. Боюсь, що покличе колег і моє «дякую» обернеться в їхні методи «перевиховування»!

– Дежурний! Забирай його під три чорти у камеру, його... його мати!

* * *

В камері ще більша несподіванка. Від Андрія довідуюсь, що отця Івана чомусь викликали зразу після обіду.

– Не знаю чи не тому, що відважно й наполегливо домагався покликати начальника тюрми, щоб пояснили, що з тобою сталося, що вже цілу добу ти мимо камери. Можливо посадили отця в карцер.

Жаль стало отця Івана, через мене терпить. Змучений подіями двадцятишестигодинного побуту на «дружній розмові», падаю на тапчан і засинаю.

– Хлопчику, ще дві години до десятої, встань, бо можуть знову робити якісь неприємності, – чую здалека голос Андрія, але встати не в силі.

Підходить до мене і допомагає мені сісти. Сів біля мене з боку дверей:

– Можеш впертись на мене і крадькома подрімати, я затулю тебе від дверей, щоб гаспид не побачив, що ти дримаєш.

Уже й десята година, тобто вечірка – отця Івана нема. Лягаємо з Андрієм, який зразу захропів – мені годі заснути, переживаю за отця Івана. Чи повернуть його в камеру? Не дай, Боже, переведуть в іншу, щоб, за міркуваннями Гаврилова, не проводив вишкіл політика-малолітки.

Вночі, далеко за північ, отець Іван повернув у камеру. Мої очі за-

питують більше, ніж слова. Отець Іван без всяких пояснень питає:

– А ти де був цілу добу?

– На «дружній розмові» з Гавриловом. Але що навколо вас діється... Те все через мене?..

– Ні, скоренько спи, бо вже третя година після півночі. Незадовго треба вставати. Вранці все скажу...

* * *

Після сніданку Андрія викликали. Отець Іван сів біля мене, притис до себе як свого сина.

– Ваша «дружня» розмова з Гавриловом чого тривала цілу добу?

– Більше доби!.. Гаврилова цікавило де ми, тобто я і Олександр Чургович – синочки священиків – сховали листи з Ватикану, кому наша група передала вкрадену зброю і т. д. Весь час: «Признайся та признайся».

– Які листи з Ватикану?

– Ніби сини греко-католицьких священиків, котрі не підписали православ'я, отримують листи з Ватикану з точними вказівками, як треба підпалювати православні парафії, нищити внутрішнє обладнання православних церков і взагалі інструкції, як боротися з комуністами.

– Він що, здурів? Хіба у Ватикані не мають іншої роботи, тільки невідомим молодикам на Закарпатті писати листи? Абсурд!

– На початку і я йому намагався це пояснити – марне намагання. Потім вже на всі його запитання перестав відповідати.

– І весь час тебе тримали у кабінеті слідчого? Садисти! Дали тобі щось їсти?

– Гаврилов чергувався з якимось капітаном. Дали сьогодні кусник хліба і солону – солону рибу, після якої я мав таку спрагу, якої ще в житті не відчував...

І розповів отцю Івану про подію з рибою і водою та про несамовитий гнів Гаврилова після мого чемного «дякую».

– Не побили тебе?

– Ні. Розгніваний до нестями Гаврилов з вульгарною лайкою наказав черговому відвести мене в камеру.

– Пригадуєш, я тобі розповідав про їхні окремі, на високому рівні розроблені методи фізичного й психічного знущання, котрі застосовують під час допитів, а на цей спосіб з харчуванням забув звернути твою увагу. Могли тобі разом з їжею дати якісь наркотики і ти би наговорив страшні дурниці. Краще було витримати і не їсти. Іншим разом будь обережний. Хвалю за витримку.

– Мушу признатися, що отих двадцять шість годин на допиті замучило мене не на жарт... Коли вже нарешті дозволять трохи виспатись?

– І не диво. Ані дорослі не витримують такі тортури – а ти все ж таки ще дитина.

Слово «дитина» трохи образило мою «гордість», але я змовчав.

– Сідай біля мене. Добре, що Андрія нема. Сьогодні, на допиті після півночі я довідався цікаву новину, з якою мушу поділитися з тобою. Вчора мій слідчий закрив мою справу з тим, що передає її прокурору, а прокурор передасть в обласний суд. Це означає, що мене на днях можуть перевести в іншу камеру, або відправити прямо на суд.

Вирвався з обіймів отця Івана і різко встав. Мій багатомовний погляд віддзеркалював великий страх.

– Я мав підготувати тебе до такої справи поступово. Нічого не вдієш. І в твоєму житті буде дуже багато несподіваних прощань з найближчими для тебе людьми. Мусиш привикати. Залишитесь вдвох з Андрієм.

– А його коли будуть судити?

– Не знаю. На мою думку, його переведуть в іншу камеру, бо вже не буде жодної потреби, щоб він був з тобою. Не хочу кривдити хлопцеві, але на вісімдесят відсотків переконаний, що його посадили до мене навмисно.

– Якщо його заберуть, то дадуть когось іншого? – чути в моєму голосі велике побоювання.

– Правдоподібно. Тому не зарадиш. Але тримайся моїх порад – не довіряй нікому, поки стовідсотково не переконаєшся в чесності людини. Запам'ятай мої слова не тільки під час побуту у в'язниці, але й на ціле життя.

– Чи буду знати розрізнити, хто чесний, а хто «стукач»?

– Часом побут у в'язниці навчить тебе інстинктивно відчувати, хто який. І за той короткий час, що ми є разом, я переконався, що ти хлопець кмітливий. – З усмішкою додає: – Мушу тебе похвалити, що вже користуєшся тюремною лексикою – «стукач» – і це є доказом того, що ти добрий «студент».

Не потішив мене вдаваний оптимістичний настрій отця Івана.

– А нашу справу коли передадуть в обласний, чи який там суд?

– Вашу справу передадуть у військовий трибунал, бо ваша справа пов'язана зі зброєю, тим більше, що у тебе знайшли пістолет.

– То гірше, як обласний суд?

– Нема великої різниці – політичні статті одні й ті самі, покарання за них однакове. Хіба стільки, що цивільні суди у вищих судових

установах розглядають трохи поблажливіше, але на роки обидва суди щедрі.

Слова отця Івана знову засмутили – якщо військовий трибунал, то і надія менша вийти на волю. А далі знову-таки настирлива юнацька фантазія – мушу втекти!

– Не сумуй! Будь гордий! – і щоб потішити мене, пояснює далі: – Військові трибунали судять тільки шляхетних «злочинців»! Тому й поведінка твоя мусить бути завжди шляхетною. Вірю тобі! Буду щодня молитись за тебе, щоб ти у важких умовах вижив і повернувся до своїх. Правдоподібно будеш в малолітніх колоніях, та ніколи не піддавайся впливові малолітніх в'язнів – злодіїв, вбивць, одним словом битовиків²⁸ – кримінальників. Важко тобі буде між ними. Але ти твердий хлопчик. Не забувай на своїх славних предків – не смієш їх зрадити! Мені ще й учора запропонували подати заяву про перехід на православну віру з тим, що пустять на волю й буду мати всякі привілеї, отримаю навіть місце у єпископській канцелярії. Я категорично відмовився – не зрадив своїх переконань ані протягом чотирьох років побуту на Сибіру, не зраджу ані релігійні традиції наших предків. Хоч усі ми були колись православними і залишилися ними, бо і в літургії часто згадуємо слова «православний», але православ'я, яке прийшло до нас в сучасності з Москви – не є нашим. Якщо будеш колись цікавитися тією справою то запам'ятай, що я тепер казав.

В дальшій розмові з отцем Іваном я запитав і таке:

– Отче Іване, чи є хоч мінімальна можливість втечі з таборів?

– Були такі випадки, але закінчилися неуспіхом.

– Я при першій слушній нагоді спробую втекти, – проголосив з юнацьким «геройством».

– Сину, ти ще абсолютно не знаєш умови в концентраційних таборах. Ані не пробуй. То би мусило статись якесь чудо, щоб тобі вдалося вирватись з того пекла... За втечу суд добавляє найменше дальших десять років. То би був кращий випадок, але найгірше те, якщо впіймають втікача-політика, то поб'ють майже на смерть, не дотримують жодні закони. І з тих таборів, де я був, втікали в'язні – майже всіх впіймали і багато отих нещасників, якщо їх не застрілили прямо, то загинуло від побоїв.

Слова отця Івана зовсім не переконали мене, щоб я відкинув свої наївні плани на втечу...

Другого дня вранці, 22 лютого, з великим сумом прощався з моїм учителем й опікуном отцем Іваном, який з батьківським співчуттям і сльозами в очах, благословляючи мене молитвою, відходив з камери

²⁸ Битовик – не політичний в'язень, засуджений за різні кримінальні справи.

№ 5 у таке саме невідоме, яким невідомим був і мій дальший побут без отця Івана.

Залишилися вдвох з Андрієм. Андрій час від часу досить наполегливо розпитував мене про моє обвинувачення. Тримався вказівок отця Івана, розповідав йому тільки те, що і Гаврилову. Його зацікавлення моєю справою викликало і в мене враження, що він розпитує мене відповідно даних вказівок. Це моє враження могло бути під впливом строгих попереджень отця Івана, бо мені таки не вдалося стовідсотково переконатися, чи Андрій справді випитує мене з певним наміром. Кінцем березня викликали й Андрія з речами і повели невідомо куди. У камері залишився сам. Аж до завершення мого слідства вже в камеру до мене нікого не посадили. Старші спів'язні дивувались, що протягом одного місяця я був сам у камері, коли по цілому Закарпатті проходили масові арешти. І прийшли до висновку, що таким способом хотіли довести мене до психічної лабільності і примусити говорити й те, чого би не мали знати.

Признаюся, що мій самотній побут у камері тоді, але і в подальших роках, не впливав на мене негативно, навпаки, для мене було краще бути самому, як оберігатися випадкових провокаторів, або, не дай Боже, ще й гірших злочинних супостатів.

* * *

Доля отця Івана Миня була дуже цікавою. Кінцем 1946 року Закарпатським обласним судом засуджений ніби за співпрацю з німцями й мадярами на вісім років таборів. Подав апеляцію на вищі інстанції у Київ – признали неправдивість обвинувачення і звільнили його. Ще не дійшов навіть до сестри, яка мешкала в Ужгороді, ув'язнили знову прямо на вулиці і засудили за ту саму «провину» на чотири роки. Новий судовий вирок підтвердили й вищі інстанції. Кілька місяців перед кінцем чотирирічного побуту в таборах замість звільнення привезли в Ужгород на переслідство, і кінцем лютого 1950 року по тій самій справі засудили на двадцять п'ять років.

Чотирирічний побут отця Івана на Сибіру був величезним досвідом для вишколу недосвідченого «малолітнього в'язня». Його двадцятиденний «вишкіл» став для мене «тюремним університетом», мабуть, найкоротшим вузівським навчанням в історії, щоправда, не з «червоним дипломом», бо багато чого я ще мусив довчитися у практичному табірному житті, але основа-основ була наявна. І, без сумніву, допоміг мені врятувати і саме життя у подальших роках побуту в «сталінських курортах». Вишкіл проводив отець Іван в основному тільки тоді, коли наш третій співмешканець Андрій був на до-

питах, боявся зради, яка могла закінчитися розлукою нас двох. Для мене це могло бути фатальним. Хоч між політичними могли знайтися й інші «вчителі», отець Іван на даному етапі і в даних умовах був, без сумніву, тим найкращим моїм професором «в'язничного університету».

* * *

Наведу кілька незаперечних, виправданих в практичному тюремному житті повчань отця Івана, які протягом понад шістьрічного побуту в «сталінських курортах» я застосовував не один раз. Чи не найважливіший тюремний закон – поведінка на допитах. Навчив мене поводитись на допитах, а тим самим врятувати дальших людей від ув'язнення.

«На допитах завжди краще не признаватись і наперекір незаперечним фактам, або катуванням – витримай і не признавайся. Якщо слідчий перекрутить твої слова під час запису в протокол – в міру можливостей протестуй і спробуй не підписувати протокол допиту. Мало кому вдається досягти цей «загальновідомий неписаний закон», необхідно, однак, чомно, не провокуючи тривати на своєму. Такою поведінкою часом здобудеш у слідчого певну повагу до себе».

«Дальший, не менш важливий закон: Борони Боже, щоб ти дав згоду співпрацювати з органами безпеки, або тюремним і лагерним начальством. Навіть в думках таке не припускай – використають і часом самі зліквідують. В іншому випадку – всі чесні в'язні будуть відсуджувати і знущатись над тобою, і, вкінцець-кінців, не тільки морально, але часом і фізично зліквідують тебе самі в'язні, бо таке щось у таборі не прощається. Якщо від самого початку – і наперекір всяким залякуванням, обманам, підлесливим обіцянкам, або і катуванням – відмовишся категорично від співпраці з ними, дадуть тобі релятивний спокій. І, нарешті зрозумівши, що тебе не зломлять – почнуть до певної міри поважати тебе і вони, бо також не люблять «стукачів» у своїх рядах, хоч ціла «Сталінсько-Держинсько-Ежовсько-Беріївська» система побудована на необмеженому страху, на донощиках, від чого найчастіше родяться всі негативні характерні риси, тобто підлабузництво, зрада всіх, навіть і своїх найближчих, «продажність Юди за тридцять срібних» та всякі дальші нелюдські пороки».

«В екстремальних умовах ніколи не лягай спати одягнений. Якщо не маєш крім тюремного одягу нічого іншого – штаненята підстели під себе, а курточкою накрійся. Черевики залишай на ногах – по-перше не вкрадуть їх злодії, по-друге черевики все ж таки до певної міри

зігрівають ноги – людина від ніг найскоріше простуджується, крім того бережуть ноги в умовах, де можуть бути пацюки, котрі дістануть «смак» на твої пальці. Оправдалося повністю».

«Під час першої зустрічі з незнайомою людиною мусиш бути обережним. Не говорити з нею про такі справи, про які не повинні знати органи безпеки або табірне начальство, щоб не потрапити самому в халепу і не прикликати «бїду» на своїх побратимів або інших в'язнів. Часом появиться у тебе тюремний інстинкт, який буде берегти тебе від «сексотів»²⁹. Будеш не тільки розумом, але більше інстинктом відчувати, з ким і кому можеш про такі справи говорити й кому можеш довіряти».

«Отримаєш денний пайок на етап³⁰ – хліб, солону рибу і півтори коцки³¹ цукру. Переварену воду, так званий кип'яток, під час переїзду, тобто на етапах, дають по двісті п'ятдесят грам два рази в день. Не бійся з'їсти оту солону рибу з хлібом, побоюючись великої спраги, але після риби з хлібом з'їж трохи цукру – не будеш мати спрагу. Не один раз переконався у правдивості цього повчання».

«Запам'ятай, що радянські закони дають певні пільги для малоліток, зокрема для «битовиків»³², тобто злодіям, вбивцям, гвалтівникам (зміст цього слова отець Іван був змушений пояснити – з таким поняттям ще не зустрічався), яких радянська влада вважає своїми, радянськими громадянами, котрі тільки тимчасово «звихнулись» і в малолітніх таборах їх можна перевиховати на повноцінних радянських громадян. Політичні у них непоправні бандити. Але ти, як політичний в'язень-малолітка, маєш, однак, право так само з тими пільгами отримати все, що й битовики. За тюремним законом малолітку не мають право карати карцером. Начальство недотримує і часто порушує таке розпорядження, зокрема у відношенні до політичних малоліток, однак маєш право протестувати. Чи твої протести допоможуть – то велике питання».

«Далі маєш право вимагати, щоб тебе у в'язницях не садовили в одну камеру з не політичними. Якщо не мають камеру для політичних малоліток, бо таких не багато, маєш повне право вимагати, щоб тебе поселили між дорослих політичних, або на «самотку»³³. І напе-

²⁹ Сексот – «секретний сотрудник» – донощик. Сексотів влаштовували на легку працю, переважно в табірну обслугу.

³⁰ Денний пайок на етап, тобто денний пайок на дорогу – 550 грам хліба, одна сира, солонна риба і півтори «коцки» цукру.

³¹ Коцка (з уторської) цукру – кусник грудкового цукру.

³² Битовик – не політичний в'язень, засуджений за різні кримінальні справи.

³³ Самотка – камера, в якій поселяють в'язнів самих, або за кару, або через брак інших можливостей.

рекір твоїм домаганням можуть тебе поселити між злодіїв-кримінальників. Бережись їхніх манер. Можуть тебе підговорювати грати з ними в карти – хорони Боже – можеш програти і своє життя, або підговорювати на різні інші штучки, наприклад зробити на тілі татуїровку – це ж позначить тебе на ціле життя! Одним словом – тримайся від них подальше»!

«Є ще один спосіб домогтися своїх прав – виголосити голодовку, тобто відмовитись від харчування. Голодовкою і дорослі в'язні здобувають для себе пільги у певних справах. У малоліток голодовка має ще більшу вагу – в переважній мірі можна нею багато чого досягти. За голодовку малоліток вище начальство карає своїх підлеглих строгіше, ніж за голодовку дорослих. За розпорядженням начальство не мало б загострювати конфлікт з малолітками, щоб були змушені доходити до такої крайності. Зустрівся і з такими випадками, коли наші хлопці-малолітки виголосили голодовку і не піддалися на жодні підлесливі намовляння або на залякування, витримали й виграли. Можна багато досягти, але мусиш сам рішати, як поступати. З практичного боку виходить так: якщо витримаєш і не піддасися, то виграєш».

Багато порад отця Івана в той час було для мене незрозумілими, але таборові роки підтвердили повністю їхню правдивість. Найбільше заінтригувало мене: «Можеш програти в карти і своє життя». Отець Іван пояснив, в чому справа:

– Кримінальники ніколи не грають в карти без користі. Запам'ятай, що «вурки»³⁴ також дають у гру одяг, махорку і сигарети, денний пайок – одним словом все, що має якусь вартість і в карти грають завзято, часто і нечесно. Якщо потраплять на когось, хто не може перестати грати, – то психічна хвороба – обіграють його до гола, а потім той бідолаха дає в залог своє життя бо переконаний, що відіграє свої тюремні «цінності». Будеш вірити, чи ні, але я протягом чотирьох років побуту на Сибіру два рази мав нагоду зустрітись з таким явищем. Ще одна добра рада – добре, що ти некурець. Раджу тобі ані не починати курити. По перше – шкодить здоров'ю, по друге – коли вже раз почнеш, то важко відвикати. Я бачив, як завзяті курці були здібні віддати за недокурок цілоденну пайку хліба. Краще з'їсти отой хліб, ніж махоркою нищити своє здоров'я.

Було ще і кілька дальших не менш важливих повчань:

«Якщо тобі сповниться вісімнадцять років, вже не будеш малоліткою, то в міру можливостей не дозволяй, щоб начальство і наглядачі в'язниць і таборів говорили з тобою на «ти», чемно протестуй, підкреслюючи, що ти політичний в'язень, а не битовик – криміналь-

³⁴ Вурка – скорочення слова «вор» – злодій.

ник. Переважна більшість наших хлопців так поступає. У росіяк прийнято спілкуватись з кожним на «ти».

«Не надійся, що тебе суд виправдає! Хто вже попав під слідство НКВД, і був би безвинний, як ангел Божий – не пустять на свободу! Тим більше, що вас класифікують як озброєну організовану групу!»

Остання інформація отця Івана знову не потішила. Надіявся, що не відсудять у такому віці. Але і ця песимістична справа допомогла мені краще сприймати мою приреченість.

Мушу признатись, що від повчань отця Івана кілька разів мороз пробіг поза спиною. Наперекір тому, ще й сьогодні вдячний Всевишньому за зустріч з ним на самому початку моєї «тюремної кар'єри» і за те, що засудили тільки на десять років з «гаком», і за те, що живу і можу згадувати оті небезпечно-трагічні, інколи гумористичні й надзвичайно корисні та, до певної міри, ніде правди діти, і гарні роки мого життя, бо був у товаристві ЛЮДЕЙ – з великої літери «Л» – високих моральних і загальнолюдських вартостей.

* * *

Протягом березня і першої половини квітня питання на допитах весь час були одні й ті самі: Де всюди і в яких містах Закарпаття, мимо Ужгороду, проводили антирадянську пропаганду розповсюджуючи листівки «Смерть комунізму», «Смерть Сталіну»? Що мені відомо про підпалювання колгоспних будинків і стодол? (Причому добре знав, що наша група до таких справ не мала жодного відношення й ніколи цього не робила). Скільки зброї вкрали і кому її передавали? Хто приходив до нас додому і про що говорили з мамкою? Щоб я назвав усіх осіб, з якими я зустрічався, не виключаючи найближчу родину, знайомих, зокрема старших хлопців, студентів Ужгородського університету, які ніби керували нашою групою і які інструкції діставали від них щодо боротьби з комунізмом. Погляди моїх господарів, у котрих я через літо працював, на «нові порядки». Коли й де зустрічався з «бандитами» в лісах, коли жили в Туря Реметах? Де заховав листи з Ватикану? Про антирадянські думки і настрої окремих хлопців на Середній школі № 1 ім. Т. Шевченка, які не хотіли підписати заяву в комсомол, про хлоп'ячі вибрики під час першотравневих маніфестацій – одним словом, щовечора було досить тем для «дружньої розмови».

І отак весь час, як старий зіпсований грамофон, одне й те саме ніч у ніч. Якщо сталося так, що один-два вечори не викликали на допит, то для мене це була Божа благодать. Гаврилов і капітан, що ймовірно заступав у нашій справі майора Волошина, та ще один молодий лейте-

нантик невеличкою росту, який час від часу був присутнім на наших зустрічах з Гавриловим – мабуть, сумлінно вивчав методи висококваліфікованого поступу самостійного слідчого НКВД – через день відпочивали, а вночі поперемінно вели зі мною «дружні» розмови. Щоправда, головним моїм допитувачем залишався старший лейтенант Гаврилов, який не вважав потрібним зарекомендувати прізвища своїх колег, називав їх просто: капітана – Мішка, а лейтенанта – Ванька.

Темою кількох вечорів підряд була втеча моєї старшої сестри за кордон і моя спроба втекти за кордон у 1946 році та дальші справи, пов'язані з нашою сім'єю і татом.

– Ціла ваша сім'я антирадянське кубло! Тато втік за кордон у 1944 році, старша сестра в 1946 році, коли і ти мав втікати! Всю вашу сім'ю вивезти в Сибір між білих ведмедів!.. Хто у селі Малі Слеменці допомагав твоїй сестрі і тобі втікати за кордон?

Запитання Гаврилова було для мене несподіванкою. Уже і про це знають. Нічого собі – органи НКВД сумлінно працюють... «Лекції» отця Івана та, слава Богу, вже набутий «тюремний досвід» примушують роздумувати, яку відповідь дати, щоб не «втопити» людей, які допомагали нам.

– Якась тітка.

– Якась тітка! Ім'я, прізвище?

Прикидаюсь, що міцно роздумую.

– Тітка Ержіка³⁵. – Я згадав, що в тому селі майже кожна друга жінка Ержіка, тому й назвав таке ім'я.

– Її прізвище? В котрій частині села живе?

– Не знаю, не пригадаю.

– Повеземо в село і покажеш нам.

– Від того часу пройшло вже чотири роки і ви думаєте, що буду пам'ятати? Та ж мені ще не було ані одинадцять років і я був з моєї невдалої втечі такий переляканий, що ані не знаю, як повернувся до мамки в Тур'я Ремети.

– Не було ані одинадцять років, – в його голосі вершинна іронія, – але відвагу на втечу за кордон і зраду радянського народу вже в тому віці мав! Восени 1946 року вас у Тур'я Реметах відвідали два мужчини з метою допомогти вашій сім'ї втекти в Чехословаччину. Як вони називались?

– Не знаю! – Звідки вони це все знають? Міркую, чи мамка, чи хтось інший «співав»³⁶?

³⁵ Ержіка – жіноче ім'я Єлизавета (угорською мовою).

³⁶ «Співав» – в переносному розумінні все зрадив слідчим, або засипався (також тюремний жаргон).

– А ми знаємо – вони вже давно засуджені і вивезені в Сибір. Допомагали бандитам і таким антирадянським сім'ям, як ваша, переходити нелегально через кордон, а самі попали в наші справедливі руки. Один з них на допитах співав «як соловейко»! Від наших органів ніхто не сховається! – бундючиться, бо усвідомлює свою перевагу в даній ситуації.

Мовчу.

– А зараз тобі скажу дальшу занадто цікаву для тебе новину! – в голосі іронії – хоч гать гати! – Твій тато вже також у тюрмі! Арештували його в Чехословаччині за те, що не підписав православ'я!

Його слова оголомшили мене. Не хочеться повірити, що і за кордоном, в Чехословаччині, діється те саме із греко-католицькими священиками, як і на Закарпатті та в Україні. Помітив мою розгубленість – ця вістка вразила мене не на жарт.

З іронічною усмішкою продовжує:

– Чехословацькі органи передали нам відповідні інформації.

Думки – роєм. Що сталося зі старшою сестрою в Чехословаччині? Чи не повернуть її назад до Радянського Союзу?.. Ще якби передали її мамі... В уяві страшна картина... Я тут в руках НКВД, тато там у в'язниці, сестра десь сама поневіряється в Чехословаччині у чужих людей, мамка з малими сестрами бідує у «радянському раю»... Мені й татові хоч їсти дають, але мама і сестри... Тато, в міру можливостей, через знайомих в Чехословаччині, які мали рідню на Закарпатті, допомагав нам... А що буде зараз... За що таке нещастя на нашу сім'ю... Я надіявся, що й для мене «словака» через тата будуть якісь пільги... Але після ув'язнення тата... Гаврилов помітив, мабуть, мої внутрішні переживання, його бундючний тон перервав мої роздуми...

– Радянські органи ніколи й нічого не прощають ворогам радянського народу! Якщо не будеш признаватись і співпрацювати з нами, і тобі народ не простить!.. Як називалась тітка, яка допомагала вам під час втечі?

– Я вже казав, що тітка Ержіка!

– Ержіка, Ержіка! Її прізвище?

Подібна «дружня розмова» проходила між нами десь до другої години ранку. Вернувся у камеру більше змучений і пригнічений, як з попередніх допитів. В думках – мама, тато, сестри... Сідаю задуманий на тапчан, ані не лягаю... Яка велика шкода, що отця Івана вже нема у камері. Було б з ким поділитись сумною вісткою...

* * *

Малолітки мали ще й дальші привілеї, про які я довідався згодом – слідство мало бути закінчене якнайшвидше, на відміну від десятки молодих хлопців і дівчат більших груп і старших за віком, слідство яких могло тягнутися місяцями. Кінцем квітня 1950 року викликали на «розмову». Дивлюсь – переді мною не старший лейтенант, але вже капітан Гаврилов. Помітив моє здивовання й гордо каже:

– З успіхом завершили слідство вашої антирадянської організації і дальших ворожих банд радянського народу...

Рівночасно повідомив, що передає нашу справу військовому прокурору, а прокурор передасть Військовому трибуналу Прикордонних військ МВС Закарпатського округу, який винесе справедливий вирок за наші антирадянські дії.

Покликав чергового офіцера слідчої в'язниці і дав наказ: на другий день перевести у спільну камеру. Камеру № 5 треба звільнити для новачків.

* * *

Перевели мене в тому самому коридорі у камеру № 8. Мав таке враження, що мене вже ніби давно знають як свого старого співкамерника, чого я тоді ще не міг зрозуміти. Поступовим зживанням з тюремними обставинами і це стало ясным. Внутрішні в'язничні інформації, й наперекір «всевидючому оку» наглядців і всяких начальників, «проходили» і найтовстішими стінами камер – неабиякий хист довгорічного досвіду в'язнів ще з середньовічних катівень. Несподіванкою для мене був і той факт, що за браком місць на нарах³⁷ зразу звільнили одне місце для мене, щоб я не мусив спати на підлозі – на підлогу ліг один старший хлопець з Березнянщини. «Щоб ти, сину, не простудився», – пояснив один із старших.

Помітив якесь здивування в окремих співкамерників. Один молодик не витримав:

– І ти політичний? Скільки тобі років?

– Чотирнадцять минуло.

– Які статті могли «пришити» чотирнадцятирічній дитині?

З образою в голосі за слово «дитині» перерахував «пришиті» статті. Настала хвилинна тиша. Дивились на мене як на якесь чудо.

– Не мучте хлопця всякими непотрібними питаннями! – каже один із старших. – Вітай між своїми, парубче.

У переповненій восьмій камері було двадцять осіб дорослих

---

³⁷ Нарі – дерев'яні поверхові ліжка-тапчани.

і крім мене ще один малолітній «політик» – Мирон (прізвище вже не пам'ятаю). Сімнадцятирічний Мирон відважився підпалити аж три колгоспні маєтки! Диверсант і бандит найвищого рангу! Його характерна риса – незрозуміле мовчання. На запитання старших відповідав чемно, але дуже тихенько і стисло. Сам ніколи не розпочинав розмову і ніколи не встрявав у розмову інших. Переважно сидів задуманим на тапчані або за столом. Старші в'язні побоювались, чи часом хлопець під впливом нічних допитів і «гуманної» поведінки слідчих не захворів психічно.

В камері переважала молодь. Більшість в'язнів до тридцяти років – переважно студенти. Атмосфера в камері під впливом двох старших, в поведінці котрих видно чималий досвід політичних в'язнів. Були й два греко-католицькі священники й кілька селян, яких уявна «рада старших» намагалась щодня потішати:

– Не падайте духом, вуйку! В тюремних умовах задуманість і надмірні переживання приносять з собою дуже швидко і психічний, і фізичний кінець!

Трьохтижневий побут перед судом у камері № 8 поповнився дальшими «камінцями-самоцвітами» у мозаїці мого тюремного досвіду. Розповіді окремих молодих хлопців про їхні вчинки на свободі, про поведінку слідчих і поведінку в'язнів на допитах, кілька добрих порад від старших – все це допомогло мені у подальших роках пережити без травми нелюдські умови в'язниць і концентраційних таборів, головним чином психічно. Був я, мабуть, тямущим хлопчиком, добрим учнем – всі тюремні «науки» сприймав набагато краще, ніж навчальну програму в школі.

Одноманітність камерного життя плила своїм руслом: вставання, сніданок, перевірка, обід, вечеря, відбій. Щотижня двічі, а часом і більше разів, обшук з «таночком лебедів», виклик на від'їзд на суд, прихід новоприбулих. Час коротали різними інформаціями-розповідями між собою, грою в шахи, які спритними руками митців-скульпторів були зроблені із глевкого чорного хліба, причому білі фігурки позначені зубною пастою. По всіх в'язницях були великі мастаки цієї королівської гри. Я був щасливий, коли хтось із «майстрів» зіграв зі мною в шахи партію-дві. Переважно програвав, що мене неабияк драгувало, проте з кожним днем був помітний прогрес у моїх шахових уміlostях. У надвечірніх сутінках, які надзвичайно «яскраво» освічувала лампочка «вічного світла Ілліча», були інколи довгі хвилини загального мовчання, коли кожний з нас, ймовірно, задумувався над своєю долею, як старі люди казали – «над своїм нещастям, над своєю Голгофою» – така масова тиша в камері наводила страшенну зневіру

й песимізм. Після відбою ще довго-довго не могли позасинати. Потіхою було хіба те, що не викликали на допити.

Один випадок у камері № 8 був для мене потрясаючим. З великим гуркотом відкрилися важкі двері камери і два наглядачі кинули на підлогу біля дверей загорнуте у ковдру закривавлене тіло молодика, з уст якого вже не чути навіть найменшого стогону, тільки в чорнявих очах блистить вогонь ненависті й відваги – свідчення, що він ще живе. Наглядачі відійшли без слова – важкі тюремні двері закрились також мовчки. Кілька хлопців, під доглядом старших, поклали побитого обережно на нари. Хтось порадив покликати негайно тюремного лікаря, але молодик слабеньким, ледь чутним голосом обізвався:

– Не треба. Жодного зізнання від мене не витягли! В лікарні можуть дати якусь мару і я «висиплю» і те, що не сталось. Яюсь і без лікаря очуняю. Дасть Бог, буде все добре.

Вночі здоровельний стан нашого побитого побратима погіршав настільки, що мусили викликати лікаря. Наглядач спочатку не хотів ані чути про якогось там лікаря та ще й вночі. Наполегливий стукіт наших старших у двері пробудив і дальші камери, мешканці яких також почали стукати у двері. Вперше я зажив таку солідарність в'язнів. Відкрились камерні двері – в них появились два офіцери і два наглядачі. Хотіли наводити порядки, але спокійний, некомпромісний тон нашого старшого співкамерника подіяв. Офіцери й наглядачі відійшли з обіцянкою послати лікаря. На жаль, над ранком, коли лікар надійшов, свята душа нашого скатованого побратима-молодика відійшла у вічність. Залишив адресу своїх батьків й останні слова подяки одному із старших нашої камери. За розповідями «бувалих» в'язнів, такі випадки ставались дуже часто і в інших в'язницях по всій Україні, але й по всьому Радянському Союзу, тобто «по всій великій неделімої родіне».

За ініціативою співкамерників-священиків тиха молитва «Отче наш» з уст двадцяти двох однодумців лилась сумним, але життєдайним струмочком за всіх нескорених героїв нашого народу.

* * *

22 травня 1950 року надійшов «один з історичних днів» мого життя. Ще ані не п'ятнадцятирічний, разом з п'ятнадцятирічним Олексієм Кийовичем та вісімнадцятирічним Олександром Чурговичем, стою в Ужгороді перед Військовим трибуналом Прикордонних військ МВС Закарпатського округу.

Привезли нас воронком³⁸. Через вулицю, на хіднику, напроти головного входу – чимала група людей, між ними й моя мамка та рідня моїх спільників по одній судовій справі. Звідки вони довідались про день нашого суду – до сьогодні мені не відомо. Військові поспіхом провели нас у невеличке приміщення, розміром – менший шкільний клас. Під портретом Сталіна на чільній стіні, на підвищеній кафедрі – стіл накритий червоним сукном. Напроти, на певній віддалі, лавка для підсудних, перед яку поставили нас, по боках з двома охоронцями для кожного. «Дорослому» О. Чурговичу зняли наручники – за законом малоліткам наручники не давали. Щоправда тільки тоді, коли був присутній хтось з «вищого» начальства, в протилежних випадках закон досить часто порушували. За нами кілька рядів дерев'яних стільців. За столом трійка офіцерів вищого рангу у святкових уніформах військ МВС.

Звична процедура перевірки тотожності приречених і дальші формальності з наголошенням, що ми знаходимось перед військовим трибуналом, який винесе вирок за наші провини від імені радянського народу. Дозволили нам сісти. Через відсутність адвоката та прокурора, як і належить на військовому трибуналі, правдоподібно головуєчий «трійки», за столом середній, почав читати довжелезне обвинувачення, зміст якого для нас був уже відомим. Під впливом психічного напруження і незвичної обстановки – слухаю і не слухаю. Думками мимо судового приміщення – мамка, сестрички, Юдіта, тато й «моторошні» події минулих місяців.

Мою задуманість перервало:

– «Заключний»³⁹ Довгович, признаете свої провини проти радянського народу?

Згадав слова отця Івана: «На суді, дотримуючись судової процедури, запитають тебе, чи ти чуєшся винуватим у наведених звинуваченнях. Не признавай, не принижуйся перед супостатами, краще мовчи, не відповідай. Немає жодної різниці, чи будеш їх переконувати, що ти не винуватий, чи будеш мовчати. Все одно відсудять».

Мовчу.

Те саме запитання до моїх напарників. Також не відповідають.

– Ваше мовчання – знак признання вини.

Середній, головуєчий, дає наказ покликати свідків.

Це мене здивувало, бо за інформаціями від старших в'язнів, засідання військових трибуналів проходили без участі прокурора та адвоката-захисника і свідків не призивали – суд виконувала «свята

³⁸ Воронок – чорна вантажна автомашина для перевозу в'язнів.

³⁹ «Заключний» – в'язень.

трійка», як назвали трибунал в'язні. Після кількох місяців побуту на «курорті», коли став трохи «розумнішим», довідався й таку аномалію: радянські органи у судових процесах військового трибуналу з малолітками демонструють гуманну закономірність трибуналів «найгуманнішої» держави у світі.

Перший свідок – депутат Верховної Ради України, директорка середньої української школи №1 імені Тараса Шевченка, в якій ми навчались. У її голосі бринить певне співчуття. Признає і засуджує наші антикомуністичні й антирадянські вчинки (бо інакше, мабуть, не «положено»), намагається, однак, звести все на наш юнацький вік і вибрики, характерні для підлітків, котрі, без сумніву, попали під вплив старших запеклих ворогів радянського ладу.

Другий свідок – завуч школи, колишній військовий комісар (і в школу весь час ходив у галіфе, чоботях та в гімнастсьорці, обперезаній ременями, на яких бракував вже лише «комісарський» наган – копія одягу Сталіна). Підвищеним голосом, патетично, ніби читає наказ перед військовою дивізією – підкреслював негативний вплив наших ганебних вчинків на чесних радянських піонерів і комсомольців не тільки школи, але і в ширшому масштабі. Висловив критику і до поблажливого свідчення директорки школи, вимагав найстрогішого покарання для ворогів радянського народу, щоб покарання було взірцевим застереженням і подіяло залякуванням на всіх подібних майбутніх потенціальних ворогів радянського народу й партії!

Свідчило і кілька однокласників та старших учнів нашої школи, котрі гостро відсуджували наші вчинки, подаючи свої свідчення вивченими на пам'ять, ніби читали заздалегідь написане. Нічого собі – підготовка нарівні!

Між дальшими свідками, на відміну від тих, які засуджували наші антирадянські дії (де їх стільки набрали?), був і один, колишній майор-льотчик Чехословацької армії генерала Людвіка Свободи – Іван Газа, котрий мешкав із своєю сім'єю в сусідній кімнаті нашої спільної ужгородської квартири, і який відважився свідчити в нашу користь. У своєму виступі пом'якшував та виправдовував наші нерозумні, юнацькі вчинки. Своє свідчення закінчив:

– Товариші судді! Думаю, що як начальник авіаескадрильї, майор Чехословацького корпусу Людвіка Свободи у відставці, котрий пройшов у боях з німецькими фашистами від Бузулуку аж до Праги, був поранений під Білою Церквою і на Дуклянському перевалі, отримав радянські та чехословацькі ордени за відвагу, можу висловити прохання, щоб обвинувачені були позбавлені звинувачення, бо ж які з них, у такому віці, вороги народу?

Хотів навести ще й дальші аргументи в нашу користь, але голова трибуналу зупинив його різко:

– Товаришу майор у відставці! Хватит⁴⁰! Від офіцера-льотчика з орденами за відвагу, який майже цілу війну воював з фашистами, ми чекали іншого свідчення, зокрема перед військовим трибуналом, перед котрим у 1945 році ви також були притягнені до відповідальності за зраду радянського народу!

– Як офіцер – льотчик Чехословацької армії Людвіка Свободи, громадянин Чехословацької Республіки, я не міг стати зрадником радянського народу. За свій вчинок я був відповідальним перед чехословацьким військовим трибуналом! – не втримався і підвищеним голосом запротестував наш захисник, і почав далі виправдовувати наші «гріхи»...

– Товаришу Газа, дальші ваші неправдиві й тенденційні свідчення нас не цікавлять!

Таке свідчення у 1950 році було відважним вчинком і чималою небезпекою і для свідка – заслуженого борця проти фашизму, тим більше перед військовим трибуналом.

* * *

Іван Газа мав цікавий життєвий шлях і був дійсно характерною людиною. У 1939 році захищав Карпатську Україну від мадярських наїзників. Був легко поранений, але вдалось йому, разом зі старшим братом Михайлом і дальшими січовиками перейти кордон в Галичину, тобто у «Радянський рай – до своїх».

«Свої», за наказом комуністичної Москви ув'язнили і Надзвичайною нарадою (ОСО – Особое совещание)⁴¹ НКВД СРСР 21 червня 1940 року засудили за шпіонаж на три роки й запроторили його в Інтські та Печорські табори. У 1942 році, разом з дальшими хлопцями з Закарпаття, вступив у Чехословацький корпус генерала Людвіка Свободи. Став льотчиком і під кінець другої світової війни в рангу майора був командуючим авіаескадрильї, пілотами якої були переважно хлопці з Закарпаття. Кінцем 1944 року отримав наказ бомбардувати Ужгород. Домовився з-підлеглими пілотами, що всі бомби скинуть у ріку Уж – не будуть же вбивати своїх людей і нищити рідне

⁴⁰ Хватит – (московська мова) – вистарчить, досить.

⁴¹ ОСО – Особое совещание – Надзвичайна нарада. Була створена при НКВД СРСР на основі прийнятого декрету «Про адміністративне заслання» з правом вислання в адміністративному порядку – без суду і слідства – вже 10 серпня 1922 р., який був поширений наступним декретом, котрий допускав «позасудові розправи», аж до розстрілу «антирадянських політичних та соціально небезпечних осіб».

старовинне місто. За такий непослух вищого командування під час війни – військовий трибунал і розстріл, від якого врятував їх, за його розповіддю, сам генерал Свобода. За кару, після закінчення війни з німцями, ціла ескадрилья була вислана на японський фронт. Після капітуляції Японії повернули у Прагу живі й здорові.

За заслуги в боях від Бузулуку аж до Праги отримав кілька орденів і відзначень. Запропонували йому залишитись в Чехословацькій армії з рангом підполковника. Відмовився – тужив по рідних закарпатських краях. Кінцем 1945 року повернув на Закарпаття, і, як заслужений фронтовик, отримав місце начальника паспортного стола в Ужгороді. Після кількомісячної роботи на цій посаді, спостерігаючи нелюдські дії СМЕРШ-у та органів НКВД, залишив добре оплачуване і перспективне робоче місце, пішов у відставку і до виходу на пенсію працював городником у ботанічному саду Ужгородського університету.

Відвага й характерність Івана підтвердилася і після кількох років, коли у 1961 році він завітав у місто Дечін в Північній Чехії на відвідини до свого брата Михайла Гази – капітана чехословацької безпеки (аналогія радянського КГБ). Іван, протягом двотижневого побуту в Дечіні, часто заходив до нас – згадували з мамкою про важкі роки, коли обидві сім'ї жили практично в одній квартирі.

На прощальному вечорі у хаті Михайла, на який запросили і мене, повторно докоряв братові за те, що після демобілізації з армії Людвіка Свободи не повернув додому на Закарпаття та ще й влаштувався на роботу в органах державної безпеки. Михайло після кількох чарочок признався, що після мого приїзду в Дечін у 1957 році, органи чехословацької безпеки доручили йому, як моему земляку – закарпатцю, слідкувати за мною і регулярно подавати звітування про мою поведінку. Мене його признання не здивувало, бо я з кількох «дружніх розмов» на допитах в 1957-1963 роках здогадувався, хто є моїм «ангелом-хоронителем» і на зустрічах з Михайлом був «по-тюремному» обережним. Під впливом ГУЛАГівського виховання інколи появлялася у мене думка запросити Михайла десь на прогулянку біля ріки Ельба (Лаба) і позбутися його. З плином років намагався «виправдати» його – бо ж це була його робота, мусив без всяких застережень виконувати наказ начальства.

Реакція Івана була для мене несподіваною:

– Михайле, якщо заподієш тому хлопцеві якусь кривду, то більше на Закарпаття і носа не показуй! Будеш суджений справедливим ГУЛАГівським судом! А ти добре знаєш ще з Печорських таборів, чим воно пахне.

* * *

Трибунал відсудив нашу групу по статтям Українського кримінального кодексу: 54-1а – пряма зрада батьківщини, 54-10 частина II – масова агітація проти комунізму й СРСР та по статті 54-11 – член антирадянської організації. Старші побратими, по одній справі зі мною, дістали по двадцять п'ять років ВТТ⁴², п'ять років висилки і десять років позбавлення громадянських прав. Я – наймолодший з групи – отримав десять років ВТТ, п'ять років висилки і п'ять років позбавлення громадянських прав. Конфіскацію маєтку не присуджено – ані в одного з нас не було що конфіскувати!

* * *

Фрагменти із вироку закритого судового засідання Військового трибуналу Прикордонних військ МВС Закарпатського округу від 22 травня 1950 року в місті Ужгороді:

«...Підсудний Довгович Леонід, будучи вороже настроєним до радянської влади, у вересні 1949 року... вступив в антирадянську групу під назвою «СМЕРТЬ», дав присягу на вірність останній. Як учасник вищеназваної групи, неодноразово був на нелегальних зборищах учасників антирадянської групи, на яких обговорювалося питання антирадянської діяльності.

У жовтні 1949 року проник на склад кіностудії «Мосфільму», де вкрав автомат, пістолети, набої і декілька димових шашок. Перед жовтневими святами Довгович виготовив антирадянські листівки «Смерть комунізму» і роздавав учням середніх шкіл в Ужгороді, а також займався складанням антирадянських віршів. Схиляв учасників антирадянської групи до втечі з СРСР на територію однієї із зарубіжних країн. Підсудні висловлювалися про скору війну між Америкою та СРСР і бажали поразки Радянському Союзу у цій війні.

Враховуючи молодий вік підсудного Довговича – 14 років – військового трибунал вважає можливим застосувати до нього найнижчу міру покарання і позбавити його волі на 10 років».

* * *

Напроти головного входу в будинок суду, на другому боці вулиці, група людей, між ними наші найближчі та знайомі. Деякі стояли похмуро, без слова, як німі статуї, інші плакали. Картина, як на похороні, аж моторошно стало. Між ними і моя мамка та рідні моїх побратимів. Хотіли підійти до нас ближче, але конвой не дозволив.

---

⁴² ВТТ – Виправний трудовий табір.

– Олексійку, сину мій! Скільки тобі дали? – з плачем питає мама Олексія Кийовича.

– Двадцять п'ять років, – голос Олексія зраджував, що ось-ось і він розплачеться.

Тихий плач переріс у ридання з несміливими вигуками протесту й прокльонами.

– Не розговаривать, расхадись! Граждане, расхадитесь! – вимагає начальник конвою.

Ще встиг побачити, як мою мамку підхопили її сусіди – певно зімліла. Моя ненависть до наших «визволителів» після кожної подібної події ще більше поглиблювалася!

«Запхали» нас швиденько у воронок і відвезли в ужгородську центральну в'язницю, котру побудували Чехи у 30 роках ХХ століття. Триповерховий корпус в той час розташований всередині урядових карних установ – обласний суд, військовий трибунал, прокуратура тощо. Тільки з одного боку – поверховий житловий будинок, в якому після приходу радянських «визволителів» поселили енкаведистів і «чесних служаків – комуністів» з сім'ями. Проте і між цими «відданими партії та батьку Сталіну» знайшлися «добрі люди», які час від часу, за пляшку горілки або інші «подаруночки», дозволили через вікна своїх квартир подивитися рідним на своїх близьких ув'язнених під час п'ятнадцятихвилинної прогулянки у квадратному бетонному бункері-дворіку, розміром приблизно 10x10 метрів. Моя мамка з сестрами також мала два рази змогу дивитись на мене з вікна знайомого функціонера, на жаль, я їх не бачив.

Ужгород – велика в'язниця **22.05. – 15.06. 1950 року**

Попав у камеру № 116, на другому поверсі. В порівнянні з камерами у слідчій тюрмі – неабиякий комфорт. Вліво під стіною чотири тапчани, вправо чотири залізні поверхові ліжка мабуть, військові, ще «з часів Марії-Терезії»⁴³. В камері набагато більше світла, бо напроти дверей дві досить великі вікна, хоч і закриті «козирками»⁴⁴. Посередині довгий стіл з двома лавками по боках і двома табуретами. На столі дерев'яні шахи, уже не з чорного хліба, дерев'яне доміно. На провізорних нічних столиках видно й книги.

⁴³ «З доби Марії-Терезії» – поняття, яким означали дуже старі речі.

⁴⁴ «Козирьок» – дерев'яний щит з зовнішньої сторони вікон, щоб в'язні нічого не бачили через вікна.

Стандартне познайомлення із співкамерниками – звідки, за що засуджений, на скільки років, по яким статтям і т. п. Щоправда, ніхто не розпитував. Вишколений отцем Іваном я сам зарекомендував себе, бо такі в'язничні закони.

«Апартма» № 116 моїм приходом поповнилось на вісім осіб. Після вечері привели ще двох «злочинців» з Гуцульщини. Кожний з нас засуджений за «найстрашніші» політичні провини – битовиків-кримінальників між нами нема. За сталінським указом з 1948 року політичних відокремлювали від битовиків. Аргументація надміру важлива – політичні «бандити» ідеологічно негативно впливали на кримінальників, тобто злодіїв, вбивць, гвалтівників, тощо. «Їх можна перевиховати у виправних трудових таборах на чесних громадян, відданих радянському народу і комуністичній партії. Політичних «бандитів» – ніколи!»

В'язень Коцка (ім'я забув, тому назву його Миколою) з Ужгороду, досить близька рідня відомого закарпатського художника, ще і в тюремних умовах великий жартівник. Мав Богом дарований хист розвеселити, як кажуть, «і мертвого». Засуджений по статті 54-10, частина II на десять років таборів, п'ять років висилки і п'ять років позбавлення громадянських прав за те, що у товаристві при чарочці розповів три анекдоти. Оті анекдоти пам'ятаю до сьогодні.

Анекдот № 1

З Чехословаччини, посвистуючи «Катюшу...», йде через кордон у Радянський Союз осел. Напроти щодуху біжить заєць.

– Куди так женеш, довговухий?

– Не затримуй, мушу втікати за кордон!

– Та чого ти втікаєш із «земного раю»? Маю переконливі відомості, що кожний осел там займає керівну посаду, тому і я йду в Союз. Яка пригода сталась з тобою, що мусиш втікати за кордон?

– Ти не чув, що в Союзі каструють верблюдів?

– А хіба ти верблюд?

– Ні! Але поспробуй у Радянському Союзі доказати, що ти не верблюд!

Анекдот № 2

Сталін, Черчілль і Рузвельт, після офіційних переговорів у Москві, на запрошення Сталіна їдуть на кілька днів відпочивати у Крим. Дорогу «люксового Газика» заступив вгодований бик і не уступає.

– З вашого дозволу я його віджену, – каже Черчілль. В коштовних, лакованих черевиках обережно йде заболоченою дорогою до бика. Уклонившись йому, просить чемно, щоб вступився з дороги – бик покрутив головою і стоїть як вкопаний.

Другий береться за справу Рузвельт. Знайшов біля дороги грубого патика і щосили б'є бика. Бик ні з місця. Навпаки – повернувся до президента і готовий іти в напад.

Президент Рузвельт вскочив швиденько на своє місце в Газик.

Сталін, усміхаючись попід вуси, виймає з верхньої кишені гімнастюрки маленький блокнот й олівець, підходить до бика і шепче йому щось на вухо. Бик піднімає хвоста і щодуху втікає куди краще!

– Що ви йому, Віссаріонович, сказали, що він так чкурнув? – питає чемно Черчілль.

– Нічого особливого. Хотів записати його у колгосп.

Анекдот № 3

Після смачного обіду Йосиф Віссаріонович Сталін відпочивають на канапе у своєму робочому кабінеті. Змучені від державних справ і підписування смертних вироків, яких в той день було уже чимало, засинають. Пробудились – нема любимої люльки. Гримнули:

– Покликати Берію!

– Слухаю вас!

– Хтось украв мою люльку! Маєш 24 годин, щоб ти її знайшов!

Якщо не знайдеш, тоді не дивуйся!

– Виконаю!

Вранці прибиральниця знайшла люльку за канапе і радіючи передає Йосифу Віссаріоновичу.

– Берія до мене!

– Слухаю!

– Люлька знайшлась. Відкликати розшуки!

– Виконаю! Але із 62 ув'язнених осіб – 45 уже призналось, що люльку вкрали»!

– Товариші судді! За такий ганебний наклеп на нашу радянську державу – десять років замало!

Слушне й не безпідставне зауваження прокурора на обласному суді щодо визначеного строку ув'язнення для в'язня Коцки.

* * *

Товариш Мишанич з верховинського села, недалеко містечка Перечин⁴⁵, попав у камеру кілька днів переді мною, але співмешканцям у камері довго не казав, за що його засуджено. Одного дня після обіду все ж таки не витримав і розговорився:

⁴⁵ Перечин – районне місто на Закарпатті.

– Працюючи учнем-товаришем в місті Злін у взуттєвій фабриці підприємця Баті брав активну участь у роботі комуністичної молоді і став членом-основоположником Комуністичної партії Чехословаччини у 1921 році. З 1930 року був чільним функціонером районного комітету комуністичної партії в Перечині. За організування масових протестів під час світової економічної кризи, у 1932 році засуджений чеським судом на три місяці ув'язнення. У 1942 році ув'язнений і засуджений мадярами за комуністичну пропаганду та організування протестів проти німецько-радянської війни. У 1946-1949 роках, аж до ув'язнення радянськими органами – один з ревних організаторів колгоспів і ретельний пропагандист «комуністичного раю». Початком 1950 року засуджений за антирадянську пропаганду на десять років...

– Уявіть собі, що я вже втретє сиджу тут у цій проклятій камері № 116. Мушу з вами поділитися своїм горем, можливо і мені легше стане... У 1936 році я заслужив ув'язнення – чеський суд відсудив мене за активне організування масових протестів проти безробіття і бідкування наших верховинців... Мадяри за кожну дрібницю знущались над нашими хлопцями-закарпатцями, а в мене ще й моя комуністична діяльність – також без зайвих протестів, з повагою, як ідейний комуніст, прийняв покарання! Чехи проводили допити без застосування фізичної сили, на демократичних засадах, аж з деякими винятками. Але мадяри використовували різноманітні методи, про які важко навіть згадувати, але хоч ми не голодували... А зараз? Я би свого найгіршого ворога не годував такими помями, якими годують нас тепер. Та ще й знущаються над нами і фізично, але головним чином психічно! Прикро мені і найбільше болить те, що я ціле своє життя пожертвував пропагуванню комуністичної ідеї, а вони мене відсудили на десять років! За що?! Жодна розумна людина навіть не повірить за що! Посудіть самі.

Мій наймолодший брат мав шестеро дітей, опікувався нашою мамою. Цілий його маєток – хата, стодола, два з половиною гектара землі в горах, якісь там пасовиська, три корівки і ще щось там у газдівстві – але твердоголовий верховинець відмовився підписати заяву в колгосп. І начепили на нього ярлик сільського куркуля! Щоб врятувати його від ув'язнення, або висилки цілої сім'ї на Сибір, я переконував його вступити в колгосп. А він:

– Брате, а чим годуватиму своїх діточок, якщо й останню корівку віддам у колгосп?

Я йому порадив таке: «Сховай найліпшу корову в лісі поки пройде перша хвиля передавання маєтків у спільну колгоспну власність, а після того приведеш її додому, ніби купив на ярмарку, і будеш мати

хоч би спочатку молоко і решту молочних продуктів для дітей! Початки в колгоспі будуть важкими, але потім побачиш, як буде розквітати ваше колгоспне життя»!

Брат лишень сумно усміхнувся і запитав:

– Ти думаєш, що люди не зрадять?..

Цю розмову, на наше нещастя, чув і син селянського п'яниці-бідняка, що у жида пропив увесь свій маєток і брат допомагав його сім'ї, як тільки міг. Синочок переказав нашу розмову татові – члену колгоспного активу, а той швиденько в міліцію! Результат – я вже втретє у камері № 116. Дай Боже, щоб хоч братовій родині не зробили якоїсь пакості!

На цих словах наш камерний друг заповз і ліг на своє ліжко, зворушений спогадами до сліз. Відмовився навіть від вечері. Вночі кілька разів вставав з ліжка й ходив серединою камери від дверей до вікна, аж поки наглядач не попередив його, що вночі не можна ходити. Бідолаха до самого ранку не міг заснути.

Два наші співмешканці, молоді хлопці, років понад двадцять – студенти ужгородського ВУЗУ – відважилися бути прямими учасниками масових студентських протестів проти московської викладавчої мови на лекціях в університеті! По статті 54-10, частина II, тобто за масову агітацію проти СРСР і комунізму, отримали найвищу кару – по двадцять п'ять років.

Дальші два парубки з села Ужок переховували в криївках наших хлопців й допомагали їм переходити на захід. Всі неабиякі вороги радянського народу! Засуджені по тих самих статтях, що і я – на двадцять п'ять років.

Двох сусідів з одного гуцульського села біля Рахова, – Федора та Дмитра, жінки яких весь час, а інколи й вони між собою, сварились через «сусідські» непорозуміння – привели в камеру № 116 після вечері в день мого приходу в камеру. Обидва похмуро привіталися з нами і сіли мовчки за стіл, подальше від себе.

Неписані закони в'язниці наказують не розпитувати багато, бо це може бути підозрілим, чи той, хто дуже розпитує, не є донощиком. Краще почекати, щоб новоприбулий сам розповів про свої проблеми. За денним порядком вже треба лягати спати, а наші дядьки мовчать. Хтось запитав, чи вони по одній справі.

– По одній і з одного села, – з неохотою відповів один з них.

Запропонували їм дві вільні ліжка біля себе. Тоді відіззався другий:

– Я біля нього не буду спати!

Всі здивовано глянули на них. Один з молодих хлопців погодився лягти на інше ліжко, щоб дядькам угодити.

Прошло кілька днів, дядьки цілими днями похмуро сиділи на своїх ліжках, не беручи участь у буденному камерному житті і не розмовляючи з ніким, ані між собою. Навіть на щоденній п'ятнадцятихвилинній прогулянці на дворіку бокували один від одного.

Один раз в тиждень виводили у тюремну лазню помитись. Наші дядьки довго не хотіли роздягтись догола. Нарешті вдалось нам, «бувалим», переконати їх, що всі мусимо здати одяг до хімчистки, тобто дезинфікувати. Дальшою проблемою було пояснити дядькам, як треба митись під душем. Виявилось, що слідство їхньої справи проводили в районній в'язниці, де не було ані дезинфекції, ані душів, а вдома у селі тим більше. У лазні було тільки п'ять душів – один душ для двох. Вийшло так, що ми всі позаймали вільні душі, а для наших дядьків залишився останній – хотіли, чи ні, мусили бути «разом». Чи спільний душ, чи уніфікована нагота зробила чудо. Попросили один від другого мило.

Повернули в камеру, пообідали і сталась неочікувана подія.

– Дмитре! А чи нам вартує гніватись один на одного? – запитав дядько Федір.

– Бігме, ні, Федоре! Ми з тобою в одному нещасті. Тільки чому ти, Федоре, зрадив німцям, що я переховую у пивниці жидівську сім'ю? А тепер тебе засудили за співпрацю з німцями, бо зрадив схованку жидів!

– А тебе?

– Бігме, дурне якесь. Казали, що за те, же я сховав жидів, а німці мене не розстріляли, бо, видно, продався їм і співпрацював з ними!

– І за що нам обом дали по десять років? Перестаньмо гніватись один на одного! Простімо собі і Бог нам простить.

– Най буде!

Подали собі руки, сіли на одне ліжко і довго розмовляли тихенько про своїх рідних, про господарку, інколи втираючи тайком неслухняну сльозу, бо ганьба твердому гуцулові плакати перед «чужими» людьми.

Дуже цікавим співкамерником був шістдесятирічний непосидючий вуйко Василь – худорлявий, загартований жилавий лісоруб і надміру гордий верховинець, як і всі люди малого росту та ще і з верхів наших прекрасних Карпат. Дістав десять років за те, що у корчмі, під час політичних диспутів селянських «мудреців-філософів», у трохи підпитому стані висловив популярну, післявоєнну народну приповідку на Закарпатті: «Прийшли москалі і освободили нас од білого хліба»!

Вуйко Василь, як ми його всі величали, любив з великим задоволенням позбиткуватись над кимось з-поміж нас і тішився як дитина

своїй забавці, коли той гнівався за його жарти. Наприклад, з мене глузував: «Що ти за політик, коли в тебе ще мамчине молоко на бороді»? Признаюсь, сердили мене оті слова, бо в юнацькій душі я гордився, що отримав такі «страшні» статті й можу зараховувати себе між «борців» проти радянських окупантів.

Вуйко Василь недавно овдовів і одружився вдруге з тридцятирічною молодницею. Мабуть, не було дня, щоб не згадав свою Ганьку, вихвалюючи її, яка добра жінка, яка добра господиня. Ніхто з нас не сумнівався, бо кожні два тижні Ганька приносила своєму улюбленому чоловікові передачу, в якій не бракував домашній хліб, домашня солонина, домашнє масло, овечий сир і повно всякого добра, якими вуйко щедро гостив і нас.

Мабуть, сам нечистий під'юдив нашого камерного жартівника Миколу помститись вуйкові за його кількаразове жартівливе глузування з нього, бо принагідно запитав вуйка, чи не думає він часом, що його вродлива, молоденька жіночка Ганька йому невірна з якимось парубком, або й парубками, бо жінки у тридцяти роках, мовляв, бувають досить темпераментні й «наремні» – всяке може статись.

Після цих слів погляд вуйка Василя на Миколу був такий багатомовний, що й недотепний був би зрозумів – такими справами не жартують! Наш жартівник чи не помітив, чи вдавався, що не помічає, продовжував і далі висловлювати свої сумніви щодо подружньої вірності Ганьки.

Вуйко не витримав, вискочив з тапчана і почав швидко ходити по камері. Видно, заїло гордого верховинця. Жартівник, підбадьорений гнівом вуйка, продовжував:

– Чи не заспокоює вас ваша Ганька отими двотижневими передачами, щоб закрити перед вами свої гріхи?

Це вже було занадто і для нас, решти співкамерників. Щоб запобігти сварці, я запропонував Миколі заграти зі мною в шахи.

Тим часом вуйко заспокоївся, ввійшов також у свою роль і почав насмішки робити з мого суперника, що, мовляв, з таким «голобородьком» як я не спроможний виграти гру в шахи. Мого суперника такі зауваження страшенно сердили і він, на мою потіху, робив ще більші помилки на шахівниці, проте при кожній слушній нагоді вертав насмішки вуйка розмовою про Ганьку. Було помітно, що вуйко починає задумуватись над словами Миколи і стає чим далі похмурнішим, навіть перестав так часто глузувати з інших.

Наші будні у камері № 116 були подібні один до одного, як і у камері № 8 слідчої в'язниці НКВД, хіба що після суду щодня мали право на п'ятнадцятихвилинну прогулянку на свіжому повітрі у бетоновому чотирикутнику в'язничного дворика. Інколи і два рази на тиждень ретельні «шмонти» – обшуки і перевірка камери й нашого тюремного майна. Певної системи в здійсненні обшуків не було, щоб в'язні випадково не встигли підготуватись і сховати «небезпечні» предмети, або інші заборонені речі. В камеру в любую пору дня, або й ночі, буквально увірвалося кілька наглядачів, наказують вийти в коридор, роздягтись до «Адамового вбрання» і чекати в такому стані, поки у камері поперевертають все догори ногами, а тоді кожний з нас перед одним з наглядачів виконує «танок лебедів», другий наглядач ретельно промацує всі частини одягу і аж після такої докладної процедури пускають в камеру одягнутись і поскладати все на своє місце.

Обшуками чомусь дуже часто керувала старший лейтенант Маруся – так її називали в'язні. Характерна жінка років 35-40, невеликого росту, кругленька – з її поведінки випромінювало горде нехтування в'язнів, але й підлеглих наглядачів. Абсолютно їй не перешкоджало, коли чоловіки роздяглися догола і танцювали «танок лебедів». Здавалось, ніби такою процедурою насолоджується.

Про Марусю ходили різні чутки. Ніби вона полюбовниця одного з чільних функціонерів обласного КГБ, хоч він має дуже гарну жіночку. Навмисно керує обшуками, щоб оглядати природою «обдарованих» чоловіків, котрих через кілька днів переводили в самотку, а опісля дуже швидко відправляли на етап.

Чи оті чутки були правдивими – не відомо, переконливих доказів не було. Необхідно враховувати факт ізоляції чоловіків від жінок і навпаки, а природа своє вимагає – буйній фантазії двері навстіж. Проте наш народ має і таке прислів'я: «Якщо вітер не дує – листя не тріпоче»! В таких випадках людська фантазія необмежена.

Необмежена вона і в питаннях вирішування «всесвітніх політичних проблем». Наприклад, протягом двох з половиною тижневого побуту після суду у камері № 116, найменше три рази приходила «стотісоткова» вістка, що через місяць-два американці зроблять порядок із Союзом і звільнять усі загарбані комуністами держави і, само собою, випустять на волю усіх політичних в'язнів!

Одна чутка була більш-менш правдива – Маруся в ужгородській в'язниці була виконавцем смертної кари! У разі потреби розстріли засуджених виконувала вона. Незаперечною правдою було й те, що Маруся «днювала й ночувала» у тюрмі. Тихенько, як кішка, підкрадалась

до дверей і через «волчок» стежила за в'язнями і, як на біду, завжди вдавалось їй знайти кандидата в карцер! Бувалі побратими радили ще й таке – не змагатись поглядом з її чорними, пронизливими очима, бо вона цього не стерпить, і такий сміливець завжди якось «провиниться» й попадає в карцер.

* * *

Засудженим було після суду дозволено отримувати книги з тюремної бібліотеки, а я вже й дома любив читати, то для мене це був чималий душевний відпочинок. Переважали, правда, переклади світових белетристів московською мовою – протягом п'яти років «окупації» встигли заморити книгарні виключно російськими перекладами, щоправда, час від часу можна було надібати і на український переклад, або й українські класичні твори.

За розпорядженням МВС малоліткам було дозволено після суду два рази в тиждні отримати передачу і один раз у місяць – двадцятихвилинна зустріч з найближчою ріднею. Все це тільки в тому випадку, якщо в'язень не порушив внутрішній порядок в'язниці, не провинився, а щоб «провинитися» – вистарчила й незначна дрібничка.

Мамці хтось порадив, щоб вона використала тих кілька днів до кінця травня і попросила зустрічі зі мною, бо хтозна, коли ще побачимося перед тим, як мене вивезцуть туди, де Макар телят не пас.

Через тиждень після суду викликали на зустріч.

Посередині приміщення подвійні дерев'яні перегородки, над якими аж до стелі густа дротяна сітка. Між перегородками, в просторі шириною трохи більше одного метра, ходить наглядач, щоб доглядати на порядок і слухати, про що говорить між собою рідня і в'язень. Мамка з сестрами вже сиділи за перегородкою. Мій «ангел-хоронитель», тобто наглядач, показав мені на стілець навпроти них, за протилежною перегородкою. Обличчя мамки зраджувало, що вона з останніх сил тримається, щоб не розплакатись. Сестрички притулилися до неї з двох боків.

– Цілую ручки, мамко. Цілую і вас, сестрички мої.

Настала довга мовчанка. Дивились на себе і не знали, з чого почати розмову.

– Сину, сину! До чого ти заплівся?

– Мамко, зараз уже не вартує про це говорити. Я не перший і не останній, сама знаєш, скільки невинних людей уже засудили, – досить покійно відповів, намагаючись не напружувати атмосферу нашої зустрічі і перемогти тиск у горлі.

– Ти дістав десять років, а вони чому по двадцять п'ять?

– Мабуть, тому, що я наймолодший. – Хотів розповісти про поради отця Івана Миня, але через присутність наглядача завчасу стримався.

– Надієшся, що ще повернеш додому? – при цьому запитанні обличчя мамки зморщилося до плачу – через силу стрималася, чи то переді мною, або перед сестричками, щоб не почали й вони плакати...

– Знаєш, що наша бабуса, твоя мамка, казала: «Надія помирає останньою!»! Не плач, бо захворієш ще більше. Борони Боже, щось станеться з тобою, що буде з малими?

– Мамко, я би хотіла обняти і поцілувати братчика! – каже ще ані не семирічна сестричка Едіта з плачем. Старша, Георгія, весь час мовчала, але і вона не витримала, тихенько розплакалась, хоч вона характером була твердіша.

– Не плачте, я скоро повернуся до вас. Слухайте мамку і вчіться добре, – щоправда, і сам сумнівався у своїх словах, але хотів трохи потішити і мамку і сестричок.

– Через п'ятнадцять років, – з сумною усмішкою обізвалася мамка, – бо дістав ще й п'ять років висилки... Я чула, що коли будеш поводитися чемно, то пустять скоріше.

– Але не політичних. – Цього я не мав казати. Спихватився – вже було пізно.

– Волів ти щось вкрасти, були б дали менше і ти був би дістався раніше додому...

– Мамко, а ти би не ганьбилася за свого сина – злодія?

– То правда. Люди би засуджували і тебе, й мене... А так всі співчувають нам... Трохи й допомагають... Але все ж таки поводитьься так, щоб тебе пустили скоріше – і нам буде легше.

Розмова якось не клеїлась – чи то від зворушення, чи від присутності наглядача.

– Що тобі принести їсти? Ти дуже голодуєш?

– Не носи нічого. Ви більше голодуєте, ніж я. Нам дають їсти – я вже привик. Мої товариші по камері дістають передачі і діляться зі мною.

– А чого ти такий худенький?

– Мамко, то тобі тільки здається, – пробую пожартувати. – Хлопці у камері кажуть так: «Не журімося, що ми худенькі – були б кісточки цілі – м'ясо наросте»!

– А чи знаєш, куди тебе повезуть? – питає стривожено мамка.

– То ніхто не знає. Хіба найвище начальство. – Подумавши, що скоро буду прощатись з Ужгородом, стисло горло, ледве стримую

плач. – Якщо буде можливість, то прийдіть ще раз в перших днях місяця червня.

– Думаєш, що дозволять?

– Мамко, за тюремними законами є дозволено малоліткам зустрітися з найближчою родиною кожний місяць...

– Мені також казали щось таке...

– Спробуй подати заяву в перші дні червня. – Хотів сказати, що мене можуть кожний день викликати на від'їзд, але стримався, щоб не дратувати мамку.

– Тато також у гарешті, – тихенько шепнула мамка.

– Знаю. Казали мені на допиті...

– Так само відмовився підписати православ'я... Як і тут у нас, більшість священників, котрі не підписали, арештували і в Чехословаччині.

– А сестра Олівія?

– У чужих людей.

– Як будете жити, коли вже і від тата не буде приходити і ота скромненька допомога? Хоч багато того не приходило, але все ж таки...

– Люди з тих сіл, де тато був священником, потрохи помагають...

Призначених двадцять хвилин відвідин збігло якось дуже швидко. Прощання – краще не згадувати. Зі сльозами в очах довго дивився на двері, котрі поглинули моїх найближчих...

* * *

Мамка, в міру своїх можливостей, приносила мені й надалі передачі – найчастіше дві булочки, інколи помащені маслом та літр несолодженої кави з молоком. Співв'язні були здивовані, що отримую таку «бідненьку» передачу і я вирішив пояснити їм життєві умови нашої родини:

– Тато, греко-католицький священник, був змушений у листопаді 1944 року втекти за кордон, в Чехословаччину, бо хотіли його ув'язнити. Мамка залишилася сама з чотирма дітьми. Найменша сестра ще не мала ані один рочок. Старшій сестрі вдалося у 1946 році нелегально втекти за татом. Мені, ще й не одинадцятирічному, не вдалося – мало не впіймали. Тата перед двома місяцями ув'язнили в Чехословаччині за те, що відмовився підписати перехід на православну віру. Старша сестра у чужих людей в Чехословаччині, а хвора мамка з двома малими сестрами в Ужгороді, практично без роботи, бо вчителювати їй через тата і через мене не дозволять, а через хворе серце та інші недуги мамка фізично працювати не в силі. Ледве виживають...

Після розповіді про трагедію нашої сім'ї мої співкамерники ще більше опікувалися мною і «годували» мене із своїх передач примовляючи: «В твоєму віці, хлопчику, треба більше їсти, щоб ти набрався сил, вижив у тюремних умовах і повернувся додому помагати мамі і сестричкам. Щоб ти, хорони Боже, не захворів на «сухоти»⁴⁶, – ніби відчували, що оті «сухоти» таки не минуть мене!

* * *

В першій декаді червня відбулась дальша зустріч. Мамка принесла для мене нові штани, вовняний светрик, теплу куртку, теплі черевки, білизну, шкарпетки...

– Мамко, та ж я маю ще з дому до чого одягатися. За що ти це все купила?

– Добрі люди помогли. Всі кажуть, що в Сибіру дуже холодно... Уважай на себе, щоб ти не простудився і не дістав запалення легенів...

Зустріч відбулась подібно до травневої – песимістично, безнадійно і в сльозах.

Прощання було ще важчим. В голові неприємна думка: «Чи ще колись побачу моїх найближчих»? Я відчував, що і в мамчиних думках те саме... Тим більше, що я вже знав відповідь на моє апеляційне відкликання до вищого військового трибуналу військ Міністерства внутрішніх справ Львівського округу від 5 червня 1950 р. Слава Богу, мамка про це не знала...

Фрагменти з відповіді військового трибуналу військ Міністерства внутрішніх справ Львівського округу від 5 червня 1950 року:

«Військовий трибунал військ Міністерства внутрішніх справ Львівського округу... розглянувши на засіданні касаційні скарги на вирок військового трибуналу Прикордонних військ МВС Закарпатського округу... виявив (тобто вищий військовий трибунал), що Довгович Леонід вступив до антирадянської організації і спільно з іншими вербував учасників з рядів молоді, які збиралися на таємні зборища, на яких розроблялися методи боротьби з радянською владою, склали текст клятви, яку скріплювали своїми підписами і кров'ю, займалися придбанням зброї, здійснювали терористичні дії, а також диверсійні дії щодо окремих громадян та об'єктів...

...Міра покарання визначена судом відповідно до тяжкості скоєного... Тому нема підстав для відміни та зміни вироку попереднього суду...».

---

⁴⁶ Сухоти (народне) – туберкульоз легенів.

* * *

Заради цікавості:

З допомогою моїх співкамерників подав дальшу скаргу – відкликання на вищі інстанції, але протягом цілого мого перебування в «сталінських курортах», тобто до повернення в Ужгород у 1956 році, відповіді не дочекався.

А про вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 30 червня 1950 року я довідався аж у 2005 р. з публікації: «Реабілітовані історією» – Закарпатська область, Книга перша, сторінка 318, ВАТ «Видавництво «Закарпаття», Ужгород 2003 р., що мене: *«30 червня 1950 р. Військова колегія Верховного суду СРСР, засудила на дальших 6 р. позбавлення волі».*

* * *

В одноманітність тюремних буднів ми намагались, в міру можливостей і відповідно обставинам, внести хоч мінімальну різноманітність.

Наприклад, було кілька способів тюремного «телефонування». Якщо в'язні знали азбуку Морзе, то можна було спілкуватись з двома сусідніми камерами. Так само і бляшане горнятко, хоч в обмеженій мірі, зробило свої послуги – прикладали горнятко дном до стіни і в порожнину, закриту вустами герметично, говорили, ніби через телефон, потрібні інформації, а з протилежної сторони слухач прикладав горнятко дном до вуха і слухав, що переказують з другої камери. Щоправда, цей спосіб можна було застосовувати, якщо стіни не були занадто грубими.

Один із способів «телефонування» в ужгородській центральній в'язниці був унікальним і на «вищому прогресивно-технічному» рівні.

У кожній камері був «італійський туалет», який працював на принципі класичного, англійського туалету. Вистарчило із сифону витиснути воду в каналізацію і через каналізаційні труби можна було в цілій в'язниці вести розмову з будь-якою камерою.

Необхідно було число камери або прізвище передавати зашифрованими поняттями і говорити не дуже довго, бо начальство тюрми знало про цей спосіб спілкування і легко могло «накрити» розмовників, за що давали найменше п'ять днів карцеру. Моїм приходом у камеру № 116 роль «телефоніста» хлопці доручили мені, тому що малоліток не мали право саджати в карцер, а якщо й посадили, то на коротший реченець, в карцері трохи краще годували і режим для малоліток не був такий строгий.

Найбільшою розрадою для нас було якраз оте вечірнє «телефонування», через котре ми довідувались, які нові люди прийшли, на скільки були засуджені і за що, що нового у «світовій політиці», тощо. Отак ми дізнались, що Йосипу Хімінцю, засудженому за диверсію на кару смерті, Президія Верховної Ради Союзу РСР в Москві замінила смертну кару на двадцять п'ять років. Що отець Іван Миня отримав двадцять п'ять років за ту саму провину, за яку в 1946 році дістав вісім, а пізніше чотири роки. Була можливість поговорити навіть з ув'язненою ріднею чи знайомими, якщо такий хтось в той час перебував в ужгородській в'язниці і вдалося нав'язати контакт з відповідною камерою.

Крім вищезгаданого телефонування по вечорах говорили про різні справи, старші розповідали жарти, гумористичні життєві пригоди, дуже багато пікантних розмов було навколо жінок. Та не диво, мужчини в камері в найкращих роках, а природа своє вимагає – що правда, для мене, «голобородька», це була життєва школа, хоч інколи часто червонів по самі вуха на потіху моїм співкамерникам. Часто рішали «світову політику на найвищому рівні», зокрема, коли через «наш телефон» надходили вістки «з заपुरокою», що прихід американців «вже питання тільки кількох тижнів», які нас звільнять і зліквідують «тюрму народів», що «батько» Сталін вже на смертельному ліжку і все незадовго зміниться і т. д. Після таких вістей хоч на коротенький час жевріла надія на кінець наших страждань не тільки у політичних в'язнів нашої тюрми, але, мабуть, і у мільйонів побратимів по цілому Союзі. Навіть і така нереальна, уявна хвилина надії допомагала не впадати у відчай.

Час безконечних годин, днів і місяців було треба заповнити всякими, інколи навіть смішними нісенітницями. Отак зайшла мова і про спиритизм. В цьому питанні перед вів Микола.

Хвалився, що кілька разів у товаристві їм вдалося викликати духа якоїсь визначної людини, історичної постаті та поспілкуватись з нею. Всі ми досить скептично ставились до його оповідань про їхні успіхи в спиритизмі, зокрема наші старші побратими – вуйко Василь, Федір, Дмитро вважали таке явище богохульством і пророкували для виконавців Божу кару. Навіть і атеїст Мишанич ставився до справи з певним страхом!

Микола вирішив провести сеанс, запитуючи, хто є охочий бути асистентом та учасником і допомагати йому. Студенти зі сміхом згодилися з зауваженням – звідки роздобуде Микола маленький столик без єдиного цвяха, який необхідно мати при таких сеансах?

– Нема жодної проблеми, хлопці! Наші табурети без клинців!

Я також мав велику охоту бути учасником, але чомусь не відважився, тим більше, що всі учасники мали б вірити в те, що «дух» проявиться, а в мене були все ж таки певні сумніви. Мамка багато разів з гумором розповідала про всякі пригоди з сеансів спиритизму, що було під час її дівування «забавкою» для молоді, але я, не знаю чому, якось з недовір'ям ставився до «надприродних» явищ, тому й вирішив не підключатися до студентів.

Домовлено реалізувати сеанс у суботу надвечір, коли у в'язниці менше начальства вищого рангу і наглядачі менше ходять заглядати через «волчок» у камери, нащо їм зайво намагались слідкувати за в'язнями – «начальство рачить відпочивати вдома – ми будемо тут». На всяк випадок вирішили поставити мене біля дверей сторожити.

Субота. Повечеряли звареної у солоній воді просяної каші без будь-яких присмак. Почали готуватися до сеансу. В очікуванні чогось таємничого все ж таки трохи смішно стало, як урочисто приступав Микола до підготовки сеансу, висловлюючи прохання:

– Під час сеансу має бути абсолютна тиша, щоб не відігнати «духа».

Микола й два наші молоді друзі поставили табурет на стіл. Сіли напроти себе і за вказівками Миколи поклали руки на табурет, причому палець-мізинець і великий палець кожного з них мали доторкатись один одного.

– Коли «дух» зголоситься, дам вам знак головою і тоді можете ставити питання. В міру можливостей ставте питання так, щоб «дух», який оволодіє табурет, відповідав у числах, стукаючи об стіл ніжкою табурету.

Таке зауваження викликало в мене однозначно недовір'я до правдивості сеансу. Після домовленого знаку я перший запитався:

– Нехай «дух» скаже, під яким числом по вул. Духновича живуть мої двоюрідні сестри? – я навмисно поставив таке питання, бо адресу, де проживала мамка з сестрами, я згадував у камері. Мене цікавило, яке число вистукає «дух».

Табурет стукнув дванадцять разів – для мене велике здивування, бо це була правда. Можливо я згадував і про мої двоюрідні сестри і керівник сеансу, Микола, запам'ятав число і сам заграє «духа». Даю дальші запитання: Який № дівочої школи, в котру ходить моя сестра? Табурет стукнув 2 рази... Скільки років має моя найменша сестра? – «Дух» стукнув шість разів – відповіді точні. Тоді вже почали хитатись мої сумніви і, побоюючись неочікуваних несподіванок, більше питань не ставив.

Було ще кілька питань від хлопців, що разом з Миколою тримали розчепірені пальці на табуреті. Від старших питань не було. З великої

віддалі, з респектом слідкували за тим, що діється, зокрема вуйко Василь.

Раптом Микола поставив питання:

- Духу, духу! Скажи, будь-ласка, скільки разів зрадила Ганька свого любимого чоловіка Василя і скільки разів була йому невірна?

Настала гробова тиша, що аж у вухах боліло. Всі з напруженням чекали, що буде далі. Табурет по хвилині почав вистукувати – один, два, три... десять... В ту хвилину важкий чобіт вуйка Василя пролетів повітрям і скінчив свій лет на голові Миколи. Отак закінчився спіри-тистичний сеанс у камері № 116.

Наслідки були фатальними. Вуйко Василь як божевільний бігав по камері. Парубки, приховуючи усмішку, позалізали на свої ліжка. Мишанич, вуйки Дмитро і Федір також влізли під поверхові нари, слідкуючи за подіями, як вовченята з нори. І я, «скам'янілий» як статуя, залишився стояти біля дверей. Микола втирав поранене чоло. Напруження в камері можна було ножем різати. Навіть щоденна процедура телефонування в той вечір не відбулась! Наші побратими були певно здивовані, що сто шістнадцята не відзивається.

Сталась велика образа! Гнів вуйка Василя відчули всі. Вже більше не ділився з нами принесеними ласощами його любимої Ганьки.

Як проходило далі життя у камері 116 – мені невідомо, бо через кілька днів я вже сидів у «столипінському вагоні», виїжджаючи з рідного Ужгорода у пригодами увінчані невідомі дороги...

* * *

Після обіду, п'ятнадцятого червня, викликали:

- На букву «Д»!
- Довгович.
- Ім'я, «отчество»?
- Леонід Євгенієвич.
- День, місяць, рік народження?
- 29. 09. 1935.
- Стаття, строк?
- 54 1А, 54 10 частина II, 54 11, десять років.
- Собирайся быстрее на етап!⁴⁷

Везуть надвечірніми вулицями Ужгорода сім неабияких злочинців, ворогів радянського народу у лімузині званій «чорний воронок». Ані найбільшому моему ворогові не бажаю мої душевні переживання, коли в думках прощався з рідним містом, не знаючи, чи ще колись

---

⁴⁷ Собирайся быстрее на етап. Збирайся швидко на від'їзд.

поверну в старовинний Ужгород, у мої незабутні Карпати. Коли б число сім поділити на три, отримали б безконечне періодичне число, котре не може суперечити «безконечній» глибокій тишині, яка панувала між нами у «воронку». «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами».

На ужгородській залізничній станції посадили нас, на тюремні умови у «панський столипінський вагон». Привілейовані «столипінські» вагони були стандартними особовими вагонами з вікнами назовні тільки в коридорі, який від купе був відокремлений міцними залізними ґратами. В коридорі чергували військові МВС.

Дорослих посадили в стандартне купе а мене, малолітку, в «мале» купе, котре за потребою використовували для ізоляції хворих або для покарання неслухняних, і в якому були тільки три дерев'яні полицки над собою, тобто стандартне купе розділене перегородкою на дві частини. Режим у столипінському вагоні строго встановлений. За внутрішнім тюремним розпорядженням у великому купе має бути разом чотирнадцять осіб – на спідніх протилежних лавках по чотирьох сидячих, на середній суцільній полиці – чотири лежачі, на двох верхніх полицях, під дахом вагону (в пасажирському вагоні призначених для багажу), ще дві місця для лежання. За словами побратимів були й такі випадки, що в купе напхали і двадцять в'язнів – взимку тепленько, влітку – гірше сауни. Для старших та ще й хворих в'язнів – хоч помирай. У таких випадках допомогло б і трохи води, однак за приписом кожний в'язень мав право отримати рано і ввечері по 250 грам перетвореної води – ні менше, ні більше.

Згодом від «бувалих» побратимів довідався, що «столипінські» вагони отримали назву в честь міністра внутрішніх справ царської Росії, «його благородія Столипін». Цікаво, що новій більшовицькій владі не перешкоджало користати назву «столипінський» вагон, який служив і під час царської Росії – найбільшому «ворогові пролетаріату й трудового народу». При цій нагоді згадую один тюремний анекдот:

Батько Сталін помер і зустрівся у пеклі з царем Миколою І.

– Йосиф Віссаріонович, розкажіть, як там наша матушка Русь? Чи продовжує передавати «нашу високу культуру» іншим некультурним народам? Чи придбали ви дальші території, поширюючи кордони нашої матушки Русі?

– Да, да, ваше веліченство. Приєднали майже пів Європи і понесли тим народам нашу «високу культуру». Ми все робили так, як нам заповідали ваші й наші азіатські предки.

– А висилали бунтарів і ворогів держави на Сибір?

– Тисячами. Зрештою, ваш тато, ваші діди й прадіди століттями робили те саме.

- Не можете собі уявити Віссаріонович, як ви мене потішили. Ви дійсно робили все так, як наші предки вже від нашого блаженішого Івана Грозного!

- Радо старатись, ваше превосходительство!

- А мужики п'ють водочку так, як і перед революцією?

- П'ють. Тільки нарікають, що за нашої ери стала дорожчою на 50 копійок.

- Гм-гм! Якщо ви, Віссаріонович, робили все так, як наші предки – забирали території сусідніх народів, несли культуру іншим народам, карали бунтарів тюрмою, висилали в Сибір, одним словом все робили так як і ми, то чи була потреба через отих 50 копійок реалізувати пролетарську революцію у 1917 році?

«Столипінські вагони» приключали до швидких чи експресних особових поїздів і були призначені виключно для транзитного транспорту малоліток і найгірших політичних «бандитів». Решту в'язнів перевозили в товарових вагонах. Транзитний перевіз означав – швидка доставка у призначену в'язницю, пересильний пункт, концентраційний табір або малолітню колонію.

Львів – «Казимірка» (тюрма на Лонцького) червень 1950 року

До старовинного міста князя Лева приїхали над ранком. Вишикували нас у два ряди і начальник конвою повідомив: «Крок вправо, крок вліво вважаємо за втечу – конвой стрілятиме без попередження!» («Шаг вправо, шаг влево считаем за побег – конвой применяет оружие без предупреждения!»). Оцю тираду слів, яку за кожним разом, коли відводили кудись в'язнів, «промоллов» начальник конвою, в'язні назвали «Щоденною молитвою конвоїрів».

З львівської станції повезли нас в «чорному воронку» у в'язницю, яку в'язні називали, не знаю чому, «Казиміркою». Поступ стандартний як і на подальших зупинках по всіх в'язницях і таборах по дорозі у невідомі краї «страни огромной» – весь одяг здавай дезинфікувати, виконай належно «танок лебедів», заходь під душ, якщо такий у даному «гранд-готелі» є, або отримуй невеличкий дерев'яний, часом металевий, таз з водою і вмивайся, щоб у камеру прийшов «чистеньким».

Галичина взагалі, в тому числі і місто Львів, в той час були все ж таки ще трохи «європейськими» – (на відміну від сучасності – сорокарічний азіатський вплив, на жаль, залишив певні негативні компоненти). У Львові нам пощастило помитись ще під душем – в дальших

курортних домах такого комфорту вже не було. Теплу куртку, яку принесла мені мамка в Ужгороді, дезинфекція трохи здеформувала, але ще і в такому стані у холодні зимові дні могла послужити своєму призначенню.

Попає в камеру число 240 між 35 осіб дорослих. Привітався чемно і стою нерішуче біля дверей – затримують мене здивовані погляди мешканців камери. Чоловік років 50-и встає з-за столу і запрошує з усмішкою:

– Проходь ближче, хлопчику, ми тобі кривди не завдамо...

Несміливо підходжу до столу і кладу на лавку своє «багатство», спаковане у прикрашену орнаментом вишивану тайстрину, яку мені подарував вуйко Василь ще перед інцидентом «викликування духів» в ужгородській камері 116.

– Ти «битовик», чи політичний? – недовірливо питає один молодий парубок.

– Політичний, – відповідаю несміло.

– Скільки ж тобі років? – цікавиться другий молодик.

– Чотирнадцять минуло...

– То вже й таких дітей судять за політику? Нічого собі політик!

А за що тебе судили?

– Ви що, хлопці, граєтесь на слідчих-енкаведистів? Чому не дасте спокій юнакові? – каже усміхнений вуйко. – Буде хотіти, сам розповість все. – І продовжує далі діалог зі мною: – А звідки ти будеш, хлопчику?

– З Ужгороду...

– Закарпатець... А як тебе звати?

– Довгович моє прізвище...

– А ім'я?

– Леонтин...

– Де твої батьки надібали на таке античне ім'я?

Стягнув плечима. Не відповідаю.

– Хлопці, хто з вас знає переклад цього грецького імені?.. – Всі мовчать. – Ніхто, правда? В перекладі з античної мови це ім'я означає «Малий лев». Отже нашого молодого друга будемо величати по нашому Левком. – До мене: – Ти згідний?

Не знаю, що відповісти...

– Левку, ти, мабуть, і голодний?

– Дякую. До обіду витримаю. З'їв учора в ужгородській в'язниці обід...

– Нічого собі – витримаю! То ж ти майже цілу добу не їв. Ану, хлопці, кладіть на стіл, що там у нас, нагодуємо нашого парубка-політика.

Слова дядька років 50-и потішили мене, бо відчував уже голод не на жарт. На дорогу з Ужгороду не дали нам ані належної денної пайки – 550 грам чорного хліба, одну солону рибу і півтори коцьки цукру. Щоправда, дорога з Ужгорода у Львів не тривала цілу добу – «круглу сутку» – отже, «не положено». Перекусив трохи, бо встидався показати, що я дуже голодний. Ще й солодким «кип'ятком», який мав навіть колір чаю, напоїли досита. Згодом довідався, що у «кип'яток» нарізали припечену шкірку з чорного хліба, тому він виглядає як чай – дальша наука в житті.

Протягом мого тижневого побуту у Львові отримав багато невідомих для мене інформацій від високоосвічених людей різних професій – університетських викладачів, викладачів середніх шкіл, священників, людей з вищою освітою аж по селян – дійсних членів ОУН⁴⁸-УПА⁴⁹, завзятих борців за незалежність України. Вперше в житті отримав інформації про ОУН та УПА.

І на Закарпатті перед другою світовою війною діяла мережа організації ОУН, про що мені дуже стисло розповідав отець Миня, але в Ужгородській в'язниці наші хлопці не признавались так відверто, що є організовані в ОУН. У Львові це було щоденним явищем, яке до певної міри дивувало мене, мабуть, під впливом мого вишколу у слідчій в'язниці – чи не треба остерігатись «стукачів»!

Різницю в поведінці на Закарпатті і в Галичині я порозумів згодом. У в'язницях на Закарпатті були люди різних національностей і переконань. В Галичині переважали борці, загартовані у відкритих боях з німецькими й московськими наїзниками, між яких «стукачі» попадали дуже рідко, бо й начальство в'язниць усвідомлювало, що ризикують навіть життям своїх співпрацівників – «сексотів».

У Львові вперше довідався про десятки неймовірних випадків й отримав інформації про нелюдські вчинки під час німецької окупації, про садистичні звірства радянських сатрап – енкаведистів, застосованих у відношенні до політичних в'язнів перед приходом німців у Львів і після їх відступу та в післявоєнних роках. Від окремих розповідей аж мороз бігав по хребті. Наприклад:

– У 1941 році на подвір'ї цієї в'язниці, перед приходом німців, енкаведисти замордували сотні наших людей – товкли клинці у голову, дівчатам відрізували перса, ламали руки й ноги, відрізували вуха, вивирали нігті – гірше як у найтемнішому середньовіччі...

– Моя сестричка була санітаркою в сотні, дай їй, Боже, царство небесне. Розривом зв'язаних гранат у криївці, разом з двома наши-

⁴⁸ ОУН – Організація українських націоналістів.

⁴⁹ УПА – Українська повстанська армія.

ми пораненими хлопцями, послала у пекло і вісім енкаведистів, які влізли у криївку...

– Мого татка повісили на груші, мамку з малими сестрами вивезли десь на Сибір, старий дідусь не витримав торттури на допитах і помер...

І безліч дальших моторошно-трагічних подій, які залишали в дитячому серці глибоку борозну ненависті...

Несподіванкою для мене були і щовечірні спільні молитви мешканців нашої камери, але незабутньою до сьогодні залишилась в моїй пам'яті і недільна свята Літургія, присвячена померлим за Україну, яку кінчав старший віком отець Чарнецький (прізвище не запам'ятав). З розмов і поведінки співкамерників до старенького отця Чарнецького довідався, що отець Чарнецький був колишнім близьким співпрацівником митрополита Шептицького та його наступника митрополита Сліпого, яких у наших розмовах згадував і отець Миня. З відprawою святої Літургії я зустрівся тільки у львівській в'язниці, пізніше час від часу на Воркуті, а через чотири роки щонеділі та у великі християнські свята в Іркутській області, в зоні № 004, на трасі Тайшет-Ангара.

Окремі наші хлопці-борці за незалежність у тих «дуже цікавих» тюремних умовах вміли створювати різні «штучки». Я довго не розумів, як це роблять. Аж після кількох місяців побуту в «сталінських курортах» і я навчився всяких нюансів, щоправда не без вишколу старших, наприклад:

1. наперекір строгим обшукам, переносити саморобні ножі, або й фінки, які годились для захисту від кримінальників-зłodіїв;
2. спосіб пересилати в інші камери та лагпункти⁵⁰ необхідні інформациї, про які начальство не мало знати;
3. не пройшло і чотирьох днів мого побуту – старші побратими передали мені 3 мішечки білих-біленьких сухарів, яких я давно не бачив і не їв. Запит в моїх очах:

– Це тобі, парубче, на довгу дорогу в далекі незнані краї!

Не маю ані найменшого поняття, яким способом, протягом чотирьох днів, вдалось моїм побратимам забезпечити сухарі... Подякував і кажу:

– Але ж неписані закони політичних в'язнів наказують ділитися з своїми друзями – не буду сам їсти, поділюся з вами!

– Сухарі були забезпечені виключно для тебе, то і будеш їсти сам, або будеш ділитися з побратимами на довгій дорозі в Сибір – це твоя справа!

---

⁵⁰ Лагпункт – скорочення словосполучення лагерний (табірний) пункт.

У Львові, між відданими національній справі побратимами, перебув дуже коротко. Жаль було від'їжджати від шляхетного товариства.

І знову мандруємо далі у «столипінському вагоні».

Київ – «Столипінський спецкорпус» червень 1950 року

Київ, стольний град наших славних предків, князів Київської Русі – Святослава, Володимира, Ярослава й дальших, привітав нас чудовим сонячним ранком, яким ми, на жаль, насолоджувались тільки під час коротенького, п'ятихвилинного переходу з вагону у горезвісний «воронок». І за тих п'ять хвилин ми були вдячні, за такий подарунок Всевишнього, бо вже давненько не бачили такий гарний сонячний ранок.

Центральна в'язниця столичного граду – «Столипінський спецкорпус».

Процедура прийняття без всяких змін – передавання особистої справи в'язня, роздягання, «танок лебедів», обшук, віддавання одягу в «коптьорку»⁵¹ для дезинфекції, щоправда, вмивання вже не під душем, як у Львові – важкий дерев'яний умивальник-тазик з водою літрів десять, ледве його несуть і кладуть на лавку. Обслуговує в'язень-битовик – наливає кожному в долоні ложечку рідкого мила дивного аромату – такого ще не бачив.

– Бистрей-бистрей! – жене нас наглядач.

Помились швиденько, хто мав рушника – витер мокре тіло, хто не мав – чекав поки висхне. Ще щастя, що довше чекали на одяг з «коптьорки» і не змушені одягатись мокрими... Через вікна умивальні усміхається до нас тепленьке літнє сонечко...

Поселили між дорослих політичних – для малоліток-політиків окремої камери не було. У камері 38 в'язнів – всі політичні. Від професорів вузу аж по простеньких селян з різних регіонів України. Поведінка всіх на найвищому рівні інтелігенції. Повторно недовірливе здивування до мого віку як «політика». Запитанням про ув'язнення чотирнадцятирічного хлопця та ще й засудженого військовим трибуналом нема кінця-краю. Від «бувалих» отримую інформацію, що триповерховий «Столипінський спецкорпус» призначений виключно для політичних в'язнів, що погляд з літака нагадує літеру «С» і дав його

---

⁵¹ «Коптьорка» – герметично закриті приміщення, або бочка, в якій проходить дезинфекція гарячою парою.

побудувати міністр внутрішніх справ Московської царської імперії Століпін, що в ареалі в'язниці є ще один кількаповерховий корпус для битовиків – кримінальників, назва якого «Єкатеринський корпус» – побудований за наказом імператриці Єкатерини – з літака, ніби, московська літера «Е».

Нічого собі – шикарні пам'ятники для грядущих поколінь! Щоправда, правдивість таких інформацій, на жаль, мені не вдалось перевірити особисто, нема, однак, підстави не вірити побратимам...

Крім щоденних цікавих і менш цікавих, сумних і веселих розповідей, для розради денного стереотипу, мешканці камери вирішили zorganizувати шаховий турнір. Потрапив якраз тоді, коли вибирали охочих учасників для змагання. Кортить і мене зголоситись, але встидаюсь і боюсь, що відмовлять. Не витримав – переважила юнацька відвага.

– Чи можна й мені включитись?

– А ти вмієш грати в шахи?

– Трохи. У школі кілька разів був учасником шахових турнірів...

– Попробуй...

– Але я слабший шахіст...

– Між нами тільки один великий майстер гри в шахи, професіонал, а решта любителі. Давай між нас, буде нас разом шість... Хто з нас шести стане переможцем, буде грати фінал з майстром...

Змагання протяглося аж до другого дня. Чудом Божим «побив» усіх «любителів» і попадаю у фінал. Майстер – невисокий, худенький чоловічок в окулярах, створює враження вузівського професора. Привітав мене з перемогою і запросив до фінальної гри. Сідаю за стіл, розкладаю фігурки і чекаю на суперника, а він до одного з моїх попередніх суперників:

– Романе Івановичу, сідайте замість мене, будете мені диктувати усі кроки нашого молодого майстра і пересувати фігурки замість мене, за моїми точними вказівками. З цими словами ліг на тапчан і ще й очі закрив рушником...

Не розумію, що діється. Один із шахістів пояснює, що майстер і з ними вже кілька разів грав шахи таким способом і завжди виграв. Програв і я з майстром. Розсердило мене, ані не п'ятнадцятирічного хлопця, не на жарт, що не став абсолютним переможцем турніру, бо якийсь худенький чоловічок виграв зі мною гру в шахи «насліпо», без того, щоб встав з ліжка і хоч один раз подивився на шахівницю!

– Дякую тобі, молодик, за дуже цікаву шахову партію – маєш талант, який треба розвивати і удосконалювати. Якщо в майбутньому будеш грати оцю королівську гру, не переживай, що програв,

бо тільки з кращими шахістами від себе можеш багато навчитись.

Від спів'язнів довідався, що отой чоловічок є репрезентантом України і має звання «міжнародний шахіст-кореспондент». Після цієї інформації я з повагою дивився на майстра і трохи стидно стало за мою роздратованість через програш з таким майстром-фахівцем. Під час мого побуту провів зі мною кілька теоретичних, але й практичних лекцій з «королівської» гри. Шкода, що на п'ятий день мене вже повезли в даліше невідоме. Заплановане змагання на дальший тиждень пройшло вже без моєї участі.

В Києві зустрівся вдруге з «парашею». Оскільки у київському «Столипінському спецкорпусі», але і в дальших в'язницях Східної України та в Московії, в яких я побував, в камерах не було жодних туалетів, як в Ужгороді і винятково в ленінградській жіночій тюрмі, тільки дерев'яні або металеві бочки – «параші» для малої біологічної потреби, таким чином один раз на добу, вранці після вставання, проходила така процедура: виносили «парашу» і виливали у туалеті в канал. Потім кожний в'язень мав виконати велику біологічну потребу, бо аж до другого ранку в туалет не пускали, хоч вмирай. Організм переважної більшості в'язнів, хотів, чи не хотів, мусив пристосуватися до такого режиму. Гірше було із старшими особами, які мали різні хвороби.

Ще гірше було під час перевозу у столипінських вагонах. В купе не було ані «параші», на туалет пускали два рази на добу – вранці і ввечері, причому наглядач стоїть при відкритих дверях туалету як чорт над грішною душею і береже вас, щоб, не дай Боже, через туалетний отвір ви не втекли. І весь час як папуга повторює: «Бистрей, бистрей». Признаюсь, що на перших початках я під таким ретельним доглядом не був спроможний виконати фізіологічну потребу. Часом привик. Поскаржився старшим побратимам, а вони: «Ти його не слухай, сиди собі як король на троні і не поспішай, поки не зробиш своє діло!» Так і робив. Інколи «нечистий поплутав» – захотілось подразнити наглядача і я навіть навмисно сидів набагато довше, ніж було потрібним, очікуючи, що наглядачеві надоїсть повторювати: «Бистрей, бистрей!» Застрілити на туалеті не може, бо ж я нікуди не втікаю. Тихенько-смирненько собі сиджу і роблю враження важкого намагання, а мій «хоронитель» доходить до несамовитості своїм «бистрей, бистрей»!

Якщо перевозили на коротші віддалі, то ще можна було витримати. Гірше було, коли перебування у вагоні протяглося на кілька днів. Залежало все від характеру конвоїрів – були такі, що на прохання в'язня пускали в туалет, але були й такі зарази, котрих ані на колінах

не упросиш – «не положено» і кінець. Хворим приходилось виконувати малу біологічну потребу у чоботи або в черевики, а потім вранці або ввечері, коли пускали на туалет, виливати все в туалет. Гірше було з великою біологічною потребою, хоч від нашого «раціонального» харчування таких випадків було небагато.

На п'ятий день викликали. Не встиг навіть ближче познайомитись з усіма моїми співкамерниками, між якими було багато освічених людей, від яких був би отримав чимало життєвого досвіду, але й знань з різних галузей. Цікаво, що в подальшому моєму подорожванні мені вже в жодній в'язниці не пощастило зустріти в одній камері стільки ерудованих осіб, як у Львові чи в Києві. Вирушив у дальшу подорож у невідоме. Невідоме через те, що з в'язнів ніхто і ніколи не знав, куди його повезуть. Ця справа була ще більше табу, ніж найбільш секретна державна військова таємниця.

Харків – «Холодна гора» червень – липень 1950 року

Привезли в загальновідому, але, зокрема для мене, горезвісну харківську в'язницю на «Холодній горі», в котрій спіткали мене дві занадто неприємні пригоди.

Прийняття й процедури як і в попередніх в'язницях. Але на «Холодній горі» щось і нове. Перед лазнею з двома великими металевими бочками – одна з гарячою, друга з холодною водою і дерев'яними тазиками – у меншому приміщенні, ніби коридорі, сидять біля себе на табуретках дві жінки, за всіма ознаками (татуїровка, поведінка, характерний жаргон) битовички середнього віку, і машинками для стриження стрижуть волосся на голові й зарослі місця чоловіків під пахвою та на інтимних місцях. Притому беруть в руки чоловічі органи, щоб було зручніше обстригти, і зі сміхом висловлюють різні непристойні, інколи дотепні, але й вульгарні зауваження, і разом з наглядачами сміються та кепкують з бідних в'язнів. Ставалось і таке, що при довшому «стриженні» природа робила своє – тоді ще більший сміх. Я довго ховався поза старших побратимів, надіявся – обійде мене ота неприємна процедура, бо в моєму віці на «тому місці» було, образно кажучи, «шість волосків у три ряди». Дійшла черга до мене.

- Ану, підходь ближче, – каже одна з «перукарок».
- У мене ще нема що стригти...
- Не стримуй, – попереджує строго наглядач.
- Ходи, ходи! Не бійся, в мене руки ніжненькі...

Вагаюсь. Не знаю, що робити. Наглядач вхопив за плече і попхав до жінок.

– А ти, голобородьку, з маминим молоком на бороді, як попав між політичних? – і робить докладно свою роботу, граючись зі мною, як з якось забавкою. Ніде гріха діти, і я почав відчувати зміну в інтимному місці... Відскочив від баби і сховався за пострижених побратимів.

– Малий, а вже би хотів... – регочуть наші мучительки.

Почервонів по самі вуха – дотепер ще ніколи не мав щастя на дотик жіночих рук у тій частині свого тіла!

Морально-психічне знуцання на високому рівні! Нема що й казати. І в кількох дальших в'язницях зустрівся з такою процедурою – поступово привик. Кажуть: «Людина і до шибениці звикне!» Бувалі побратими розповідали, що оте саме у жінок роблять чоловіки «битовики». Подвійне знуцання і для в'язнів, і для тих, що виконують оту процедуру.

Ото була перша неприємна несподіванка, а друга, набагато гірша, прийшла згодом.

Прямо в лазні подали нам обід: денний пайок хліба, цукор і поливку – в солоній водичці кілька зерняток проса, а на друге приблизно три ложки вівсяної каші...

Після обіду і всіх приймальних процедур не дотримали розпорядження про статус «політичних малоліток». Вкинули у спільну камеру з малолітніми кримінальниками.

Вже перше враження було моторошним. Гострий запах диму з махорки, перемішаний із ще гіршим смородом з «параші» біля дверей, спітнілі тіла – готовий «наркоз». Гармидер у камері затих. Очі понад двадцяти молодиків-малоліток з великим зацікавленням дивились на мене, ніби питаючи: «Яке чудо завітало у нашу камеру»? Переважна більшість напівроздягнена. Різноманітні татуїровки по цілому тілі. Гурток на верхніх нарах перестав грати в карти, за столом в доміно. В куточку, на спідніх нарах, двоє голих тіл переплетені в обіймах, тільки ноги накриті кінчиком ковдри...

Стою біля дверей – марево це, чи якась химерна картина художника-натураліста? Внутрішньо відчуваю велике психічне напруження, чи не гірше, як на першому допиті в Ужгороді... Яка несподіванка чекає мене між цими «мавпоподібними» молодиками?.. Здалека чую голос отця Івана Міні: «За розпорядженням не мають право політичного малолітку поселити між малоліток-злодіїв...» Реєструю зауваження отця Івана, але наспіх не знаю, яким способом запобігти наступній небезпеці...

Один з-за столу, віком набагато старший за всіх, років понад двадцять, без сумніву з фальшивою датою народження, уже давно не «малолітка», за плечима з трьома молодиками – «шестьорками»⁵², приблизно мого віку, обережно, погойдуючись мавп'ячим кроком, бо так належить «законнику-вору»⁵³ ходити, що я часом спостерігав у подальших роках, кидає під мої ноги рушник з словами «проходи». Здивовано переступаю рушник і чемно кажу:

– Добрий день...

– Законник, альбо сука?⁵⁴ – писклявим голосом питає один з його помічників.

Дивлюсь на нього – нічого не розумію.

(Зі змістом і поняттям визначених слів на злочинському жаргоні «законник» та «сука», але і дальших угруповань, характеризованих жаргоном кримінальників, познайомився поступово. Часткове пояснення вкінці цього розділу).

– Мужик⁵⁵, – констатує з презирством старший, підходить ближче до мене і оглядає дивним, каламутно-зволоженим поглядом.
– Здравствуй, пацан політік...

Звідки він знає, що я політичний? За хвилинку і цей ребус виявлено – наглядачі уже вперед сигналізували прихід «багатого» політика у їхню камеру.

– Лягавий⁵⁶ сказав правду. Ти одягнений, як європейський буржуй... – Іронічна усмішка.

⁵² «Шестьорка», або ще й таке «дванадцять по полам» на жаргоні злочинців – так називали молодих хлопців-битовиків, котрі в таборі прислужували «ворам в законі», або сукам. Ці помічники були найбільш небезпечною категорією кримінальників. Вони готові були, без всяких застережень, виконати всі накази своїх шефів – включно вбивств.

⁵³ «Вор-законник» – кримінальник-злочин, тобто «чесний злочин», який не порушив злочинських законів, не йшов на співпрацю з табірним начальством, не смів працювати бригадиром, одним словом – не смів займати керівні місця ані в робочій, ані в житловій зоні.

⁵⁴ Злочин «сука» – колишній злочин-законник, який порушив злочинські закони, «зсучився». Напр. став донощиком, тобто почав співпрацювати з начальством, оперуповноваженим, став бригадиром, майстром тощо. Через те вже не мав право повернутися між «злочинців-законників». Між «законниками» й «сукками» весь час велася боротьба «на життя і смерть». Їх тримали в окремих таборах. Якщо начальству хтось із них занадто допік, то переводили його в табір противника, що було для них майже смертним вироком.

⁵⁵ «Мужик», або еквівалент «фраер» – згідно із злочинською категоризацією означало, що людина не є ані «законником», ані «суккою» – простий собі «смертельник-роботяга», не належить до привілейованої вищої касты – над ним можна було знущатися, програвати в карти і вбити, заставляти працювати на «привілейованих».

⁵⁶ «Лягавий» – злочинський жаргон – поняття означає міліціонер, наглядач, просто людина, яка належить до працівників Комітету державної безпеки (КГБ).

В мене мороз по плечах йде. Відчуваю інстинктивно велику небезпеку.

– Откудова?

– З Ужгорода...

Тишина – різати можна. Раптом...

– Мужік! Політік! Хахол! Бандьора! – З горла мого «сповідальника» вирвався хрипливий сміх, який заразив мешканців цілої камери. За зразком вожака почали всі сміятись... Згодом:

– Чого доброго ти нам приніс у тих мішках?.. – і до своїх помічників гоноровито: – Ану перевірити! – і вирівнявся мов володар всесвіту.

Підскочили троє і почали виривати з моїх рук вишивану гуцульську тайстрину з білими львівськими сухарями і дома шитий полотняний наплічник, в якому мамка передала мені в Ужгороді штани, светр, теплу куртку, черевики на зиму, білизну, тощо. Все моє багатство. Боронюся – б'ють. Брикаюся, скільки в мене сил. Вдарили в обличчя і звалили на землю. Намагаюсь відбиватись руками, ногами, але проти трьом, хоч і міцніший за них – нічого не вдію. Відібрали все. Двоє тримають на землі, третій висипав мої речі з наплічника на стіл перед ватажком. Всі в один голос з переможним вигуком констатують, що «здобич» багата:

– Нам повезло!

– Хватит, пустіть його! – наказує ватажок.

Пустили. Встаю, витягаю з кишені хустинку і затулюю ніс, з якого кров тече струмочком.

Ватажок бере з нар якесь лахміття, черевики, підносить до мене зі словами:

– Роздягайся – махньом!⁵⁷ – і кидає перед мене черевики різного розміру, ніби тільки на праву ногу, брудні тюремні штаненята і піджак. Зміст слова «махньом» не розумію. Пояснив, що хоче виміняти мій цивільний одяг за оте лахміття.

– Не дам!

«Шістьорки» знову б'ють. Силою роздягають і забирають від мене все.

Стою впертий до стіни у спідній білизні і присягаю помсту усім злодюгам-кримінальникам. Найбільше дратує моя безсильність супроти перевазі бандитів. Коли б міг, то всіх би розірвав на куски. Згадав мамку, з якою любов'ю і побоюванням за моє здоров'я передавала мені відібрані речі... Стисло горло... В грудях тиск – боюсь, що розірвуться від злості... Ватажок повільно обійшов навколо мене, дивиться з усіх сторін і з усмішкою каже:

⁵⁷ «Махньом» – злочинський жаргон – виміняємо.

– Какая у него вкусная жопка⁵⁸... Снимай труси!

Дивлюсь на нього, що властиво хоче... Ривком стягає з мене труси й починає гладити задню частину мого тіла... Швидко повернувся до нього обличчям. Дивлюся – починає розстібати свої штани... Нічого не розумію...

Від дальшого знущання «рятує» мене наглядач, який, мабуть, через «волчок» помітив, що робить ватажок, відкрив двері і з усмішкою дивиться, що воно діється. Помітивши наглядача, мої мучителі почали кричати: «Політик нас хоче позабивати!» Але кров тече з мого носа!

Аж під час дальшого побуту між дорослими довідався, що могло статися, коли б не появився у дверях наглядач. Про таке щось я не мав абсолютно жодних відомостей. На жаль, ані отець Миня у своїх «лекціях» не попередив мене – чи забув, чи встидався пояснити мені, в чому справа... Наглядач врятував мене від страшного злочину...

Оця друга харківська несподіванка, але перша зустріч із злодіями-малолітками, була для мене повчальною і великим досвідом у подальших роках.

* * *

Між наглядачем і ватажком проходить цікавий діалог, як на торгу.

– Начальничок, за куртку і ботінки десять пачок махорки⁵⁹, десять пачок грузинського чайку⁶⁰ і дві пляшечки – сам знаєш чого...

– Дорого! – розглядає куртку і черевики наглядач.

– Давай назад! – ватажок вириває з рук наглядача мою куртку. – Твій напарник в нічній зміні ще й більше дасть... Товар капіталістичний...

– Ну ладно. – Кричить у коридор: – Петька, підходи!

Другий наглядач підходить із сумкою. Тут же переді мною обмінюють мої черевики, тепленьку куртку і одяг на десять коробок махорки і старі газети для скручування сигарет, грузинський чай і дві пляшечки з темною рідиною. Аж згодом в таборах зрозумів, що це був опіум.

Я використав момент «торгівлі» і вискочив на коридор. Якась сила гнала мене геть з того земного пекла.

– Пацан, повертай у камеру!

– Не поверну! – відповідаю категорично. – Не маєте право саджати політичного малолітку між битовиків!

⁵⁸ Какая у него вкусная жопка. – Яка в нього гарна задниця.

⁵⁹ Махорка – сорт тютюну.

⁶⁰ Грузинський чай – з нього варили густий напитек «чифір», що діяв як наркотики.

Мій категоричний протест подіяв на солдатика, як щось нечуване. Довго дивився на мене не розуміючи, що діється. «Малолітка відважився на такий протест»? Мовчки піднімає з-підлоги тюремний одяг, за котрий «махнули» мій домашній. Подає мені.

– Одівайся! – строго наказує.

Виходу нема – вперше одягаю «казьонний»⁶¹ одяг. Трохи завеликий – нічого не вдієш. Між тим ватажок злодіїв підходить до відкритих дверей і простягає до мене мою порожню тайстрину, а в другій руці тримає один мішечок львівських сухарів і з милою усмішкою каже:

– Тьозка⁶², извини! Бери... Ми не суки – поділимося з тобою... Сухарики в дорозі пригодяться.

Коли б не стояв між ним і мною наглядач, то, мабуть, не стримаюсь і вгачу не взутим черевиком у його пику.

– Смотри, які великодушні наші малолетки! – з іронією заявляє наглядач.

Мій погляд прямо в його очі сказав більше, ніж тисячу слів. Відвернувся і підвищеним голосом каже:

– Бистрей одівайся, бери свої манатки⁶³ і марш к дежурному! А дежурному ні слова, што сталось у камері!.. Як тільки писнеш, ...твою мать, запроторю ще до гірших «вурків»!

Кімната наглядачів і чергового офіцера.

– Товариш лейтенант, політик побив малолетки...

– Політик побив малолетки, а кров тече з його носа?.. Чудеса какиє-то...

– Не хоче повертати у камеру... Стоить, зараза, на своем – політика-малолетку не положено сажать с битовиками...

– Мудрує?.. Відведи його, знаєш куди, – каже іронічно. – Желанія політиків-малоліток треба спольнять. Хоче самотку – буде її мати!

Відводять кам'яними сходами у пивницю в «самотку». Приміщення розміром три метри на чотири – без будь-якого обладнання, крім бляшаної бочки – «параші» замість туалету. Підлога – голий бетон. Сіро-чорні стіни від вогкості аж блищать, стеля біла. Напроти дверей, під самою стелею, маленьке загразоване віконце, яке і в білий день, через зовнішній козирьок не пропускає жодного світла.

Майнула думка: «Мабуть, – карцер». Нічого собі! Замість кримінальників, які мене ограбували й побили, карають мене»!

З гіркою іронією в думці, сам до себе кажу: «Не нарікай! Цей ком-

⁶¹ «Казьонний» – тобто уніформа, державне вбрання.

⁶² Тьозка (жаргон) – в розумінні «одноіменник», друг.

⁶³ Манатки (жаргон) – різні речі (одяг, торбина тощо).

форт здобув собі сам, домагаючись відокремлення від битовиків. Дотримали розпорядження – ізолювали від «шпани»⁶⁴ і поселили самого. Проте краще самому в карцері, ніж в товаристві отих бандитів...».

Події останньої години, темрява з темними стінами та майже сліпим «вічним світлом Ілліча» в ніші над дверима, навіває страшний песимізм. Поступово очі привикають до темряви, починаю краще бачити. Якби тут був зі мною отець Іван, зразу було б веселіше. Втираю закривавлений ніс у тюремне лахміття. Не так від болю в побитому обличчі, як від злості хочеться і плакати, і кричати... Замість того йду як побитий пес і клубочком сідаю в куток, впираючись об холодну стіну. Хочу стриматись, але гарячі сльози від злості самі стікають по обличчі. Душевний стан – страшний... Починаю сам себе лаяти за моє боягузтво. І отець Іван, і хлопці у Львові радили бути відважному у відношенні до кримінальників, бо вони – вкупі великі герої, але коли станеш проти них без страху, то й вони припишуть. Сьогодні, однак, проти переваги такий метод міг закінчитись трагічно.

У голові – кінострічка: «Шкода речей, що відібрали від мене. Мамка могла краще обміняти їх за кусник хліба і дальші продукти для сестричок. Коли б мамка знала, що в мене відібрали все, в неї би серце пукло... Як живуть?.. Що роблять?.. Чи мають що їсти?.. Юдіта...» – Під впливом подій та песимістичного настрою починаю втрачати почуття гордості, котру прищепили мені наші хлопці:

«Гордись, що тебе судив військовий трибунал! Ти ж записався в ряди борців за волю нашого народу...».

...Починаю сумніватись, чи вартувало проводити «підпільну» роботу, як її назвали мої слідчі в Ужгороді... Розповсюджувати різні заклики, листівки... Красти для хлопців зброю... Зараз був би в Ужгороді з мамкою, сестричками, допомагав би їм пережити... З Юдітою рука в руку йшли би на прогулянку по ужгородському корзо... Через літо пішов би на заробітки у село Малі Слеменці... У село Вульшинки вже не можна йти «жебрати», отець Гафич також десь у в'язниці, бо не підписав православ'я...

Скільки разів протягом 1946-47 років, під час недільних проповідей у церкві, закликав жителів сіл Вульшинки, Лікіцари й Липувці⁶⁵, щоб для малих діточок їхньої любимої паніки⁶⁶ пожертвували продукти, хто що може... Пригадав і розповіді хлопців-лісовиків на фарі в о. Гафича, які переходили на захід, жалкуючи в цю хвилину зустріч з ними... Чи не ця зустріч була однією з причин народження

⁶⁴ Шпана – менш вартісна людина, падлюка, негідник, «плебс» (злочинський жаргон).

⁶⁵ Вульшинки, Лікіцари, Липувці – села-філіали мого тата-священника.

⁶⁶ Паніка – так називали в окремих регіонах Закарпаття дружину священника.

мого «бунтарства» і привела мене в прокляту харківську «Холодну гору»?.. Намагаюсь позбутись настирливих думок... Настрій нікудишній... І знову внутрішньо переконую себе: «Хлопче, роби все можливе й неможливе, щоб при першій слушній нагоді втекти на волю!» Тут же протилежна думка: «Яким способом і куди втечеш? Хіба таке щось можливо здійснити під строгим наглядом НКВД»? В уяві картина фантастичної втечі графа Монтекристо... На думку чотирнадцять з половиною річного юнака, або краще «дорослої дитини», цей спосіб був би можливим... Інтенсивне продумування плану подібної втечі як чарівним прутиком відігнало песимістичний настрій... В моїй уяві я вже викопаним тунелем на волі...

Отой спосіб втечі таки через два роки здійснив, щоправда, без вдалого кінця...

* * *

Втратив поняття часу... Чи полудне, чи вже вечір...

Гуркіт біля дверей вертає мене в реальність. Відкривається кормушка.

Зриваюсь на ноги і підвищеним голосом кажу:

– Чого мене закрили в карцер, а не тих, що мене побили й обікрали?.. Не маєте право саджати малолітку в карцер!

– То не карцер – маєш шикарну камеру-самотку. Ти ж сам хотів!

– Шикарну? А на чому буду спати?

– Після вечері принесемо тобі панське ліжко! Бери ужин⁶⁷, – наглядач всунув у кормушку дерев'яну ложку, бляшану миску з вівсяною кашею і закрив кормушку зі сміхом.

Вівсяна каша, на щастя, зварена в солоній воді на м'яко, для мого опухлого рота від побоїв була дуже смачною. Переживання і голод зробили своє. Каші за мить не стало. Відкрились двері – старенький в'язень приніс щось подібне на великий мішок-матрац і брудну, пожовклу ковдру.

– А подушка?

– Підложи кулаки! – відповів наглядач.

Миску й ложку взяли. Двері закрились. Наповнений грубими стружками матрац годі зрівняти – горою лежить на підлозі. Згадав Ужгород, Львів – матраци були більш-менш пристойні, мабуть, старі військові, навіть у Києві були наповнені пиловинням, порівняно м'які – спалось гей-гей! Поборююкався трохи з матрацом – вдалося якось зрівняти.

---

⁶⁷ Ужин – московська мова – вечеря.

Використовую поради отця Івана Міні щодо способу спання тільки в тому, що маю на собі. Роздягнувся до спідньої білизни, черевки залишив на ногах, бо в тій темноті не був переконаний, чи з якоїсь нори не вилізе непроханий гість, на тайстрину з сухарями, котрі так «щедро» повернув мені ватажок-законник, поклав поскладані штаненята під голову, насамперед накрився полотняним піджачком, зверху брудною, із специфічним запахом ковдрою і заснув, ніби через день нічого й не сталося.

Пробудився – холодно, аж дрижу. У мою «шикарну», бетонову камеру, через грубі стіни пивниці тепло від літнього сонечка коли б і хотіло, – не пролізе. Скільки спав, котра година, чи північ, чи над ранком – у темній камері годі вгадати. Одягаюсь і починаю швидко рухатись, бігаючи як кіт за мишею, щоб зігрітись. Клацнув волчок, відкрилась кормушка і старше обличчя запитує:

– Пацан, чого не спиш?

– Холодно...

– Я їм говорив, як змінив о шостій годині денного напарника...

А вони: «Политик пусть подохнет!»⁶⁸ Сейчас я тобі принесу ще одне одеяло...

Слова наглядача здивували мене. Ані в гадці не мав, щоб щось таке могло статись... Приніс і пхає через кормушку бавовняну ковдру.

– Бери...

Дякую йому. Відчув, мабуть, у моєму голосі щирість і почав розпитувати, час від часу оглядаючись, щоб випадково хтось не надійшов і не піймав його, що з в'язнем веде «дружню» розмову. Сказав йому звідки я... Що засудив мене військовий трибунал на десять років... Не хотів вірити, що в такому віці можуть судити за політику. Признався, що походить з Уралу, ветеран війни, дійшов аж до Берліна, вже на пенсії і нічними змінами-чергуванням заробляє якусь копійку для сина й донечки, які студіюють і живуть з ним у Харкові... Нашій розмові якось не було кінця-краю... Його відвертість і людяність зробила на мене приємне враження... Після пережитих тортур минулого дня його поведінка зігріла мою душу... Я довго-довго не міг заснути... Виходить, що всюди знайдуться добрі люди...

* * *

Пробудився на гуркіт дверей. У дверях наглядач денної зміни:

– Винести парашу в туалет!

Відбув звичну ранню процедуру... Вернув у «готельну кімнату»...

---

⁶⁸ Политик пусть подохнет! (московська мова) – Політик нехай здохне!

Наглядач через кормушку:

– Пацан, завтрак. Бери бистрей!

Отримую бляшане горнятко і приблизно трилітровий горщик кип'ятку – гарячої перевареної води, денну пайку чорного хліба, невеличкий кусник солоної риби, півтори кусника грудкового цукру. Швиденько кладу горщик з кип'ятком і горнятком на підлогу й беру все інше в руки.

– А двісті грам білого хліба, що належить малоліткам? – запитую досить категорично.

– А не хотів би ти ще й гарячих пельменів з м'ясом? – іронізує наглядач і з гуркотом закриває кормушку. Справа вирішена. Нахабство наглядача розсердило мене. Вирішив на перевірці протестувати проти умов, у яких мене тримають і запитаю, чому не дістав білий хліб. Потішило мене, що отримав на сніданок повний денний пайок, це означає, що я не є на карцерному режимі, бо в карцері в один день дають тільки двісті грам чорного хліба й двісті грам перевареної води. Це теж вишкіл отця Миня.

За браком будь-яких меблів беру своє багатство й переносу все ближче до матрацу, сідаю на матрац, кладу оті «делікатеси» на тайстрину з сухарями і починаю зі смаком їсти напрочуд свіженький чорний хліб, сира солена риба також смакує... Випив з півкусником цукру три горнятка кип'ятку «в прикуску». Вже став з мене «бувалий» в'язень. Хіба потрібно бідному в'язневі ще щось більше до щастя?

Відкриваються двері, в камеру входить лейтенант з двома військовими – рання перевірка. Встаю. Військові обходять камеру, стукують дерев'яним молотом по ґратах малого віконця. Абсурдний вчинок, через оте мале віконце ані кішка не пролізе, не те, що людина. Перевертають матрац, ковдру – перевірка по всім правилам, за строгими вказівками, хоч в порожній пивниці нема що перевіряти!

– Фамілія, ім'я, отчество? – питає лейтенант.

– Леонтин Євгенійович Довгович...

– Стаття, срок?

– 54 1/А, 54/10-II частина, 54/11, десять років.

– Сам?

– Ні, ще й «параша» зі мною! – не стримався іронічної замітки.

– Сукин син! Ще всякі шутки в голові. Посаджу в карцер – перейде тебе нахабство!

– Гражданин лейтенант, а хіба я не в карцері? Не маєте право саджати малолітку в карцер! – відповідаю подразнено, підвищеним голосом, не усвідомлюючи, що можуть помститись мені всякими штучками, на це вони неабиякі майстри.

– Смотри, какой нахальний пацан-політик! То не карцер! Хотів самотку – маєш її.

– То дайте хоч якийсь тапчан, щоб я не спав на бетоновій підлозі, – звертаюсь уже смирніше.

– Нахабам і так добре!

– Рано я не дістав 200 грам білого хліба, що належить малоліткам! – починаю знову з докором...

– Ми знаємо, кому що належить...

Відповіді, нічого собі, на рівні. Без дальших слів пішли, двері закрились. Поведінка лейтенанта розгнівала мене не на жарт. Почав швидко ходити, роздумуючи, яким способом примусити начальство змінити мою «шикарну самотку» на кращу камеру. Через нервування якось нічого путнього не приходить на розум. Вирішив лягти, спробувати заснути, щоб заспокоїтись. «Рано мудріше вечора», – подумав з усмішкою, а в даному випадку: «Вечір буде розумнішим від дообіддя».

Пробудив мене голос наглядача у відкритих дверях:

– Пацан, спиш як забитий... Не чув навіть відкривання кормушки...

Вискочив перелякано, нерви запрацювали. В першій хвилині ані не знаю, де я є.

– Бери обід...

Нарешті прочуняв... Беру бляшану миску з поливкою – в солоній водичці кілька дрібних листочків капусти.

Накришив собі в оту «смачну» поливку трохи хліба і швиденько їм, щоб мені не «всипали» в миску з поливкою друге. Вспів з'їсти. Відкривається кормушка:

– Друге...

В миску поклали жменьку просяної каші, звареної в солоній воді. Мушу констатувати, що в попередніх в'язницях, зокрема в Ужгороді, кормили краще. Проте «королівський» обід і так смакував. Дай, Боже, щоб не було гірше. Постукав у двері. Віддаю миску і запитую:

– Коли принесуть мені тапчан?

– Подожди, все буде...

– Покличте мені чергового офіцера, – не здаюсь.

Кормушка закрилась без відповіді. Міркую, чи стукати знову, чи краще витримати, щоб випадково не посадили в карцер... Пробую лягти, щоб заснути. Засинаю півсном... Щохвилини зриваюсь від кошмарних видовищ у сні... Шкода намагання – сон не приходить... Встаю... Ходжу навколо в камері... Годі відігнати настирливі думки... Згадав мамку, бабусю... Обидві радили: «Як буде тобі важко, помолися «ружанець»... Починаю молитись... Молитву часто переривають

непрошені, песимістичні думки... Підхожу рішуче до дверей, щосили стукаю.

– Чого тобі?

– Хочу говорити з черговим офіцером.

– Пішов до начальника. – Кормушка закрилась.

Уже не стукаю, але гримаю у двері.

– Пацан, будеш бунтошити – посадимо в карцер!

Даремне моє намагання. Вирішую почекати до вечері і буду домагатись розмови з черговим офіцером. Час лізе слимаком... Нарешті подають вечерю – пісну невідомо яку кашу. З'їв. Віддаю миску і знову питаю:

– Коли принесуть мені тапчан?

– Вже всі заключонні по камерах... Нема кому принести.

Взяв миску, ложку і пішов. В той день начальство не бажало зі мною розмовляти. Лягаю, як і попередній вечір, сон не приходить. Чи тому, що через день трохи поспав, чи весь час настирливі думки про моїх найближчих... Що мене чекає завтра, післязавтра?.. В мої роздуми замішався отець Іван. І зразу думка: «Вранці оголошу голодовку». І дивуйтеся люди добрі – ця думка заспокоїла настільки, що заснув, однак, щохвилини зриваючись... Десь аж над ранком заснув «сном праведним»... Пробудив мене наглядач:

– Виходь в туалет з «парашею».

Зірвавсь – ціле тіло дрижить від холоду. Швиденько одягаюсь і без зайвих слів виношу парашу в туалет, де все ж таки трохи тепліше, ніж у моїй пивниці. Набагато довше виконую процедуру ранньої гігієни – хочу довше побути в теплішому середовищі, щоб хоч трохи зігрітись й наперекір нестерпному туалетному «аромату». Тут же остаточно вирішив, що під час ранньої перевірки оголошу голодовку. Нишком усміхнувся бо згадав, що тато колись казав: «На туалеті родяться часто розумні думки»!

– Пацан, бистрей, бистрей, – не лишає мене наглядач довше «зігрітись».

Повернули в камеру. На відкритій кормушці вже покладений хліб, з десять «тюльок»⁶⁹, цукор і горщик з кип'ятком.

– Забирай завтрак.

– Не беру! Скажіть черговому офіцеру, що оголошую голодовку.

Наглядач відкрив двері, дивиться на мене, як на чудо Боже, й не вірить... Стою серед камери і мовчу...

Закрив двері. Сніданок так і залишився на кормушці. Не пройшло й п'яти хвилин, появився лейтенант.

⁶⁹ Тюлька, або комсі-комса – маленькі солоні рибки.

- Ти що задумав? З якої причини?
- Прошу перевести мене в нормальну камеру!
- Вільної камери нема... Між малоліток-кримінальників не хочеш...

- Переведіть між політичних дорослих...
- Не положено! Візьми пайок...
- Не буду їсти!

Хвилинку нерішуче постояв на порозі. Наказав забрати усі харчі і зі словами: «Твердоголовий баран»! – закрив двері і пішов.

Чим це все скінчиться? Карцером? Отець Іван казав, що голодовка малоліток має набагато більший ефект, ніж голодовка дорослих. Починаю надіятись, що мій вчинок принесе позитивні результати...

Через дуже короткий час в камеру прийшов капітан, а за ним – лейтенант.

Цікаво, що черговий тут же знайшовся і зразу прийшов, коли я оголосив голодовку, а вчора цілий день не міг домогтися його «зацних» відвідин.

- Пацан, ти хочеш своєю голодовкою нам напакостити?.. Думаєш нас настрашити?.. Не вдасться! Або будеш їсти, або підеш у карцер!

- Малолітку в карцер не можна саджати.
- У наших виховних методах для таких, як ти, маємо свої правила!

Мовчу.

- Хорошо, побачимо, хто кого! – Пішли.

В обід подають миску з поливкою і цілоденний пайок. Відмовився взяти. Підбадьорюю себе: «Хлопчику, витримай»! Під час вечері те саме – наговорюють взяти цілоденний харч: і поливку, і обидві порції каші, і хліб, і рибу, і цукор, і кип'яток... Спокушає нечистий... Гостина була б як на весіллі... Не беру.

Ввійшов капітан.

- Ти не роздумав?

Мовчу.

- Взяти від нього матрац і ковдри. Хоче мати карцерний режим, буде його мати! Навіть переводити в приміщення тюремного карцеру не мусимо... Вночі тут, у пивниці, буде ще гірше, як у карцері...

- Не можете мене, малолітку, тримати в карцері. Буду скаржитися начальнику тюрми... Напишу скаргу прокурору...

- На те маєш повне право! А маєш папір, щоб написати? – питає іронічно.

- За тюремними розпорядженнями є вашим обов'язком дати можливість в'язневі домагатись своїх прав!

Мої погрози посипались спонтанно і сам не знаю, звідки взялись. Підсвідомо, десь там у глибині мого мозочку блиснуло: «Отець Іван погрозив прокурором, коли мене в Ужгороді у слідчій в'язниці НКВД посадили в карцер, і мене більше в карцер не повели».

– Якщо вранці не будеш їсти, візьмемо в санчастину і з допомогою лікаря накормимо тебе через зонду! – І з єхидною усмішкою закрили за собою двері.

Відібрали матрац, ковдри. На мою потіху мішок з сухарями не відібрали, чи не помітили, чи забули? Стою серед пивниці – думки одна через другу. Починаю сумніватись у правильності мого рішення... З другого боку моя загартована юнацька ненависть переходить у твердоголовість. Згадую, що і мій тато з малих років характеризував мене: «Мій син твердоголовий, як ослик»! Сумніви не зникають... Згадав розповіді побратимів в останніх місяцях, тижнях, зокрема події двох останніх днів – поведінку злодійчуків, нахабство наглядців й офіцерів і в ту мить вирішую: «Не піддамся. Мушу витримати одну ніч в таких умовах, які маю, щоб не накликати на себе якусь халепу, бо вночі найбільшими панами є чергові офіцери, про їхні нічні вчинки розповідали мені бувалі побратими різні нюанси, ой-ой! А завтра, через день, буду настирливо домагатись своїх прав. Одне тільки не дає спокою. Що то вони задумують і як хочуть кормити мене через зонду? Уяви не маю, що воно таке».

Ніч перебув то бігаючи по камері, то дримаючи в куточку, впертий об стінку. Лягати боявся, щоб не заснув глибоким сном і не простудився. Вночі сухарики моїх побратимів зі Львова, намочені в холодний кип'яток, були дуже смачними... Смішний докір самому собі: «Ганьбися, голодовку тримаєш, а сухарики їси... Обманюєш і себе, і начальство! Хіба так можна робити?...».

Мої протести на другий день у неділю не принесли очікуваного результату. Крім ранньої перевірки й переконування, щоб відкликав голодовку, нічого не сталось. Залишився в моїй «шикарній камері-самотці» ще дальшу ніч. Чи вправи, чи завзятість, чи ненависть, чи якась внутрішня сила зігривали мене, подібно як в ужгородському карцері, але витримав і другу ніч, щохвилини присягаючи страшну помсту всій тюремній шмироті⁷⁰. Обід, як і належить у неділю, був святковим. З'їв у куточку, потайком, щоб наглядач не помітив, кілька сухариків.

На третю ніч в тому нещасті мав знову щастя. В ту ніч чергував мій благодійник ветеран війни москаль-наглядач, який дав мені

⁷⁰ Шмирота – таким узагальнюючим жаргоном називали наглядачів, військових МВС, начальників таборів, тощо.

в першу ніч ковдру. Старенький через волчок бачив, які «фізкультурні» вправи роблю, щоб зігрітись. Відкрив кормушку і признався, що чув про мою голодовку від своїх колег і про те, що забрали від мене матрац і ковдри. Без дальших зайвих слів відходить десь в глибину коридору й приносить мені ковдру:

– Закрутись до неї, щоб ти не заболел, не дай Господь, на запаленіє льогких!

Дивлюсь на нього з великою вдячністю. Помітив в моїх очах певне побоювання.

– Нічево, пацан, я вже і так мушу кончать тут роботу, але рано, після зміни, піду до майора, заступника начальника, то мій племінник, він мене взяв сюди й на роботу, на нічні зміни, розповім йому про тебе...

– А хіба майор піде проти своїх?

– Майор, конечно, не мусить знати, што роблять його поддані. Іди, закутайся, бо може хтось прийти! Рано перед зміною візьму від тебе одіяло. – І закрив кормушку.

Закрутився у ковдру, сів у куточок, але довго не міг заснути. З думки не сходила людяність старенького фронтовика... Рано мій добродій взяв ковдру і побажав мені всього доброго... Від сніданку знову відмовляюсь, вирішив витримати. Рання перевірка пройшла мовчки, на жодні запитання офіцера не відповідаю, ніби їх і не було у приміщенні. Приблизно годину після перевірки в дверях появився капітан.

– Собирайсь с вещами! Переведемо тебе в іншу камеру.

– Між кримінальників не піду!

– Хорошо, пошлі!

Миттю зібрав своє багатство.

Поселили самого в камеру на другому поверсі. Цікаво, чи моя голодовка, чи орудування фронтовика у майора «звільнили», образно кажучи, для мене окрему камеру. Нарешті ночую в стандартних тюремних умовах.

Чотири ночі у вогкій, холодній, за виразом наглядачів «шикарній камері-самотці», з того дві ночі без матраца і ковдри, не залишились без наслідків. Мабуть, робив помилку, бо зігрітим тілом, після бігання по камері і різних вправ, лягав знову на тоненькі штани в'язничної уніформи, практично прямо на бетон. Цю помилку я відчув вже через рік – нестерпну біль в плечах і ламання в кістках рук. Згодом у малолітній колонії, на півострові Конвеєр, поскаржився лікарці, яка встановила діагноз: ревматизм, і дивувалася: «В такому віці»!

* * *

Другого дня після сніданку: збирайся з речами. Із складу видають мені нове полотняне в'язничне вбрання: сорочку, підштанці, штани й піджак, пристойні черевики мого розміру, дві білі онучі з зауваженням:

– Пацан, ти протягом шести днів забруднив і порвав, практично знищив, державне майно... В такому лахмітті не можемо тебе послати у малолітню колонію... Мав би ти вартість державного майна відпрацювати...

Прикидаються, що не знають, як воно сталось, що оте лахміття дали мені блатні за мій цивільний одяг.. Одягаюсь – ніби все пошите в модному салоні на мою постать. Зрозумів – нарешті везуть в малолітню колонію, хоч вирвусь з чотирьох тюремних стін на повітря і не буду замкнений у камерах в'язниць... Що мене там чекає?

Сажать у воронку шість розбишак малоліток, між ними одного бандита-політика і везуть у невідоме... Розбишаки-малолітки обсервують мене і не можуть зрозуміти, що політик, крім тюремного одягу на собі та майже порожньої тайстрини не має нічого, що би можна «махнути».

Дивлюсь через задні подвійні заграбовані віконця і місце, де сидить конвой і бачу по двох боках вулиці поверхові житлові будинки якісь незвично сірі. На дорозі ями – воронка їде дуже повільно... За нашим воронком, по хідниках з двох боків вулиці, швидким кроком, навіть бігом спішить десятка людей. Наглядачі іронічно сміються і кепкують з людей, які щосили намагаються тримати крок з воронком:

– Дураки! Вони думають, що ми хліб веземо!

Проїхали брамою малолітньої колонії з великим двостороннім написом: «За чесний труд – на благо світлого комунізму»!

Аж коли вийшов з воронка, зрозумів кепкування конвоїрів з бідних людей, котрі в місті бігли за воронком. На двох бічних кузовах воронка побачив величезний напис «ХЛЕБ». І такі штучки видумували ретельні сторожі комуністичного майбуття, щоб випадково хтось не зрадив капіталістам, який «дорогоцінний товар» везуть у вантажній автомашині!

* * *

Начальник малолітньої колонії, разом з своєю сюїтою, розглядають наші папки-справи. В руках начальника моє «дело», глянув на мене захмуреним поглядом:

– Політиків не беру! Тим більше «бандьор» (в розумінні бандерівців) з України, – відсахується від мене, як чорт від свяченої води, ніби Україна – чужина, а він не є начальником малолітньої колонії на

тій самій Україні, яка йому дає «хліб насущний» і надзвичайні привілеї, які для простолюддя – фата-моргана!

Мій конвой так і не переконав бунчужного майора – начальника малолітньої колонії, щоб перебрав «дорогоцінний товар».

Везуть назад у в'язницю на Холодній горі. Поселили в камеру, в якій три дорослі в'язні – політичний в'язень з Чеченії, завзятий не-нависник і виконавець різних диверсійних і терористичних вчинків проти московських чиновників на окупованій, за його словами, рідній Чеченії, чим дуже гордився і зовсім тим не таївся. Засуджений на розстріл, який замінили 25 роками режимних таборів. Другий похилого віку, так і не признався за що сидить, але великий майстер мистецької татуїровки. Третій – злодюга-блатної⁷¹, який «зсучився»⁷², і тому його поселили між політичних, бо кримінальники-законники зліквідували б його фізично.

Якраз під час мого приходу в камеру на його грудях докінчував майстер чудову кольорову татуїровку-картину: Савана в Африці, під двома пальмами лежить левиця, а над нею стоїть гордий лев. Кольорова татуїровка зацікавила мене і настільки сподобалась мені, що домовляюсь з «майстром», щоб і мені зробив ту саму картину на грудях. Обіцяв на другий день почати.

Не можу все ж таки зрозуміти, звідки має «майстер» приладдя й весь необхідний матеріал для кольорової татуїровки, коли під час особових обшуків забирають і останню голку, металеві гудзики тощо. На моє запитання була така відповідь:

– Я за махорку і тарілку вівсяної каші в придаток «розмальовую» і бажаючих наглядачів, і офіцерів. Мені дозволили через день всі ці штучки мати при собі, – далі продовжує з усмішкою: – Ввечері мушу здавати все наглядачеві, щоб випадково я, чи хто інший не «вбив» вночі отою голкою співв'язня!

Ввечері не можу заснути. Тішуся, що буду мати таке гарне «видовище» на грудях... Раптом чую голос отця Івана Міні: «Левку, бережись від «блатних-кримінальників», щоб тебе не наговорили на різні штучки, наприклад зробити на тілі татуїровку. Це ж позначить тебе на ціле життя»!

Вранці, на велике здивування «майстра», відмовляюсь від савани і левів.

Дальшого дня, після обіду, викликали на етап.

---

⁷¹ Блатной – узагальнююча назва злодіїв-законників, сук і різних дальших злодійських каст.

⁷² Зсучився – порушив закони «блатних», тобто злодійські закони.

Київ – «Столипінський спецкорпус»

липень 1950 року

І знову в мандри – столипінський вагон, Столипінський корпус у Києві. Звернув увагу приймаючому офіцеру, що я політичний малолітка, щоб дотримали відповідні розпорядження і не впхали мене між злодіїв. Послухали й поселили у невеличку камеру з поясненням, що то ізолятор для хворих, бо порожньої камери нема, між дорослих політиків також «не положено».

Бруд в камері страшний. Від наглядача прошу мітлу, ганчірку і відро з водою, щоб хоч трохи прибрати і змити той бруд, а в думці «ізолятор для хворих». У такий ізолятор попадеш здоровим – захворієш. Наглядач дивиться на мене, одягненого в «казьонний мундир», як на якогось екзота з іншої планети і не розуміє в чому справа. Пояснюю, що в камері багато бруду. Нарешті бере мене з собою на коридор, проводить у якусь комірчину, показує на мітлу, відро, ганчірку і з великим подивом питається, повертаючи зі мною в камеру:

– Ти політичний?

Притакую.

– Он що! Тебе хто навчив прибрати й утримувати порядок?

– Вдома навчився...

– Перед тобою тут були малолітки-кримінальники – поводитись, як свині... Вони залишили такий бруд... Вперше зустрічаю малолітка, який хоче мати чисту камеру! Ну да – ти політичний! А синяк під оком від чого?

– Побили мене в Харкові кримінальники...

– А за що?

– Не вартує говорити про це. – Намагаюсь перевести розмову на інше. – Чи не можна отримати з бібліотеки якісь книги для читання?

Під час мого коротенького перебування в Києві поведінка наглядачів до мене була діаметрально іншою, ніж до того часу. Спочатку не розумів чому. Зрозумів щойно у ленінградській жіночій в'язниці, а потім і в дальших в'язницях, що чемна поведінка малолітка – незвичне явище для них. В позитивному розумінні виводить з рівноваги і найстрогішого служака. В подальшому подорожуванні я це належно «використовував». Вони в усіх хлопцях мого віку бачили «блатних» кримінальників. А тут, п'ятнадцятирічний «пацан», звертається до них чемно, не «бунтошить» і не робить непристойності, навпаки, любить чисте середовище й наводить порядок у камері. Для них така поведінка була незрозумілою.

Львів – «Казимірка» липень 1950 року

Знову вітає львівська «Казимірка». Попадаю в камеру на другому поверсі (число не пригадую). Переступаю поріг набагато сміливіше, ніж під час першого приїзду у Львів. Все ж таки вже «бувалий» – набрався досвіду і сміливості, тим більше, що у Львові менталітет побратимів відрізняється від східняків. Відчуття – ніби між своїми близькими.

– Добрий день, – вітаюся самовпевнено...

– Добрий...

Помічаю в поведінці мешканців камери якусь обережність, навіть недовірливість. Не розумію, в чому справа. Гадав – приймуть так гарно, як перший раз. Після харківських тортур навіть тішився, що нарешті знову буду між своїми хлопцями.

– Хлопчику, ти звідки приїхав? – питає молодик років двадцятип'яти.

– З Києва... – якимось не маю відвагу підійти до столу через отой холодний тон і якісь дивні погляди... Стою посередині камери...

– Ти що вкрав? За що тебе судили?

– Нічого не вкрав! – відповідаю обурено. – Я політичний...

– Політичний? – обзивається другий парубок. – Нічого собі!

– А звідки родом? – продовжує розмову перший.

– З Ужгорода...

– Як тебе звати?..

– Довгович...

Раптом з ліжка в куточку встає кремезний дядько і каже енергійним голосом:

– Хлопці, та ж це той парубок, котрий перед двома чи трьома тижнями був у камері 240, звідти й пішов поголосок про сучасного наймолодшого політв'язня в Казимірці...

Тюремна пошта запрацювала. Напруження, як рукою зняло.

– Хто тебе, козаче, одягнув до такого парадного мундира? – запитав дальший парубок. – Ми думали, що в нашу камеру всунули якогось побитого кримінальника-жулика⁷³.

Розповів про свої пригоди в Харкові...

– Бачимо, що в тебе багатства хоч роздавай!

– У Харкові відібрали все...

– А що там у тебе в тій торбинці?

---

⁷³ Жулик – злодій.

– Кілька сухарів – подарунок хлопців з камери 240. Стільки повернули мені великодушно бандити в Харкові...

– Ти певно змучений з дороги. Лягай он там на вільний тапчан і відпочивай.

Відчуваю голод. Попросив у хлопців горнятко. Налив кип'ятку, вибираю з наплічника сухарі й починаю їсти. Кремезний дядько звертається до мене з усмішкою:

– Чекай, чекай, парубче! Так не можна. Ти ж задушишся сухими сухарями. Хлопці, юнака треба нагодувати... Парубкам у його віці кілька сухариків тільки на закуску... Я також з Закарпаття, синочку, з Гуцульщини... Побили тебе дуже оті антихристи?

– Витримав... Моя мамка, коли поранили пальці на босих ногах, або сталось щось інше, нам завжди казала: «До свадьби загоїться!» І зараз так буде.

На столі миттю – і кусок солонини, і кусок домашнього сиру, хліб, дерев'яна мисочка смальцю – як у казочці... Гостина, яку давно ані не бачив... Стримуюся, бо якось незручно багато їсти. Гуцул запримітив.

– Ти чого кремпуєшся?⁷⁴ Ану, не встидайся! У нашому товаристві завжди щось знайдеться і для голодних мандрівників. Наїжся досита... Ми тобі і в дорогу щось дамо...

* * *

Знову зустрів прекрасних, шляхетних людей. Знову довідався багато цікавих інформацій про бої наших хлопців і дівчат, про нелюдські вчинки німецьких ЕСЕС та радянських НКВД, про героїчні дії наших підпільників, коли в боях хлопці й дівчата в безвихідних обставинах, оточені шмиротою, останньою кулею прощались з життям зі словами «Слава Україні!», зривали гранатами себе разом з німецькими й московськими наїзниками та їхніми помічниками-яничарами з нашого роду. Несподіванкою для мене була також інформація, що ще і в сучасності де-не-де проходять в Карпатах бої з радянськими окупантами.

Більшість моїх співкамерників переконана, що везуть мене назад в Ужгород на переслідство, що може означати: «Хлопчику, дістанеш більшу кару, бо чимало наших хлопців з нижчими покараннями привозили на «переслідство» в те місто, де їх судили і за ту саму судову справу вліпили більше років».

Ці слова пригадали мені долю отця Івана Миня. І його перед кінцем чотирирічного присуду привезли на переслідство в Ужгород і за

---

⁷⁴ «Кремпуєшся» - встидаєшся (галичанський жаргон).

ту саму провину «всучили» двадцять п'ять років. Не потішили мене слова побратимів, ліг на нари, мовчу.

І знову настирлива думка: «При першій слушній нагоді втікати!» Втечу до хлопців у ліс і помщуся за тата, мамку і сестер, за всі кривди, які завдали нам радянські сатрапи. Оці юнацько-героїчні міркування завели мою фантазію до обдумування можливостей втечі, але ані одна з альтернатив якось не закінчувалася на практиці стовідсотковою вдачею... Так захопився своїми фантазіями, що забув навіть на мої плаксиві докори у пивниці харківської Холодної гори за мої прогріхи вдома, в Ужгороді: «Чи вартувало те все робити?.. Листівки... Зброя...» Важке життя минулих років та вплив розповідей наших хлопців-підпільників, всі оті нелюдські знущання нацистів і комуністів над нашими невинними людьми запустили в моє єство глибоке коріння ненависті. Вже ніколи більше не докоряв собі за все те, що робив в Ужгороді перед ув'язненням. Навпаки, почав гордитись, що і й наша «трійка» приклала в Ужгороді «макове зернятко» в боротьбу проти червоної напасті.

Помітили мій песимістичний настрій. Голос кремезного дядька-гуцула перервав мої думки...

– Не лякайте хлопця! І так не легко несе своє приречення. Сину, не переживай, будь гордий за свої вчинки. Підвищенням судового вироку зрівняєшся з борцями-героями, відданими нашій святій справі. Всі будуть поважати тебе й наперекір твоєму віку. Сам подумай, яка, властиво, різниця між десяти, двадцяти, або двадцяти п'яти роками ув'язнення. Якщо людина в таборах витримає десять років, то дальші переживе легенько! У твоєму випадку ще може бути й інша причина перевозу в Ужгород. Ти згадував, що начальник малолітньої колонії біля Харкова не хотів ані чути про «малолітнього політика». Я чув і таке, що коли політичних малоліток не прийме начальство малолітньої колонії, то везуть на місце засудження і чекають на дальшу «путьовку»⁷⁵, тобто точну вказівку, яку приділяють в самому центрі в Москві, куди повезти малолітнього політика. Хоч в такому поступі нема жодної логіки – возити людей тисячу кілометрів туди й назад. Проте, хіба була колись у московській імперії якась логіка? На мою думку, оце і є причиною твого повороту в Ужгород, а не переслідство. Призначення місця побуту з центру є виключно привілеєм політичних малоліток. Малоліткам кримінальникам побут в колоніях призначають місцеві органи МВС.

Слова земляка з Гуцульщини підтвердились.

---

⁷⁵ «Путьовка» – письмове розпорядження, в яку колонію повезти малолітку.

Викликали після вечері. Побратими дотримали слово і обдарували кусником домашнього хліба, «ніжкою» домашньої вудженої ковбаси, кусниками цукру – на тюремні умови це все неабиякі делікатеси. Один хлопець дав мені теплу сорочку і штани: «Трохи завеликі на тебе, але доростеш, а вже скинь із себе оте тюремне лахміття, бо люди лякаються тебе». Другий подарував спортивні черевики, в той час аж занадто великі для мене, і яких я, навіть вдома на волі, не мав. (Між іншим, оті шкіряні черевики і трохи «завеликі» штани послужили мені через два роки під час моєї втечі з півострова Конвеєр). Такі добродійні вчинки юнацька душа запам'ятовує на ціле життя.

На станцію поїхали воронком – я, сердита вівчарка, яка весь час, не знаю чому, шкірила на мене зуби, ніби «усміхалася» до мене, і три конвоїри, озброєні автоматами. Столипінський вагон стояв на побічній колії. Моїм охоронцям, мабуть, не хотілося обходити приставлений особовий приміський поїзд – вирішили перелізти поміж вагони поїзду. Один з вівчаркою перейшов на другий бік першим, потім «попросили чемно» перейти мене, а після мене йшли далші два конвоїри. Мабуть, під впливом попередніх роздумів про втечу з'явилась думка: «Конвоїри одну мить тебе не бачать, скрути відкритими дверима у наповнений пасажирами вагон і спробуй втекти!» Зупинився і вже-вже... Завчасу спохватився, усвідомлюючи, що такий вчинок не має сенсу. Щоправда, поміж людей конвоїри стріляти мабуть, не відважаться, хоч хто його знає, але моя сердита «приятелька» вівчарка наздожене і зробить своє, або може завдати збитків і невинним людям. «А що, коли оті люди допоможуть мені»? В ту мить моїм найбільшим наївним бажанням було, щоб приміський поїзд рушив і залишив конвоїрів на пероні! Але поїзд залишився стояти на рейках, як вкопаний. Позбувся швиденько і цих нереальних думок тим більше, що вже відізналося за моїми плечима: «Пацан, не стій, проходи би-стрей далі!» – і попхав цівкою автомата на протилежні східці – ледве втримався, щоб не впасти...

За супроводу моїх охоронців попрямував смиренним кроком дисциплінованого в'язня у напрямі «стопліпін», який знову повезе мене, ймовірно, у рідний Ужгород, можливо й на зустріч з моїми найближчими...

Ужгород – велика в'язниця

21.07. – 21.08. 1950 року

Ужгород, камера № 110. Знову якісь дивні погляди. Зі Львова я вже знав, в чому справа, тому зразу і пояснив співкамерникам, чому так одягнений. Розповів і про мої пригоди у Харкові. В усіх подальших в'язницях, куди мене доля, вірніше сталінські посіпаки повезли, мій «казьонний» мундир викликав між політичними недовір'я. Поки не пояснив в чому справа, всі думали, що я малолітній злодій-кримінальник. Відома справа, що малолітки злодійчуки, якщо і мали цивільне вбрання, то програвали його в карти, міняли за махорку, або за чай на славний «чифір»⁷⁶, інколи і за якісь таблетки, або розріджений опіум, якщо була така можливість, й одягались до тюремного. Нижчі рангами офіцери та наглядачі були ласі на таку виміну. Найкраще був би позбувся тієї «казьонної паради», але крім теплої сорочки, штанів та черевиків, котрі подарували мені хлопці у Львові, нічого цивільного не мав.

* * *

Згадав, що мені, у зв'язку з одяганням казала колись моя бабця з мамчиної сторони, предки якої походили з шляхетського роду з Галичини: «Кажуть, що людину впізнаєш за її одягом. Не те головне в житті, щоб людина мала парадний одяг, але парадну душу. Якщо в житті не будеш мати парадний одяг – то не трагедія. Можеш одягнути і полатані речі, аби були чисті, головне, аби твоя совість була також чистенька, аби ти і перед смертю міг сміливо попозерати кожному⁷⁷ до очей». Наша бабуся була дуже інтелігентною, освіченою особою. Померла, коли мені було сім років, проте зацепила в мою свідомість багато-багато шляхетних повчань. Шкода, що Всевишній не залишив її ще кілька років з нами.

* * *

В Ужгороді відгукнулася дитяча душа «дорослої дитини»: «Боже, як би дати знати мамці, що я знову в Ужгороді»? Дуже хотів ще хоч один раз зустрітись з моїми найближчими й наперекір тому, що така зустріч буде дуже й дуже боліти. Але що гірше – біль від зустрічі, або вже ніколи їх не побачити, якщо повезуть тисячі кілометрів десь у далеку сибірську далечінь і вже ніколи не поверну до своїх... Мої,

⁷⁶ Чифір – густий чай, який діяв як наркотичний розчин.

⁷⁷ Попозерати кожному – подивитися кожному (закарпатський діалект).

чи не щоденні роздуми і розпитування спів'язнів, пов'язані з цим питанням, на жаль, цю проблему не вирішували. Я вже примирився з тим, що на цей раз моїх найближчих не побачу. Зродилась і така дивна думка: якщо колись допоможе Господь Бог повернути в Ужгород, мамка буде докоряти мені: «Чому ти не дав нам знати, що ти знову в Ужгороді»? Усміхнувся над змістом такого докору, хоч до сміху зовсім не було... Хіба є якась і найменша можливість подати з тюрми справу своїм найближчим?..

Всевишній вислухав моє бажання...

До сьогоднішнього дня не знаю, як мамка довідалась, що мене привезли знову в Ужгород. Такі «чуда» інколи ставались. І між служакками знайшлися люди, які ще мали у собі крихітку совісті та співчуття з потерпілими. Вже на шостий день після приїзду в Ужгород знову зустрівся з мамкою і сестрами. На цей раз мамка принесла справжні делікатеси – кусник домашньої вудженої солонини, білий хліб, шоколад і вже традиційно горнятко білої молочної кави. Все це я просив взяти додому для сестричок і кажу:

– Мене тут кормлять не погано... Кожний день дають мені 350 грам чорного, а в додаток 200 грам білого хліба, два рази вдень варена їжа... Коли б міг – поділюся з вами, як колись ділився... Мамко, ми інколи вдома ані того не мали, що я тут дістаю...

– Не погано кормлять! – мовить мамка іронічно. – А чого ти такий збіднілий і ще худіший, ніж був?

– Тобі тільки видиться... Всі кажуть, що після слідства і суду я покруглішав.

– Тобі дають і такий біленький хліб, як колись ми мали в селі Лінцях? – тихенько спитала середня сестра, Георгія...

Настала довга мовчанка... Питання Георгії нагадали і мамці, і мені життя в селі Лінці, коли ще тато був з нами, але й подальші важкі життєві роки... Першою заговорила мамка... Звернула увагу на моє темно-синє полотняне вбрання.

– А де твій одяг, який я принесла тобі? Що то за лахміття на тобі?

– Той, що ти мені принесла, – нашвидко роздумую, що сказати, вірніше «збрехати», – бережу на кращі часи. – Гріх не гріх, змушений казати неправду, щоб не засмутити мамку. Трохи зняковів, але мамка не помітила. Ще велике щастя, що вже не видно синяків від побоїв у Харкові. – На мені тюремний одяг... Можливо і через той темно-синій одяг тобі здається, що я похудів.

– Розумно робиш, якщо бережеш цивільний одяг. Може тебе пустять додому, якщо привезли знову в Ужгород. Будеш мати в чому ходити в школу.

– Побачимо, мамко, – аж плакати хочеться над мамчиною недосвідченістю, вірою й наївною надією. Думаю: «Мамко, марна надія на мій поворот додому. В радянсько-комуністичному суспільстві для відсуджених політичних в'язнів такі чуда не стаються.

* * *

В першій половині серпня мамка з сестрами прийшла на відвідини вдруге.

І знову запитання: «Ще не пускають тебе»? На цій, останній нашій зустрічі – (дійсно останній, бо з мамкою і сестричками я зустрівся аж через 6 років, 26 липня 1956 року) – попередила мене, що переїхали жити на вулицю Духновича, в той будинок, де жив її брат, вуйко Андрій з родиною, бо вже не було з чого оплачувати оренду в попередній квартирі, а теща вуйка у її приватному будинку приділила їм на першому поверсі одну кімнату zdarma.

– Коли б тебе пустили, щоб ти не йшов на стару квартиру... – Попередження мамки було таке миле й зворушливе, що я ледве стримався сліз...

Мамки й сестер було страшенно жаль. Вона весь час надіялась, що мене незадовго звільнять. Дивився за ними, ніби відходять від мене назавжди і усвідомлював повністю: «Чи ще колись дарує мені Всевишній зустрітись з моїми найближчими? Жаль стискав груди, навіть дихати стало важко. «Мушу втекти!» – настирлива думка не дає спокою. З непритомного стану вивів мене голос наглядача: «Пацан, пішли в камеру».

* * *

В Ужгороді тримали цілий місяць. Чи не могли знайти начальника малолітньої колонії, котрий був би охочий «прийняти малолітку-політика» для перевиховання бандита в лояльного радянського громадянина, чи забули на мене? З одного боку, в ужгородській в'язниці умови були релятивно кращі, ніж у Києві або в Харкові. Вже «привик» до режиму в «домашньому» середовищі й не дуже хотілося відїжджати у невідоме. З другого боку усвідомлював, що в Ужгороді довго тримати не будуть й оте майбутнє «невідоме» впливало на душевний стан депресивно. Єдиною потіхою було, що у вересні знову дозволять мамці і сестричкам прийти на відвідини. На жаль, не вийшло. 21 серпня після вечері:

– На букву Д...

– Довгович і т. д.

Знову прощаюсь з побратимами. Боже, скільки таких прощань

було в моєму житті! Вистарчило б і для кілька десятків нормальних людських доль.

Нема часу багато розмірковувати, – їду далі в неосяжні простори великої «батьківщини».

– «Быстрой, быстрой»!

«Быстрой, быстрой» наглядча вже не діє на мене так, як раніше. Навпаки, збираюся з речами навмисно повільно – результат вишколу бувалих в'язнів. І це один із способів помсти – виводити наглядчів з рівноваги – просто мститись за їхню поведінку до нас. Повільно прощаюся з кожним співкамерником окремо.

Старший вуйко, з села десь біля Ясіня, витягнув з своєї торбини майже новий френчик, подаючи його мені зі словами:

– На мені, бач, є ще один. Бери. – З усмішкою додає: – Глянь, як годиться кольором до твоїх тюремних штанів. Пригодиться тобі... Трохи завеликий, але і з тебе виросте раз «хлоп»... (Таки же виріс – пригодився мені, як цивільне вбрання через два роки під час моєї невдалої втечі з півострова Конвеєр).

Побратими дали мені на дорогу ще й теплий светр, сорочку, домашні вовняні шкарпетки, а в додаток ще один полотняний наплічник з харчами, і повчили:

– Хлопчику, харчі дай у тайстринку, а одяг у наплічник. Бережи від злодюг п'ястуками!

Показали мені, як зв'язати докупи торбинку з наплічником на спосіб гуцульських бесаг⁷⁸ зі словами:

– Зручніше нести... Перекинеш через плече і маєш руки вільні для оборони з супостатами – бандитами...

І на цей раз досвідчені мали правду. Отак поволі, з дня на день, здобував поступово «основну й середню» освіту, а під кінець вже й досвід «життєвого університету».

Прощаюся з рідним Ужгородом вже вдруге – чи поверну ще колись?.. Лежачи на верхніх нарах столипінського вагону, намагаюся позбутися отих непроханих думок – не вдається... Важкий клубок роздумів кінчається рішенням: треба втекти! Над ранком заснув неспокійним сном... Пробуджуюся – перша думка: «Переодягнись до подарованого одягу, щоб співв'язні не подумали про тебе знову, що ти малолітка-злодій...» Тут же протилежна думка: «Хочеш втекти у тюремному одязі... якась дурниця – впіймають зразу... Бережи подароване цивільне вбрання на випадок втечі!» Рішення правильне! А побратимам вже пояснював і знову поясню, чому так одягнений, порозуміють і пробачать...

⁷⁸ Бесаги – дві торбини зв'язані докупи й перекинуті через праве, або ліве плече.

Львів – «Казимірка» серпень 1950 року

«Казимірка» уже втретє приголубила мене. І на цей раз був змушений пояснювати, чому так одягнений. І на цей раз побратими вже чули про політика-дитину. Вітають мене, як найближчого свояка, опікуються мною. Інколи аж незручно стає, проте їхня поведінка до мене бальзамом діє на мою наболілу душу. І на цей раз утощають:

– Парубче, ти не встидайся. У твоєму віці треба багато їсти, щоб твоє здоров'я витримало жорстокі табірні умови.

Прямі учасники визвольних змагань, які ще недавно, буквально перед кількома місяцями, воювали в карпатських лісах, знову збагатили мої відомості дальшими розповідями про відчайдушний героїзм не тільки хлопців і дівчат, старших чоловіків та жінок, але й підлітків в моєму віці. Розповідали про звірства енкаведистів під час висилки на Сибір найближчої родини ув'язнених підпільників, не виключаючи дітей, стареньких людей, хворих і т. д. Кожна нова інформація залишала глибоку борозну кривди в моїй юнацькій душі, загартовувала дальшу ненависть до наших «визволителів від білого хліба». (Так говорили люди на Закарпатті під час голоду у 1947 році). Міра кривди й ненависті зродили в мені думку написати вірша.

Невеличкі віршовані «дурнички» пробував писати і в школі, перед ув'язненням, проте на мій «юнацький розсуд» вірш «Нема України», який зродився вночі, коли під впливом отих розповідей не міг заснути, був «віршованим шедевром». Кортіло мене прочитати його колишньому гімназійному професору зі Львова, але довго не мав відваги. Нарешті не витримав. Перемогла юнацька потреба «похвалитися». Під час п'ятнадцятихвилинної прогулянки в бетоновому в'язничному дворіку тихенько прочитав професору мій юнацький витвір. Похвалив мене за зміст, висловив слабеньку догану за форму, але й наперекір тому запропонував ввечері прочитати вірша співв'язням. Я категорично відмовився!

Професор, однак, після «смачної» вечері – жменьки гречаної каші – зробив демонстративний заклик:

– Побратими, наш юнак з Закарпаття написав вірша і не хоче його прочитати для камерних друзів, – і продовжує з усмішкою:
– Скажіть, як цю проблему вирішити?

Після хвилинної мовчанки – доноситься з нар і з за столу:

– Хочемо чути... Нечемно так відноситись до своїх друзів...

Примусили прочитати.

НЕМА УКРАЇНИ

Нема України... десь там
у північних краях
твої діти, ненько,
гинуть у снігах.
Може під землею десь,
а може ще й глибше
від своїх ворогів
сховалась ти далше.
Сховалась,
щоб не бачити,
як люті вороги
панують на твоїй землі.

Панують! Нищать все:
твої степи і міста,
твої ліси і поля,
і всю твою красу.
Встаньте, браття,
сини славної Вкраїни!
Встаньте, браття,
на бій з ворогами!
Побачите – поборемо
лютих ворогів,
бо ми свободу хочемо
нашій неньці Україні!

Тихі оплески десятки долонь спричинили відкриття кормушки і строгий запит:

- Що тут діється?! Театр что лі?!
- Миттю все замовкло. Професор підійшов до дверей:
- Прозвучав анекдот, громадянин старшина...
- Ще раз, і покличу дежурного!

* * *

Знову прощання і в дорогу. На цей раз на подвір'ї Казимірки, замість воронка, великий автобус без вікон, тільки в задній частині подвійні двері – внутрішні із заґратованим віконцем без скла, для відокремлення в'язнів, зовнішні ширші з вікном. В просторі між подвійними дверима проти себе дві лавки для конвоїрів.

Нас дванадцять вганяють в середину зовсім порожнього автобуса і наказують:

- Сідай на підлогу!
- Підлога брудна – протестуємо.
- Як хочете, – з іронічною усмішкою каже начальник конвою і замикає наші двері величезною колодкою.

Четверо, озброєні автоматами та з вівчаркою, сідають на лавки в просторі для конвоїрів, закривають зовнішні двері – поїхали. Виїжджаємо з двору. На першому повороті кинуло нас в протилежний бік автобуса. Зрозуміли, чому треба сідати – нема за що триматись. Ми всі, як за командою, присіли, а конвоїри регочуть, аж вівчарка почала брехати.

– Чого регочете, гаспиди! Нічого іншого не знаєте, тільки знущатись над безборонними людьми! Коли б ти, гаспиде, попав мені під руку десь у лісі – то ти би ще не так «реготав»! – не витримав найстарший з нашої групи.

– Молчать! За лісами тобі сумно! Вбивати чесних радянських воїнів і громадян! ...твою мати!

– Ти мою маму, антихристе, не згадуй! Твоя бідолашна мабуть, і не знає, якого виродка людям на нещастя на світ Божий привела!

Один з між нас намагається втихомирити старого друга, нехай усвідомить, що ми видані на милість і немилість яничарам. Все може пригодитись.

– Дядьку Федоре, не дразнить «звірів»! Поведуть з автобуса у вагон і застрілять вас. Начальству відрапортують, що ви хотіли втекти. І ніхто їм не докаже, що то неправда!

* * *

Трохи здивувало, що не везуть нас воронком. Часом все вияснилось. Замість на станцію привезли перед ареал, огорожений високим колючим дротом зі сторожовими вишками, який служив «пересильним пунктом» для дорослих в'язнів і для незасуджених невинних громадян з цілої Галичини, котрих вивозили в Сибір на висилку. На пересильних пунктах, за словами очевидців, відігравалися неймовірні трагедії. Насильно розлучали цілі родини – дітей від батьків, сестер від братів і везли у різні сторони «страни огромної», як співалося в одній московській пісні.

Вїхали відчиненими воротами на площу з кількома будинками. Дивимося через загразоване вікно у відкриті задні двері – на площі народу сила-силенна. Жінки, чоловіки та від найменших діточок аж по старих дідусів з паличками. Всі з невеличкими клуночками. Чути плач, прокльони, покрики енкаведистів, гавкання вівчарок...

– Вивозять бідних людей на висилку! – зауважив дядько Федір.

Під доглядом військових МВС з вівчарками, озброєних навіть ручними скорострілами – більш для демонстрування сили, ніж потреби – почалось навантажування нашого «спецавтобуса» приреченими людьми на висилку.

Військові відокремили чималу групу від натовпу і женуть у напрямі нашого автобуса.

– Що вони, здуріли? Тих п'ятдесят-шістдесят людей хочуть напхати в автобус? – обізвався один з-поміж нас!

– Тому в автобусі нема лавок! Щоб більше людей помістилось, – каже другий.

Дивимось – з відокремленої групи перебігає кілька осіб до головного натовпу і навпаки. Військові кричать, лаються, лякають перебіжчиків вівчарками. Організований хаос на найвищому рівні. Доносяться до нас окремі зухвалі викрики переселенців.

– Пустіть нас назад до мами! – тримаючись за руки з молодшим братиком, кричить дівчина років дванадцяти. Напроти біжить їхня мамка, швиденько хапає дівчинку й хлопчика за руку і вертає до головного натовпу.

Посередині відокремленої групи молода жінка з відчайдушним криком хоче вирватись з натовпу назад:

– Беріть і мою стареньку маму, або пускайте мене до неї!.. Вона нікого не має... Без чужої допомоги не може ані ходити... Загине без мене!

Її старенька мама з клуночком у руці, підпираючись ціпком, намагається швидко дошкандибати до донечки, падає, хоче встати – не може. Відкидає клуночок, і так не може встати на ноги. Напрочуд один з військових підбігає до неї і допомагає добратись до доньки.

Відокремлена група вже біля автобуса. Один з офіцерів конвою відмикає колодку на внутрішніх дверях і починається вантаження переселенців. Ми швиденько, без будь-якого домовлення, перейшли на два боки дверей і помагаємо бідним людям проходити вглиб. Мої старші побратими поставили мене біля задніх дверей з малим віконцем, через яке конвой мав змогу спостерігати, що діється в автобусі і через котре просякувало хоч трохи свіжого повітря, щоб я, «ще дитина», менше терпів від нестачі кисню у переповненому автобусі. Хотів допомогти одній старшій жінці з її клуночком – притисла його до себе:

– Хоче мене обікрасти! – заверещала.

Чи «казьонний одяг», чи мій вигляд підлітка переконали її, що я злодій. Мої побратими хором обізвалися:

– Бабусю, ми всі підпільники, а не злодії! Хлопець хотів допомогти вам...

Внутрішній простір автобуса, скорочений ще й простором для конвою, вже був майже повним, як консервна банка сардин, а військові через вузькі двері продовжували брутальним способом пхати в нього старих дядьків, тіток, підлітків і дітей.

– Быстрей проходи! – і силою пхає дальших бідолах в переповнений автобус.

– Товариш лейтенант, люди там подушаться, – обізвався військовий, що допомагав бабусі. – Візьмемо їх в дальшому рейсі.

– Наказ був – якнайменше рейсів. Керосин же не вода!

Лейтенант взявся руками за одвірок і, впершись чоботом у спину останнього дядька, упхав його всередину.

– Не стій там, як х...й на весіллі! – заревів на воїна. – Допоможи двері замкнути!

Що діялось всередині автобуса під час переїзду на залізничну станцію, не пописав би ані геніальний фантаст Жюль Верн. Молитви, плач, прокльони, стогін... Приїхали... Відімкнули внутрішні двері...

– Відсуджені політики, не виходити! – строго наказує начальник конвою.

Результат майже годинної подорожі на вантажну станцію, до підготованих товарних вагонів, під серпневим літнім сонечком у «бляшаній банці», був трагічним – чотирьох стареньких переселенців були змушені виносити. Одному з них ані присутній лікар між переселенцями уже не допоміг.

– Прибрати мертвого! – командує лейтенант.

Військові вхопили старенького за ноги і потягли вбік. З натовпу переселенців з відчайдушним криком вибігає молода жінка:

– Татку мій! Що вам зробили! Боже, Боже, гаспиди, безбожники! Чи будемо знати, де вас поховали?

Молоду жінку двоє військових відірвали від татка. Мертвого поволокли за лінію конвою. Вуйко Федір знову не стримався:

– Нехай вам Всевишній винагородить ще й на ваших праправнуках оте катування невинних людей! – Перехрестився: – Дай йому, Боже, мученику, царство небесне. Може й краще – буде спочивати в рідній землі...

Ота трагічна картина, котра стала, мабуть, разом з попередніми інформаціями про звірства на невинних людях, останньою краплиною того, що я, ані не п'ятнадцятирічна ще практично дитина, став уже «дорослою дитиною».

Переселенців, оточених десятками озброєних енкаведистів, почали вганяти в товарні вагони. Нас, політиків, замкнули в автобусі й перевезли на другий кінець станції, на особовий двірць, до століпінського вагону, який уже був причіплений до швидкого поїзда Львів-Київ, як нам пояснив один побратим з нашої групи, родом зі Львова.

* * *

Такі події не перевиховували ані в'язнів, ані переселенців, ані широкий загальний мешканців до лояльності радянській владі, навпаки, загартувували ще до більшої ненависті до московських окупантів, до комуністичної системи.

На одному з моїх допитів у 1974 році на Крайовій (Обласній) безпеці у місті Кошиці (Словаччина), на відділені для вирішування питань українського націоналізму в Чехословаччині, товаришу слідчому майору Павловові я відверто сказав: «Якщо хтось створює запеклих ворогів соціалізму й комунізму, то на першому місці це ви і ваші органи безпеки, вашими методами і переслідуванням невинних громадян»!

Київ вересень 1950 року

Поселили у самотку в Єкатеринському корпусі. У Столипінському спецкорпусі, мабуть, не мали вільну камеру для малолітнього політика. У Києві побув повних одинадцять днів. Чи забули на мене, чи яка кара? Дні були дуже довгими. Приносили мені читати виключно книги радянських авторів про звірства німецьких окупантів над чесними радянськими людьми, про відданість радянських громадян соціалістичному ладу, комуністичній партії – одним словом пропаганда, і ще раз пропаганда. Необхідно ж перевиховати «звихнутого молодика» і показати йому, де правда, а де неправда. Ще трохи і був би повністю «перевихований». Позитивним в тому мізерному нудьгуванні було, що міг досита виспатися і досита грати сам з собою в шахи.

На одинадцятий день:

- На букву Д... і так далі...
- Собирайся с вещами!

Воронок на тюремному подвір'ї стоїть навантажений контингентом безкоштовної робочої сили для побудови світлого комуністичного майбуття. Мене привели останнім. У воронку крім політичних є й іншої касти особи, що підтверджує занадто гучна розмова і за кожним словом нецензурні словні тиради, якими, крім москалів, можуть похвалитись хіба що угорці. Азія Азією була й буде!

Столипінський вагон завантажили до останнього містечка. Переважали дорослі політичні, між ними і я – малолітка. У двох купе – малолітки-битовики. Роблять гармидер, стукають у ґрати, весь час домагаючись від конвою випустити в туалет, бо комусь стало погано, подати воду і т. д. Одним словом, для нас політичних «забава» не тільки через день, але і вночі, про спання на «м'яких» лавках – ані думати.

Дотримали розпорядження – поселили у великі купе чотирнадцять, у малі купе-ізолятори шість осіб. Видали денний пайок: 550 грам чорного глевкого хліба, коли б трохи міцніше стиснув у долоні,

то появилися би краплини води. Одну сиру, ретельно засолену рибу (щоб випадково в дорозі не засмерділась) і півтори грудки кускового цукру. Це означало, що перед нами дорога довша за добу. З чотирнадцяти квартирантів купе десять українців – наша всюди бере верх. Почались міркування – куди везуть: в Москву, за Урал, чи десь на північний захід, в Карелію, або на південний схід у Середню Азію. І на цей раз з наших міркувань, як правило, нічого путнього не вийшло. Одне знали впевнено, що на південь до Чорного моря, або в Карпати не повезуть.

Орієнтуючись за сонцем, виїхали зразу після полудня. Деякі побратими, знаючи залізничні траси, вирішили слідкувати за окремими станціями, щоб хоч приблизно встановити, куди везуть. Близько півночі наш поїзд зупинився на станції міста Смоленськ. Це означає, що везуть в напрямі на Ленінград, або в Карелію. У Прибалтику ж політичних «бандитів» не повезуть, там і без нас досить неблагонадійних.

Ленінград (зараз Петроград) – «Хрести» вересень 1950 року

Приїхали в Ленінград, колишню столицю російської імперії, місто імператора Петра I – Петроград. Згідно історичних джерел побудований на кістках наших козаків. За особистими кадровими «делами», тобто особистими справами, відокремили політичних відбитовиків і повезли в прекрасний пам'ятник імператриці Катерини II, у славу в'язницю «Хрести». За розповідями старших побратимів у в'язниці не менше – не більше, як тисячу камер (чи це правда, не знаю – я їх не рахував) і побудували її за наказом Катерини II, причому 999 камер ніби є призначених для поселення в'язнів, а в тисячній камері комуністи відкрили кімнату-музей, як пересторогу для нащадків, чим хотіли підкреслити деспотизм московської імператриці й царської Росії. За переказами в тій камері Катерина II наказала повісити будівельника-архітектора в'язниці, щоб він, не дай Боже, не побудував в честь когось іншого ще один такий історичний «пам'ятник».

Після звичних процедур і з «ніжними» жіночими ручками для стриження інтимних місць чоловіків, де тільки виростає волосся на тілі, та після лазні, вводять нас у досить велике приміщення. Під портретом батька Сталіна стіл, на столі наші «личние дела» (особисті справи). Капітан ще з двома офіцерами нижчого рангу розглядають справи і починають викликати окремих в'язнів, призначаючи для них

рівночасно і числа камер. Чекаю на мою чергу з великим побоюванням, в яку камеру попаду – щоб тільки не між кримінальників. Від такої думки аж холодним потом облило.

– На букву Д.

Чекаю – ніхто не відзивається.

– Довгович, – кажу. І дальша ідентифікація – ім'я, по батькові, день народження, стаття і т. д.

– 516 камера...

– Там політичні малолітки? – питаю несміло...

– Які політичні малолітки! Битовики!

– В таку камеру не йду, – кажу категорично.

– Што ти сказав?

– Я є політичний, хоч і малолітка. За законом не маєте право саджати між кримінальників.

Дивиться на мене і не йме віри, що якийсь пацан відважився протестувати. Підтримало мене й кілька дорослих побратимів. Капітан без слова поклав мою папку осторонь і взявся до поступового розподілу дальших. Вийшло так, що залишились втрюх – я і два хлопці – приятелі і бойовики з одного села на Львівщині, які були разом зі мною в одному купе столипінського вагону в дорозі з Києва в Ленінград. Цілий час нашої подорожі, крім кілька годин неспокійного снання на твердих дерев'яних латах-полицях «привілейованого» особового столипінського вагона, хлопці розпитували, за що судив мене військовий трибунал, по яких статтях, як поводяться наші люди, зокрема молодь, на Закарпатті... Розповідали, як їх червоні сатрапи накрили у криївці сплячих – не встигли навіть боронитись, а це їх страшенно сердило, що були такими необережними. Зрадив їх один яничар-стрибок⁷⁹ з їхнього села... Згадували, як через них, лісовиків, вивезли їхніх найближчих і дальшу рідню на Сибір... З захопленням говорили про нещадні бої з військами МВС і з власними яничарами – стрибками протягом трьох років, від першого дня їхнього переходу в підпілля...

– Павлюк і Семчишин – камера 230! – строго оголошує капітан.

– А малолітка? – питає Семчишин.

– Малолітка залишиться тут, поки розберемось.

– Поселіть і малолітку з нами.

– Не положено! – каже один з офіцерів.

– Без малолітка і ми не підемо в камеру. Самого не залишимо.

– Що за бунт? Хочете всі троє в карцер?

---

⁷⁹ Яничар-стрибок – зрадник свого народу. «Стрибками» називали озброєних добровольців з рядів місцевого населення, помічників НКВД.

– Малолітку в карцер саджати не маєте право! – протестує Павлюк.

– Тебе питати не будемо!

– Не говоріть зі мною на ТИ – я політичний, а не злочинно-кримінальник!

– Дежурний, забирай тих двох у двісті тридцятьу!

– Без малолітки не підемо!

Появляється в мене рятівна думка – ану чи подіє?

– Якщо поселите між кримінальників, виголошу голодовку!
– проголошую категорично, згадавши перемогу голодовкою в Харкові.

– Тебе хто вишколив? – питає капітан.

Мої два побратими подивились на мене здивовано. Почав переживати за них, щоб через мене не посадили їх у карцер.

– Друзі, ідіть у призначену камеру, будете разом, а я буду намагатися вимогти те, що мені належить за законом.

Хлопці, мабуть, зрозуміли, що своєю відмовою мені не допоможуть, а для себе накличуть непотрібну кару. Капітан ще раз наказав черговому відвести їх у 230 камеру. На цей раз хлопці вже не протестували.

Моя погроза голодовкою подіяла.

– Малолітку-політика на другий поверх в малий ізолятор, поки розберемось! – безапеляційно наказав капітан.

Ведуть по сходах на другий поверх. Напроти східців – з десятка бляшаних кліток. Впускають мене в одну з тих кліток. Клацнув замок. Клітка розміром два метри на один метр. Напроти дверей дерев'яна лавка. Верх клітки – дротяна сітка, над нею біла стеля коридору.

Кладу на лавку своє багатство – наплічник і полотняну торбинку, зв'язані докупи на спосіб гуцульських бесаг. В наплічнику теплі черевики, плащ, тепла сорочка, светр, білизна, в торбинці харчі – сухарі, цукор, кусник вудженої домашньої солонини і шоколад від мамки – бережу його, як найціннішу реліквію. Сідаю поруч свого багатства на лавку, впершись об наплічник і роздумую, яку несподіванку підготували для мене на цей раз мої «приятелі» в уніформах.

За моїми підрахунками просидів в отій клітці (мабуть, трохи й подрімав) більше години. Стукаю в двері.

– Чого тобі, пацан? – питає наглядач через волчок.

– Доколи будете мене тримати у цій клітці?

– Потерпи, хохлушка, начальство розбирається.

– Обід, або денний пайок коли дістану?

– Все буде, – і відійшов.

Прошло ще чимало часу. У дверях клітки появилася капітан.

– Пацан, для тебе окремої камери нема. Підеш до малоліток-битовиків.

– До кримінальників не піду!

– Хочеш у клітці бути кілька днів, поки повезуть далі? – уже смирніше питає капітан з усмішкою.

– Якщо поселите між кримінальників, виголошу голодовку!

– Ладно, забирай свої манатки, – усміхається, – поведемо у жіночу тюрму і кинемо тебе на поталу голодним на пацанів бабам-малоліткам!

* * *

Слова капітана «на поталу» і поведемо, а не повеземо, викликали в мене якесь недовір'я, навіть побоювання... Чи не придумали мої охоронці для мене якийсь новий сюрприз?..

Вивели на вулицю перед «Хрести». Два озброєні солдатики, тримаючи наготові автомати, беруть між себе і йдемо пішки вулицями Ленінграду. Поняття не маю куди, чи в іншу, чи справді в жіночу в'язницю?.. Дивлюсь навколо й не можу досхочу налюбуватись тією красою. Вже більше півроку я просидів у напівтемних камерах, «прогулянка» гарними вулицями міста, обрамленими будинками з різноманітною архітектурою, зробила на мене неочікуване враження.

І старенький Ужгород мав свої чарівні місця – набережна ріки Уж з моєю «алма-матер» середньою школою № 1 ім. Тараса Шевченка, величавий кафедральний храм і єпископський палац, Ужгородський замок, новий квартал, котрий побудували Чехи в 30-х роках з домінантою – величезним будинком «парламенту», так називали будинок обладміністрації старожили міста, міський парк з футбольним стадіоном спортивного товариства «Спартак Ужгород», чудовими басейнами, які до приходу радянської влади були гордістю міста...

Чи мій «анархістичний» характер, чи прекрасна набережна, заллята на цю пору року порівняно тепленьким підвечірнім вересневим сонечком, чи ріка Нева, що віддзеркалювала золотисте проміння та відблиски будинків на набережній, викликали в мене єретичну думку: «Сядь на лавку і любуйся тією красою»!

– Гражданін⁸⁰ начальник, у мене ноги болять. Я вже давно не йшов так довго пішки. – Сідаю на найближчу лавку. – Дозвольте посидіти, відпочити трохи.

– Пацан, не положено! Вставай!

---

⁸⁰ Гражданін (московське слово) – громадянин.

– Дві-три хвилини.

Роздумую: «Що можуть зробити мені мої охоронці? Силою тягнути далі не будуть, бо почну верещати, а по набережній ходять люди». Бідолахи стоять наді мною мовчки. Декотрі перехожі проходять біля нас байдуже, задумані, ані не дивляться в нашу сторону, інші обходять здаля. Є і такі, що зупиняються і запитують:

– Пацан, хочеш сигарети?

– Дякую, не курю...

– Ти такий блідий і мабуть, дуже голодний, – жаліє мене старенька бабуся. Виймає з клуночка біленьку булочку і хоче передати мені. Конвой відганяє, але вона не слухає, підходить ближче і подає мені булочку. Прохожі почали звертати більшу увагу, мовляв, що діється...

– За що тебе, такого хлопчика?.. Ти вкрав щось?..

– Ні, бабуся, я політичний...

Ані грім з ясного неба би не подіяв так, як слово «політичний». Кілька осіб, що зупинились просто з цікавості, придали ходи – якнайшвидше подальше від «ворога народу», інші дивляться на мене недовірливо.

– І мого синочка антихристи засудили за якусь там політику!
– мовить бабуся сумно, втираючи сльози.

Мої провідники перелякані, наказують людям розійтись, потім просять відійти. Мабуть, ще недовго служать у військах МВС, не мають досвід, як в таких випадках поступати. Мені жаль стало бідолашних, встаю, перекинув бесаги через плече, і звертаюсь до конвоїрів:

– Йдемо.

Ще хвилинку любувався набережною, потім знову пішли вулицями поміж житлові будинки, магазини. Намагався йти повільно, щоб якнайдовше надихатися свіжого повітря і насолоджуватися сонячним днем. Мої сторожі вже не підганяли мене, як на початку нашої «прогулянки», побоювались, мабуть, що знову десь сяду, а вони будуть мати халепу з прохожими.

– Пацан, ти за політику?

– Так. У тій папці все написано про мене, – показую на папку, яку несе один з військових під пахвою.

– Вона запечатана і ми не сміємо відкривати її. На це має право тільки начальник тюрми, або офіцер, начальник конвою, а ми є тільки рядовими.

– Дотепер ми ще ніколи не стерегли політика-малолітку, – обізвався другий.

Жіноча в'язниця в Ленінграді, де автор прожив найгарніших 20 днів ув'язнення восени 1950 р.

Ленінград – жіноча в'язниця вересень – жовтень 1950 року

Нарешті дійшли. Між чотирма п'ятиповерховими будинками, мабуть, на колишній міській площі, побудований новий, округлий триповерховий будинок, обгороджений високим муром з великою кованою залізною брамою. Впустили нас через малу хвіртку. Проїшли невеличким двором, в кожному кутку якого «вишки»⁸¹. Повели через дальші залізні двері в округле приміщення, подібне до фойє, освітлене сонячним світлом через скляний дах над третім поверхом. З округлого фойє в п'яти напрямках розбігаються коридори. На всіх трьох поверхах напроти себе балкони з високими перилами. Напроти перил, в однаковій віддалі розміщені залізом ковані двері з великими замками, кормушками, волчками – це вхід до окремих камер. Балкони сполучені з фойє сходами на всі поверхи. У висоті першого поверху, над округлим фойє, натягнена міцна дротяна сітка, прикріплена до залізних перил балконів. Згодом дізнався, що це охорона від бажаючих покінчити життя самогубством – вискочити з балкону другого, або третього поверху.

⁸¹ Вишка – вежа для військових сторожів табору.

В одному з коридорів партеру ввійшли в приміщення чергового офіцера. Мої провідники передають офіцеру, старшому лейтенанту-жінці, запечатану папку з моєю особистою справою. Відкрила справу, подивилась на мене і мовчить. Тривало довшу хвилину, поки відізналась:

– Ти політичний? У такому віці! Я не вірила начальнику, що до нас приведуть малолітку-політика.

Сіла за стіл – читає мою справу.

– Виявляється, що ти не простий політик! За статтями ти зрадник батьківщини, та ще й член антирадянської організації. Нічого собі. – З усмішкою каже: – Таких ми ще не мали.

Мовчу. Покликала наглядачку.

– Поведеш пацана у сан-очистку.

– Малолітка пройшов у «Хрестах» сан-очисткою, – обізвався один з моїх конвоїрів.

– Добре, веди його в ізолятор для хворих, у камеру № 212, бо ані одна стандартна камера не є вільна. На кожний випадок ще маємо другий ізолятор № 312. Пацан, маєш щастя, бо мусили б тебе поселити у велику камеру між малоліток-дівчат, – усміхається. – А вам зараз дам розписку, що передали нам політика і можете вертати в «Хрести».

Виходить, що я у тих перипетіях мав ще й щастя, бо знайшлась одна вільна камера у жіночій тюрмі. Коли б не було – куди б мене помістили? Попав би ймовірно між злодіїв...

* * *

Супроводить мене на перший поверх молода, вродлива чорнява наглядачка, зовсім не подібна на московку. Не розумію, чому камера 212 вкінці балкону на першому поверсі. Виходить, що у москалів партер рахується як перший поверх.

За п'ятнадцять років мого коротенького, але на події багатого життя, зустріло мене вже чимало несподіванок і кращих, і гірших. Камера № 212 була одна з найкращих тюремних несподіванок. Приміщення в чотири метри довжини, два з половиною метра ширини. Напроти дверей високе у півтори метра і майже в один метр широке вікно з молочним склом – світла хоч роздавай, щоправда за вікном нічого не видно. Вліво, в куточку біля дверей, італійський туалет, огорожений метровою стінкою, біля стінки умивальник, чи не кращий, ніж буває в окремих стандартних радянських житлових квартирах. Вправо біля дверей невеличка скринька для одягу. За нею стіл і два стільці. На столі горщик з водою і дві алюмінієві горнятка. З двох боків вікна під стінкою дві залізні ліжка з матрацами і подушками. «Віч-

не світло Ілліча» над дверима бракує. Замість нього невеличкий прозорий, ймовірно пластмасовий люстр, замурований всередині стелі.

Найкомфортніша в'язнична камера з усіх, в яких прийшлося побувати. Раптом фантастична юнацька мрія – всіх десять років було б добре відсидіти у цій камері. В камері порівняно чисто. Хитрую. Прошу відро і ганчірку. Здивуванням нема кінця-краю. Пацан-малолітка хоче прибирати камеру. Намагаюсь «ретельно» порядкувати, більш для показу, прости мені, Господи, такий обман. Чую, що через волчок щохвилини обсервують мене. Для наглядачок-жінок я, мабуть, неабиякий «екзот».

Стукаю в двері – віддаю відро й ганчірку. Наглядачка передає мені зовсім нову постільну білизну і ковдру з приємною усмішкою:

– Принесла тобі зі складу все нове, бо ти в нас привілейований – єдиний мужчина в нашій тюрмі.

– Дякую. – Беру зі столу горщик й дуже чемно кажу: – Можу попросити свіжий кип'яток, бо останній раз їв сухий пайок у поїзді.

Тішуся, що з'їм білу булочку, котру дістав від бабусі на набережній з кусником домашньої солонини ще з Ужгороду. Незадовго відкривається кормушка і жіноча рука передає мені горщик з свіженьким, ароматним чаєм, а на тарілочки дві булочки.

– Чай з цукром, аби тобі краще смакував, – каже тихим голосом.

Кормушка закрилась. Стою біля дверей нерухомо – забув навіть подякувати жіночці. Стою і тримаю незвичний подарунок в руках. Горло в спазмах – емоції на найвищому щаблі, а через волчок дивиться на мене око моєї добродійниці. Намагаюсь стримувати емоції, щоб не розплакався, все ж таки ще в моєму віці не загартований так, як дорослі. Кладу все на стіл, сідаю і довго дивлюсь на булочки. Згадав кіоск тітки Оксани в Ужгороді, її булочки, котрі давала для моїх сестричок, хвору мамку... З чого живуть? Що їдять? Коли б міг, то всі три булочки послав би їм. Настрій – не опишеш...

– Пацан, чого не кушаєш? – чую через кормушку.

– Задумався...

– За магушкою сумно? Чай буде холодний...

– І за сестрами... Дуже гарно дякую вам за все...

* * *

Після вечері постелив ліжко – все чисте, нове, запашне. Мимоволі згадав заяложену ковдру у пивниці харківської «Холодної гори». Відкрилась кормушка, старша жінка-наглядач повідомляє:

– Десята година, лягай відпочивати – такий розпорядок.

Не встиг, навіть, домолитися «Отче наш...». Вперше протягом

довгих місяців спав твердим сном, як давно-давно в дитячих роках. Рано о шостій не могли пробудити.

– Вже треба вставати, – доноситься через кормушку. – О сьомій перевірка. Мусиш постелити і прибрати камеру. Хоч у тебе немає потреби порядкувати...

Перевірка, як і в інших в'язницях, з запитанням прізвища, дати народження і т. п., хіба з тою різницею, що цілу процедуру проводять жінки.

– Є якісь скарги? – питає старший лейтенант.

– Ні, нема. Але маю просьбу. Чи є бібліотека і чи можна дістати якісь книги для читання?

– Після перевірки пошлемо бібліотекаря, – також здивований погляд: «Малолітка хоче читати».

«Жіноча» перевірка викликала в мене згадку на ординарні обшуки у в'язницях. Невже ж тут, у жіночій в'язниці, буду змушений танцювати «танок лебедів» в «Адамовому вбранні» перед очима жінок? Аж моторошно стало. Відчуваю, що від самої уяви почервонів. У разі потреби вирішив категорично відмовитись від такої процедури. Намагаюсь якнайшвидше позбутись отієї неприємної думки з надією, що таке щось не станеться.

* * *

Так розпочався перший день мого надстандартного побуту не у в'язничній камері, але, образно кажучи, в кімнаті якогось панського фільварку, або готелю вищого рангу. І сніданок надстандартний. Хлібний пайок отримую за нормою – 350 грам чорного і 200 грам білого хліба. Замість солоної риби – купочка смачної рибної консерви, а замість порції цукру – повний горщик не кип'ятку, але солодженого чаю. Дійсно привілейований в'язень.

Дотримали слово. Після сніданку в кормушці появилось чоловіче обличчя, що мене досить здивувало.

– Пацан, які книги хочеш читати?

– Я не знаю, які книги маєте в бібліотеці... Принесіть якісь класичні твори...

– А ти, хлопчику, звідки, – заговорило обличчя чистою українською мовою.

Я аж остовпів від несподіванки, чи добре чую! Не йму віри! Це сон, чи дійсність? У лєнінградській жіночій в'язниці чую рідне слово! Помітив моє здивування і усміхнувся.

– З Ужгороду.

– Я з Полтавщини.

– Як попали сюди?

– Довга й нецікава історія... На тюремні умови у бібліотеці багато різних книг – є романи від російських, французьких, польських, англійських класиків, ну і від радянських письменників – можеш вибирати. Але знаєш що, поспробую домовитись з черговою, щоб тебе пустила зі мною у бібліотеку – тоді собі сам вибереш.

Невже ж і таке щось є можливим у жіночій в'язниці? – не на жарт здивований.

Через півгодини відкриваються двері – вуйко бібліотекар бере мене з собою. Йдемо з першого поверху вниз і одним з п'яти коридорів в останні двері з написом «Бібліотека».

– Вітай у моєму королівстві. Зварю тобі чай?

– Дякую, я вже снідав і напився... – Хотів сказати про чай, який знову отримав на сніданок від наглядачок, але завчасу спохватився, бо з досвіду моїх тюремних «учителів» знав, що між персоналом в'язниць нема великого приятельства і доносами один на одного будують свою кар'єру.

– Ти пив кип'яток, а не чай... Трохи чаю не зашкодить... Поки буде чай, то можеш вибрати для себе одну, або й більше книг. На цій полиці російські класики, на другому боці світова класика, а на тій найбільшій – радянські письменники.

Мушу признати, що не знаю, чи було стільки книг в книгарні нашої середньої школи № 1 в Ужгороді. Було з чого вибирати. Тішився, що буду цілі дні читати, поки буду у цій в'язниці. Вибрав собі роман Л. Толстого «Війна і мир», а за порадою бібліотекаря зі світової класики О. Бальзака «Селяни», Стендаля «Червоне й чорне».

– Встигнеш все прочитати? – з сумнівом питає бібліотекар.
– Тебе довго тримати у нас не будуть. Повезуть далі. Чай уже готовий, сідай за стіл.

– Дякую.

– Візьми і тістечко, моя дружина мене не пустить без того на роботу... Мені казали, що ти політичний... Що накоїв?

Розповів йому коротенько, за що судив мене військовий трибунал. Крутив головою – не хотів вірити, щоб у такому віці судив когось військовий трибунал. Я знову відважився запитати його, як він попав з Полтавщини в Ленінград. Трохи вагаючись почав розповідати.

– Я ціле життя був військовим. Перед війною служив у різних гарнізонах на Україні. Цілу війну на фронті. Два рази ранений. На перевалі Дукля тяжко. Демобілізували в ранзі підполковника і перевели у війська МВС з направленням у Ленінград. Зараз я вже на пенсії. Запропонували мені працювати в бібліотеці, і я тут.

– Як то, що ви не забули говорити по-українськи?..

– І моя дружина з Полтавщини, ми з одного села. Вдома говоримо так, як говорили наші батьки і люди в нашому селі. Нема що таїти, трохи наші сусіди дивляться на нас, як на диваків, але ми з моєю Ганусею навчили і своїх дітей... Щороку їздимо на відпуск в наше село, було б стидно перед ріднею, коли б не знали української мови...

Приємно було поговорити з начитаною людиною при смачному чаї та домашньому тістечку. Виходимо коридором в округле фойе – на першому поверсі щось діється. На балконі, перед камерою 210, проводять обшук. Група молоденьких дівчат, ймовірно ще малоліток, стоїть в одному ряді так, як їх Бог створив, а кілька наглядачок перевіряє їхній одяг. Видовище оригінальне. Зокрема для мене – бо вперше в житті бачу шістнадцять-сімнадцятирічних голих дівчат. Відчуваю, що почервонів по самі вуха, але очей, ніде гріха діти, відвести від тієї краси не в силі. Помітили нас, хоч бібліотекар намагався мене швидко потягнути назад в бібліотеку. Для «русалок», однак, вистарчило й того коротенького моменту – почали викрикувати:

– Ой, який красивий «парнішка»⁸²!

– Пустіть його до нас...

– Ми з ним тільки пограємось... в доміно... в шахи...

– Молчать! Повернись лицем до стінки! – почув я наказ наглядачок, поки закрились за нами двері бібліотеки.

– Мусимо почекати, поки закінчиться обшук, тоді проведу тебе в камеру, – а далі каже з усмішкою: – Ти не міг відірвати погляд...

Червонію і мовчу.

– Хлопчику, не встидайся. То нормальне явище, в твоєму віці і я не був іншим...

* * *

Як довго пливло отих попередніх одинадцять днів у Києві, в Єкатеринському корпусі, так швидко минуло двадцять днів у надстандартній кімнаті готелю «Жіноча тюрма». Прочитав не тільки перші вибрані романи, але й кілька дальших. Щоправда, вуйко бібліотекар вже не брав мене з собою, а приносив для мене книги сам. Під час передачі книг через кормушку тихенько шепнув:

– Не можу тебе, парубче, взяти в бібліотеку. Хтось доніс начальнику тюрми, що чергова дозволила взяти тебе в бібліотеку – вже мала через те неприємності.

---

⁸² Парнішка – хлопчик (московська мова).

Інформації моїх «учителів» про доноси один на одного між наглядачами і, взагалі, між працівниками Комітету державної безпеки, підтвердились.

Й наперекір отим негативним оцінкам мушу констатувати, що всі наглядачки, але й чергові жінки-офіцери, на радянські тюремні умови поводитись зі мною напрочуд гарно. Чи пробудив у них материнський інстинкт до дитини, чи бабусі до внука, до сьогодні не зрозумів. Жив як у Господа Бога за пазухою.

Підтвердженням такого відношення до мене може послужити і наступна, на тюремні умови зовсім нестандартна подія.

Дні в моєму «в'язничному королівстві» минали дуже швидко. Внутрішнім чуттям відчував, що отой в'язничний рай скоро закінчиться і мене повезуть далі. Тому намагався максимально використати такий комфорт для читання і психічного відпочинку від похмурних днів по окремих в'язницях, зокрема страшних переживань на харківській «Холодній горі». В умовах жіночої в'язниці стереотип тюремних буднів моє ество сприймало навіть з чуттям якогось ніби полегшення, релятивного щастя, на відміну від попередніх днів у камерах різних в'язниць. У ейфорії буднів забув навіть на один важливий день в моєму житті на 29 вересня – день мого народження.

Нагадали мені його під час ранньої перевірки чергова офіцерка, яка приймала мене у «жіночий рай», зі своєю двочленною перевірковою командою.

– Готуючи в нічній зміні справи для ранішньої перевірки помітила, що в тебе сьогодні маленький ювілей – тобі сповнилось п'ятнадцять років.

Подивився на неї здивовано, бо справді забув на свій день народження. Ставалося, що в тих умовах в'язні часом забували слідкувати за календарними днями. Нас всіх більше цікавили місяці, а ще більше роки, тобто кінець строку наших страждань.

– За твою чемну поведінку, яку вперше зустрічаємо у малолітки, ми вирішили привітати тебе з твоїм ювілеєм і зробити тобі маленький сюрприз – принесли тобі дві булочки і пакуночок шоколадних цукерків.

Незвичний, але з морально-людського погляду у в'язниці надміру цінний подаруночок, а ще більше їхнє щире відношення до мене, зворушили мене до сліз. Не мав сили стримати свої почуття, хоч як намагався.

– Пацан не плач, бо і ми почнемо! – каже офіцерка.

Під сильним емоційним впливом витягую з своєї торбинки шоколад, який мені принесла в Ужгороді мамка і передаю черговій зі словами:

– У нас, на Закарпатті, є такий звичай, що за сердечні вітання ювілянт має гостям віддячитись гостиною... Прийміть від мене оцей шоколад з мого рідного Ужгороду, який передала мені моя мамка під час відвідин в ужгородській тюрмі.

Тривало дуже довго, поки погодилися взяти від мене шоколад, нарешті з подякою прийняли, причому чергова висловила прохання:

– Вірю, Леонтине, що про наші вітання до твого дня народження не будеш хвалитися нікому...

Не знаю, чи ще комусь на світі пощастило відсвяткувати п'ятнадцятирічний життєвий ювілей таким неочікуваним, оригінальним і надміру приємним способом...

Вчинок чергової і її двох колежанок викликав у мене спогади на святкування днів народження з подарунками до примусового відходу тата за кордон і на скромненькі відзначення, коли ми залишились самі з мамкою, залежні від харчової і всебічної допомоги добрих людей та вірників сіл, в котрих мій тато був парохом. Після відходу моїх «гостей» ще довго мовчки сидів за столом заглиблений думками у минуле... Скільки того вже відбулося в моєму коротенькому житті протягом п'ятнадцяти років?.. Після дев'ятого дня народження втеча тата за кордон; в не цілих одинадцяти роках нелегальний відхід старшої сестри за кордон і моя невдала спроба перейти нелегально кордон; у тринадцяти роках зустріч з хлопцями-лісовиками, що переходили на захід; у чотирнадцяти роках початок організованої діяльності проти режиму; в чотирнадцяти з половиною – ув'язнення, допити, військовий трибунал; в п'ятнадцяти роках – побут уже у вісьмох в'язницях з оригінальним відзначенням дня народження...

* * *

Оскільки тих двадцять днів побуту в жіночій тюрмі було приємними, остільки було гірше на двадцяти першому дні прощатись з тюремним, образно кажучи, «раєм Божим», з надстандартними умовами і відїжджати у дальше невідоме... Боляче прощання з тюремним «раєм» помножилось ще й тим, коли вродлива наглядка, яка на початку мого побуту привела мене в камеру, передаючи мені денний паєнок на дорогу і ватовану куфайку⁸³, прощалась зі мною словами:

– Парнішка, одягнись тепліше і бери на себе куфайку, бо надворі вже досить холодно. Всі тобі бажаємо щастя і швидкого повернення до своїх!

Слова «бажаємо тобі щастя і швидкого повернення до своїх» викликали величезне почуття подяки, але й чималий сум.

⁸³ Куфайка – перешивана ватована куртка.

Вологда жовтень 1950 року

У місті Вологді було ще холодніше, ніж в Ленінграді. Куфайка від вродливої наглядочки з Ленінграду пригодилась якраз в пору. Місто невеличке, бо воронком дуже швидко доїхали до в'язниці. Поселили у велику камеру – меншої, мабуть, не було, а я тривав на тому, щоб мене помістили між політичних, або в самотку. В камері повно сміття, «параша» повна – страшно. Знову прошу мітлу, відро й ганчірку, прибираю. Найбільша проблема – сам не в силі винести важку «парашу» – металеву бочку повну нечистот, від якої заражена смородом ціла камера. Сморід з «параші» не можна витримати. Попросив наглядача, щоб хтось допоміг мені винести оту нечисть. Через кілька хвилин впускають в камеру двох дорослих в'язнів, які виносять бочку і приносять назад порожню, ще й виполоскану. Я чемно подякував їм. Хотіли нав'язати розмову зі мною – наглядач не дозволив.

– Не розговаривать... Не положено... Пашлі...

І у вологодській в'язниці вдалось мені чемною поведінкою досягти лагіднішу поведінку наглядачів до мене. Між ними також є люди з різними характерами. Поведінка одного до в'язня, як до найгіршого бандита, іншого витримано-нейтральна, дальшого занадто прихильна, що викликає побоювання, чи не буде мати проблеми з начальством, якщо хтось із колег зробить донос на нього, або чи не є ревним співпрацівником органів КГБ.

Між отими «прихильними» наглядачами був один старшого віку. Коли вночі чергував і не було нікого поблизу, відкривав кормушку і намагався говорити зі мною українською мовою. Ризикував, але його зацікавленість малоліткою-політиком з України перевершила можливі негативні наслідки такого почину.

– Пацан, ти з України, бо говориш по-нашому. Звідкіля сам?

– Аж з далекого Закарпаття... А ви?

– З Кубані...

Якось щастить зустрічати «землячків» – протягом місяця вже другий.

– За що тобі, дитині, пришили політику?

– Довго розповідати, та нема що слухати, – стримано відповідаю. Навіщо тут, у Вологді, розповідати про мої «гріхи». Зрозумів, що не хочу говорити на цю тему.

– Бачу, що не хочеш розповідати, за що тобі пришили політику.

– Нагадує тобі неприємні дні під слідством?

– Ви звідки знаєте, як то воно було? Хіба ви працювали в КГБ слідчим?

– Ні, ні. Борони Боже!

І почав:

– Мого тата початком тридцятих років засудили на 10 років також за якусь політику і відвезли в концентраційні табори в Архангельській області.

Далі розповів, що після п'ятирічного ув'язнення та здобуття касачії судового вироку, батька звільнили. Додому не пустили і направили на висилку в район міста Вологди з так званим «вовчим паспортом»⁸⁴. Тато знайшов роботу у Вологді на лісопилці. За сумлінну роботу отримав квартиру і покликав до себе свою сім'ю. Але довго не тішився з своїми найближчими, бо п'ятирічний побут в таборах підірвав його здоров'я і через два роки помер. Мама хотіла з дітьми повернути до рідної станиці на Кубань – не пустили. Відібрали паспорт, а без документів розписатись на постійне проживання не можна. Між тим почалась війна, ще перед закінченням училища його мобілізували і як сина неблагонадійного батька – в першу фронтову лінію. В боях під Москвою снаряд відірвав ногу під коліном. Перевели в тил на посаду інтенданта. Клеймо по батькові – політичному в'язневі – весь час висіло над ним. Знайшовся мудрий чоловік, порадив вступити в партію і намагатися бути активним. Таким способом здобув довір'я партійних органів й вищого командування, яке згодом вислухало його прохання і перевело працювати у військовий харчовий склад гарнізону в місті Вологді, де проживала його хвора мама з сестрою. Згодом, через брак чоловіків після закінчення війни, запропонували йому досить добре оплачувану роботу наглядча у в'язниці і таким чином може допомагати хворій мамі та й сестричка з його допомогою вже кінчає студії на університеті в Москві.

Мимоволі згадав один цікавий вислів, який я чув у Столипінському корпусі в Києві від старшого професора: «Не письменники, але життя пише романи».

Не знаю чому, але у Вологді тримали мене знову таки досить довго, воліли краще залишити у ленінградській жіночій в'язниці. Чи не мали місця у переповнених столипінських вагонах, бо треба перевозити багато «політичних бандитів», чи якась інша причина... Виглядало так, ніби на мене забули... Дні минали дуже повільно. Тюремна бібліотека мізерна, цікавих книг не було. Читав усе, що принесли, щоб удосконалюватись у московській мові. Мусив якимось заповнити «порожні» дні, бо з дня на день починав частіше думати на мамку, се-

---

⁸⁴ «Вовчий паспорт» – без спеціального дозволу міліції заборона виїжджати поза межі району, або області.

стри, на Ужгород і впадати в якусь апатію. Подібне щось переживав уже і в київській самотці – цілі дні у камері сам... Коли б хоч були в камері дальші в'язні, було б з ким поговорити, але сам топишся у своїх думках... Песимістичний настрій в умовах ув'язнення може мати фатальні наслідки й довести навіть до божевілля... На щастя, в таких випадках згадав слова моїх тюремних учителів: «Бережись песимістичних настроїв. Мусиш бути духовно міцним і переконувати себе, що перед тобою ще ціле життя і певні обов'язки». Після такої згадки на хвилинку полегшало, але Ужгород і мої найближчі не зникали з думок.

Архангельськ жовтень 1950 року

Місто Архангельськ зустріло мене вже досить сильними морозами. Пізніше у камері довідаюся, що вранці морози доходять до 10 градусів.

Воронком везуть зі залізничної станції вулицею міста. Звертаю увагу на ритмічний стукіт коліс. Через віконце задніх дверей дивлюся на дорогу і не вірю своїм очам: оригінальна «московська мостовая»⁸⁵, про яку читав у романах російських класиків. Поперек дороги покладені щільно до себе дерев'яні колоди, вже посипані тонкою верствою першого снігу.

Всі камери зайняті, не мають для «малолітнього політика» самотку. Вирішили помістити між політичних дорослих – краще, ніж самотка.

– Здравствуйте, – привітався чемно по «їхньому». «Попав між вовків – вий по вовчи».

– Здравствуй, дружок... – З нижніх нар біля дверей встає тип, подібний до моїх харківських «мучителів», щоправда, набагато старший. – Мужик, альбо блатной?

– Політичний! – відповідаю можливо аж занадто впевнено, бо слова «мужик, альбо блатной» нагадали мені харківську «Холодну гору». Невже ж попав знову між злодіїв?

У камері все затихло. Дивляться на мене, чи кажу правду. Тишину порушив «харківський тип».

– Ого, політик! Що доброго ти нам у тих мішечках приніс? – і вже підходять до мене.

З-за столу встав високий, атлетичної конструкції чолов'яга і глибоким басом каже:

---

⁸⁵ Мостовая – дорога складена з грубих смерекових, або соснових колод.

– Коля, я тебе вже раз провчив за те, що чіпався політиків. Хочеш ще раз мати справу зі мною? – Звертається до мене. – Пацан, тут є вільні нари, клади свої речі на них, будеш спати біля мене.

Слова «чолов'яги» подіяли, бо зацікавлений до мого багатства повернув до своїх нар, бурмочучи під носом нецензурні слова. Напруження зникло. Підходжу до мого захисника і дякую йому. Пояснює мені, що всі політичні, тільки той, за злочинськими законами «зсучився», тому його помістили між політичних, бо між блатними, зокрема «законниками», фізично б його зліквідували.

– Дружок, ти з України, чи Білорусії, бо не дуже добре говориш російською мовою, – запрошуючи сісти до столу запитав «чолов'яга».

– З Закарпаття, з Ужгороду.

– Здалека... Як тебе звати?

– Леонтин...

Почав дуже обережно розпитувати, усвідомлюючи певно неписаний тюремний закон: «Ніколи не розпитуй наполегливо, щоб тебе не запідозрили, що ти «сексот», за що мені в такому віці пришили політику і т. п. Відповідаю також обережно, внутрішній голос, однак, каже: «Можеш довіряти цій людині». Розговорились, як старі знайомі. Довідався, що він з Москви, був викладачем фізики і математики на педфакультеті. Дозволив собі, у вузькому колі «приятелів», хвалити капіталістичні наукові досягнення і за антирадянську пропаганду отримав десять років, з яких уже три відсидів у таборі, в місті Молотовськ. За його міркуваннями, везуть його кудись у режимний табір, відмовився працювати в кесоні⁸⁶ на побудові пристані і почав тримати голодовку. Викликали на етап і привезли в архангельську в'язницю.

– Льонька, ми обидва політичні, судьба у нас одна – ти десять років, я десять років, давай, будемо на «ти»...

– У наших краях не прийнято старшим говорити на «ти», не можу до Вас так звертатися...

– Ладно, я Александр, зови мене дядя Саша...

У камері з України нікого нема, проте є два китайці – для мене неабияка атракція, бо вперше в житті зустрічаю китайців. Знайшлися і два завязаті гравці в шахи. Запитав, чи можу заграти з ними і я, – погодилися. Практично півдня заповнювали одноманітність камерного життя грою в шахи, в доміно, решта розмовою з моїм тьютором і дальшими співкамерниками. Признаюсь, що мої суперники були добрими шахістами. Протягом півдня мені вдалось виграти тільки одну гру.

---

⁸⁶ Кесон – прилад, в якому працюють під водою. Високий тиск повітря витискає воду з кесону, щоб можна було працювати і на дні моря.

Сердило мене, але згадав слова невеличкого чоловічка – шахового майстра у Столипінському корпусі київської в'язниці: «Якщо в майбутньому будеш грати оцю королівську гру, не переживай, що програв, бо тільки з кращими шахістами можеш багато навчитися».

Вночі було таки досить холодно. Камеру отоплювала вимурувана піч з лівого боку дверей, в яку підкладали дрова з коридору. Чи чергові кочегари заспали, чи не мали дров – вранці в камері температура не більше шести градусів. Під час ранньої перевірки поскаржились черговому офіцеру, що можемо від холоду всі захворіти, – та мов горохом об стіну. Все ж таки після відходу чергового офіцера було чути на коридорі стукіт – нарешті почали підкладати дрова у камерні печі. Ще добре, що хоч дозволяли через день лежати. Ми всі до самого обіду «відпочивали» під тюремними ковдрами, аж після обіду камера зігрілася настільки, що вже можна було витримати і без ковдри. В додаток ввечері над містом почала метелиця з вітром, яка тривала повних два дні. Нас не виводили ані на двір у бетонові клітки на п'ятнадцятихвилинну прогулянку, яка за тюремним розпорядженням мала відбуватись щодня.

На третій день – як рукою зняло, наступив чудовий сонячний день. Дотримують розпорядження – виводять на прогулянку. Вертаємо з прогулянки – перед камерою черговий, старший лейтенант:

– Заключонний Довгович, собирайся с вещами на етап.

Позбирав своє багатство, попрощався – жаль було прощатися зі своїм захисником дядею Олександром, з яким я побратався, як із старшим братом...

В партері два солдати в довгих кожухах аж по землю.

– Пацан, у тебе крім куфайки нічого теплішого нема? Як то ти вибрався до нас на північ у літньому? – питає один з них з усмішкою.

– Не маю нічого теплішого.

Про подаровані речі у Львові та в Ужгороді мовчу з надією, що не будуть робити обшук і не накажуть одягнутись до них, тим більше, що всі подаровані куски одягу були на мене завеликі, тому і одягався весь час в тюремне. Бережу цивільне вбрання на випадок втечі з надією, що не «виросту» дуже і хоч щось буду могли тоді використати...

– Товаришу старший лейтенант, малолітку треба одягнути, там же мороз. В літньому не веземо, ще захворіє – будемо мати проблеми...

Черговий вилаявся на московський кшталт... Завів мене у склад і наказав складнику видати мені зимовий одяг.

– Новий, чи старший?

– Дай усе нове, його мать... нехай пацан-політик у малолітній колонії згадає нас в доброму.

Така доброзичливість... Дивуйся світе!

У складі видали спідню сорочку з тоненького полотна і підштанки, тобто «труси з довгими рукавами» (так отой кусок білизни називали жартома в'язні), ватовані штани, ватований бушлат⁸⁷, шапку-ушанку, рукавиці, теплі онучі, валянки⁸⁸, на які я дивився з недовір'ям. Щоправда, у романах з таким поняттям зустрічався, але ще ніколи не тримав у руках оригінал і не взував на ноги.

– Одягайся до теплого, чекає тебе довга дорога. Літній казьонний одяг не мусиш повертати, бо дали тобі його не в нашій в'язниці. Залиши собі на пам'ятку.

Ані в гадці не мав, що й таким способом можна «збагатіти»!

Переодягаюсь до теплого одягу, взуваю валянки, розмірковую: «Яка довга дорога чекає мене? Шлях трафив!» – Ой-ой! Я кмітливий хлопець, вже вспів навчитись лаятись по-галичанськи! Повезуть аж на північний полюс? Іронізую в думках, щоб відігнати внутрішнє напруження. – «Що мене чекає? Куди везуть»? Десь туди, звідки ані гадки про втечу! З настирливої думки про втечу починаю в думках і сам уже сміятись. Хіба можна втекти, коли так ретельно сторожать? Щоправда, бувалі побратими розповідали і про вдалі випадки втечі, навіть і з далекої півночі.

Виходимо на двір. Замість воронка, невеличка вантажна автомашина. Двоє в довгих кожухах, уже озброєні автоматами, перебирають папку з моєю справою, підписують «квитанцію», що «товар» перебрали. Підходять до мене, дають мені дві ковдри і наказ:

– Лізь у кузов, закрутись в одіяла і сядь на лавку!

Сідаю на лавку за кабіною водія. Один з конвоїрів лізе за мною і витягає з-під лавки ланцюг, в кінці якого причіплене кільце з колодкою. Відімкнув колодку, кільце насадив на мою ногу і замкнув колодку. З усмішкою каже:

– Щоб ти не видумав якусь штучку – ти ж політик! Нас попередили, що політики небезпечні.

На його зауваження я засміявся вголос і подумав: «Куди б я подівся в тріскучій зимі». Відгадав мої думки.

– Накази начальства мусимо дотримувати. – В голосі також відчутна іронія.

Сіли в кабіну вантажівки – виїхали через ворота, проїхали засніженими вулицями міста на виїжджену в снігу широчезну дорогу. Куди око догляне – неосяжна засніжена рівнина, під промінням

⁸⁷ Бушлат – ватою перешивана верхня куртка на зиму. Одягали його поверх куфайки, яка була трохи меншою подобою бушлата.

⁸⁸ Валянки – з шерсті придатних для цього звірят зроблене взуття на спосіб чобіт.

сонця виблискує кришталевиими самоцвітами, аж очі болять. Після в'язничних «кліток-камер», без конвоїра за плечима, образно кажучи, маю відчуття, що я на волі, коли б не був прикований ланцюгом... З правого боку, на обрії, приблизно на віддалі півкілометра, видніють корпуси кораблів, корабельні щогли ніби вирости прямо зі снігу. На окремих тріпоче державний прапор. Вперше в житті бачу правдиві кораблі. Для мене незрозуміла річ, чому кораблі заковані в льоду і частково присипані снігом?

* * *

Замерзлий сніг під колесами вантажівки рипить і нагадує мені чудові морозні дні у наших Карпатах. Любуюсь отою красою. Під впливом зимової «казки» забуваю на реальність мого сучасного стану, спогади летять у рідний край, у різдвяну ніч в селі Лінці... Згадую щедрий вечір із традиційними звичаями, святою вечерею з дванадцятьма пісними стравами... При згадці на смачні страви защеміло в голодному шлунку, вертаючи думки в незмінну дійсність...

Силою волі намагаюсь повернути у свої сни і в уяві чую мелодію колядки «Час радості, веселості настав нині», яку після всеношної відправи, йдучи додому з церкви, співало ціле село, аж поки не дійшли до останньої хати...

Бачу прикрашену ялинку з подарунками, які аж до моїх десяти років життя «приносив» Ісусик... П'ятого січня 1946 р. мамка дуже обережно зрадила мені таємницю подарунків від Ісусика... Не вірив мамці, яка з ніжною усмішкою описала кілька таких подій навколо цієї таємниці, що нарешті переконала мене... Причина відкриття таємниці проста. На другий день треба було піти в ліс вирубати ялинку. Попередні роки допомагав мамці в цьому сусід, який важко захворів, отже вирішили, що по ялинку підемо у ліс удвох з його чотирнадцятирічним сином...

З цього прекрасного сну пробудив холод. Закрив ковдрою обличчя і голову... Відчуваю, що мороз міцнішає. Поняття не маю, скільки проїхали – навколо тільки рівнина засипана біленьким-біленьким снігом.

Вантажівка зупинилась. Конвоїри вилізають з кабіни:

– Пацан, тобі як?

– Холодно...

Один з них відмикає мою «заковану» ногу:

– Встань і зігрійся рухами, як на фізкультурі, але залишися в кузові... Вже не далеко, ще півгодини й будемо в колонії...

– Як довго ідемо?

– Неповну годину...

Починаю швидко ходити по кузові, робити різні рухи, щоб трохи зігрітись. Роздумую, скільки кілометрів проїде наша вантажівка протягом години – кілометрів тридцять-сорок, чи більше? Орієнтуєшся за сонцем, їдемо на північний захід... Куди везуть?.. Відчуваю, що хлопці охочі перекинутись словом-двома.

– Можу запитати, куди везете?

– В малолітню колонію на півострів Конвеєр.

Десь до моря на півострів – настирлива думка не дає спокою: «Звідти ані гадки на втечу!» Щоб забути роздуми про втечу, запитую далі.

– Чому оті кораблі заковані в леді? – показую вліво.

– Зима прийшла нагло – не встигли відтягнути в док.

– Хіба там замерзле море?

– І під нами замерзле море...

Від такої вістки перестав рухатись і з недовір'ям дивлюсь на військових.

– Не проломиться під нами? – запитую зі страхом. – Я не вмію плавати!

Вголос засміялись з мого побоювання.

– Кращої дороги нема від замерзлого моря. Бачиш, яка широка і рівненька як стіл. Зігрівся?

– Трохи...

– Сідай і закрутись в одіяла. Їдемо далі.

Замкнули колодку на носі... І поїхали далі у білу невідому далечінь...

Малолітня колонія на півострові «Конвеєр» у Білому морі

20.10.1950 – 12.07.1952 року

Проїхали ще з годину. Помітив, що в'їхали на вужчу дорогу. По лівій стороні дороги, в напрямі нашої їзди, появилoся з десяток невеличких дерев'яних будиночків-особняків та одноповерхових житлових бараків. Вправо біля дороги – глибока яруга приблизно п'ятиметрової ширини, засипана снігом і заросла кущами, де-не-де і кілька берізок – мабуть, залишки водної оборони фортеці, бо за ровом тягнеться насип, висотою понад п'ять метрів. Виглядає на укріплення фортеці. Приблизно через вісімдесят-сто метрів яруга кінчає. Вантажівка повертає вправо і в'їжджає попри високий насип з правої сторони, а з лівої попри потрійний пліт з колючого дроту, на невеличку площу. За площею знову глибока яруга – правдоподібно продовження водної оборони фортеці, облямована з правого боку фортечним

Малолітня колонія на півострові «Конвеєр» у Білому морі, 1951 р.

насіпом, а з лівого – потрійною огорожею табору. Площа, на якій стоїмо, виникла, мабуть, штучним засипанням водяної яруги. Зупинились близько двох протилежних брам – вліво дротяна, в'їзд у малолітній табір, вправо у високому насипі вмурована дерев'яна, підкріплена широкими кованими, залізними пасмами. При обох брамах вахти для солдат МВС. Над дерев'яною брамою великий напис: «Честный труд – воспитывает человека»⁸⁹.

Один з конвоїрів залишився при вантажівці ймовірно «сторожити» мене, прикованого до лавки, другий з папкою в ру-

ках пішов передавати привезений «товар». Передавання тривало трохи довше – мав досить часу подивитися, куди мене привезли.

Вліво, в одну й другу сторону від дротяної брами, огорожа концентраційного табору – висотою у два з половиною аж три метри, з двох боків середнього плоту контрольні смуги шириною приблизно не повний метр, також огорожені плотом з колючого дроту висотою близько двох метрів. Згодом дізнався, що то «запретна зона»⁹⁰. Зовнішня сторона «запретки», далі за площею, межує з уже згадуваною яругою – водяною обороною фортеці. В кожному куті огорожі – сторожова вишка. За дротяною брамою табору, по обидві сторони головної вулиці, в симетричному порядку одна та двоповерхові дерев'яні бараки – виглядає, як у німецьких концентраційних таборах, які довелося бачити в кінофільмах.

⁸⁹ «Честный труд – воспитывает человека» – «Сумлінна праця – виховує людину».

⁹⁰ «Запретна зона» (запретка), – всі табори мали потрійний дротяний пліт – середній високий понад два метри, а два бічні висотою до двох метрів. Простір між середнім і бічними огорожами і була «запретна зона». Кожного, хто відважився влізти в «запретну зону», солдат із сторожової вежі мав право застрілити.

З кожною хвилиною відчуваю більше й більше напруження – залишать, чи повезуть назад?.. Якщо залишать, що мене чекає?..

Нарешті мій конвоїр дістає від свого напарника сигнал привести мене перед браму. На вахті черговий старшого віку, тримаючи мою справу, дивиться на фотографію, на мене.

– Привезли політика з Ужгорода? Де той Ужгород? Ще ані не чув... Пішли.

Ввійшли в зону головною вулицею – зразу біля воріт вправо, за радянськими нормами, двоповерховий (за європейськими нормами одноповерховий з-підвищеним партером, прим. автора) дерев'яний барак з написами «Начальник колонії», «КВЧ»⁹¹ і «Больница», правдоподібно адміністративний будинок малолітньої колонії. Далі, за ним вправо, паралельно з «заплеткою», дальші два двоповерхові бараки – перший з написом «Семилетня школа», під ним «Ленин сказав: «Учись, учись, учись». Другий, як я згодом довідався, був також школою для нижчих класів. Вліво від головної вулиці, у порівнянні з іншими, набагато довший барак з написом «Столовая» (Їдальня). Далі в симетричному порядку, по обох боках головної вулиці, дальші, правдоподібно житлові бараки. Звертаю увагу на те, що перший поверх-партер усіх бараків підвищений над тереном більше одного метра.

Згодом вдовідався – всі будинки на півострові, поза межами фортечного укріплення, побудовані на дерев'яних колодах-палях, облицьованих смерековими дошками тому, що на весні, коли сніг топиться та під час морського приливу, є небезпека повені. Ніби перед роками такі повені, як правило, повторювались щороку, але вже кілька років такого не було. Головна вулиця і хідники поміж бараками частково також вище терену вимощені грубими дошками.

Ймовірно обідня пора, бо зустрічаємо багато в'язнів-малоліток, котрі йдуть в їдальню та з їдальні. Переважають «харківські» типи з Холодної гори. Переживаю велике напруження, від якого відчуваю внутрішнє дрижання, ніби від підвищеної гарячки. Той, хто не побував у подібних обставинах, не може зрозуміти, яке внутрішнє переживання проходить у п'ятнадцятирічного хлопця, який, після досвіду на харківській Холодній горі, усвідомлює, що його чекає в дикому кримінальному середовищі малолітньої колонії. Починаю в думках молитись і просити Господа, щоб начальник відмовився прийняти «політика», як це сталось в колонії біля Харкова.

Окремі зустрічні малолітки, зокрема старшого віку, вітаються зі старшиною, моїм провідником, як з своїм «товаришем».

⁹¹ КВЧ – Культурно-виховна частина.

– Новенький? Откудова⁹²?

– Здалека! Політик.

На обличчях зустрічних слово «політик» викликає презирливу, іронічну усмішку – а мене морозить. Старшина і два мої конвоїри завели мене в адміністративний будинок на першій поверх, у велике приміщення.

– Пацан, почекай тут...

В приміщенні вліво, під високими вікнами, десять ліжок. Чотири ліжка зайняті – хлопці на них виглядають змарнілими і хворими. Вправо кілька дверей – перші туалет, другі з написом «Красний уголок»⁹³, треті – канцелярія начальника КВЧ. Далі ще двоє дверей. Старшина постукав у четверті двері з написом «Заступник начальника – оперуповноважений»⁹⁴, хвилинку чекав, потім обережно відкрив двері:

– Можна?..

– Вступіть!

Старшина виструнчився, відсалютував:

– Товариш майор! Дозвольте вступити.

– Кого ти нам привів?

– Політик з Ужгорода.

– З Ужгорода, – й бере мою справу. – Політик. – Хвилинку дивиться на мене й раптом переходить на українську мову. – Знаю Ужгород і Закарпаття. Верховинці гордий народ.

Зрадив, що чую рідну мову. Невже ж і тут буду мати «захисника»? Майор переглядає мою справу і усміхається:

– Судив військовий трибунал по статтям: зрадник батьківщини, масова антирадянська пропаганда й агітація, член антирадянської націоналістичної організації! Нічого собі! Ти не простий політик! – в голосі максимальна іронія.

Іронія майора пробудила в мені інстинктивне недовір'я, чуття, про яке говорив мені отець Миня. Старшина, мабуть, зрозумів дещо зі слів майора, подивився на мене розплющеними очима й обережно відійшов ближче до столу – не рекомендується стояти близько такого «бандита». Мені аж смішно стало. Майор без одного слова підписав моїм архангельським провідникам папір, що в'язня прийняв і помахом руки показав їм, що можуть іти – такі «прості» солдатики недостойні навіть прощального слова.

⁹² Откудова – звідкіля.

⁹³ «Красний уголок» – «Червоний куток».

⁹⁴ Оперуповноважений – оперуповноважений – призначений працівник від КГБ у кожному таборі.

– Товаришу старшина, проведіть пацана в «красний уголок», нехай відпочине з дороги, поки розберемось, що з ним і покличте до мене начальника КВЧ. – Старшина виконав наказ.

З дверей з написом КВЧ вийшов капітан і пішов до майора.

Приміщення червоного кутика у два рази більше за кабінет майора. Напроти дверей дві вікна. Під стінками кілька скринь та полиць з книгами, чотири столи, біля кожного по чотири стільці. На столах шахи, доміно. Йду до столу під вікном, з якого видно будинок школи, вправо частину фортечного укріплення. Сів, свої речі кладу на стіл. Центральне опалення гріє – знімаю верхній одяг – бушлат і куфайку, залишаюсь в тюремному полотняному піджаку. Слова майора «...поки розберемось, що з ним»... Жевріє надія, що не приймуть в колонію «такого небезпечного» політика, аж веселіше стало... Чи не краще залишитись, щоб уже не тормозитись по столипінах. Якщо не приймуть – повезуть назад в Ужгород по нову «путівку»? Дай Боже – зустрінусь з мамкою і сестричками... Краще нехай не везуть в Ужгород, бо мамка, побачивши мене знову в тюремних стінах, втратить і останню надію, що мене пустять на волю. Зміст протилежних думок створює в голові хаос... Повторно наївна юнацька фантазія: З цього «кінця світу» мала надія на втечу!..

Прошло з півгодини...

В читальню входить п'ять молодиків – «харківські типи», один старших, четверо в моєму віці, або ще молодші.

– Здрастуй, політик! – вітається за моїм міркуванням найстарший з них.

– Здрастуйте, – і встаю з-за столу.

– Сиди, сиди, – каже той же, – і ми сядемо.

Посідали за сусідні столи напроти мене. В голові майнула думка: «Хочуть забрати мої речі»... Була б велика шкода, коли б знову забрали від мене подароване в Ужгороді та у Львові убрання... Що, властиво, хочуть від мене?.. Розмова проходить московською мовою. Намагаюсь відповідати так само і я. Розпитують звідки я, що мені «пришили»...

Старший каже гонористо:

– Ми є активісти малолітньої колонії. Дальші на роботі у робочій зоні. Пропонуємо і тобі стати молодим активістом. Якщо станеш активним активістом, можуть скоріше пустити тебе на волю... Тобі тим більше необхідно активізуватись, бо ти політичний.

Поняття не маю, що ота активізація означає і, образно кажучи, «на якому дереві росте».

– Поясніть мені, як маю «активізуватись»?

– Дуже просто. Будеш без протестів підпорядковуватися начальству і нам, активістам колонії, а головне будеш співпрацювати з оперуповноваженим та з начальниками колонії і будеш подавати інформації начальству, чи хтось не планує втекти, чи не планує зробити саботаж у робочій зоні, чи не пошкодив навмисно соціалістичне майно і т. д.

– Якщо добре зрозумів, то маю стати сексотом?

– Не сексотом – активістом!

– Таким активістом не буду! – відповідаю категорично. – Ніколи на спів'язнів не буду доносити ані начальству, ані вашим активістам!

– Ми так і знали, що з тобою буде важка розмова, бо тебе твої політичні напарники вже вишколили... А ми все ж таки переконані, що домовимось по-доброму. – Встає і сідає на стілець напроти мене.

Помахом руки скинув зі столу мої речі на підлогу. Й оте вже нічого доброго не віщувало. Хочу встати, захопив руками за плечі і посадив. З єхидною усмішкою говорить:

– Сідай! Куди ти рвешся? Ну що, домовимося по-доброму, будеш активістом?

– Ні! Не буду! – згадав Харків, поради отця Миня, побратимів: «Хорони Боже, щоб ти погодився співпрацювати з начальством...», «не піддавайся...» – в середині наростає гнів...

– Не будеш? – і вліпив мені ляпаса.

– Чого мене б'єш?

– Будеш? – вдарив з другого боку.

Ані не знаю, де в мене взялась така лють, відвага й сила, буквально як божевільний встав зі стільця, з усієї сили перевернув на нього стіл, звалив на підлогу разом із стільцем, на якому сидів і притис столом.

– Братішки, допоможіть, він вб'є мене! – крикнув несамовито.

З-за столів, як саранча, накинулись на мене. Я ще встиг підняти стілець, на якому сидів перед тим і починаю бити, куди попало. На жаль, їх більше. Звалили на землю, б'ють руками, копають ногами, затулив обличчя руками, коліна підтягнув до грудей, щоб не копали в черево, верещу і прощаюся з життям.

Двері читальні розлетілись – на порозі три старші хлопці. Перший з них крикнув:

– Скільки разів ми вам вже казали, стерво⁹⁵, активізувати можете собі рівну «шпану», а не політичних!.. Хлопці, не прийшли ми запізно?.. Надіюсь, не покалічили нашого нового друга...

---

⁹⁵ Стерва – підла людина.

Почали по одному відтягати від мене активістів і провчати кулаками, викидаючи їх через двері. Той, що мене перший вдарив, вискакує з-під столу на ноги, витягає фінку і замахується на одного з моїх рятівників. Лежачи на підлозі, інстинктивно підставляю йому ногу, падає на підлогу. Хлопці накинулись на нього і відібрали ніж, б'ючи куди попало.

Зчинився такий гармидер, що в ту мить появились майор і капітан – начальник КВЧ.

– Що тут сталось? – ніби до того часу у сусідньому кабінеті нічого не чули.

– Гражданин майор, – каже один з моїх рятівників іронічно. – Дивіться, чим розмахуються ваші активісти! – і віддав ніж майору.

– То його ніж! – перекрикують один одного активісти. – Гражданин начальник, політики хочуть нас позабивати!

Слово «політики» примусило мене подивитись в той бік, але мої захисники вже підійшли до мене й обережно підняли й посадили на стілець.

– Гражданин майор, ви не чули, що тут роблять ваші активісти? – звертається до майора той, хто перший появився у дверях. – Треба покликати лікаря. Хлопець цілий в крові.

Чи страх з наслідків, чи категоричний тон моїх рятівників подіяв!

– Покличте лікаря! – звернувся майор до начальника КВЧ.

Лікарка появилася миттю. Оглянула і попросила моїх захисників допомогти мені пройти в її кабінет. Хлопці взяли попід руки й обережно повели в кабінет лікаря, який був зразу за канцелярією оперуповноваженого, заступника начальника.

– Поможіть мені зняти з хлопця піджачок і сорочку...

– Можеш стояти без підтримки? – запитують.

– Попробую...

– Прикидається, – обізвався майор з порога.

– Товаришу майор, ви ж бачите, що хлопець ввесь в крові, – докірливо каже лікарка, – голова розбита, з носа кров тече... Хлопці, допоможіть йому помитись... і покладіть його на тапчан...

Помогли роздягнутись. Якимось з бідою помився. З їхньою допомогою лягаю на тапчан. З носа і з голови кров не перестає текти.

– Один з вас залишіться помагати мені, а ви почекайте за дверима. – Двоє моїх рятівників вийшли за двері.

Майор і начальник КВЧ залишилися, стежачи за кожним рухом лікарки, яка намагалась обережно впхати тампони у мій ніс, потім дезинфекційним розчином почала обережно змивати кров навколо рани на голові.

– Зараз перестане текти кров і з носа, і з рани на голові. Руки й ноги, здається, цілі. Де тебе найбільше болить?

– Болить і черево, і хребет, але найбільше в грудях, якось дихати важко.

Почала руками обстежувати черево – я аж йойкнув, груди – ще більша біль.

– Товаришу майор, треба хлопця повезти за зону в санчастину на рентген.

– Доктор, не видумуйте. Для цього треба машину, конвой!

В дверях появився дальший офіцер в ранзі майора.

– Що тут діється? Що сталося?

Оперуповноважений без точної відповіді каже приходящому:

– Товариш начальник, доктор просить повезти пацана на рентген. Я думаю, що не треба. Полежить тут у шпиталю і видужає.

Начальник запитав лікарку, чи дійсно потрібний рентген.

– Боюсь, щоб не було внутрішнє поранення, зломлені ребра, або якісь інші травми.

– Ви думаєте, так легко повезти в санчастину за зону? – питає оперуповноважений.

– Вирішуйте. Якщо ні, то я не беру на себе відповідальність!

– каже лікарка строго. – У випадку чого, ви будете відповідати перед вищим начальством!

– Товариш майор, забезпечити перевіз пацана з лікаркою на рентген! – велить начальник колонії. – Коли б настали якісь ускладнення, то знаєш, що нас чекає?

– Добре, – процідив заступник крізь зуби.

Мабуть, усвідомив, що активісти на цей раз переборщили, через що можуть бути чималі неприємності. Начальство відійшло. Лікарка звернулась до мого рятівника:

– Поклич хлопців. Принесіть його речі з бібліотеки і допоможіть йому одягнутись. Дуже обережно, здається, що має поламані ребра, а то дуже болить.

– Попробую сам одягнутись. – В думках: «Ще цього мені бракувало». – А як довго гояться поламані ребра?

– Полежиш отут в секції тиждень-два і буде все добре. Ти молодий – кісточки швидше зростаються.

– Я Йосип Чернов, – подає мені руку один з моїх рятівників, – а ото мої друзі естонці Лео і Йоган. Ми всі три, як і ти – політичні. Шкода, що ми довідались трохи пізно, що в зону привезли малолітку-політика. Поки ми прийшли рятувати тебе, то «шпана» вже зробила свою справу. Велике щастя, що ми всі були в таборі, а не в робочій зоні.

– І так вам дякую, могло бути гірше, – кажу з великим намаганням. Рот і обличчя вже настільки спухли, що ані говорити не можу.

– Я візьму твої речі до себе в бібліотеку. Залишу тобі тільки все необхідне...

Лікарка подивилась на хлопців – в очах подяка, без сумніву явний показник характерної людини.

* * *

Лікарка мала правду. Рентген встановив – дві ребра надломлені. Внутрішньої кровотечі нема, тільки поверхові поранення. Укріпили груди бинтом, заліпили рану на голові і привезли назад в ту секцію, де мене «активізували», у шпиталь. Лікарка призначила одне з десяти ліжок в куточку, подальше від інших хворих. Ще в той самий вечір Йосип, Лео та Йоган прийшли відвідати мене й принесли мені чай і кусник чорного хліба з дрібною рибкою, подібною до сардин. За чай був вдячний, але хліб і рибу віддав назад, бо через опухлий, болячий рот і так не міг нічого їсти. Хлопці були цікаві звідки я, і за що мене судили. Важко було відповідати. Один з естонців зауважив: «Він нам розповість все тоді, як не буде мати опухлий рот». Ще хвилинку побули біля мене, попросили чемно медсестру, яка служила вночі, щоб доглянула на мене й пішли. Дивився, як відходять і в думках дякував Богу, що врятували мене можливо й від смерті.

* * *

У шпиталю, разом з лікаркою, працювали і три медсестри, котрі поперемінно чергували вдень і вночі. Всі три відносились до хворих, зокрема до мене, дуже гарно. Лікарка опікувалась мною, як власним сином. До сьогодні не зрозумів чому – мабуть, її фах лікаря, або взагалі її людяність? Під час робочого дня кілька разів підходила до мого ліжка й розпитувала про стан здоров'я, тихенько, щоб решта хворих не чула, і про моїх найближчих вдома. Часто зварила мені чай. Кілька разів принесла з дому і щось доброго, що я мусив з'їсти у неї в кабінеті, щоб ніхто не бачив. Я їй щиро дякував, але просив, щоб чай не приносила мені до ліжка, бо решта хворим це не до вподоби, ще можуть накликати на неї якусь біду. Про лікарку висловлювалися дуже гарно і мої три друзі.

Мої рятівники приходили часто до мене на відвідини. Пообіцяли захищати від кримінальної швали⁹⁶ і допомагати. Не таїлися тим, що поважають мене за те, що витримав побої і не зломив мене та

---

⁹⁶ Кримінальна шваль – найгірші кримінальні елементи.

не примусили дати згоду бути донощиком. Розповіли один одному про наші «страсні долі». Естонці працювали в робочій зоні у корабельно-будівельному цеху. Йосип вдень працював в бухгалтерії табору, а ввечері у шкільній бібліотеці. Приносив мені різні книги – пригодницькі романи Марка Твейна, Жюль Верна та інших класиків: М. Гоголя, І. Гончарова, Гі де Мопассана. Один раз навіть зробив мені докір, щоб я так багато не читав, зокрема ввечері, бо світло в секції слабе і можу пошкодити очі, але не забув і похвалити, що люблю читати: «Читанням книг здобуваєш багато інформацій і поширюєш свій кругозір». Моя відповідь була: «Вже вдома любив читати, а тут мушу читати, щоб не думати, що мене чекає, як там мамка з сестрами... Читанням заглушую свої переживання і на якусь хвилину відганяю від себе чорні думки...».

Дійсно, коли переставав читати, зразу появлялись різні, переважно сумні спогади про найближчих, тата і сестру в чужині, про Ужгород, Юдіту, співкласників, приятелів... А найбільше переживав через те, що після вилікування попаду між отих «активістів», будуть знущатися наді мною. Відчував панічний страх з дальшої подібної зустрічі, як у Харкові та в «червоному куточку» малолітньої колонії. Поруч зі страхом появлялась і ненависть та охота немилосердно помститись за вчинені кривди.

Задумувався і над способом моєї «активізації»... Дійшов до висновку – головними організаторами тієї справи були оперуповноважений майор, заступник начальника, разом з капітаном, начальником КВЧ. Моє підозрівання згодом ствердив і Йосип. Охарактеризував майора як хитрого, дволичного й підступного «хохла»⁹⁷, який не таїться тим, що не вбивці, гвалтівники й інша шпана, але політичні в'язні для нього найбільші фашисти-бандити. Він і начальник КВЧ великі приятелі. На відміну від них, начальник колонії має толерантніший підхід до політичних.

– Ти, Леонтине, не гнівайся на мене, що так негативно характеризую твого земляка – правди ніде не дінеш. Між кожним народом знайдуться і падлюки⁹⁸...

Йосип походив зі Смоленська – начитаний, інтелігентний хлопець. Його батька, лікаря – у 1945 році відсудили на десять років за те, що під час окупації, як головний лікар шпиталю, дозволив прийняти у шпиталь і лікувати важкопораненого німецького офіцера-фронтовика. На суді захищався тим, що виконував тільки свій обов'язок лікаря, що, крім отого одного німця, врятував життя десяткам ра-

⁹⁷ Хохол – «хохлами» прозивають москалі українців.

⁹⁸ Падлюки – так називали стукачів і всіх підлих людей.

дянських ранених воїнів та офіцерів – не допомогло! Дванадцятилітній Йосип важко переживав ув'язнення свого батька та переслідування мами й, наперекір попередженням своєї мами, у 1947 році не витримав і директору школи сказав, що судді й прокурор, котрі засудили його батька – є нелюди. Нагорода – десять років за антирадянську пропаганду. Мама написала апеляцію до вищих інстанцій – знизили йому реченець на половину. Залишилось відбутися вже тільки не цілих два роки. Уже тішиться, що поїде у Смоленськ до мами, бо вона залишилась сама-самісінька... Надіється, що за таку «невеличку» політичну провину дозволять йому повернутись до мами, не приречуть на висилку...

– Про батька ані я, ані мама нічого не знаємо, де він є і чи взагалі ще живе... – закінчив свою розповідь з великим сумом Йосип. – Остання вісточка від нього надійшла рік тому десь аж з Колими⁹⁹...

– А мого тата, священика, відсудили в Чехословаччині, старша сестра залишилася у чужих людей, мамка з двома малими сестрами в Ужгороді... А я... – далі стисло горло з жалю, більше ані слова не міг сказати...

– У вашої сім'ї ще гірше, як у нас...

* * *

Наших побратимів-естонців судили у 1949 році. Дістали по двадцять п'ять років. Їхня «провина» була подібна до моєї. Були членами студентської організації, яка виступала проти московської викладавчої мови у системі шкільництва – від основних шкіл аж по університети, та розповсюджували антирадянські листівки. Для естонських приятелів було характерним, що ніколи багато не наговорили.

Мої приятелі засмутили мене інформацією, що через кілька місяців всім трьом сповниться вісімнадцять років, а це означало повноліття і відхід у табори дорослих. Всі троє жили в одному бараку, навіть в одній секції. Йосип пообіцяв, що зробить все, аби й мене, після вилікування, поселили в їхній барак.

Отримав від хлопців основні інформації про режим у труднолонії. Всі малолітки зобов'язані працювати на зміни по п'ять годин в день – один тиждень до обіду, другий після обіду, чи на роботах в ареалі колонії, чи в робочій зоні, яка розташована за фортечними мурами. Робочий час до обіду з год. 6.00 до 11.00, після обіду – з 13.00 до 18.00. Ті, які йдуть на роботу вранці – після обіду вчаться, і навпаки. Навчання триває 5 годин – вранці з 6.00 до 11.00, а після обіду

---

⁹⁹ Колима – територія найстрогіших концтаборів.

з 13.00 до 18.00 і є обов'язковим для всіх, за винятком тих, які вже до приїзду в колонію, або вже в колонії закінчили основну семирічну школу. Ця категорія в'язнів вже замість п'ять годин працювала повних вісім. До цієї категорії належали й мої побратими Йосип та два естонці.

Далі довідався, що на півострові два табори: малолітня колонія з восьми житловими бараками, в кожному по дві секції, в яких поселено приблизно по двадцять п'ять осіб, тобто разом близько чотирьохсот малоліток – точну кількість має право знати виключно тільки начальство табору! Політичних в'язнів у колонії дванадцять, враховуючи зараз вже й мене наймолодшого – всі інші вже доходять до повноліття. З дванадцяти політичних тільки п'ятеро поводяться як політичні – мої три охоронці та ще два з Кавказу, з Чеченії, які строго дотримують закони мусульманської віри і з ніким ближче не товаришують. Решта політичних злилася з кримінальним середовищем – тобто зовсім не поводяться, як політичні. Важко навіть зрозуміти, за що дістали політичні статті. Крім політичних у колонії переважають дрібні злодійчуки, засуджені за всякі більші чи менші крадіжки, члени організованих грабіжницьких банд, є і кілька гвалтівників. Знайдеться і з десятків рецидивістів – засуджених кілька разів за всякі кримінальні провини, навіть за вбивства. Є і такі, які можуть похвалитися кількома прізвищами й різними датами народження, використовуючи ці атрибути для конспірації під час кримінальних вчинків на свободі та після засудження потрапити в малолітню колонію і користатись пільгами малолітки. Контингент надміру різноманітний! В другому концентраційному таборі для дорослих близько триста п'ятдесят в'язнів – переважають політичні.

Для кожного бараку в малолітній колонії призначений вільнонайманий працівник – «педагог», ніби в ролі вихователя, підлеглий прямо начальнику колонії та оперуповноваженому. В колонії працюють й інші вільнонаймані на різних посадах в адміністрації, котрі відносяться по різному до малолітніх в'язнів, зокрема до політичних. Переважають такі, які з презирством, навіть з ненавистю дивляться на політичних. Але є і такі, які співчують і відсуджують кримінальників. До таких належали лікарка і медсестри, директор школи, та близький знайомий директора школи ще з фронтових часів, дядя Софрон, колишній фронтовик-інвалід без лівої ноги нижче коліна, який мав провадити вправи на уроках фізкультури, котрі були в навчальному плані тільки як добровільний предмет. Кому хотілося після важкої роботи в робочій зоні ще вправляти у фізкультурному залі? Уроки фізкультури просто не були. Дядя Софрон доглядав за

порядком у фізкультурному залі. Опікувався спортивним приладдям і спортивним ареалом поза межами табору, на якому для малоліток щонеділі проходили змагання у футболі, баскетболі чи волейболі, а протягом тижня ареал служив жителям посьолка. Фізкультурний зал і бібліотека утворювали один комплекс, побудований за школою і сполучений коридором з будинком школи. Бібліотека мала вхід і знадвору. Між фізкультурним залом і бібліотекою була невеличка майстерня, призначена для ремонту обладнання школи.

Дядя Софрон, людина старшого віку, маломовна, обдарована природнім авторитетом, а на табірні умови незвично характерна. Всі мої друзі висловлювались дуже гарно про дядю Софрона, який без всяких застережень віддавав у неділю Йосипу, естонцям та чеченцям ключі від фізкультурного залу, коли він мав вихідний день, щоб могли пограти у волейбол чи баскетбол зі своїми «перевіреними» неполітичними друзями, однак з зауваженням – не пускати у зал кримінальну шваль. Про дядю Софрона гарно висловлювався і мій напарник Йосип:

– Він один є найчастішим відвідувачем бібліотеки, бо, за його словами, в посьолку бібліотека немає ані чвертини таких цікавих книг, які є в колонії. І завзятий рибалка. Має свій невеличкий моторний човен, на покупку якого щадив гроші багато-багато років.

Далі мої друзі попередили мене, щоб я ніколи не братався з кримінальниками, бо вони вміють дуже хитро обманути і використати наївних малоліток у свою користь.

– Будуть тебе наговорювати грати з ними в карти – ані не пробуй! Переважна більшість з них грає нечесно. Можеш програти все, навіть і життя. Стаються і випадки, коли молоді хлопці програються в карти і, щоб зберегти голе життя, змушені сексуально обслуговувати кримінальних ватажків.

Попередньо вже дійшли до мене такі чутки, але і так з чималим недовір'ям дивився на моїх друзів. Мусили детальніше пояснити мені в чому справа.

Два з половиною тижнів у шпиталі збігло як вода. Оперуповноважений весь час ретельно слідкував за станом мого здоров'я. Нарешті ребра загоїлися, але сліди по синяках ще зовсім не зникли. Лікарка ще хотіла залишити довше в шпиталі. Майор, більший фахівець від неї, вирішив, що я вже здоровий і наказав виписати мене зі шпиталю. Покликав до себе у кабінет.

– Ти швидко видужав. Міцний верховинський легінь! Я вже вибрав для тебе відповідну роботу. Сьогодні зі складу отримаєш робочий одяг і ще один новий, щоб мав в чому ходити в школу, а завтра

після сніданку, разом з іншими, підеш у робочу зону і зголосишся у начальника лісопилки.

* * *

Йосип дотримав слово – поселили в барак № 4, в ту саму секцію, де жили мої приятелі. Ввечері темою нашої розмови між іншим було й те, яку роботу буду виконувати на лісопилці. Попередили, що там робота дуже важка і підозрівають, що оперуповноважений навмисно поставив мене на таку важку роботу, з наміром фізично виснажити, щоб захворів і поступово «відійшов у небуття». Прийшли до висновку, що наразі не можуть нічого зробити. Йосип пообіцяв принагідно звернутися до начальника колонії, щоб мене перевели на іншу роботу, оскільки той часто заходив у бухгалтерію і хвалив Йосипа за його роботу і чемну поведінку. Наші друзі естонці сумнівались в тому, щоб начальник поступав проти рішень майора-чекіста, бо оперуповноважені, призначені прямо з центру МВС у всіх таборах були малими «богами», від них залежала доля не тільки в'язнів, але й керівництва концентраційних таборів.

Важко було вранці о пів на п'ять вставати. В шпиталі я міг спати, скільки хотів. На сніданок пішли разом з естонцями, які в тому тижні працювали в ранішній зміні. Допомогли мені зорієнтуватись в їдальні. Мусив підписати «бумажку»¹⁰⁰, що отримав алюмінієву ложку, – соціалістичний маєток, – яку при від'їзді з колонії мушу повернути. Сніданок був ситніший, ніж у в'язницях – гороховий суп, 250 грам білого хліба, кусок оселедця і ніби посолоджений чай.

Без двадцяти хвилин шоста година. На головній вулиці зосереджено в чотирьох колонах приблизно двісті «роботяг» для розводу на роботу в робочій зоні, для побудови «світлого майбуття» людства. Колони дешевої робочої сили, по п'ять в одному ряді, через ворота колонії виходять на вулицю і, поміж озброєною лінією військових, йдуть через дорогу та міст понад ровом і проходять брамою в робочу зону. Робоча зона з трьох сторін від суші була обгороджена укріпленням колишньої фортеці з високим глиняним насипом-валом – шириною в кілька метрів – старожили називали укріплення Петропавловська кріпость. З внутрішньої сторони валу на віддалі 50-70 метрів сторожові вишки. Четверта, північно-західна сторона, впиралась у широку, того часу уже замерзлу затоку чи то Білого моря, чи Північної Двіни, в якій було кілька катерів закованих льодом, котрі я бачив з вантажної автомашини, якою мене привозили в колонію.

---

¹⁰⁰ Бумажка – квитанція.

В робочій зоні, в старих середньовічних будинках, були розміщені робочі цехи, котрі виробляли різні компоненти для побудови човнів-катерів. Були й новопобудовані дерев'яні корпуси, з яких найбільшим був якраз корабельно-будівельний цех над затокою Північної Двіни. На березі затоки було і моє нове робоче місце – лісопилка.

Майстер на лісопилці привітав мене і зміряв дивним поглядом, мовляв, що отой «дітвак» хоче у мене робити?

– Тебе хто послав на лісопилку?

Покрутив головою. Наказ начальства є незмінним наказом. Пояснив основний робочий процес, подав інструкції, як треба поводитись під час роботи, щоб не дійшло до якогось скалічення, познайомив з моїми співпрацівниками.

– Маєте нового роботягу, поясніть йому, що і як має робити. При зміні робочих місць залишайте його при відбиранні розпиляних дощок. Витягування колод, мабуть, для пацана важка робота.

Семеро дорослих в'язнів середнього віку привітали мене для мене абсолютно незрозумілим способом:

– Хлопчику, ти той самий політик, що не хотів активізуватись? – запитав чистою українською мовою високий, міцної тілесної конструкції роботяга. Дивлюся на нього й не знаю, що казати. Звідки їм відомо про той випадок? Та ще й запитує українською мовою!

Виявилось, що поголосок про «активізацію» пацана-політика з України дійшов і в зону дорослих – шило в мішку не втаїш. Поки майстер провадив мій вишкіл нового роботяги, один з моїх приятелів естонців вспів прибігти на лісопилку й попередити моїх співпрацівників про моє призначення на роботу в їхню бригаду.

– Вітай між своїми. Познайомлю тебе з хлопцями з нашої бригади. З тобою нас з України уже буде четверо, – і подав руку на привітання. – Я є Федір Дорожкевич з Тернопільщини. Мене можеш величати по нашому – вуйку Федоре, так само вуйка Василя Филиповича з Волині та Петра Савченка з Чернігівщини. Дальші два хлопці з Кавказу, один з Литви, а восьмий з Німеччини. Всі ми політичні. Кримінальників у нашу бригаду не призначають через важку роботу – це привілей виключно для політичних.

– Я з Ужгороду, Леонтин Довгович, але у львівській тюрмі хлопці перехрестили мене на Левка.

– У нас в Галичині, але й на Україні, оте ім'я досить поширене. Будемо тебе величати по галичанському. Один з нашої бригади захворів, і до нас мали призначити нового працівника. І призначили, шлях би їх трафив! – плюнув спересердя Федір. – Шмирота навмисно так поступає, щоб фізично зліквідувати неблагонадійних політиків... Ні-

чого не вдієш – вони тут, далеко від центру, всемогучі пани над долею людей... За хвилинку включають пилу, мусимо підготуватись до роботи. Тобі скільки років, дитино?

– П'ятнадцять...

– П'ятнадцять! І ти вже політичний? – здивовано каже Петро з Чернігівщини.

– Петре, в Західній Україні зустрінеш і молодших «політиків» – борців за волю! – пояснює Василь з Волині з усмішкою.

Робота нашої бригади полягала в тому, що група з чотирьох роботяг поперемінно притягала вручну великими залізними гаками грубі, чотири аж шість метрів довгі соснові колоди на два конвеєри, котрі посували їх до електричних пил для розпиляння на дошки, балки тощо. Четверо з другого боку відбирали порізаний матеріал і складали у кшталти.

З оглядом на мій вік і фізичні можливості, вирішили залишати мене весь час при відбиранні розпиляних дощок.

І так з години на годину з мене зробили роботягу на лісопилці, а з Леонтина, Леоніда – Левка. Не таївся тим, що нове ім'я мені вподобалося і я в подальших роках прийняв його за своє.

* * *

Робота важка. Відбирати й складати в кшталти грубі сирі дошки чотири аж шість метрової довжини вимагає чимало фізичних сил. Хоч я з дев'яти років привик до всяких робіт вдома на господарці, чи протягом трьох літніх вакацій на заробітках у господарів у селі Малі Слеменці і ніколи не боявся роботи. Не можу, однак, зрозуміти, чому з дня на день слабшаю. Яка причина – чи довгим побутом у в'язницях, чи якась хвороба – буквально не в силі виконувати призначену роботу, а бригада мусить виконати норму, бо в протилежному випадку хлопці отримують знижену денну пайку хліба. Вуйко Федір, Василь, Петро й інші намагаються всякими способами полегшити моє приречення, працюють і за мене. Мені стидно, та ще й юнацька гордість – прикладаю максимальних зусиль, намагаюсь, скільки вистачає сил, допомагати напарникам, щоб не мусили робити ще й за мене. І так, після п'яти годин робочого часу, призначеного для малолітки, мої друзі залишаються самі в сімох працювати ще на три години довше – повних вісім годин, поки надійде післяобідня зміна.

Попрацював тиждень – похудів, втрачаю сили. Мої співпрацівники радять звернутись до адміністрації колонії, щоб призначили на легшу роботу, з зауваженням, що малоліткам не мають право приділяти таку важку роботу. Проте, хіба тут доб'єшся якого-небудь пра-

ва? В крайньому випадку спробувати відмовитись виходити на цю роботу. Запитали, чи витримаю, бо за відмову певно посадять у карцер, хоч на це, у випадку малолітки, також не мають право, але тут на півночі начальство не боїться нікого – Москва далеко. До обставин в концентраційних таборах можна застосувати повністю оригінальне тюремне прислів'я: «Закон – тайга, прокурор – ведмідь». Приходять до висновку, що «кум»¹⁰¹ – мене дав на таку роботу, щоб якнайшвидше звести зі світу неслухняного політичного «бандита». Охарактеризували оперуповноваженого: «То, Левку, в концентраційних таборах найбільш впливова особа, як «малий Сталін». Він керує всіма, переводить чистки, ув'язнення в «БУРі»¹⁰², посилає в карцер. Має виключне право послати в центральну в'язницю терміном до шести місяців, навіть пропонувати судові виносити кару смерті. Його в таборі всі бояться».

* * *

По дорозі з роботи у житлову зону мої внутрішні відчуття і психічний стан нікому не бажаю. Знову, як фільмова стрічка – мамка, сестри, мої митарства, важка робота... Одна єдина розрада – і тут Бог дарував зустріти кілька шляхетних людей, як і попередньо...

Кожний день після обіду на уроках в шостому класі часто задрімав. Хоч в Ужгороді мене ув'язнили як учня сьомого класу, в малолітній колонії посадили в шостий клас, мовляв, на Україні навчання є на нижчому рівні – у московських школах у сьомому класі не оволодів би навчальну програму!

Після вечері сказав моїм приятелям, що вранці відмовлюсь вийти на роботу на лісопилку. Цілий вечір обговорювали аргументи за і проти та обмірковували, які наслідки і яке покарання може принести моє рішення.

– Посадять у карцер, можливо й на десять днів! – зауважив Йосип з певним страхом.

– Краще в карцер, ніж на оту важку роботу – там дорослі ледве встигають виконати норму. В мене вже нема сил...

Вранці, після сніданку, відмовляюсь виходити на роботу. Ведуть до мого «старого знайомого» оперуповноваженого майора. Проходимо попри уже знайомих дверях – туалет, «червоний кутик»... Згадав «активізацію» і мороз поза спиною пробіг. Дивлюсь вліво – моє ліжко вільне. Ой, як добре було на тому ліжку...

¹⁰¹ «Кум», «зубний лікар» – так називали в'язні оперуповноважених – офіцерів-працівників КГБ, наявних у кожному концтаборі.

¹⁰² «БУР» – ізолятор-в'язниця для порушників табірної режиму.

- В чому справа?
  - Товариш майор, пацан відмовився виходити на роботу, – повідомляє мій провідник.
  - Яка причина?
  - Слабий, не маю сил, – кажу тихо.
  - А ти думав, що будемо здарма кормити? Відвести у робочу зону на лісопилку!
  - На ту роботу не піду! Прошу призначити для мене іншу роботу, – відповідаю вже відважніше. Починає вже й мене брати злість.
  - Малоліток не маєте право призначати на таку важку роботу!
  - Не підеш на призначену роботу? Саботувати задумав? Радянські закони саботажників строго карають. Десять суток карцеру!
  - За законами малолітку не можна карати карцером, – попереджую.
  - В моїй колонії закон – це я. В карцер на десять суток!
- Протягом кількох годин в ужгородському карцері багато досвіду не набрався, але в малолітній колонії півострова Конвеєр посмакував побут у карцері досита.

* * *

Бур був у робочій зоні і служив для дорослих і для малоліток. П'ять камер карцеру без вікон, розміром 3х2 метри, були вириті у фортечному насипі-мурі. Перед дверима довгий коридор для наглядів. В коридорі відібрали бушлат, куфайку – залишили тільки полотняні штани та френчик і зі словами «добро пожаловать» закрили за мною двері камери, три стіни й склепіння якої обмуровані каменем. Четверта стіна з вхідними дверима в коридор вимурувана з цегли, без штукатурки.

Камера нагадала мені пивницю в нашому селі Лінцях, повну всяких делікатес: вуджену ковбасу, шинку, солонину, смачні яблука, бочки з різними сортами вина, аж слина на язик набігає... Пробудження зі сну було дуже цікавим... Мої фантастичні видіння перетворилися в просту собі камеру, обладнану дуже раціонально. Замість делікатес – тапчан вилитий з суцільного бетону, на якому прикріплені грубі смерекові дошки, навіть з-підвищенням під головою, щоправда, без будь-якої ковдри чи навіть ганчірки і, само собою, невеличка «параша» – нічого собі комфорт! Вибачаюсь, забув – над дверима ще й «вічне світло Ілліча». В камері сиро і не на жарт холодно. Відкриваються двері. Наглядач похилого віку, уже, мабуть, на пенсії, наказує одягнути бушлат. В коридорі дає мені дві відра і веде на двір у якусь шопу.

- Набери дров, розкладеш вогонь у двох грубках, бо змерзнеш

і ти, і я. У карцері вже давно ніхто не був – мені також холодно. Не хочу захворіти.

Придумали хитромудро, як в Архангельську. Отоплювання камер з коридору. Біля дверей кожної камери забудована в стіну чавунна грубка. Зсередини камери грубка обмурована цеглою, яка має ogrівати камеру. Запалюю вогонь у двох чавунних грубках – в мою камеру та на коридорі для наглядців. Намагаюсь робити враження, що не хоче горіти, щоб довше побути на коридорі і трохи зігрітись від грубок, які від першого полум'я почали через залізні дверцята випромінювати тепло. Вертаю в камеру з надією, що хоч трохи потепліє і в моїй кам'яниці. Приблизно в обідню пору відкривається кормушка:

– Бери денний пайок. – Наглядач подає мені кусник чорного хліба, горнятко кип'ятку і миску якогось супу – солена водичка, в якій плаває кілька листочків капусти.

– Більше нічого? – питаю здивовано.

– Ще що би ти не хотів? Дякуй, що маєш кожний день теплу «баланду»¹⁰³.

Пояснив мені, що за харчовими нормами денний пайок у карцері для дорослих становить 200 грам чорного хліба, 250 грам кип'ятку і кожний третій день тарілка «баланди». Але малолітки мають певні «привілеї» – кожний день 250 грам хліба, 250 грам кип'ятку і тарілка «баланди»...

Тепла «баланда» і кип'яток трохи зігріли. Віддав тарілку й горнятко і з усмішкою, хоч зовсім не до сміху, згадав московську приповідку, яку чув колись ще у п'ятому класі: «После вкусного обеда, по закону Архимеда – положено поспать»¹⁰⁴. Після такого «доброго обіду» і я вирішив трохи відпочити. Холодні дошки тапчана муляють, але хіба «сталінський курортник» не привик до всяких умов? Заснув. Спав довго, чи одну мить, не знаю – відкрились двері і наглядач попереджає строгим голосом:

– Пацан, через день спати не положено!

– А лежати?

– Ані лежати. Сидіти, ходити – скільки хочеш.

Намагаюсь встати – ціле тіло від холоду закостеніло. Задубілі ноги ледве тримають. Кінець кінцем ще мушу дякувати сторожеві,

¹⁰³ «Баланда» – рідка поливка-суп з вівса, або пшона з риб'ячими кістками, або капуста-суп, в якому час від часу плавало кілька кусків картоплі, чи нарізаних капустяних листків.

¹⁰⁴ «После вкусного обеда, по закону Архимеда – положено поспать» (московська приповідка) – «Після смачного обіда, по закону Архимеда – належить поспати».

що не дозволив мені довше поспати, бо міг замерзнути. Нічого собі, фахівці у своєму ремеслі, не дозволять замерзнути бідному в'язневі. Щоб трохи зігрітись, починаю швидко ходити, наскільки дозволяє довжина камери і стерпнуті ноги. Підійшов до стіни, котру ogrіває грубка з коридору – ледве-ледве гріє.

– Бачу, тобі холодно, – каже наглядач. – Ходи, бери бушлат і відра, принесеш ще дров, бо і мені холодно. На дворі тріскучий мороз.

– Та ж ви одягнені в кожуху... А я що маю на собі?.. Хоч би бушлат повернули...

– Кожному по заслугі.

Приніс дрова і, нічого не питаючи, підійшов до «моєї» грубки і наклав до неї майже ціле відро полін. Так само і з другого відра наклав до грубки наглядачів.

– А-а, пацан, так не можна! Ми маємо встановлені норми, скільки дров можна спалити!

– І вам буде тепліше...

– Прийде начальник і накриє мене матюками!

Час лізе слимаком. Поняття не маю, скільки годин. Від мого гріха з дровами стінка за грубкою стала теплішою, вперся у неї плечима трохи зігрітись. Клацнув замок, наглядач подає через двері матрац з пилонинням і стару-стару тоненьку ковдру, мабуть, ще з доби «царя Гороха».

– Підеш принести ще дров на ніч і можеш лягати спати.

– А скільки годин?

– Не знаю. Годинника не маю, але прийшов товариш на зміну, то може бути десята година вечора.

На коридорі старший дядько-наглядач, виглядає добросердечно. Під його наглядом йду на двір по дрова. Приніс повнісінькі відра дров і хотів прикладати у грубки.

– Я сам, – каже новий наглядач. – І так цілу ніч не маю іншої роботи, хіба газету читати.

Наповнений пилонинням тонкий матрац поклав на тапчан – ніби його й не було.

Роздягаюсь до спідньої білизни, накрився тоненькою, як павутиння, ковдрою, поверх якої розстелив штани й піджак за інструкціями отця Миня, і досить швидко заснув. Чи під впливом нового середовища, чи від дуже «м'якого» ліжка – вночі часто прокидався. Заснув трохи краще над ранком. Сон перервав наглядач:

– Шоста година, вставай і віддай матрац і одіяло. Такий закон. Винесеш в туалет парашу, помиєшся і виконаєш потребу, бо до другого ранку на туалет не дозволено ходити. – І додав:

– Я цілу ніч утримував вогонь у грубках, щоб нам не було холодно.

Насправді у камері було трохи тепліше, ніж попередній день, вже навіть пари з уст не видно.

Дні в карцері, як близнюки – подібні один до одного – не розрізняш. Стільки розради, що йду на двір по дрова. З кожним днем стаю голоднішим, з кожним днем настрої гіршає. Хоч би дали якусь книгу читати... Перші дні ще сяк-так. Дальші насичені песимістичними думками, в яких клубочаться всякі нісенітниці... Можна збожеволіти! «Ні, мушу витримати! На злість моїм тиранам. Не будуть тішитися, що вдалося їм зломити мене»!

Трохи скоріше минають нудні хвилини, коли в службі старенький наглядач, якого я назвав «сторож-газета», бо весь час читав газети, образно кажучи, від першої літери до останньої, і котрий під час мого перебування в карцері дав і мені час від часу читати газету та інколи перекинувся зі мною словом-двома – звідки я, за що мене судили як політика, за його міркуванням – ворога радянського народу... Намагався «перевиховувати» мене, звертаючи мою увагу на статті про величезні успіхи у фабриках, в колгоспах, про прекрасне життя радянських людей... Ніби я на власній шкірі не пережив отой «рай» на землі.

– Смотри, яких роботяг маємо ми у нашій державі... Яка багата наша країна... Всі мають роботу, жебраків нема, як в Америці, або в інших капіталістичних державах. – Дає мені газету і показує статтю з коментарем: – Прочитай, що пишуть про бідного багатодітного роботягу без роботи, який уже кілька місяців їздить власною автомашиною і шукає собі роботу, щоб його дітки не голодували.

Прочитав статтю і довідаюся, що і тато, і найстарший син уже довгий час безробітні і їздять по різних містах власними автомашинами, шукаючи собі яку-таку роботу... Вже-вже був би почав співчувати з ними і я, коли б не усвідомив – якщо обидва можуть їздити на власних автомашинах, шукаючи роботу, то, мабуть, не дуже голодують. Аж смішно стало. Віддаю газету наглядачу з усмішкою:

– Ви звернули увагу на те, що і тато і син їздять власними автомашинами? Якби не мали що дати дітям їсти, то продали би автомашини. Яка ваша думка?..

Бере газету, дивиться на мене не розуміючи, про що я говорю.

З газет я, між іншим, довідався і те, що в Хельсінкі проходить олімпіада – старий наглядач з захопленням і з великою гордістю звертає мою увагу на величезні успіхи радянських спортсменів на олімпіаді... Зі змісту цілої газети дійсно вартувало прочитати хіба статті про олімпіаду.

Другого дня у нічну зміну прийшов знову мій «сторож-газета» і з новим номером газети. Пішли разом по дрова. Іншим разом балакучий – зараз мовчить, якийсь задуманий... наклав дров у грубки. Відкриває кормушку, довго дивиться на мене:

– Пацан, ти на свій вік уже й не такий дурний. Маєш правду, звідки вони беруть гроші на керосин, щоб їздити цілими місяцями, шукаючи роботу? – І закрив кормушку.

* * *

Десятого дня ведуть до заступника начальника.

– Відпочив у карцері, набрався сил? Завтра підеш на роботу, на лісопилку!

– На лісопилку не піду!

– Ще мало було для тебе десять суток карцеру? Раджу тобі йти на призначену роботу. Поняв?

– Ні, не піду! – відповів категорично. Сам не знаю, звідки взялось у мене стільки відчайдушності.

– Завзятий політичний бандит. Дальших десять суток!

Процес короткий і ясний!

Чотирнадцятого дня побуту в карцері починають приступи сухого кашлю, який з кожним дальшим днем сильнішає. Шістнадцятого дня погано, важко дихаю. Не знаю, чи від сирого й холодного середовища, чи від нервового напруження, починаю спочатку трохи, але дедалі більше й більше трясись, як в лихоманці. Стукаю у двері.

– Мені погано, трясє мене і не знаю від чого. Висока температура, чи що?

Чергує найстарший наглядач – «сторож-газета».

– А не видумуєш? Таких ми вже тут мали.

– Відкрийте двері і переконайтесь.

Приклав руку на чоло.

– Ого, температура висока, весь гориш. – Пішов і приніс мені бушлат. – Одягнися і вприся об теплу стінку грубки. Я ще прикладу дров і буду телефонувати начальству.

Присів і вперся спиною до зігрітої стіни, бушлатом накрився, ніби краще. На медсестру чекали більше години. Зміряла температуру і не каже скільки.

– Висока, – звертається до наглядача: – Поклич начальству, щоб послали конвой, пацан мусить іти у лікарню.

Слово лікарня на цей раз було для мене чималим спасінням з пекла – не чистилищем, але прямо Господнім раєм. Ані не пригадую, чи ще колись слово «лікарня» мене так потішило.

Лікарка встановила діагноз: підозріння на запалення легенів і бронхів. Не звертаючи уваги на іронічні зауваження оперуповноваженого, залишили у шпиталю. І на цей раз мав щастя. Лікарка приносила для мене ліки з санчастини для вільнонайманих, старша медсестра якісь «бабські» напитки – так врятували спільними силами, мабуть, і моє життя. Старша медсестра поводитися до мене, подібно до лікарки, як мама, брала за руку й потішала, інколи погладила... Все це викликало в мені почуття великої подяки... Коли б закрити очі й не бачив перед собою медсестру, в уяві відчував би тепленьку руку моєї матері... І наперекір тому, що протягом одинадцяти місяців побуту у в'язницях став «дорослою дитиною», як не як ще у мене проявлялися симптоми «мамчиного синочка».

Приходили на відвідини і мої три побратими «політики», утішали мене, мовляв: «Якщо ти витримав сімнадцять днів у карцері – переможеш і запалення легенів». Коли мій стан здоров'я покращав, призналися, що і персонал шпиталю і вони сумнівалися, чи виживу, бо організм у карцері настільки ослаб – була мала надія, щоб подолав запалення легенів.

На початку грудня попросив від медсестри папір і перо – вирішив написати першого листа додому. Дотепер ще не мав змогу написати – з в'язниць писати листи заборонено. Написав гарного, душевного листа та ще й віршика до дня народження – 24 грудня мамці мало сповнитися 45 років. На моє нещастя, оперуповноважений побачив, що я щось пишу, підійшов подивитися.

– Що пишеш? Романи?

– Мамці листа.

– Добре. Допишеш, передаси мені, я його прочитаю, бо такий закон у таборах.

Як чемно вихований і слухняний хлопець передав листа прочитати моєму «доброму приятелю». Цензура тривала не більше десяти хвилин. Відкрив двері свого кабінету і каже фамільярно:

– Льонька, – а не «заключонний» Довгович, – ану зайти до мене в кабінет.

Вилізаю з-під тепленької ковдри і у спідній білизні йду в кабінет і стаю перед майором як грішник перед святим Петром. Трохи незручно.

– Твій лист до мами і сестричок гарний. Ані я б так не вступив. Виявляється, що ти ще й поет! Ще й віршика мамі написав! Так, так.

Слухаю і мовчу. Цікавий, що скаже своїм іронічним і підступним голосом.

– Товаришуєш з нашими політиками Йосифом і естонцями. Вони

своєрідні типи. Ти би міг допомогти мені, – помовчав трохи. – Ну, скажімо, чи не планують якусь саботаж у робочій зоні, або якісь дії проти режиму в колонії. Чи якісь інші пакості.

Зрозумів, куди гне, все ж таки вже набрався трохи досвіду. Прикидаюся, що не розумію. Майор уже подразнений і підвищує голос:

– Тобі малолітки-активісти казали, що коли будеш з начальством співпрацювати, будеш мати і певні привілеї. – Дивиться на мене. – І легка робота би знайшлася. Ні? – Кидає листа перед мене на стіл. – Візьми, подумай над моєю пропозицією, тоді і дозволю послати листа для мамі! Пішов!

Беру листа. На ліжку закриваю ковдрою і голову. Злість, ненависть! Відчуваю, що розплачуся. Мамка не буде знати, де я і чи ще живу. І знову протилежні думки. Дати згоду, щоб лист пішов? «Борони Боже, щоб ти погодився співпрацювати з органами безпеки», – чую голос отця Івана. Пораджуся з хлопцями. Цілі години не міг ані читати, ані заснути.

Медсестра принесла ліки:

– Що з тобою?

Поскаржився, як мамі.

– Ввечері перепиши листа, а я завтра дам його на пошту в посольку... Прошепотіла тихо. – А той лист, що був у майора залиши у себе, щоб міг показати йому, бо буде думати, що хтось із нас допоміг тобі віднести листа на пошту.

Надвечір прийшли естонці. Розповів їм пригоду з майором.

– Чого дав читати листа майору?

– Він бачив, коли я його писав і наказав передати йому на перевірку, бо такий табірний порядок.

– Мав порадитися з нами! І ми свої листи пересилаємо з робочої зони через вільнонайманих.

Протягом побуту на півострові Конвеер переслав мамці кілька листів. Йосип радив не висилати багато, бо листи є цензуровані органами безпеки і в місті проживання рідні. Багато листів може викликати підозріння, що вони пересилаються «чорним» шляхом.

У шпиталю пролежав, вірніше лікарка «протримала», можливо і не мусила, не повних п'ять тижнів. Вилікували запалення легенів, але десь тут, мабуть, і з'явився зародок мого майбутнього захворювання на туберкульоз легенів.

Виписали і зразу з ліжка у «четверті двері», до розпорядження мого «приятеля», оперуповноваженого. Без всяких «здрастуйте», чи зайвих розмов:

– На антирадянські штучки мав досить сил і відвагу, а відпра-

цювати свою провину перед радянським народом не спроможний!.. Маєш велике щастя, що лісопилка вже не працює. Запаси соснових колод уже порізані, а ріка Двіна замерзла – не можна сплавлювати дерево по ріці. Завтра підеш в робочу зону працювати в інструментальний склад слюсарем.

З простого роботяги на лісопилці «підвищили» на слюсаря, хоч поняття не мав, що то за спеціальність і що властиво буду робити. Йосип і естонці потішали мене, що буду працювати в теплом, закритому приміщенні і не буду мерзнути у складі інструментів, котрі буду виробляти й ремонтувати, що моїм співпрацівником і керівником буде дорослий в'язень-політик з Грузії, добра людина.

Моя перемога була нелегкою, проте гордився нею. Тим більше, що і в очах моїх найближчих приятелів, але й інших співтабірників, зокрема між в'язнями із зони дорослих, мій престиж діаметрально зріс. Не таїлися, що поважають мене за те, що побої не зломали мене й не примусили бути донощиком, що витримав покарання карцером і за ціну важкої хвороби досягнув релятивну перемогу. Навіть і «харківські типи» почали поводитись зі мною з певною повагою. В їх очах сімнадцять днів карцеру неабияке геройство!

* * *

6 січня 1951 року – святий вечір. На роботі гострю сокири, долота, вирізую гвинт на болтах та в гайках різного розміру, а думки у рідному Закарпатті, в селі Лінцях, на парафії...

...Святний вечір – накритий біленьким вишиваним обрусом святковий щедровечірній стіл зі свічником для трьох свічок і розп'яттям. Ми з мамкою та пестункою Оленою стоїмо в рядочку в кухні, напроти дверей знадвору, через які входить тато з великим снопом соломи і з вітанням «Христос рождається» розстеляє соломі по підлозі. Мамка з округлої тьяльки¹⁰⁵ (підпальча) розсипає волоські горіхи в розстелену соломі, а я зі старшою сестрою та Оленою навперегін кидаємось шукати горіхи у соломі – хто назбирає найбільше, той буде багатим у житті. Сідаємо за стіл. Молитва. Вечеря. Після вечері з нетерпінням чекаємо на прихід Ісусика. Дзвінок.

– Ісусик прийшов! – каже мамка.

Наперегони біжимо у велику приймальню кімнату – прикрашена ялинка аж по стелю освітлює свічечками всю кімнату. Під ялинкою для кожного подарунки... Боже, чи принесе щось сьогодні Ісусик моїм

¹⁰⁵ Тьялька, підпальча – так називають на Закарпатті округле дерев'яне корито для палання хліба.

сестричкам... Важко на душі... З сумною усмішкою повертаю у дійсність...

І в цей Щедрий день дотримав традиційні звичаї наших предків – цілий день, аж до самої вечері не їм ані сніданок, ані обід – хоч страва ще більш «пісна», ніж у нас вдома на щедровечірньому столі, а ввечері помолився тихенько, згадуючи найближчих і незабутні дитячі роки... Не мав ані трохи охоти вести щовечірні розмови з моїми друзями... Помітили мій психічний стан і залишили мене «варитися» в моїх песимістичних думках... Можливо розмова з ними розрадила б трохи... В той вечір довго не міг заснути...

Таким був мій перший святий вечір в умовах «сталінських курортів». Дальших п'ять святих вечорів в лагерних умовах діаметрально відрізнялись один від одного своїм змістом і душевними переживаннями.

* * *

На кліматичні умови в Архангельській області весна в 1951 році прийшла несподівано швидко. Вкінці березня морози 15-20 градусів нижче нуля, а через два тижні від зими і сліду не стало. Розтоплені сніги підняли рівень води в гирлі Північної Двіни, що разом з морським приливом затопило ніби і невеличку частину території півострова (до малолітньої колонії вода не дійшла) та спричинило, що в їдальні ми діставали кілька днів «солоний» чай, чи морська вода дісталась до резервуарів питної води, чи до колодязів півострова – пояснення нам ніхто не дав. У водопроводах бараків вода була також солона і трохи каламутна.

Всередині квітня надвечір, після повернення другої зміни в колонію, рознеслась неочікувана вістка. Під час перевірки на вихідній брамі з робочої зони військові не дорахувалися двох душ. Після двох годин докладного рахування виявилось, що не стало двох в'язнів. Наші приятелі естонці пропали без вісті. Шмирота цілу ніч і цілий другий день прочісувала робочу зону – не знайшли. Втеча естонців стала дійсністю.

Ввечері зустрівся у бібліотеці з Йосипом. Було нам сумно за приятелями, але з другого боку бажали їм успішної втечі і просили Бога, щоб їх не піймали.

– Якщо протягом трьох днів не привезуть у зону – перший етап втечі вдався, – висловив надійну думку більш досвідчений Йосип.

– В якому розумінні перший етап? – питаю не розуміючи, що означає перший чи дальший етап.

– Якщо втече політичний в'язень, зразу розсилають ідентифіка-

ційні дані на всі військові та міліційні комендатури в окрузі двадцяти кілометрів. На четвертий день – в окрузі двісті кілометрів і так далі. Причому за законом розшуки політичних в'язнів є безплатними в цілому Союзі. Якщо втече кримінальник – то розшуки проводяться на кошти концентраційного табору, з якого в'язень утік, в кращому випадку на кошти таборів даного округу.

– Є взагалі можливість успішної втечі за таких обставин? – питаю з сумнівом.

– Малий відсоток, але є такі щасливці, котрим вдалося втекти і за кордон.

Довідався від Йосипа, що початком минулого літа із зони дорослих втекли три політичні, причому впіймали їх аж через шість тижнів близько кордону з Фінляндією і привезли назад в архангельську в'язницю. Обласний суд засудив їх на дальших двадцять п'ять років.

– У зоні дорослих є в'язень, який з ними був в одній камері в архангельській в'язниці, зараз працює в кораблебудівному цеху. Наші побратими-естонці працювали з ним разом і він їм розповів отой випадок. Шкода, що їх впіймали. Від абсолютної волі, образно кажучи, були на кілька кроків.

– Чого вони пішли в напрямі Фінляндії?

– Хлопці прийняли правильне рішення. Коли б втікали в напрямі Архангельська, або в Центральну Росію, то швидше попадуть у руки НКВД, бо на перших початках в тому напрямі є найбільш інтенсивні розшуки. На відміну від політичних, більшість кримінальників-злочинців втікає у напрямі першого більшого міста, щоб на базарі, чи де інде щось украсти і, після повернення у табір, могли тим «героїчним» вчинком хвалитися своїм напарникам. Для кримінальників втеча не є метою дістатися остаточно на свободу. Втечу, разом з крадіжками, вважають великим героїством, котрим між «своїми» у концентраційних таборах довго-довго хваляться і здобувають більшу повагу між в'язнями їхнього ґатунку.

– Ти знав, що наші друзі готуються до втечі?

– Я ніби щось здогадувався, але не розпитував... Сам знаєш, що в табірних умовах таке не робиться.

– Коли б знав, пішов би і ти з ними?

– Ні. Мені залишилося не цілих чотирнадцять місяців до закінчення строку, коли би впіймали – уліплять найменше дальших десять років, а хлопці мали по двадцять п'ять, їм все одно, чи дістануть дальших десять, чи двадцять п'ять. Дай Боже, щоб їх не піймали. А ти би пішов з ними?

Після короткого вагання моя відповідь була:

– Ані хвилину би не роздумував! Шкода, що хлопці не сказали мені про свій намір, – з гіркотою в голосі признався Йосипу.

– Не смієш сердитися на них. Сам знаєш що краще, коли про таку важливу подію знає якнайменше осіб...

– Все ж таки могли хоч натякнути, – не переставав докоряти нашим друзям.

– Льонька, не забувай, що ти прийшов між нас кілька тижнів тому. Хлопці за такий короткий час не могли відгадати, як би ти повівся у екстремних ситуаціях і наперекір тому, що поважали тебе і знали, що ти їх не зрадиш. Мабуть, заважив і твій вік. Не хотіли, щоб ти був у небезпеці. Бог його знає, як воно все закінчиться і для них.

Втеча двох друзів пробудила в мені знову думку про втечу, як і вночі після допиту, коли попав в Ужгороді у камеру № 5. З кожним днем назрівало рішення – мушу і я втекти. А інформація Йосипа про трьох дорослих втікачів мене зацікавила не на жарт. В голові фантастична ілюзія втечі десь за кордон, а саме в напрямі на Фінляндію, бо то ж найкоротша дорога по суші від Архангельська поза кордони Союзу – в школі з географії я мав завжди відмінно.

В робочій зоні і в колонії пішов поголосок, що за нашими побратимами-естонцями, близько лісопилки в гирлі Північної Двіни, приплив моторовий човен і зник з ними у Північно-Двінській затоці. Ніби мої співпрацівники з лісопилки бачили, як хлопці сідають в той човен, але через робоче завантаження «нічого не помітили». Важко повірити такій події, але інколи стаються і такі «чудеса».

* * *

Кілька днів після втечі наших друзів дальшою неприємною вісткою для мене було повідомлення Йосипа:

– Мені кінцем квітня сповниться вісімнадцять років, то означає, що мене, найпізніше до половини травня, переведуть в табір між дорослих.

Така вістка викликала зразу згадку на мою «активізацію» – залишуся сам, без моїх захисників, на поталу «харківським типам»! Аж моторошно стало від такої думки.

– Хотів би ти працювати на моєму місті у шкільній бібліотеці? Директор школи мене поважає. Поговорю з ним і запропоную тебе. Людина з вищою університетською освітою і характером зовсім інший, ніж оті всі чекісти. Ніколи не був у їх рядах – і під час війни був звичайним офіцером – фронтовиком. Побоюється, що коли б у бібліотеці працював якийсь кримінальник, то разом з напарниками бу-

дуть користати папір з книг на закручування тютюну-махорки в сигарети. Тим більше, що він і про тебе висловлюється дуже позитивно через те, що добре вчишся, не куриш і поводишся чемно...

– Ти би зробив щось таке для мене?

– Попробую.

Потішився, але не вірив. Через кілька днів, під час післяобідніх уроків, директор школи Ємельянов, викладач російської мови й літератури, на перерві між уроками покликав мене у свій кабінет. Був присутнім і Йосип.

– Йосип запропонував взяти тебе працювати в бібліотеку. Я помітив на уроках російської літератури, що ти любиш читати і прочитав багато романів російських класиків. Вечорами у бібліотеці будеш мати більше часу для читання – все прямо під руками. Ти би хотів у бібліотеку?

– Я би хотів, але залежить від Вас.

– Добре. Буду говорити з начальником колонії, щоб дав тебе під мою опіку і перевів працювати у школу та в бібліотеку.

Намагався сприймати таку позитивну справу для мене реально, але не вірив, щоб оперуповноважений, після моїх «непослухів», погодився з такою пропозицією. І наперекір тому Йосип кілька вечорів підряд вводив мене в таємниці бібліотекарської роботи, хоч тих читачів у малолітній колонії як кіт наплакав. В бібліотеку ходили надвечір переважно вчителі семилітки і кілька вільнонайманих, з малоліток кримінальників дуже мало.

* * *

Прощання з Йосипом початком травня було сумним. Все ж таки людина врятувала моє життя від напасників-активістів. Не бажаю навіть найбільшому ворогу переживати те, що переживав я. Найбільше боявся помсти «активістів», хоч після сімнадцятиденного побуту в карцері вважали мене неабияким героєм і їхня поведінка до мене вже не була такою агресивною, ніж перед цим.

На третій день після від'їзду Йосипа та ранішньої зміни в робочій зоні викликали до начальника колонії. Був присутнім і директор школи.

– Ти мусив народитися на щасливій планеті! Директор хоче тебе у бібліотеку. Йосип Чернов охарактеризував тебе як чесного хлопця. Коли б не він та директор школи, то я би тебе в бібліотеку ніколи не призначив за твою недавню поведінку у зв'язку з лісопилкою! Ладно, будеш у бібліотеці. Бери собі, директоре, того твердоголового хохла! Надіюсь, не будеш мати з ним жодного клопоту!

Вийшли з кабінету начальника. Директор по дорозі в будинок школи каже з усмішкою:

– Ти дійсно твердий хлопчик... Я чув про твої карцери... Розгнівав ти начальство не на жарт. Ще добре, що так все закінчилося.

Запросив у кабінет директора і пояснив мені мої дальші робочі обов'язки крім роботи в бібліотеці:

– Режим твого робочого дня буде такий: до обіду будеш на уроках у шостому класі, після обіду чергувати в коридорі на першому поверсі, слідкуючи за годинником і оголошуючи дзвінком кінець уроків і кінець перерв між уроками. Ввечері з 19.00 до 20.00, за потребою і довше, будеш в бібліотеці. Крім того у неділю до обіду вимиеш підлогу на цілому першому поверсі (тобто партері за європейськими нормами) – коридор, чотири класи. Будеш за потребою прибирати і природознавчий кабінет та кабінет фізики й хімії. В неділю після обіду від другої аж до шостої години бібліотека має бути відкрита. Ну і само собою утримувати порядок в бібліотеці. Час від часу будеш прибирати і мій кабінет. Потрібний ремонт у школі будете проводити разом з Анатолієм під доглядом дяді Софрона, як ви його називаєте. Дістанеш ключ від складу приладдя для прибирання і відгортання снігу з хідників і перед школою, і перед адміністративним будинком. Будеш відповідальним за те, щоб зі складу нічого не зникло.

– Зрозумів.

– Твій напарник Анатолій до обіду буде чергувати на коридорі, після обіду буде вчитись у п'ятому класі, ввечері прибирати цілу школу, а в неділю буде змивати на другому поверсі шість класів, учительську кімнату і кабінет завуча. Анатолій вже має дозвіл виходити без конвою в робочу зону і у посьолок. Коли буде треба щось забезпечити поза зону колонії, прошу консультувати зі мною. Для вас з Анатолієм на другому поверсі є кімната для проживання. Хочеш перейти жити у школу разом з Анатолієм, або залишишся у загальній секції?

– Гражданин директор, перейду жити в школу, – висловив тихим голосом своє прохання. – Йосипа, мого охоронця, вже нема (двох естонців-охоронців згадати не відважився через їх втечу), трохи побоююсь залишатись між кримінальниками у загальній секції.

– Я так і думав. Завтра субота. В котрій зміні працюєш?

– Рано...

– Добре, рано підеш на роботу в робочу зону, після обіду на уроки не мусиш іти. Зайди до мене в кабінет – передам тобі ключі від бібліотеки, головного входу в школу та від складу інструментів. Анатолій допоможе тобі переселитися в школу.

Анатолій був круглим сиротою – батько загинув на фронті, мама

під час блокади Ленінграда. Виховувала його бабуся, яка два роки після війни також відійшла у вічність. Дванадцятирічним попав у дитячий будинок, з якого із своїм старшим товаришем утік і жилися як могли, переважно дрібними крадіжками. Впіймали їх. Старшого відсудили на п'ять років ув'язнення, Анатолія на чотири роки. Анатолій весь час дуже гарно згадував свою бабуся, позитивне виховання якої було помітне і в його поведінці, яка діаметрально відрізнялася від поведінки решти малоліток-кримінальників. Помітило це і начальство, тому й пощастило йому влаштуватися на роботу в школі.

Ввечері з допомогою мого нового колеги Анатолія переселився в службову кімнату в ареалі школи. На душі полегшало – нарешті не буду щодня між «харківськими типами», слухати їхні вульгарні словесні тиради й бути щохвилини напоготові, образно кажучи, берегти і голе життя. Життєві умови набагато кращі – італійський шкільний туалет все ж таки не лятрина, в кімнаті умивальник, щоправда, без теплої води, проте при фізкультурному залі є душі – гріх нарікати.

Дійсно, мабуть, народився на щасливій планеті, як казав начальник.

Однозначно якась Вища сила охороняла мене.

* * *

І так розпочалися для мене, лагерного «придурка»¹⁰⁶, як називали всіх тих, хто працював в зоні на різних помічних роботах, одні з кращих днів мого табірною життя.

Зранку сидів у шостому класі на уроках, після обіду «дзвонив» – оголошував кінець і початок уроків. Щовечора у призначений час відкривав бібліотеку і чекав на замовників. Перші дні трохи побоювався, щоб не прийшли на відвідини «харківські типи» і не зробили якісь пакості. На щастя, кожного вечора, від понеділка до суботи, у бібліотеку приходили вчителі або вчительки, часом вільнонаймані працівники колонії. Кількість малоліток-читачів дуже мала, а з офіцерів і наглядців майже ніхто. Частим відвідувачем бібліотеки був дядя Софрон.

Треба віддати належне, що Йосип утримував взірцевий порядок у бібліотеці. Відкладав повернені книги на свої місця, дотримуючи строго нумерування за каталогами, жанрами та авторами. Таке упорядкування давало можливість дуже швидко віднайти потрібну книгу і наперекір тому, що бібліотека нараховувала близько тисячі титулів.

---

¹⁰⁶ «Придурок» – в'язень, який виконує різну роботу в ареалі зони концтабору.

Кращого робочого призначення не міг собі бажати. Мав досить часу для читання і під час чергування в коридорі, і щовечора в бібліотеці. Одна третина книг в бібліотеці – російська і закордонна класична література від відомих авторів світового імені, решта – твори радянських авторів, між якими було і кілька вартісних історичних романів. Часом мій погляд не був тотожний з поглядами радянських авторів і їхніми коментаріями, проте окремі історичні факти в них були наведені правдиво, зокрема події старшої історичної доби.

* * *

В Божу неділю контингент малолітньої колонії мав вихідний день. В'язні з табору дорослих виходили на роботу і в неділю – безкоштовна робоча сила для побудови «щасливого комуністичного майбуття» була пріоритетом в'язнів-роботяг по всіх таборах «великої неделімої країни»¹⁰⁷. Для малоліток з коротшим реченцем засудження – до п'яти років, котрих в колонії було не більш як 30%, вихователі щонеділі організували спортивні змагання на спортивних майданчиках та на футбольному стадіоні поза межами колонії. Решта малоліток, з різноманітними найважчими кримінальними провинами, під «строгим» доглядом вихователів проводила вільний час в колонії – переважна більшість грала в карти у своїх бараках або в інші азартні гри, вирішувала особисті непорозуміння, часом доходило до сварок та масових бійок, інколи з результатом важкопоранених, що мусили викликати лікаря, або відвозити у посьолок, у шпиталь. В робочі дні в колонії був релятивний спокій. Все ж таки ціла кримінальна маса була розсіяна на робочих місцях у робочій зоні, в школі під доглядом більшої кількості майстрів, учителів, вихователів.

У серпні 1950 року, перед моїм приїздом у табір, в семилітню школу трудколонії призначили трьох випускників Архангельського педагогічного факультету, двох дівчат – учительку природознавства Тамару Чернецкую та вчительку географії Розу Сибірцеву, і вчителя фізики-математики Дмитрія Некрасова. Було відомо, що призначені вчителі пройшли спеціальною теоретичною підготовкою для роботи з малолітньою кримінальною масою. Проводити навчання з кримінальниками було занадто проблематичним. Не було чого заздрити молодим учителям.

Для неодружених педагогів в адміністративному будинку зони були призначені дві кімнати. Обидві вчительки мешкали в одній з тих кімнат й обидві були найчастішими відвідувачами бібліотеки ве-

---

¹⁰⁷ «Великої неделімої країни» – великої неподільної держави.

чорами, часом і їх колега Дмитрій Некрасов, який мешкав за зоною колонії. Частим відвідувачем був і дядя Софрон. Тамара Чернецкая – дівчина веселої вдачі, вічно усміхнена, жартівлива, до певної міри і легковажна. Роза Сибірцева навпаки, – задумлива, щиросердечна й характерна дівчина. Дмитрій – занадто гордий самолюб і високої думки про себе. Часом виникли між нами дружні відносини. Трохи я побоювався, що будуть на мене дивитися як на кримінальника і тримався від них осторонь, більш-менш офіційно. Мушу, однак, підтвердити, що дуже швидко «прийняли» мене між себе як «свого» і не давали відчутти, що я є в'язнем. Всі вважали абсурдним, що мене в чотирнадцяти роках судив військовий трибунал, що органи НКВД зробили з мене в тому віці небезпечного політичного злочинця і ворога радянського народу. Дядя Софрон часом приносив домашнє печиво, дівчата принесли в бібліотеку спіраль для перекип'ячення води, горнятка. Таким чином до кінця навчального року, попиваючи смачний, солодкий чай, провели кілька приємних вечорів.

Початком червня закінчився навчальний рік. Перед відходом у відпуск ще зійшлись у бібліотеці на «прощальний» чай. Дядя Софрон також відходив під час канікул на відпуск. Збирався ціле літо рибалити на своєму моторовому човнику. Віддав мені ключі від фізкультурного залу і попросив піти час від часу перевірити, чи кримінальники щось не напакостили. Я другого дня допоміг двом учителькам віднести валізки на вахту й довго дивився за від'їжджаючим газиком в напрямі Архангельська з думкою, чи у вересні зустрінемося, або відвезуть мене десь інде. У випадку політичних в'язнів ніхто ніколи не знав, що його спіткає через годину, а не через три місяці.

Мав досить часу, на жаль, і на сумування за моїми найближчими, і на роздумування над своїм приреченням, і на фанатичні роздуми про втечу. Інтенсивні роздуми над способом втечі приводили весь час до одного – спосіб графа Монтекристо, тобто підкоп, бо через строго стережений потрійний пліт не перелізеш. Але де той підкоп копати? В якому напрямі підкопуватися? «Добре, хлопчику, підкопаєшся, а що далі? В якому напрямі найкраще тікати»? Від подібних настирливих думок інколи боявся психічної травми. Відкидав їх, але думки про втечу не міг позбутися. І прийняв рішення – перший етап – підкоп! А там побачимо. Але звідки і в якому напрямі?

Неочікувані випадки в житті людини приносять інколи неочікувані події. У червні 1951 року відігрався і в моєму житті неочікуваний випадок.

Начальник малолітньої колонії і директор школи вирішили через канікули провести виміну електропроводів в корпусі семилітньої

школи і побілити класи й інші приміщення. А в природознавчому кабінеті та в кабінеті фізики й хімії вирішили ще в додаток відремонтувати, а в разі потреби виміняти стару дощану підлогу. Необхідні роботи виконували в'язні під доглядом вільнонайманих майстрів-бригадирів. Ми з Анатолієм мали їм допомагати. Отже, роботи на ціле літо мали чи не більше, ніж під час навчального року. Бібліотека також мусила бути відкрита в призначеному часі. Анатолій признався, що в минулому році його з напарником таки погнали на ціле літо виконувати різні роботи в робочій зоні. Переконаний, що в моєму випадку мій «приятель» оперуповноважений стовідсотково з великим задоволенням послав би мене через канікули працювати на лісопилку.

Ремонт розпочато за планом. Працювали три групи – дві міняли електропроводи і проводили інші роботи – штукатурку й побілку стін, третя ремонтувала підлогу в кабінетах. Якраз у природознавчому кабінеті відбувся мій «неочікуваний випадок». Одного разу, заради цікавості, поліз через відкриту підлогу під школу і на власні очі переконався в тому, що мені казали старожили про підвищені будинки, побудовані на палях. Будинок школи по цілому обводі стояв на забетонованих круглих колодах-палях, більше одного метра висоти. Місцями між двома-трьома натертими смолою колодами були й промежутки. Невідомо, чи через брак будівельного матеріалу, чи архітект – будівельник вважав такий фундамент достатнім. Посередині під будинком, на певній віддалі від себе, були також забетоновані палі. І крайні, і середні палі вверху були сполучені могутніми бантами – отака дерев'яна конструкція тримала цілий будинок. Глина під школою була розгорнута нерівномірно. Місцями можна було стояти майже в цілий зріст. По цілому просторі під школою були розкидані залишки-обрізи з дощок і всякий інший непотрібний матеріал, що залишився після робіт-будівельників. Навіщо втрачати час на вивіз непотрібного будівельного матеріалу, кому він перешкоджає під школою?

І зродилася думка – поспробувати викопати підкоп з тієї сторони, де будинок школи з хідником йде паралельно з запертною зоною, яка межує з колишнім фортечним водяним ровом. Не вагаючись, виліз з-під школи, і на другий поверх в приміщення учительської кімнати, з вікон якої був вигляд в ту сторону, яка мене цікавила. Певний час стояв біля вікна і міряв очима віддаль між передньою стіною школи та фортечним ровом. Виходило приблизно трохи більше п'яти метрів. Не витримав, вибіг головним входом перед школу на дерев'яний хідник, щоб переконатися, чи був мій розрахунок правильним. Хід-

ник перед школою півтора метра, між хідником і запертою віддаль п'ятдесят-шістдесят сантиметрів, обидві запертки два метри, а між зовнішньою стороною запертки і фортечним ровом приблизно один метр – разом п'ять, п'ять з половиною метра.

Майже цілу ніч перебув у бібліотеці міркуючи над моїм, сміло можна назвати, фантастичним задумом. Прикидав плюси й мінуси такого почину. Весь час переважала думка, яка мені не давала спокою довгі місяці по всіх тюрмах від першого дня ув'язнення – якнайшвидше вирватись на волю! В голові хаос: «Гаразд, вдасться викопати підкоп і втекти, а як далі? В якому напрямі йти»? Згадав розповідь Йосипа – хлопці вибрали напрям на захід. Вранці не витримав, взяв із скрині в учительській карту і дивлюсь, в яку сторону найкраще. І знову відважна юнацька думка – за кордон! Найближча віддаль на захід до кордонів Фінляндії. І вже міряю – за масштабом напругу не цілих п'ятсот кілометрів. З різними неочікуваними перепонами нехай продовжиться віддаль на вісімсот-тисячу кілометрів – протягом двох місяців можна здолати пішки. «Як домовишся у Фінляндії? Впиймають і повернуть назад у Союз! То краще вмерти!» Отак міркував ще й не шістнадцятирічний хлопець, ніби вже був у Фінляндії. На жаль, в тому віці відваги, підпорядкованої відчайдушній меті – бути якнайшвидше на волі, не бракує й наперекір всім тим переважаючим негативним факторам. Рішення було прийняте: «Підкоп з-під школи у яругу!» Почав інтенсивно роздумувати, які інструменти і що все буду потребувати для реалізації тунелю. Перш за все освітлення. Електролампочки, вимикачі і все інше в нашому шкільному складі та в майстерні дяді Софрона були. Бракував електрокабель. Гріх не гріх, вирішив «позичити» його від робітників, що проводили виміну електропроводів. Вдалося зі скрученого сувою відрізати понад двадцять метрів кабелю і сховати його за скринєю в бібліотеці. «Позичив» і скребок, і шпатель, і кельму (кельню) – вночі це все сховав уже під школою. Проблема частково вирішена без будь-яких наслідків. Нікому «позичені» речі не бракували.

Не міг дочекатися, щоб робітники закінчили ремонт школи. Кілька разів, після робочого часу, злізав через відкриту підлогу природознавчого кабінету і розвідував, в якому місці буде найвигідніше почати копати, щоб потрапити в те місце, яке вибрав з вікна учительської. Нарешті вдалося визначити приблизно шістдесятсантиметрову віддаль між двома колодами-палями. Дошками-відрізками позначив навхрест вибране місце.

В половині липня ремонт закінчено. Домовилися з Анатолієм, що з прибиранням не порядку по робітниках не будемо спішити, щоб

могли відговоритися роботою. В такому випадку не поженуть нас працювати в робочу зону.

Зразу після відходу робітників взяв з кабінету фізики й хімії свічку й сірники. Зі складу фізкультурного залу кирку. В природознавчому кабінеті напроти дверей, де стояв стіл зі стільцями, відгорнув під стінкою килим. З великими труднощами звільнив одну дошку в підлозі і поліз під школу перевірити ще раз, чи є взагалі можливість реалізувати мій план. Запалив свічку, підійшов ближче до мною раніше визначеного місця. «Левку, ти вже перед кількома днями вирішив все, чого перевіряєш цілу справу знову»?

Вирішив наступної ночі підготувати і випробувати освітлення. На «позичений» кабель приробив вилку, патрон для лампочки, вимикач (це все навчився робити ще вдома, в Ужгороді, у нашій однокімнатній квартирі), щоб міг у разі потреби під школою виключити світло. В кабінеті всунув вилку у розетку і поліз під школу. Скрутив прироблений біля лампочки вимикач – освітлення діє. Відхилену дошку і килим дав на місце. Стіл і стільці вже на місце не клав, через канікули і так була мала правдоподібність, щоб хтось увійшов у природознавчий кабінет. Релятивно маю один місяць для спокійної роботи під школою. Усвідомлював, що протягом одного місяця в жодному випадку не встигну прокопатися до своєї мети, на жаль, мушу залишитись за колючими дротами ще й дальший рік. Нічого, почати треба, а там побачимо. Вже заздалегідь вирішив розміри підкопу пристосувати тільки для того, щоб міг через нього протягнутися, тобто більш-менш і на висоту, і на ширину шістдесят-сімдесят сантиметрів, причому цілий підкоп мусить прямувати косо вниз, щоб в ярузі вихід був по можливості якнайнижче від верхнього терену.

Вже тільки помолитися Господу Богу і почати інтенсивно копати підкоп. Двадцятого липня після вечері, по дорозі з їдальні, сказав Анатолію, що ввечері піду в бібліотеку і буду там досить довго, бо надивав цікаву книгу і хочу її прочитати. Разом з ключами від бібліотеки взяв і ключ від природознавчого кабінету.

У першу ніч залегко прокопався заступом і лопатою зі складу при фізкультурному залі аж під зовнішню дощану облицьовку прибиту до паль, майже аж під хідник. Глина була сипкою, піщаною. Мабуть, піщане дно колишнього моря. Все це можна було зробити напівзігнутому, але далі лежачи – буде неабияка проблема. Другої ночі приємна несподіванка – під підвищеним хідником і землею приблизно сорокасантиметрова порожнина. Треба було тільки проглибити дно підкопу. Протягом двох тижнів дістався аж під край запертки. Найбільша проблема була з витяганням і розкидуванням викопаної глини під школу.

Після двох тижнів нелегкої роботи хотів трохи відпочити й виспатися, тому на ніч не «пішов» у бібліотеку. Помітив, що Анатолій якось дивно дивиться на мене, ніби хоче щось запитати. Відважився:

– Ти чого замість бібліотеки ввечері йдеш у природознавчий кабінет?

Питання Анатолія було для мене таким неочікуваним, що зразу не знав, що йому відповісти.

– Я кілька ночей спав дуже мало, завтра вранці відповім на твоє запитання. – Хотів мати досить часу продумати, як пояснити Анатолію мій обман.

Замість снання півночі роздумував, що сказати вранці Анатолію. Вирішив сказати йому правду. Якщо зрадить, то в кращому випадку піду на кілька днів в карцер, а потім на лісопилку, а в гіршому випадку поставлять перед суд. «Де наша не пропадала!» – згадав приповідку наших хлопців-лісовиків. Мій напарник був терпеливий. Пішли в їдальню, поснідали. Мовчав і він, і я. Відчував ще певні сумніви щодо мого рішення, хоч інстинкт підказував, що Анатолій не зрадить – чорт але не спить.

– Анатолію, якщо я тобі скажу, чого я ходив у природознавчий кабінет, вірю, що не побіжиш до оперуповноваженого і не зрадиш мене.

Сказав йому, що я вирішив втекти на свободу. І відверто розповів йому свій план.

– І мене візьмеш з собою? – була перша реакція Анатолія.

– Ти що, хлопчику! Тобі залишилось відсидіти трохи більше року. Тебе вже пускають без конвою і за зону. Коли б нас піймали – мені як політичному присудять найменше десять років, а тобі від трьох до п'яти.

Анатолій хвилинку мовчав, а потім признався, що мій план втечі його заінтригував, але:

– Твоя правда. А не треба тобі допомогти?

– Ти би був охочий допомагати мені?

– А чому ні.

– Але якщо мене накриють, то хорони Боже, щоб ти признався, що знав про мій задум, бо засудять і тебе. Я не зраджу тебе.

Через день трохи прибирали, щоб переконати начальство, коли б прийшло на відвідини, що не сидимо без роботи. Ввечері позамикали школу і обидва полізли під школу. Анатолію мій план здавався добрим. В кімнаті до пізньої ночі обговорювали дальший хід робіт. Ана-

толій вийшов з цікавою думкою. Для легшого витягування відкопаної землі з-підкопу треба збити з дощок ящик, до того класти глину, а потім прив'язаним мотузком витягувати глину з-підкопу і розсипати її під школою. Сказано – зроблено. Зі складу при фізкультурному залі взяли ручну пилку, знайшли і мотузки. Бракували клинці. Між купою дощаних відрізків, які залишили ремонтники підлог в кабінетах, знайшли і нові, й покривлені цвяхи, котрі можна вирівняти. Ще в той день ящик був готовий і чекав під школою з прив'язаним мотузком для використання. Вночі працювали під школою вже разом з Анатолієм біля трьох годин. Поперемінно лежачи відкопували глину скребком, кельмою і смітником клали в ящик, витягували ящик мотузком і розсипали землю під школою. За нашими підрахунками вдалось продовжити підкоп на десять-п'ятнадцять сантиметрів і частково дістатись між хідник і запертку. Змучені вилізли в кабінет, поклали на місце дошку, закрили килимом, переодяглися й помилися в кабінеті – все це в повній темноті, щоб хтось непроханий не бачив, що в кабінеті вночі світилося. Всі приміщення, котрі мали вікна до потрібної дротяної огорожі табору, були достатньо освітлені світлом з електроламп огорожі. Обговорюючи вже в ліжку нашу роботу, виникла дальша проблема. Є небезпека, що хтось між хідником і заперткою випадково перейде і може завалитися і з землею у підкоп. І тут знайшли рішення. Знесемо усі дощані відрізки, котрі залишили робітники, під школу. Під школою зберемо старі залишки дощок і будемо поступово зміцнювати відкопане так, що збоку до стін підкопу прикладемо дошки, на які зверху покладемо дальші і створимо ніби скріплений тунель. Під півтораметровим хідником не треба, а для дальших неповних чотирьох метрів на підкріплення дощок вистарчить.

Так попрацювали до половини серпня. Дістались до половини внутрішньої «запертки». Підкріпили викопане дошками. Важко було лежати у викопаному підкопі трохи вниз головою і не відкопувати, але відшкрябувати потрохи глину, класти в ящик і витягувати по косому дні вгору. Кожну ніч вдалось продовжити підкоп на десять, інколи на п'ятнадцять сантиметрів. Трохи часу втрачали за кожним разом маскуванням початку підкопу і порядкуванням у кабінеті. Але й природа була поблажливою до нас – тільки два рази коротенько йшов слабенький дощ, який не пошкодив підкоп.

* * *

Кінцем серпня поступив на роботу цілий педагогічний склад семилітки. Повернув і дядя Софрон. Відбулися і перші вечірні зустрічі у бібліотеці. Пішли стереотипні дні. До обіду на уроках у сьомому

класі, після обіду дзвінком оголошував кінець уроків і перерв. Вечорами у бібліотеці, де знову відбувалися, хоч і не щоденні зустрічі з учительками Тamarою, Розою, дядьом Софроном, часом і Дмитрій завітав.

У вересні з Анатолієм ще кілька разів полізли під школу працювати. Вдалось нам прокопатися аж до зовнішньої запертки. Надибали на стовп середньої, головної огорожі й мусили трохи скрутити підкоп вліво. Так само забезпечили проти завалу дошками. Кінцем вересня пішли інтенсивні дощі, потім перші морози, сніг, зима. Цілу зиму мовився, щоб навесні не прийшла якась більша повінь. Знав, що дощі та розтоплений сніг частково зробить свою справу у підкопі, але вірив, що досить міцні північні морози висушать вогкість, ну й через піщану землю також просякне вода у підземелля. Нічого іншого не залишалося, тільки надіятися, що все буде гаразд. А головне, щоб жодного чекіста не поніс нечистий під школу!

Протягом жовтня і листопада вечірні відвідини обох учительок і вчителя Дмитрія ставали частішими. Причини були різні. Між Дмитрієм і Тamarою з кожним днем зароджувалася якась більша й більша прихильність, яка кінцем жовтня переросла у кохання. Питання, чи обопільно, чи тільки легковажна Тамара закохалася в Дмитрія. Результат – кінцем листопада частіше й частіше відходили обоє до кімнати, в якій мешкали дівчата. Роза залишалася в бібліотеці зі мною до пізньої ночі. Часом і для нас стало приємним бути разом. Завжди мали про що говорити. Чи про якийсь роман світового класика, чи про прочитані ліричні вірші, чи про побутові справи. Я їй розповів все про страждання нашої сім'ї. Не хотіла вірити, що подібні випадки можуть відбуватися у радянській державі. Коли прочитав їй два три листи моєї мамки та обережно розповів їй про боротьбу наших людей, але й інших радянських республік проти німецької окупації і впровадження радянських методів в окремих соціалістичних республіках, почала й вона задумуватися й приходила до висновку, що і навколо її рідні і знайомих відігравались дивні події, але вона, молоденька студентка, якось не звертала увагу на оті події, тим більше, що між комсомольцями говорилося тільки в суперлативах про радянську дійсність.

Одного вечора, перед Новим роком, включився до нашої розмови і дядя Софрон. Розповів нам, як повелися радянські органи МВС до звичайних солдат, які визволяли західноєвропейські держави від фашизму. Хлопці, виховані в середовищі пропаганди проти західного капіталізму, на власні очі побачили життя західноєвропейських народів. Багато з них порозуміли, в тому числі і він сам, яка неправдива

пропаганда проходить у Радянському Союзі у відношенні до західних держав, хоч і там не все ідеальне. Фронтовики, повертаючи після війни додому, могли бути великою небезпекою для простолюддя, тому після демобілізації запропонували переважній більшості йти «добровільно» працювати за Урал, в північні області, або в середньоазіатські республіки, щоб тільки в центрі Союзу не розповідали людям правдиву дійсність. Зрадив нам, що ногу втратив під Берліном і після демобілізації і він був змушений «добровільно» йти працювати на північ. Сказав ще й таке, що і доля директора школи Ємельянова, командира його роти, тотожна з його випадком. Багатьох, хто не послухав «доброу» раду, навіть ув'язнили. Раптом і Роза згадала, що і її дядько, мамин брат, також офіцер-фронтовик, після демобілізації опинився в Красноярському краї і писав своїм близьким дивні листи. Вирішила при першій зустрічі з мамою запитати її про брата. От так поступово відкрились очі молодій комсомолки, яка з наших розмов дуже багато зрозуміла. Коли дядя Софрон дізнався і про мою долю і життя-буття нашої родини, почав поводитися до мене, як до свого сина, який на його очах загинув на фронті.

(Розповідь дяді Софрона можу підтвердити, тому що й мені в подальшому побуті в таборах пощастило зустріти офіцерів-фронтовиків, але й звичайних солдат, яких засудили, бо не дали згоду йти «добровільно» працювати в Сибір).

* * *

Дні, тижні, зимові місяці, під впливом нервового напруження, минали дуже повільно. В думках весь час підкоп. Чи випадково його не знайдуть, чи Анатолій не зрадить, чи життєдайна весна не знищить нашу важку роботу? В думках прийняв зобов'язання, що буду стримувати свої твердоголові «анархістичні» замашки. Мої реакції на випадкові провокації, зокрема зі сторони оперуповноваженого, мусять бути дуже чемними, щоб зайво не звертати на себе увагу. Мушу, однак, признати, що відколи поступив працювати в школу, мого «приятеля», слава Богу, ані не бачив. В школі також вирішив вчитися на відмінно. Все підпорядкував головній меті – докінчити підкоп і геть з цього пекла, щоб не зустрічати щодня в їдальні та інде моїх учителів – активістів і весь час жити в напруженні, чи не помстяться мені за побиття моїми друзями, котрі вже, Бог його знає, де знаходяться. Двом побратимам-естонцям правдоподібно пощастило все ж таки втекти, бо втікачів, як правило, привозили в той табір, звідки вони втекли, а потім судили. Про естонців вже більше півроку нічого не чувати. Йосип десь в дорослому таборі...

1951 непомітно перейшов у 1952 рік. Відсвяткували скромненько вдвох з Анатолієм зустріч Нового року, святий вечір. Анатолій дещо пам'ятав ще із спільних щедрих вечорів з бабусею. Я помолився за всіх своїх найближчих, але в думках переважала моя втеча. Після Нового року з кожної денної пайки хліба відрізавав шматок і сушив на радіаторі, щоб мати чим «посмакувати» в перші дні побуту на волі. В думках весь час питання: «Чи не видадуть в руки чекістів мешканці міст і посьолків, бо за політичних була чимала грошова премія. Чи дасть хтось мені кусник хліба, горнятко води, коли вже не буду мати ані сухарі? Чи вдасться взагалі добратися до строго береженого кордону Фінляндії й перейти його»? Настирливі думки забирали дуже багато часу. Появлялись навіть і такі: «Не ризикуй! Засип глиною початок підкопу, щоб не знайшли його, і живи собі тихенько!» На щастя, чи на нещастя, завжди перемагала втеча.

Вечірні зустрічі нашої вірної «компанії» відбувались і надалі. Два чи три рази під час навчального року завітав у бібліотеку і директор школи, мабуть, для перевірки, чи все гаразд, бо книги не позичав. Любов між Дмитрієм і Тамарою все ж таки поглибилася – почали на наших зустрічах згадувати навіть весілля. Відносини між мною, дядьком Софроном і Розою також стали ще дружнішими. Дядя Софрон все частіше приносив і для цілого товариства, але і для мене окремо, домашні пельмені, або його сусідкою спечені домашні калачі.

В другій половині січня вийшло так, що кілька вечорів ми залишались з учителькою Розою самі. Вже й перед тим всі троє вчителі з позиції трохи старшого віком запропонували мені на приватних зустрічах перейти на «ти», але я категорично відмовлявся. Пояснював їм, що по-перше – у нас, зокрема в Закарпатті, таке щось не існує, по-друге – все ж таки вони є моїми учителями. Один з вечорів з Розою мав якусь особливу атмосферу. Вона читала вже повторно «Анну Кареніну», я робив порядок на полицках з книгами. Перестала на хвилинку читати. Подивилася на мене і запропонувала перейти на «ти». Сталося. Я їй поцілував руку, бо так мене вчила моя бабуся, що кожна дівчина вже від юнацького віку заслуговує від мужчин таку повагу. Мій вчинок вивів її з рівноваги настільки, що просльозилася.

– На щось таке від в'язня-малолітки я ніколи не сподівалася. В сучасності про таке щось прочитає жінка хіба в класичних романах.

Поцілувались три рази на обличчя. Я тривав на тому, що на «ти» будемо тільки тоді, коли будемо самі. Хто його знає, як би розвивались наші відносини, коли б я не був ще лише шістнадцятилітнім пацаном, а вона б не була на вісім років старша за мене. Нема що таїти

– було нам двом приємно і так, як воно було! Роза призналася мені, що має хлопця, працює вчителем і планують одружитися зразу, коли отримають в Архангельську квартиру.

І сталося те, чого я до сьогодні не жалію. Одного вечора, під впливом якоїсь вищої сили чи вищого чуття я признався Розі, що влітку збираюся втекти на свободу. Її очі випромінювали такий переляк, що я вже пожалів свою відвертість. Довго мовчали. Потім запитала:

– А як хочеш зреалізувати свій план?

Чомусь я був переконаний, що вона мене не зрадить. Розповів їй про наполовину викопаний підкоп, про мій намір йти в напрямі Фінляндії... Дивилася на мене і мовчала. Мовчки й попрощались на добраніч. Наступних кілька вечорів про втечу ані слова, ніби боялися про це говорити, щоб хтось не зачув, про що говоримо. Потім перше її питання було:

– Маєш цивільне вбрання? А що будеш в дорозі їсти?

– Вбрання маю, що мені подарували хлопці в ужгородській тюрмі та у Львові. Штани буду мусити трохи скоротити, бо задовгі на мене, а решта влітку буде якраз на мій зріст. Щодо харчування – щодня сушу кусник хліба і відкладаю сухарі.

Подивилася на мене з недовір'ям і покрутила головою, ніби казала: «Хлопче, хлопче, який ти наївний!»!

* * *

На початку лютого покликав мене дядя Софрон в одну Божу неділеньку до складу при фізкультурному залі, посадив на стілець і без всяких попереджень запитав:

– Ти, хлопчику мій, влітку хочеш нас залишити?

В оту хвилину я думав, що знепритомнію. Вже хтось зрадив мій план. Уже бачив перед собою єхидне, зловтішне обличчя оперуповноваженого, котре говорило: «Я знав, що ти є один з найбільших бандитів, яких я спіткав між в'язнями!»! Дядя Софрон помітив, що мене мало «шлях не трафив», поспішив заспокоїти.

– Мені наша подружка Роза зрадила твій план з проханням допомогти тобі.

Я не був здібний слова сказати. Дядя Софрон зрозумів мій психічний стан і запропонував зустріч іншим разом, щоб поговорити детальніше про нашу спільну таємницю. Вийшов від нього і не знав, куди податися. Прогулюватись по зоні небезпечно, всі мої приятелі-кримінальники знаходяться в ареалі зони. В кімнаті Анатолій стовідсотково помітить, що щось діється зі мною... Єдиний вихід

– замкнутися в бібліотеці і міркувати, що далі. В бібліотеці не міг навіть сидіти. Ходив по маленькому просторі між полицями й столом і намагався відганяти чорні думки. Вже трое осіб знає про мою плановану втечу! Це вже занадто небезпечно. Докоряю собі: «Навіщо ти зрадив Розі свої плани»? Мимоволі згадав приповідку, котру я чув у львівській тюрмі від старшого дядька: «Коли козак зв'яжеться з бабою – сам бабою стане»!

Дядя Софрон не залишив мене довго мучитися. Вже наступну неділю запропонував зустріч нас двох у бібліотеці. Дещо вже знав про підкоп, але до деталей розпитував про дальший поступ. Подивляв моє рішення у моєму віці. Дивувався, що мені вдалось протягом шести тижнів зреалізувати такий кусник роботи. Я не хотів зрадити, що Анатолій допомагав мені, шкода була б, щоб хлопець через мене не дістався на свободу. Дядя Софрон з усмішкою прирівняв мене до графа Монтекрісто.

– Хлопчику, в тебе пригодницький характер... Усвідомлюєш, що «зарубав сокиру до дуже твердого дерева»?

Не відповідаю. Помітив в моїх очах рішучість.

– Бачу, ти вже вирішив остаточно. Добре. В міру можливостей допоможемо тобі. Але у випадку чого – ми з Розою не маємо з цією справою нічого спільного! Ясно?

– Ясно! Можете з нашою подружкою бути спокійні. Під слідством в Ужгороді не гралися зі мною в рукавичках – і так не зрадив того, що не хотів.

Початком березня Роза повернула у неділю з Архангельська і передала мені старший наплічник а в ньому невеличку сумочку зі штучної шкіри.

– Сховай це все, щобхтось не знайшов. Принагідно все тобі поясню.

Зробив, як сказала, але коли залишився сам, не витримав і подивився, що в малій сумці. Була в ній якась географічна карта, новісінький компас і наручний годинник. В наплічнику ще й фінський ніж з чехлом. При першій вечірній зустрічі, коли були самі, подякував Розі за подаровані речі. Попросила, щоб я вибрав наплічник зі сховища.

Вибрала зі сумочки карту й назвала її «топографічна карта Архангельської області». «Будемо разом вчитися читати її і будемо визначати для тебе найкращу трасу, по котрій підеш». Результат її вишколу був дуже корисним. Визначила таку трасу: з півострова Конвеєр треба дістатись до міста Молотовськ. Потім на південний захід до міста Онега. З міста Онега триматись попри Онезьку затоку, обходячи болотисті терени, які є визначені на карті, до містечка Малошуйка.

З Малошуйки знову попри Онезьку затоку на північний захід до містечка Беломорськ. Далі з Беломорська на північний захід до містечка Юшкозеро, щоб у місті перейти ріку Кем, а далі вже прямо на захід до кордону Фінляндії. Попередила, щоб я звертав значну увагу на болотисті місця в тайзі. Порахували разом віддаль – виходить приблизно 780 кілометрів, враховуючи, однак, необхідні обходження, то вийде на дев'ятсот аж тисячу кілометрів. Я зразу похвалився, що і мій підрахунок був приблизно таким. Примусила мене вивчити все на пам'ять. Далі нагадала, що випадкова зрада з мого боку могла б призвести до ув'язнення й особу, яка їй забезпечила оту топографічну карту.

* * *

Ми з Анатолієм не могли дочекатись закінчення зими й приходу весни, щоб подивитися, в якому стані є наш підкоп. В квітні вже помаленьку прощалася зима, а кінцем місяця снігу вже не стало. Звичайно, як на півночі, зразу все зазеленіло, поспішаючи використати для життя коротшу літню добу. На початку травня вночі полізли під школу. На дні підкопу ще стояла вода. Земля була мокра. Усвідомили, що будемо змушені копати мокру землю, а це не буде легка справа. Домовилися з Анатолієм, що повністю будемо жертвуватись підкопу аж після закінчення навчального року. Мусимо працювати і у важких умовах, щоб я міг приблизно всередині липня втекти і таким чином мати повних два місяці, тобто до 15-20 вересня, для здолання тисячу кілометрів ще до холодних осінніх днів.

На початку травня в сьомому класі були заключні экзамени з кожного предмету, а тому, що я хотів закінчити навчальний рік на відмінно, мусив трохи і вчитися. Порідшали і наші зустрічі по вечорах – педагоги мали більше роботи із заключними экзаменами та закінченням навчального року. Тиждень перед закінченням навчального року роздали свідоцтва. Мені вдалося здати всі заключні экзамени на відмінно. Отримав навіть похвальну грамоту за взірцеву поведінку і за відмінне навчання.

Коли б ви, керівники школи і табору знали, що є під школою, ви би мені виставили не таке свідоцтво й не такий диплом!

День після вручення свідоцтв відбулася зустріч у бібліотеці. Тамара з Дмитрієм повідомили, що в другій половині червня одружаться. Запросили на весілля і Розу, і дядю Софрона. З усмішкою запросили й мене. Я їм побажав всіх благ. В моєму голосі відчутно було сум – потішали мене, що у серпні зустрінемося і відгуляємо їхнє весілля всі разом у бібліотеці, оскільки «моя» бібліотека стала винуватцем їх знайомства і шлюбу. Молодята відійшли з бібліотеки скоріше. За-

лишилася Роза і дядя Софрон. Спочатку виглядало так, що хочуть зі мною говорити про мою справу. Софрон все ж таки запропонував поговорити зі мною кожному окремо, щоб у випадку чого не могли свідчити один проти другого. Я їх запевнив, що коли б мене мали відсудити навіть на розстріл, то їх в жодному випадку не зраджу.

– Ми з тобою, сину, зустрінемося завтра ввечері у бібліотеці, – сказав дядя Софрон і пішов.

І приємно, і дивно було, що назвав мене сином. Залишилися вдвох з Розою. Хвилину дивилися на себе, потім спонтанно обнялися, як брат з сестрою. Роза мені шепнула, що її віруюча бабуся знає про нашу спільну справу і благословляє мене знаменом хреста на щасливу путь. Не обійшлося без сліз. Роза заговорила перша:

– Леонтине, візьми на дорогу оці гроші, щоб ти мав за що купити собі якісь продукти, – і передала мені 300 рублів. – Частину тієї суми заощадила я, частину дала моя бабуся зі своїх заощаджень.

Не хотів брати, але Роза настоювала на своєму. Подякував за такий щедрий подарунок. Дійсно пригодяться для покупки хоч би хліба, бо з мішечком сухарів до мети важко дійти. Домовилися, що ще перед від'їздом зустрінемося. Після таких подій ввечері годі було заснути. Все ж таки якась вища сила посередництвом добрих людей допомагала мені. Другого дня ввечері прийшов у бібліотеку дядя Софрон.

– Моя допомога для тебе буде визначною. Мусимо домовитися, однак, коли приблизно плануєш відійти з колонії.

– За моїм розрахунком десь в половині липня, – відповідаю. – Важко сьогодні становити точний день.

– На мою думку, найкраще або вночі зі суботи на неділю, або з неділі на понеділок. У ті дві ночі є набагато менше патрулів у затоці Північної Двіни. Знаю це з досвіду, коли йду до затоки рибалити. А зараз слухай. Я цілий червень буду у відпустці. Початком липня прийду в ареал колонії ніби ремонтувати щось у фізкультурному залі. З директором я вже домовився. Тоді домовимо з тобою усі деталі. Бажаю тобі щасливо й успішно докінчити підкоп, а там нехай станеться, що має статись!

* * *

Домовилися з директором школи, що до половини червня відремонтуємо в кожному класі розбиті шкільні лави, скрині і т. д., а потім приберемо докладно наш корпус школи. Могли це все зробити і за коротший час. Хотіли, однак, запобігти, щоб нас не погналі в червні працювати в робочу зону.

Як тільки зі школи відійшов і директор, вирішили зразу в ту ніч полізти під школу. Вода з-підкопу зникла. Природа нам ще й допомогла. З тим, що в нахиленому вниз підкопі назбиралося чимало води, під її тиском піщана земля в напрямі до водяного рову промокла й навіть утворила невеличкий отвір, через який вода витекла у рів. Практично вода зробила невеличкий отвір аж до фортечного рову і тим полегшила нашу роботу. Отвір послужив і як вентилятор. Глину трохи висушило. Для копання стала кращою, ніж рік тому. Необхідно було тільки робити скріплення, щоб випадково не провалилося все ще перед моїм відходом на свободу – то би було великою зрадою. Домовилися з Анатолієм, що повністю будемо жертвуватись підкопу кінцем травня.

Були трохи проблеми з нашим робочим одягом. У вогкому підкопі забруднився від глини, і одяг став мокрим. Мусили одяг кожний третій день випрати й висушити. В ті дні робили ремонт обладнання школи. Оскільки глина була вогкою, копання йшло краще і практично підкоп був готовий уже початком липня. Залишилося прокопати з двадцять-тридцять сантиметрів, практично тільки випхати обережно лопатою глину навколо водою створеного отвору. На щастя, протягом червня тільки три рази йшов слабенький дощик. Коли б прийшла буря, або кілька днів дощу, могло статись, що через підкоп потече сильніший струм і збільшить у фортечному рові отвір. Могли його помітити і було б весело. Найнебезпечнішою була сама втеча. Берізки, кущі й чагарник, котрі вспіли у червні розростись наповно, могли би частково закрити отвір та вилізаючи з нього людську поstattь.

Дядя Софрон прийшов у зону початком липня і на нашій зустрічі подав дуже цінні вказівки.

– Підкоп докінчив? Визначив день?

– Докінчив. Хотів би вийти за зону в суботу 12 або в неділю 13 липня.

– В суботу краще. А зараз слухай уважно. Було б добре, коли б ти виліз із тунелю біля десятої години увечері. Тоді проходить виміна військових на вишках. Говорять між собою і є менш уважними. Пройди схилений кілька десятків метрів поміж заростями. Вийди до футбольної площі і протилежною стороною від вишок обійди площу. Продовжуй іти прямо в напрямі затоки і попри ній трохи вправо. Підеш по хіднику, по якому ходять мешканці посьолку до своїх рибальських човнів. Там буду чекати тебе з моїм човном, а далі вже вирішимо, куди попливемо. Тільки мусиш дотримати час. Було б добре, щоб твій напарник не підняв тривогу, коли тебе не буде. Підкоп можуть

помітити на другий, або аж на третій день. За два дні, поки оголосять розшуки, дістанешся, можливо, аж до міста Онеги.

– Знайду вас з човном? – з острахом запитав.

– Я тебе буду бачити і у випадку потреби тихенько обізвуся. До десятого липня буду в зоні, коли б була потреба, можеш прийти за мною. Бажаю тобі успіху.

Повернув у школу. Режим дня дотримували точно. Через день ремонтували поламані меблі. Кожний день після вечері відкривав бібліотеку у призначеному часі. Кілька днів перед планованою втечею завітав у школу директор. Потребував для свого знайомого позичити роман Льва Толстого «Война и мир». Подивився, як проходить ремонт. Трохи посидів і порозмовляв з нами. Знову похвалив мене за відмінне закінчення сьомого класу і пішов.

* * *

Останніх десять днів побуту в колонії були дуже важкими. Мій психічний стан нікому не бажаю. Весь час мучився з питанням: «Вдасться, чи ні»? З Анатолієм прибрали всі інструменти, вичистили, помили і повідкладали в склади. Розібрали ящик, яким витягували глину. Залишили тільки лопату, якою планували вночі, тісно перед моїм відходом, поширити отвір над ровом. Попередив Анатолія, щоб не забув почистити лопату, зокрема ручку, щоб випадково не надібали на його відпечатки пальців. Так само нехай поступає і з кабелем на освітлення.

Надійшла субота 12 липня 1952 року. Нерви настільки працювали, що навіть їсти не міг. Анатолій намагався потішати мене, що виходило досить кумедно. Мені в ту суботу не було розради. Пішов у бібліотеку подивитися, чи все на своєму місці. Хотів залишити все в найкращому стані. Вибрав із схованки наплічник з картою, компасом. У нашій квартирі ще раз випробував цивільний одяг – подарунок побратимів з Ужгороду та Львова – ніби все гаразд. Потім з труднощами поскладав усе у невеличкий наплічник, на жаль, із сухарів помістилася тільки половина. На кожний випадок увечері ще відкрив бібліотеку, щоб не прийшов випадково директор на відвідини. Оскільки ніхто не прийшов по книги, вирішив раніше закрити бібліотеку. Постояв хвилинку на порозі, ніби на прощання, замкнув її і не було мені байдужим, що прощаюсь з таким вигідним робочим місцем. Мимоволі думка: «Як закінчиться мій пригодницький задум»?

В кімнаті з допомогою Анатолія підготував усе необхідне на мою пригодницьку дорогу. Одягнувся до робочого одягу. Взяв з ліжка плахту, обгорнув нею наплічник, щоб у тунелі не забруднився. По-

прощався поглядом з нашою кімнаткою, на коридорі з класами. Годинник на коридорі показував восьму годину. Анатолій вже під час мого побуту в бібліотеці відкрив у природознавчому кабінеті підлогу, щоб мали досить часу на довершення акції. Останній раз полізли з Анатолієм під школу. Щоб я перед дорогою не змучився зайво, він поліз у тунель виконати останню фазу, тобто лопатою розширити отвір над водяним ровом. Почекали до пів десятої, чи хтось не помітить вихід з тунелю. Прощаючись з Анатолієм нагадав йому ще раз, що все має зробити, щоб не залишити за собою сліди. Подивився на годинник, який подарувала мені Роза, і без п'ятнадцяти десятків поліз у тунель, тягаючи за собою наплічник. Ціле тіло дрижало від нервового напруження, відчував і якийсь незвичний тиск у голові. Вкінці тунелю висунув голову і хвилинку розглядався навколо, чи нема поблизу когось непрошеного.

Щасливо виліз, зігнутий між чагарниками й кущами пройшов ровом в напрямі футбольної площі, аж поки не мусив вилізти з нього і пішов доріжкою в напрямі затоки. А в голові: «Є там дядя Софрон, чи хтось не зрадив, і замість дяді будуть на мене чекати чекісти на чолі з оперуповноваженим...» Спішу з усієї сили. Дійшов до затоки і за вказівками дяді повернув вправо. Пройшов кілька десятків метрів – озвалося тихо: «Я тут». Зразу полегшало – тиск у грудях і в голові пройшов.

– Переодягайся до цивільного. Підготував два важкі камені, котрі всунемо у робочі черевики, щоб все пішло на дно затоки.

Роздягнувся аж до підштанців, помився, одягнувся до цивільного. Робочі черевики з камінням закрутив у брудні казюнні робочі штани і френчик, все те обгорнув у плахту, до котрої перед тим запакував наплічник, зав'язав усе вузлом і поклав у човен, щоб згодом кинути у воду далі від берега. Дядя Софрон допоміг сісти в човен, взяв у руки весла і тихенько відчалив від берега.

– Мотор вклучу, коли будемо трохи далі від берега.

Попередній страх з вилазки з нори, як суслик, змінився у страх з моря. Я ж не вмю плавати. Коли б щось сталось, то йду на дно каменем. Дядя Софрон відчув інстинктивно мої побоювання і запевнив мене, щоб був спокійним, що він на воді чується краще, ніж на суші.

– Коли б випадково появилася патруль, при тобі є вудочка – кинь її у воду, я зроблю те саме, щоб вони думали, що ловимо рибу. Вирішив повезти тебе на човні аж до міста Молотовськ, приблизно п'ятнадцять кілометрів. Цього буде аж-аж, щоб пси не занюхали твої сліди. Підемо разом до міста на невеличку покупку, а потім, як казали наші старі бабусі, поблагословлю тебе на щасливу путь. Ані не пробуй з Фінляндії вертати назад! – додав веселим тоном.

Попливли на веслах з півгодини. Мій благородний татор перестав веслувати і запропонував поспати годину-дві в човні, щоб ми припливли в Молотовськ не скоро рано, щоб люди вже йшли на роботу та в місті був рух, тоді краще і для нас ходити по місті поміж людей. Взяв запакований клунок з робочим одягом і кинув у воду. Спустився на дно човна, вперся головою об лавочку. Запропонував і мені зробити те саме з другого боку лавочки.

– Нема здоровішого відпочинку, як поспати на морі. – І за хвилину вже й заснув.

Я ані в гадці не мав спання. Човен легенько похитувався на дзеркалі води, а мені здавалось, що ось-ось перевернеться. Часом ніби і я задрімав. Після досить довгого часу мій «погонич» човна пробудився, увімкнув мотор, і попливли далі.

– Дядьку Софроне, ви як знаєте орієнтуватися на морі, куди маєте плисти?

– Десятки разів плив цією трасою. В Молотовську причалимо з північної сторони міста, щоб ти зразу міг продовжувати дорогу на Онегу.

Щасливо допливли. Щасливо зреалізували покупку консерв і хліба. Не знав, чи признатися йому, що наша подружка дала мені 300 рублів і заплатити покупку. Згадав наші відносини й признався. Ані чути не хотів, щоб я платив. Зі своєї наплічної торбини витягнув вже не новий дощовик і дав мені: «В дощі пригодиться». В додаток ще й він мені дав сто рублів на дорогу. Стільки грошей я ще в житті не мав! Показав мені напрям і дорогу в місто Онегу і обняв мене, як сина. Дрижачим голосом від зворушення сказав:

– Прощай, і щасливо в добру путь. Про твою втечу начальство ще не знає, то я би тобі радив іти зразу в напрямі Онеги, поки тільки будеш могли. Потім десь у тайзі знайди заховане місце і відпочинь. Можливо, що ти вже будеш у місті Онега, а аж тоді встановлять, що тебе нема. Будеш мати за собою уже чималу віддаль. – Повернувся і швидким кроком відійшов.

Дивився за ним і в одну хвилину навіть хотів закричати: «Дядю Софроне, беріть мене назад з собою»!

Пішов і я повільним кроком в протилежну сторону в напрямі на Онегу. Ще кілька разів оглянувся, але Софрон зник між людьми. «Ну що ж, Левку, тепер будь героєм! Давай собі ради сам!» Ішов аж до третьої години після обіду. По дорозі минув невеликий посьолок. Вирішив звернути з дороги в тайгу відпочити й перекусити. Пташки над головою щебетали. Небо без хмаринки синеньке-синеньке. Шойно зараз повністю усвідомив, що я є вільний, що навколо мене нема

ані колючих дротів, ані «кумів», ані «харківських типів»! Є прекрасна зелена тайга – мій охоронець від непрошених очей.

Вночі та другого дня дообіду, відпочиваючи потрохи, без всяких пригод здолав приблизно стокілометрову віддаль між Молотовськом і Онегою. До міста Онеги дійшов у вівторок після обіду. Ноги трохи боліли. Вже по дорозі в Онегу виявив, що краще йти вночі, ніж через день. Вдень сонечко пригріває. Північні білі ночі холодніші, краще йдеться, тим більше, що менша правдоподібність зустріти когось. Зустрінеш хіба проклятий патруль. Намагався в місті зорієнтуватись ще після обіду, щоб перейти через міст ріку Онегу разом з робочим людом. Вдалось також без пригод. Купив пляшку газованої води. Вирішив в першу чергу з'їсти сухарі, щоб мати легший наплічник. З міста Онеги вийшов надвечір, пройшов з п'ять кілометрів тайгою, потім вийшов на дорогу. Ішов аж до другої години по півночі в середу 16 липня. Чомусь ноги боліли більше, ніж попередній день, тому вирішив до ранку відпочити. Пішов глибше в тайгу. Під невеличкою смерічкою знайшов м'якеньку підстилку з хвої і травички. Розстелив плащ дяді Софрона, на одну полу плаща ліг, другою накрився, наплічник під голову, і поспав аж до ранку.

* * *

Середа 16 липня 1952 року стала для мене фатальною. Одним з найгірших днів в моєму житті. Пробудився перед сьомою годиною – поспав навіть дуже добре. З'їв кілька сухарів, запив газованою водою, бо закуплені в Молотовську консерви й хліб з'їв між Молотовськом і Онегою. З чудовим настроєм збирався в дальшу мандрівку. Подивився на карту – за всіма ознаками з Онеги пройшов з двадцять кілометрів. До містечка Малошуйка залишається попри Онезькій затоці приблизно тридцять кілометрів. Якщо все буде добре, ввечері міг би бути десь близько міста. По дорозі є і кілька менших посьолків, мабуть, буде краще обійти їх, щоб не зіткнутися з патрулем. Стовідсотково комендатури вже мають інформації про мене. Вирішив іти тайгою, поки дозволить терен у лісі між дорогою на Малошуйку та Онезькою затокою. Де це не буде можливим, піду дорогою, а те я не мав робити. Залишилось з десять кілометрів до міста Малошуйка. Терен в тайзі ставав дедалі болотянішим. Щоб не потрапити десь в трясовину, пішов вліво, щоб вийти на дорогу. Подивився в один і в другий бік – нема нікого. Пройшов з кілометр в напрямі Малошуйки. Раптом з лісової дороги зліва виїжджає на головну дорогу верхи на конях п'ятичленний військовий патруль. Коли їх побачив, хотів швиденько стрибнути в ліс, але вже було пізно. Вже й вони помітили мене, було б

підозрілим втікати в тайгу. Намагаюсь не звертати на себе увагу і йду спокійним кроком далі. Привіталися.

– Здрастуй, пацан, – привітався військовий з першого коня.

– Здрастуйте, – відповів спокійно, а в голові сто молотків.

– Куди йдеш?

– В Малошуйку до тітки, – намагаюсь відповідати спокійно. І молюся в думках, щоб не запитали звідки йду... Місто Онега далеко, через найближчий посьолок не переходив, а в тому стресі забув його назву, хоч на карті був визначений.

– І ми туди в комендатуру, – каже лейтенант. І погнали швидше коней.

Перехрестився. Думка: «Швиденько у ліс! Ні, ні!»! Поки не зникнуть десь за поворотом, а дорога, як навмисно, рівненька-рівна. Чомусь боюся, що оглянуться і якщо не побачать мене на дорозі, може їм здаватись щось підозрілим. Йду повільним кроком далі і молюся, щоб швидше зникли десь за поворотом. Вирішив місто Малошуйку обійти. Солдати з комендатури вже можуть на мене чекати, отже, харчі на дальший довгий відтинок дороги мушу купити десь по дорозі в посьолку, але й там є велика небезпека. Отак роздумую і дивлюсь, чи коні вже далеко, чи вже би міг увійти в ліс. Мабуть, вже не побачать. А тут дальша біда. На кам'янистій дорозі з великим гуркотом наздоганяє мене газик без стріхи з двома військовими. Думаю, проїде повз мене і буде все гаразд... Ні, зупиняє біля мене. В тому моменті я вже був переконаний, що моєму мандрюванню настав кінець...

– Пацан, ти куди? – запитав старший лейтенант з переднього сидіння біля водія.

– В Малошуйку до тітки, – знову намагаюсь відповідати спокійно, а ціле тіло дрижить, як в гарячці.

– І ми туди. Сідай, підвеземо.

– Спасибі, погода прекрасна, люблю пройтись пішки, – відповідаю, а в думці: «Їдьте під три чорти!»

– Ще більше як десять кілометрів. Сідай! – і вже вилізає з газика, піднімає передне сидіння і чекає, щоб я сів за нього.

Нема рятунку. Лізу в газик, образно кажучи «добровільно в левову пащу» і сідаю на заднє сидіння. Знову прошу Всевишнього, щоб нічого не запитували і взагалі ані не говорили зі мною. Боюся, що при відповідях мій голос від дрижання цілого тіла буде також трясистий, що може стати підозрілим. А в думці: «Левку, будеш мусити відповідати. Тримайся. Ще не кінець, ще є надія. Вони ж тебе не впізнали». Думки випереджають одна одну. На щастя, ані між собою не говорять. Водій жене як навіжений. Ніби хоче втекти від хмари пилюки за

газиком. Обганяючи патруль на конях, привітався з ними клаксоном і погнав далі.

Перед нами місто. На початку міста з правої сторони поверхові муровані будинки комендатури. Зупинились перед воротами. Той, який мене пустив сісти, знову відкриває двері, піднімає сидіння і каже:

– Пацан, ми вдома, вилізай.

Вилізаю, хоч ціле тіло якесь неслухняне, дякую і дивлюсь, куди ближче в глибоку тайгу. Ані не попрощались. Вїхали з газиком у двір комендатури. Буквально дурна думка: «Левку, куди дінешся, вже нікуди не втікай, і так ледве стоїш на ногах... Ні, ні! Втікай, куди ближче!» Намагався йти вулицею спокійно. Скрутив у першу вуличку вліво і швиденько крокую вверх вулицею, вкінці якої, на моє щастя, видніє ліс. Стримуюсь, щоб по вулиці не бігти. Дійшов до ліса і тоді щодуху побіг, не звертаючи увагу ні на що. Ніколи не вірив, що відчайдушність переможе і дрижання цілого тіла, і біль змучених ніг, й поже-не швидким бігом у глибину тайги, подальше від супостата. Біг, поки мав силу. Потім зупинився в густішому лісі і почав «розумно» міркувати.

«На комендатурі вже опис моєї «персони» вивішений на «почесній» стінгазеті, бо так воно робиться. Хоч не знають, в яку сторону я зник, і де мене шукати. Стовідсотково мають псів-вівчарок, які занюхають мій запах із заднього сидіння газика. Завдання № 1 – знайти потічок і перейти у воді кілометр-два, по можливості й більше», – каже досвід втікачів. Виймаю нашвидко карту, намагаюсь зорієнтуватися де я є і шукаю річку або потічок. В окрузі добрих десять кілометрів нема жодного. Попав у ліс по тій стороні, яка не є рівна, терен хвилястий. На протилежній стороні від міста Онезька затока, також навіть без струмочка. Щоправда, паралельно з затокою болотистий терен. Небезпечно, можуть бути трясовини. «Хлопче, втікай, поки сили вистарчить, якнайдалше в тайгу і молися Господу Богу, щоб тебе минула лиха година»!

І побіг, скільки вистарчало сил. Спочатку вгору, потім вниз в долину, знову на горбок, знову в долину. Сам дивуюсь, що витримую стільки бігти. В одній з долинок помітив криничку, до якої з-під землі тече струмочок. Ліг, напився водички холодної, як лід. «Левку, не дурій, ще дістанеш запалення легенів»! З криниці витікає струмочок далі в долину. Рятівна думка. Вже над криничкою лізу черевиками в струмочок. Вода в криниці зразу стала каламутною. Вступив і до кринички, чого би в інших обставинах ніколи в житті не зробив. Продовжую йти далі тоненьким струмочком, що витікає з кринички.

Приблизно по двадцяти метрах струмочок зникає під землею. Продовжую йти в тому напрямі, чи випадково не появиться знову і не виникне з нього маленький потічок, як у нас в Карпатах. Нема. Тут ще й природа навпаки!

Страх жене далі. На карту ані не дивлюсь. За компасом прямую ніби на північний захід. З гіркою усмішкою думаю: «Хлопчику, прямуєш у напрямі Фінляндії, що тобі не до вподоби!»! Дивлюсь на годинник – пройшло більше трьох годин з моменту, коли виліз із газика. Сонце вже зайшло, починає сутеніти. Ноги як з олова, вже відмовляються йти далі. Шукаю гущавину, щоб присісти, або й прилягти відпочити. Знайшов укупі кілька густих-густих ялинок з гілками аж до землі. Лізу між них. Лягаю на плащ, другою полою накриваюсь. Розум наказує: «Спати не смієш»! Намагаюсь роздумувати раціонально: «Якщо тебе знайдуть, то не сміють у тебе знайти ані сумку з картою, ані компас, ані фінку, ані гроші». Сідаю, все це кладу у малу сумку, закриваю і в думці прощаюсь з речами, котрі тримала рука подружки Рози. Роздумую, чи фінським ножиком викопати яму і закопати все. Не хотів би ще заздалегідь робити таку справу. А що, коли не знайдуть мене? Буду могти далі йти. Надія помирає останньою. Аж усміхнувся. Був переконаний, що таке чудо не станеться. На кожний випадок поліз густими гілками, як по драбині, на найвищу ялинку з тих п'яти укупі і повісив сумочку так, щоб її з землі не було видно. Аж заспокоївся, як добрий господар, що успішно завершив справу. Не роздумуючи довго ліг, накрився плащем і змирившись із своєю долею та віддавшись в руки Всевишнього – заснув сном праведним. Як довго спав – не знаю. Пробудився на сердите брехання собаки. Все ясно! Хто топиться і за соломину вхопиться! Так і я. Вискочив і швидко вилізаю на одну з ялинок. Дивлюсь – четверо з вівчаркою і з офіцером водієм газика крутяться в радіусі двадцяти метрів і не можуть знайти «бандита», аж смішно стало. Думка: «Будуть бити, бо такий звичай», – мушу витримати. Нарешті вівчарка влізла під ялинки і аж захлинається.

– Пацан, слезай, будем стрелять!

– Добре, злізаю.

Лізу, як тільки можу повільніше, щоб віддалити побої і роздумую: «Вівчарку за розпорядженням пускати на малолітку не мають право. Ані бити би не мали. Потішай себе, Левку»!

Вівчарку відтягли з-під ялинок. Виходжу з гущавини. Один з молодиків вгатив у груди прикладом, аж дихання заперло. Коли б не ялинки – впаду на землю і був би міг навіть зломити, або пошкодити позвоночник.

– Хто тобі казав бити пацана? – питає офіцер – водій газика.

– Я цілу добу ганяв в сідлі по тайзі. Невиспаний, а тут ще мусив ганятись за ним! – зі злістю в голосі буркнув солдат, що мене вдарив.

– Порушуєш розпорядження! – попередив офіцер.

Майнула думка: «Цікаво, офіцерик дотримує розпорядження». Аж дивно стало. Лишили, поки міг надихнутись. Потім скрутили руки за спину, насадили наручники і погнали перед собою. Цікаво, що ані не після двох годин ми вже були в комендатурі. То означає, що я мусив крутитися ніби на одному місці. Посадили в пивницю з малесеньким віконцем без будь-яких меблів. Ще добре, що в лісі таки добре проспав. На щастя, не відібрали від мене ані плащ від дяді Софрона, ані светр, котрий мені дали побратими. Одягнув все на себе і трохи зігрівся. Якось не хотів лягати на голий бетон за інструкціями отця Івана Міні. Дрімав сидячи впертий у стінку. Вранці о шостій годині посадили з трьома конвоїрами у газик і відвезли в Онегу. Звідти дальшим газиком у Молотовськ, а з Молотовська військовим моторовим човном «додому» у малолітню колонію, на півострів Конвеєр.

17 липня, перед північчю, причалили в тому місці, звідки мене перед п'яти днями повіз у мандрівку дядя Софрон. Мій приятель оперуповноважений не міг дочекатися, щоб привітав мене «рідною» мовою та іронічною усмішкою:

– Від самого початку я був переконаний, що ти наробиш нам чимало проблем. На жаль, ані начальник колонії, ані директор школи не вірили мені, вважали тебе за дуже «чемного» хлопця! Зараз вийшло на мою правду. Ми, оперуповноважені, маємо «нюх» на таких, як ти!

(При слові «директор» в думці трохи соромно стало. Людина допомогла мені, скільки табірні умови дозволили, а зараз «кум» буде часто іронічно докоряти йому через мене).

– Не сумніваюсь – оперуповноважені і пси-вівчарки однієї касті!
– не витримав я, ризикуючи, що розсердиться і звелить солдатам побити мене за таку іронію.

– Маю велику охоту покликати моїх активістів, щоб трохи погралися з тобою!

– Попробуйте! Я вже не той чемний хлопчик, як перед двома роками. Ви і ваші активісти вже мене вишколили бути справжнім зеком¹⁰⁸!

Подивився на мене своїм улесливим поглядом й іронічним тоном ніби вибачається переді мною за те, що мусить мене посадити в карцер:

---

¹⁰⁸ «ЗЕК» – в'язень – скорочення від слова «заключонний».

– Ну що ж, сам собі завинив. На цей раз підеш тільки на п'ять суток в карцер, сам мусиш зрозуміти, що повинен тебе покарати... Після карцеру відвеземо в Архангельську обласну тюрму. Обласний суд уліпить тобі найменше дальших десять років! А ми позбудемося бандита, який своїми вчинками – відмовленням виходити на роботу та втечею – перешкоджав нам перевиховувати малоліток, наших майбутніх чесних громадян, відданих радянському народові.

В обладнанні моєї карцерної камери – жодні зміни. Хіба стільки, що є літо і не мушу носити дрова для отоплювання. Щоправда, у вмурованих приміщеннях в оборонному валі Петропавлівської кріпості ані влітку не дуже тепло, прохолода й сирість постійна. Наглядачі ті самі, що і в листопаді 1950 року, в тому числі і старенький «сторож-газета» з невідлучними газетами. В їхньому відношенні до мене відчуваю певну повагу за моє, хоч і невдале «геройство», розмовляють зі мною людянішим тоном, ніж перед тим. Під час п'яти днів у карцері, які збігли як гірський струмочок, весь час продумував де і коли зробив найбільшу помилку, що моя втеча закінчилася невдачею. Прийшов до висновку, що в підготовці і під час п'яти днів побуту на свободі керувався фантазіями сімнадцятирічного підлітка, а не раціональним думанням. З відступом часу мушу признатись, що моя втеча від самого початку була приречена до неуспіху.

Архангельськ

22 липня – 17 жовтня 1952 року

У карцері Петропавлівської кріпості, на півострові Конвеєр, з якого п'ять днів тому, в суботу, вирвався на свободу, відсидів приречених п'ять днів, після котрих «газиком» відвезли в архангельську обласну в'язницю.

В архангельській в'язниці помістили в самотку. Мабуть, превентивно, щоб не розповідав про мої «гріхи» та про втечу своїм співкамерникам і не заохочував до подібних прогрішків.

Методика допитів тотожна з ужгородською – жодних великих змін – відповідай на одні й ті самі запитання десятки разів на кожному виклику на допит. Слідство тривало більше двох місяців. Мабуть, шукали, вірніше «завчали» свідків з малолітньої колонії, як мають свідчити проти «небезпечного політика», бо окремі свідчення під час очних ставок, а згодом і на суді були абсурдними. Фрагменти з протоколів допитів і показань свідків на судовому засіданні Архангельського обласного суду є незаперечним доказом, що свідчення були

підказані самим слідчим. Зокрема спроба виготовлення повноцінного передавача в умовах концентраційних таборів являється, мирно кажучи, смішною. Про дальші зачастини для виготовлення передавача – ані думати. Проте в протоколах допитів і на Архангельському обласному суді ця моя «провина» була «підтверджена» і під час виносу судового приговору мала свою вагу!

* * *

Далі подаю кілька фрагментів з перебігу слідства та з Архангельського обласного суду.

Фрагменти із постанови про відкриття кримінальної справи оперуповноваженим Архангельської ТКМ УМВС від 23 липня 1952 року

«Я, оперуповноважений Архангельської ТКМ УМВС Арх. області, капітан Кобилін, розглянувши матеріали про злочинну діяльність утримуваного в колонії засудженого неповнолітнього Довговича Леоніда Євгеновича, виявив... (Довгович) продовжує свою антирадянську діяльність, яка виражається у проведенні антирадянської агітації серед оточення і складання різних віршів брехливого змісту та за втечу з малолітньої колонії... постановив відкрити кримінальну справу».

Фрагменти із протоколу допиту 23 липня 1952 року

Питання: «Коли у тебе виникла думка втечі з малолітньої колонії?»

Чи під впливом повчань отця Івана Миня, чи під впливом подій останніх днів після моєї невдалої втечі, я відважився звернутись до капітана з нахабним зауваженням:

– Гражданин капітан, я не пригадую, щоб ми з вами домовилися звертатись один до одного на «ти». Я не є жодний злодійчук. Прошу вас, громадянин капітан, дотримуйтесь неписаного правила під час розмови з політичними і звертайтеся до мене на «ви».

В його очах – величезне здивування і запит, мовляв: «Ув'язнений неповнолітній пацан відважився висловити таке зауваження капітану МВС»?!

– Ладно.

Питання: «Коли ви вирішили втікати з малолітньої колонії і таким способом уникнути від покарання?»

Відповідь: «Думка про втечу з ув'язнення зродилась у мене зра-

зу після першого допиту в Ужгороді і весь час дозрівала... Рішення втечі з малолітньої колонії дозріло в мене зразу після призначення на роботу в бібліотеці... Для здійснення втечі з колонії я вирішив з-під приміщення навчального кабінету зробити підкоп за паркан зони огороження... Моя втеча закінчилася невдачею...».

Питання: (Здивовано) «Ви готувались до втечі більше року? І про це ніхто не знав? Хто допомагав вам рити підкоп під приміщенням навчального кабінету за паркан зони огороження?»

Відповідь: «Ніхто мені не допомагав... Я майже кожную ніч, коли обставини були сприятливі, рив підкоп сам...».

Питання: «Не може бути, щоб неповнолітній Анатолій не помітив, що ви не спите вночі у вашій спільній кімнаті. Як ви йому пояснювали вашу відсутність?»

Відповідь: «Казав, що вночі є найбільший спокій для читання у бібліотеці...».

* * *

Питання: «Яким способом після засудження ви проводили антирадянську агітацію та іншу діяльність між засудженими?»

Відповідь: «Уже й самітні зустрічі з політичними в'язнями в окремих в'язницях, автентичні інформації та розмови між ними можна вважати антирадянською діяльністю...» «...знаходячись у львівській тюрмі написав вірш «Нема України». Текст цього вірша зберігав на невеличкому клаптику паперу, зашитому в пальто, в якому приїхав в Архангельську трудколонію. Зі своїми віршами я нікого не ознайомлював... Від початку 1952 року я перестав писати вірші й жодною антирадянською діяльністю не займався...».

Питання: «З ким проводили антирадянську діяльність, перебуваючи в Архангельській області та малолітній колонії?»

Відповідь: «Як я вже казав, моя антирадянська діяльність полягала в написанні віршів. Іншої антирадянської діяльності я не проводив і ніхто разом зі мною не брав участі в цьому».

Питання: «Слідством встановлено: окрім написання віршів... ви висловлювали надію на війну між СРСР і Америкою, поразку у війні Радянського Союзу і визволення вас американськими військами».

Відповідь: «У розмовах із засудженими неповнолітніми, не пам'ятаю з ким, я справді говорив, що мене достроково не звільнять, бо я засуджений за антирадянську діяльність. Я також казав, якщо виникне війна між СРСР та Америкою і переможуть американці, то в такому випадку мене вони визволять».

**Фрагменти із протоколу додаткового допиту Л. Довговича
24 липня 1952 року**

Питання: «Чи отримували завдання проводити антирадянську діяльність в умовах ув'язнення?»

Відповідь: «Не отримував від нікого. Якщо й проводив, то це моя власна ініціатива і результат переконань».

Питання: «Слідством встановлено, що ви робили спроби створити антирадянську групу в колонії. Чи вдалось вам це зробити? Хто входив до цієї групи? В іншому випадку – які причини невдачі?»

Відповідь: «Організувати антирадянську групу з числа свого оточення в колонії я ані не пробував».

Питання: «По якій причині?»

Відповідь: «Між малолітками колонії не був ніхто з такими твердими антирадянськими переконаннями, які мав я. Це і стало причиною всіх моїх невдач».

Питання: «А ваші напарники – бібліотекар Йосип і два естонці?»

Відповідь: «Я вдячний їм, що врятували моє життя від ваших «активістів». Ми ніколи ані в думці не мали створювати яку-небудь антирадянську групу в малолітній колонії...».

Із показань свідків 24 липня 1952 року

«...він (Довгович – прим. автора) розповідав, що вів боротьбу проти радянської влади. Як Довгович пояснював: «Не один я, українець, боровся за це – борються десятки й сотні борців...» Довгович хвалив життя на його батьківщині до встановлення радянської влади, заявляючи: «Жили ми до радянської влади не погано, і після неї так будемо жити...» Про кінокартини про Велику Вітчизняну війну Довгович говорив, що це неправда, що німці не такі, якими їх показують у кіно. Часто я сперечався з Довговичем, чи існує Бог і чорт? Він доводив, що існує, а я з ним не погоджувався...».

«...В одній брошурі на листку паперу була накреслена від руки якась схема. Я запитав у Довговича, який знаходився у кімнаті, що це за схема. На що він відповів, що збирається робити передавач...».

Із показань свідка на допиті 25 липня 1952 року

«...На цих же зборах вирішили зробити передавач і встановити зв'язок із закордоном».

Із показань свідка на допиті 26 липня 1952 року

«...Передавач зробити нам не вдалося через те, що на виробничу

зону нас не пускали, тому й не могли виробити необхідні деталі і дістати катушки й інші матеріали...».

* * *

Слідство тривало два з половиною місяців. Зміст запитань весь час повторювався, що аж надоїдало слухати і знову й знову відповідати на них. На відміну від Ужгорода, на допити в архангельській в'язниці слідчий викликав два-три рази в тиждень переважно через день. Вечірніх і нічних допитів було лише кілька.

Чи шукали ще якісь нові обвинувачення проти мене, чи якась інша причина, але слідство тривало дуже довго.

Із показань свідків на судовому засіданні Архангельського обласного суду від 15 жовтня 1952 року

«...Довгович мене випитував, як я жив на батьківщині і сам розповідав про хороше життя в Закарпатській Україні до радянської влади... Хвалив одноосібне господарство і принижував колгоспи...».

«...Довгович мені сказав, що для втечі придбав компас і мапу...».

«...Підсудний Довгович звернувся до мене й інших з проханням виготовити окремі частини для передавача... Готувався до втечі і пропонував нам, хлопцям, втікати з ним у Закарпатську Україну й об'єднатися там з однією з бандитських організацій у боротьбі з радянською владою...».

Із відповіді на судовому засіданні Л. Довговича

«...Для втечі я придбав компас у шафі учительської кімнати. Мапи я не робив, а знайшов випадково у живому кутку. Виготовленням передавача не займався і нікому не давав вказівок на придбання окремих частин... Нікого не наговорював втікати на Закарпатську Україну... Я планував втекти за кордон зовсім в іншому напрямі...».

Із виступу адвоката Л. Довговича на судовому засіданні

«...громадяни судді, я не можу заперечувати вини підсудного Довговича, бо вона доведена повністю. З кваліфікацією злочину згоден. Прошу суд винести міру покарання відповідно до скоєного проступку Довговичем...»

Із протоколу судового засідання

В останньому слові підсудний Довгович нічого не хотів сказати.

Із вироку Архангельського обласного суду 15 жовтня 1952 року

«...Керуючись антирадянськими настроями, Довгович написав три вірші антирадянського змісту, підписав їх псевдонімом...

Одночасно з цим Довгович ставив за завдання встановлення зв'язку з існуючими, на його думку, антирадянськими організаціями, для чого збирався виготовити радіопередавач.

Довгович наговорював неповнолітніх... до втечі з колонії, висловлюючи наміри поїхати до місця свого народження і проводити там антирадянську діяльність. Для здійснення свого задуму вирив підкоп під приміщенням навчального кабінету за паркан зони огороження. Для орієнтування при втечі придбав компас і виготовив мапу області та територій, що прилягають до неї.

Вина Довговича у висунутому звинуваченні доведена повністю... показами свідків, особисто написаними Довговичем віршами, компасом та недокінченою мапою.

Через викладене... судова колегія засудила Довговича Леоніда Євгеновича по стст. 58-10, 58-11, 19, та 82 № 1 УК (уголовного кодексу СРСР) на десять років позбавлення волі...».

ВТТ Молотовськ (зараз Северодвінськ) на березі Білого моря

17. 10. 1952 р. – 29. 03. 1953 року

Після обіду, 17 жовтня 1952 року, багатшого на десять років ув'язнення, викликали на етап. Коли передавали мою справу начальнику конвою, в розмові між черговим офіцером і начальником конвою зачув слова «в місто Молотовськ». В моїх думках зразу: «Точно перед трьома місяцями в Молотовську купував мені дядя Софрон хліб і рибні консерви!» Аж моторошно стало. Тоді я був вільною людиною, а зараз мене везуть в те саме місто під автоматами...» Якесь приречення, чи щось інше...

Попав у виправний трудовий табір (далі ВТТ) стандартного режиму в місті Молотовськ, на березі Білого моря, на захід від Архангельська. Привели в барак № 9 і передали «днювальному»¹⁰⁹ з на-

¹⁰⁹ «Днювальний» – в кожному баракі концтаборів призначений начальником табору в'язень, котрий доглядав за порядком у секціях. Більшість «днювальних» були співпрацівниками оперуповноваженого, що було «публічною таємницею».

казом поселити в першій секції, між малоліток, а рано призначити в бригаду з малолітками на роботу в столярський цех.

Вже тільки найменша згадка про «малолітню братію» викликала в мене асоціацію «харківських подій» – наїжачила ціле моє ество. І на цей раз запротестував, що між кримінальників не піду, через що між днювальним-служакою і мною дійшло до гострої суперечки, яка спричинила появу кількох дорослих в'язнів у дверях другої секції.

– Наказ начальника – закон! Не видумуй – іди до малоліток в першу секцію! – розсердився днювальний.

З дверей другої секції відізався один з дорослих.

– Пацан має правду. Ти, Гришка, не кричи на нього. – І звернувся до мене з запитанням, – Ти дійсно політичний?

– Так.

– Звідки?

– З Ужгороду, із Закарпаття...

Розмова до цієї пори проходила по-московськи.

– То ж ми земляки, – заговорив українською мовою мій захисник, подаючи ліву руку на привітання. – Я, хлопчику, з другого боку Карпат...

Помітив моє здивування, що подає мені ліву руку і поспішив пояснити.

– В мене правої руки нема. Моє ім'я Омелян Стурко. Я зі Станіславівської області, з міста Перегінськ. – Звернувся до днювального:

– Гришка, в нашій секції є ще кілька нар вільних, хлопця візьмемо між нас.

– Начальник дав наказ. Він мене звідси вижене. Я з моїми хворобами не маю сил працювати на лісоповалі.

Знову якась вища сила берегла мене від «харківських типів». Знову знайшлися добрі люди, які допомогли мені. Пан Омелян завів у секцію між дорослих:

– Хлопці, приймайте між нас нашого землячка з Закарпаття. Як твоє ім'я?

– Левко, – відповідаю без вагання. Між нашими хлопцями з України я вже не представлявся іншим іменем, ніж Левко. Москалі називали Льонька, або Леонід, що мені не перешкоджало, але майже ніхто не називав іменем – Леонтин.

Після коротенької поради з хлопцями та виміни ліжок між собою, призначили місце на останніх спідніх нарах, під задньою стіною секції, практично поруч з ліжком пана Омеляна Стурка, з яким поділили і спільну тумбочку для нашого тюремного багатства.

Вперше мав змогу познайомитися з обладнанням житлового бараку в стандартному концентраційному таборі для дорослих. Архітектура «шикарних готелів» була подібна в усіх таборах, в котрих пощастило в майбутньому побувати. Вхід знадвору в маленьке приміщення-коридор, подібний до сіней у старих верховинських хатах, з невеличким столом, табуретом та дерев'яною або металевою бочкою для «кип'ятку». В коридорі троє дверей – прямо вхід до приміщення для важливої посади «днювального» бараку, тобто в'язня, повіреного начальником табору доглядати за порядком, призначати місце для новоприбулих на двоповерхових нарах і, у випадку відсутності центрального отоплювання, підтримувати «родинне вогнище» – взимку прикладати дрова в грубки окремих секцій. Двері вправо та вліво вели до двох секцій. Обладнання секцій раціональне. По середині у два метри широкий прохід, по боках якого прикріплені до бічних стін бараку поверхові нари двох типів. В першому випадку між двома поверховими ліжками є вузький прохід, в другому між ліжками верхніх нар проміжок нема – верхні нари утворюють суцільну дощану площу від дверей аж по задню стіну секції. В проходах між спідніми нарами під стіною – невеличкі тумбочки для особистих речей в'язнів. Над кожною третьою тумбочкою вузькі віконця, які пропускали мінімально денного світла – в секції і в чудовий сонячний день були сутінки. По середині секції довгий стіл з лавицями по боках, прикріпленими до підлоги, як кажуть, на віки-вічні. В лагпункті міста Молотовськ було центральне отоплювання, тому мурованої грубки, чи залізної бочки з бляшаною трубою-димходом по середині секції не було. Отоплювання секцій залізною бочкою і бляшаною трубою-димходом зустрів згодом у таборах в Іркутській області, на трасі Тайшет-Ангара.

Ще не вспів остаточно поселитися, і вже пан Омелян Стурко з побратимами запросили до столу на скромненьку гостину – кусник чорного хліба з маргарином і жменька тюльки.

– Дякую, я в архангельській в'язниці пообідав, – чемно відмовився від скромної, але щирої гостини, усвідомлюючи, що всі «ласощі» на столі є частиною денної пайки одного з побратимів.

Кілька наших хлопців, разом з паном Омеляном, посідали біля мене коло столу і почали розпитувати, за що мене в такому молодому віці судив військовий трибунал. А коли довідалися, що мене щойно перед кількома днями відсудив Архангельський обласний суд на дальших десять років за памфлети на «батька Сталіна» та за втечу! З сумом похвалився, що перед трьома місяцями я вже мав щастя по-

бувати в Молотовську і задумався. Наша розмова затяглася аж до відходу на вечерю. Довідався, що в нашій секції п'ятдесят два мешканці, з того тридцять шість політичних, решта битовики. Між політичними переважають хлопці з України, на другому місці з Прибалтики – Литва, Естонія, решта з різних країн Європи, та навіть з Китаю. Що в таборі є велика кількість «ворів-законників» і їхніх «шестьорок». Вони розміщені в двох окремих бараках, ніби ізольовано від «мужиків», тобто звичайних роботяг. Що шістнадцять малоліток в сусідній секції привезли перед двома місяцями не відомо звідки і чому, поводяться аж незвично чемно і не належать до жодного злочинського угруповання – ані до «законників», ані до «сук», хоч дуже часто приходять між них «шестьорки» з тих двох бараків, мабуть, намагаються перевиховати «на своїх». Побратими попередили мене, щоб я тримався їхнього гурту, щоб кримінальники зрозуміли до якої «категорії» належу, бо стаються випадки, коли «шпана» насильно відбирає у битовиків обід, чи вечерю. У політичних не відважаться таке зробити, бо політичні більш зорганізовані й не піддаються такому шантажу. «Побудеш з нами довше – порозумієш, у чому справа».

* * *

Вечірня перевірка. В першій секції бракує одного в'язня. Великий розрух. Куди подівся? Після переліку в другій секції – на одного більше. Знайшовся. Черговий офіцер з двома солдатами-охоронцями безапеляційно наказує мені переселитися в першу секцію між малоліток і погрожує карцером. Вирішуємо з побратимами, що не вартує попадати в карцер, бо після його відбуття і так примусять мене поселитись у призначену секцію. Помітили, мабуть, чималий страх в моїх очах – харківська подія ще й після двох років була занадто живою.

– Левку, іди. Ми тебе будемо берегти. Попередимо малоліток, щоб ані не пробували робити тобі якісь прикрощі, бо з нами будуть мати справу, – заспокоювали мене хлопці.

Під доглядом чергового з великою неохотою поскладав своє багатство і почав прощатися з новими друзями.

– Сину, не прощайся і не переживай. Після роботи приходи між нас. Між малолітками тільки переночуєш.

Пан Омелян і ще три хлопці відпровалили мене в першу секцію, допомогли поселитись. Мешканцям першої секції чемно нагадали, що я є політичний і що вони мене беруть під захист. Малолітки забезпечують моїх охоронців, – що вони вже інформовані про мене і що моє перебування між ними буде без усяких проблем. Із шістдесятьох поверхових нар тільки шістнадцять було зайнятих внизу, поверхові

нари були вільними – міг собі вибирати. З тактичних причин вибрав верхні нари – все ж таки зверху «краще» видно все і можна завчасу реагувати на непередбачені ситуації.

Між мною і окремими малолітками зав'язалась розмова. Мене здивувало, що вони вже знали про мене й те, що втік з півострова Конвеєр. З дальшого нашого спілкування зрозумів, що моя втеча і за-судження на дальших десять років викликає у них відповідну повагу до мене. Здивувало однак те, звідки отримали інформації про мене. Часом все зрозумів – концентраційні табори як велике село, поголо-сок про щось незвичайне швидко розноситься від «верхнього кінця по нижній кінець».

* * *

Малолітки з нашої секції працювали на різних роботах. Мене за-числили до бригади в столярський цех, який знаходився в робочій зоні, поза межами табору, куди нас кожного ранку, крім неділі, відво-дили й приводили в зону під конвоєм. Нашими інструкторами-май-страми були вишколені, вільнонаймані столяри-фахівці, які з вели-кою терпеливістю й охотою навчали нас столярської майстерності.

Так розпочався дальший відтинок мого табірною життя вже не в колонії неповнолітніх, але між дорослими побратимами. Великою розрадою після робочого часу були для мене зустрічі зі старшими спів'язнями. В секції між малолітками я дійсно тільки ночував. Зра-зу на другий день, на моє прохання, хлопці подарували мені зошит і хімічний олівець – вирішив написати мамці листа з наведенням но-вої адреси мого перебування. Побратими попередили, щоб лист був коротенький і без зайвих описів нашого життя, бо «кум» з своїми помічниками перевіряє кожне слово. Якщо лист довгий, або зраджує щось недозволеного, то просто листа розірвуть і викидають без по-відомлення авторові. З такими «штучками» оперуповноважених вже зустрівся в малолітній колонії і знав, як і що маю писати.

Найбільше вільного часу проводив з паном Омеляном Стурком. Щодня після вечері до нічного відбою прогулювались хідниками та-бору в дружній розмові, котрій не було кінця-краю. Розповідав мое-му опікунові про життя-буття на Закарпатті під час війни, про важ-кі післявоєнні роки, про примусову втечу нашого тата-священника за кордон в Чехословаччину, про нелегальну втечу старшої сестри за кордон до тата, про мою невдалу втечу ще й не одинадцятилітньої дитини за кордон три дні після сестри, про мої ходіння по жebraх у батькових парафіях. Найбільше враження зробило на друга Омеля-на, коли сказав йому, що мене ув'язнили у лютому 1950 року в Ужго-

роді, а тата у квітні того ж року в Чехословаччині. Що під час дворічного ув'язнення тата в Чехословаччині старша сестра поневірялася у чужих людей за кордоном, мамка з двома меншими сестрами бідувала в Ужгороді, а я з великою надією повернення на волю копав тунель для втечі... «Несіть, люди божі, свій життєвий хрест з покірною та безмежним терпінням», – закінчив я свою розповідь.

– Сину, зворушливу долю вашої сім'ї можна сміло прирівняти до нещастя сотні родин в Україні, коли тато гине у катівнях московських в'язниць, або в боях з більшовиками, маму з дітьми везуть на висилку в Сибір, мама по дорозі помирає, а бідолашних дітей запроторять до різних дитячих будинків Московії.

– На львівській пересилці, пане Стурко, мав змогу бачити нелюдські методи поведінки до переселенців...

– Ти мене не величай паном... Звертайся до мене друже Омеляне, а так само й до інших наших хлопців... Такий спосіб звертання є загальноживаним у Західній Україні... Ти був здивований, що я привітався з тобою лівою рукою... Моя права рука відпочиває десь у наших рідних Карпатах... – Далі продовжував з усмішкою: – На останньому Господньому суді, мабуть, приєднається до мого грішного тіла...

Біографія пана Омеляна, за його словами, подібна до десятки-тисяч борців за волю нашого народу. Його батьки були вчителями. Закінчивши середню школу, планував студіювати образотворче мистецтво, але доля прирекла інший життєвий шлях. Будучи активним членом молодіжної організації «ПЛАСТ», пізніше ОУН, у 1944 році вступив в ряди Української повстанської армії (УПА). Аж до літа 1947 року його життя проходило в лісах Карпатських гір – спочатку в боях проти німецьким, пізніше проти московським окупантам. Влітку 1947 року з кількома побратимами попали на засідку. Довго відбивалися – сили були нерівні. Гранати військ НКВД з десяти хлопців вбили вісім, йому відірвало праву руку й поранило голову, знепритомнів і так попав у полон. Після вилікування і слідства військовий трибунал засудив на десять років, з яких уже майже половину відбув.

І наперекір тому, що не закінчив образотворчі студії і був без правої руки, лівою дуже гарно малював. Талант художника використовувало начальство табору, замовляючи в нього різні пейзажі, часом і портрети своєї рідні. У зв'язку з цим «придворний художник» користався в таборі певними привілеями, виконував прямо в зоні підсильні його стану принагідні праці.

Концентраційний табір в Молотовську був винятковим. З примруженими очима можна було прирівняти його до «оази в табірних пустелях». В подальших зонах, де мені пощастило побувати, висад-

жувати дерева було заборонено. В молотовському табірному ареалі було з десяток ялинок і кілька берізок, посаджених перед роками руками наших в'язнів-попередників. Обсипані чималою верствою біленького снігу нагадували мені мої рідні Карпати зимової пори. Ще й сніг під ногами рипів так, як колись у нашому селі, коли на святій вечір приносив у хату сніп соломи перед святою вечерею, а після вечері вибігав на двір, щоб розрадити душу поглядом на чарівний небосхил густо засіяний самоцвітами зірок. Але чарівній картині карпатського зимового вечора і різдвяного небосхилу в моїх мріях перешкождали канделябри з яскравими електролампами, дерев'яні бараки з почорнілих колод, час від часу освітлені рухомими прожекторами із сторожових вишок табору. Оті прожектори гострим ножем розтинали казку зимового вечора і вертали в буденну дійсність.

Під час наших вечірніх прогулянок пан Омелян показував мені красу обсипаних снігом дерев, причому звертав мою увагу на контрасти світла й тіні, на перспективу, яку використовують художники під час малювання картин. Інколи брав з собою блокнот й олівець, робив зарисовки табірних бараків, засніжених дерев і пояснював мені таємниці малювання. Запропонував і мені зробити кілька ескізів, похвалив, що маю певний хист до малювання, пообіцяв вчити мене.

Два тижні збігли, як вода. Якимось принагідно натякнув пану Омеляну, що для мене було б милішим займатися музикою. Мабуть, генетичні дані моїх предків зі сторони мамки відізначались в моєму естві, чи може віддалені звуки духового оркестру, ніби з бараків військового гарнізону були поштовхом до такого бажання? Подивився на мене недовірливо. В його очах помітив маленьке розчарування: «Музика його цікавить більше, ніж моє малювання». Засоромився і намагався швидко виправдовуватись, що захопився нею вже у 1947-48 роках, слухаючи концерти Закарпатського народного хору під час поїздок, бо мамчин брат, вуйко Андрій, був членом хору і час від часу брав мене з собою на їхні концерти в навколишні села....

– Ти чого так довго мовчав про таке бажання?.. У нашому таборі є славні музиканти – українці. Завтра замість нашого прогулювання підемо в табірний клуб... Після вечері там проводить репетиції духовий оркестр і невеличка співацька група.

Подивився з недовір'ям на свого співбесідника: «Чи може щось такого існувати в умовах концентраційних таборів»? В неповнолітній колонії нічого подібного не було.

– Ти не дивись на мене, як на чудо Боже! Прирекли тобі комуністи чимало рочків побуту в радянських курортах. Ще повезуть тебе і в інші табори по широких просторах «матушки Русі» і переконаєш-

ся сам, що в концентраційних таборах для дорослих зустрінеш різні музичні й драматичні групи, зокрема в тих, де є наші хлопці, а наших всюди перевага. Начальство таборів за створювання таких умов для в'язнів отримує з вищих місць похвалу.

Слова пана Омеляна мої сумніви не розвіяли, хоч не мав причини не вірити йому, але його інформація про самодіяльні колективи підтвердилась повністю в майбутньому. Цілий вечір, але і вночі у сні марилися мені всякі клубові приміщення, в яких побував вдома на Закарпатті... На роботі в столярському цеху не міг дочекатись кінця робочого часу...

* * *

Табірний клуб зробив на мене гарне враження. Залишився стояти біля дверей – ноги відмовили рухатись далі. Мою розгубленість помітив і пан Омелян.

– Іди, йди далі! – взяв за плече і з усмішкою попхав далі від дверей.

Просторе приміщення з довгими дерев'яними лавицями в симетричних рядах, з чималою підвищеною сценою, навіть із завісою, пошитою з «казьонних» простирадл, ще й пофарбованих в коричневий колір... На мить забувся... В думках опинився вдома, на Закарпатті, в селянському клубі, ніби перед підготовкою концерту Закарпатського народного хору... Пробудили зі сну й повернули у неминучу дійсність звуки духового оркестру з бічного приміщення. Щоб розвіяти моє недовірливе здивовання, пан Омелян кількома словами розповів про історію побудови клубу:

– Згідно з розповідями старожилів, згоду і дозвіл на побудову клубу дав ще перед війною колишній начальник табору, котрий і сам грав у військовому духовому оркестрі та був членом якогось славного військового ансамблю... Люди наговорять всяке, але дійсність є перед нами...

– Мусили бути неабиякі фахівці-будівельники...

– В'язні, зокрема політичні – а таких у таборах і перед війною, за славної ери Єжова, також було чимало – все ж таки були різними штукарями... Сідаймо. Зараз надійде дуже цікава людина. – Таємничий тон мого співбесідника подіяв і на мене. Почав відчувати якесь щеміння в грудях, ніби перед екзаменом з фізики, яку я ніколи не любив...

У дверях клубу появилася невисокий в'язень середнього віку, (поруч Омеляна Стурка – малий невеличкий чоловічок), з шляхетним блідим обличчям – наслідком довгорічного ув'язнення. Сіро-блакитні

очі багатомовні, як і чорні очі Омеляна, дивляться прямо в очі співбесідникові, випромінюють оптимізм, очі людини, котра вже давно примирилася зі своєю важкою долею і намагається в тих нелюдських умовах знаходити кращі моменти життя. Таке враження зробили на мене його очі... Моя бабка мені казала й таке: «Очі людини – то дзеркало душі. Намагайся завжди дивитись в очі своєму співбесіднику – то є привілей шляхетності».

– Покажи мені того забагливого музиканта... – Привітався. Подаючи мені руку, каже: – Я Степан Чорненький, родом із славного княжого міста князя Лева... Чи ти відаєш щось про те славне місто? – запитав зненацька.

Хоч я вже дещо знав про місто Львів і побував три рази у його славній в'язниці – на відповідь не змігся... Забурмотів щось невиразне під носом... І щоб запобігти ще більшій незручності, швидко кажу:

– Мое ім'я Левко...

– Я вже чув. Знаю і те, що ти не простий собі малолітка-політик, ще і «граф Монтекрісто» – втікач його способами...

Зненацька відізвалась в мені не на жарт обережність, зацеплена отцем Миньом в ужгородській в'язниці: «А що, коли він співпрацівник КГБ»?.. Мої очі, мабуть, зрадили мене – помітили в них недовір'я, можливо й презирство... Пан Омелян поспішив пояснити:

– Левку, звідси на півострів Конвеєр, образно кажучи, каменем докинеш... Такі небуденні справи між в'язнями летять швиденько і до більших віддалей. Тебе вже перший вечір здивувало, що твої співмешканці-малолітки знають, що було причиною твого другого засудження...

– Залишмо політику політикою. Сідаймо. Поговоримо, – з усмішкою пропонує пан Степан.

– Так ти, козаче, хочеш музикантом стати?

– Від малих років цікавила мене музика, але не було як...

– А музичний слух є?

– В Ужгороді співав у шкільному хорі... Ніби є...

– Ану, заспівай тихенько якусь закарпатську пісню. Вони напрочуд гарні.

– Незручно, – зніяковів, як мала дитина.

– Ти що? Між своїми найближчими встидаєшся? А що буде тоді, як вийдеш на велику сцену, перед вимогливою публікою? – розводив свої фантазії пан Степан.

– Не дивуйся... Наш друг Степан був славним оперним співаком і членом визначних хорових колективів, – вступив у розмову Омелян. – Співав колись на багатьох славних сценах і за кордоном.

Після такої інформації пана Омеляна в мене ще більша розгубленість.

– Згадай швидко якусь гарну...

Нехотячи згадав любиму пісню моєї мамки...

– Назву пісні не знаю, але є там такі слова «Ой, жаль, жаль серцю буде...» – Хотів додати, що то любима пісня моєї мамки... Завчасу спохватився... Ще подумують, що я мамчин синочок, за мамкою сумую...

– Знаю. – І почав співати. За якусь мить приєднався і я другим голосом, почав «терцувати»¹¹⁰, як у нас в Ужгороді казали, й нарешті і друг Омелян своїм гарним басом...

– Хлопці, з нас готовий хор! – з захопленням вигукнув друг Степан. Обняв мене. – Козаче, ти здав екзамен у вищій музичній інститут концентраційного табору міста Молотовськ, – пожартував пан Степан. – Завтра після робочого часу приходи в клуб – почнемо навчання майбутнього музиканта «світового імені»...

Наперекір довгорічним стражданням по концентраційних таборах, мій новий знайомий дуже часто любив пожартувати та дуже влучно іронізувати з нашого незавидного життя. Отак я став студентом «музичного інституту», який без сумніву став визначним переломним моментом у прямуванні мого життєвого шляху.

Після повернення у барак чекала мене дальша приємна вістка – днювальний передав мені листа від мамки. Не роздягаючись сів за стіл і заглибився у кожне слово, у кожную літеру, написану рукою моєї мамки...

* * *

І так моїм першим, образно кажучи, фундаментальним учителем музичних «азів» став Степан Чорненький, колишній соліст Львівського оперного театру, який перед війною виступав як гість на кількох європейських оперних сценах. Не знаю, що спричинило наше взаємне зближення і порозуміння, але наші відносини стали швидко, легко кажучи, братніми. Щодня перед вечерею, або після, в залежності від його робочого часу, «мучив» мене теоретичними відомостями з музики – нотна основа, перша, друга, третя октава... Подарував мені вручну вироблений нотний зошит, в якому нотна основа була закреслена також рукою, чого я не міг зрозуміти – як можна лінійкою і ручкою потягнути на одну десяту міліметра точні лінійки нотної основи. На моє запитання пан Степан витягнув з кишені невеличку «штучку» – кусник дерева з ручкою, в якому з одного боку вставлено 5 по-

¹¹⁰ «Терцувати» – співати терцетом, тобто другим голосом.

двійних, до себе зігнутих бляшаних пластинок, які наповнювалися чорнилом, і котрі, за потребою, можна було розтягненням або стисненням регулювати, таким чином можна було накреслити ширшу, чи вужчу нотну основу. Давав купу домашніх завдань – мусив писати ноти у різних ключах і розшифровувати, котра нота яка в даному ключі. Мусив записувати у зошит трьохголосні хорові партитури і т. п. (Зошит ще сьогодні знаходиться в моєму архіві і нагадує мені початок моєї кар'єри і приємні згадки про шляхетних людей, яких на волі інколи мусиш «свічкою в білий день шукати»).

На зустрічі з другом Омеляном залишалось дуже мало часу. Він приходив час від часу на мої зайняття, або на репетиції співацької групи, сам не брав участі. Зустрічались переважно в нашому бараку перед нічним відбоем. Мені було трохи й прикро, що так воно склалось, але Омелян радів, що моя музична наука прогресує.

На уроках музики ми з паном Степаном завжди знайшли хвилину часу для розмови. Розповів йому, за що мене ув'язнили й судив військовий трибунал. Цікавився долею моїх найближчих. Трагедію нашої сім'ї прийняв з великим порозумінням і співчуттям. Зав'язалась розмова і про моє велике зацікавлення музикою.

– Друже Степане, я завжди з захопленням слухав розповіді моєї мамки про її предків – непересічних музикантів. Отже, зацікавлення музикою, ймовірно успадкував від моїх предків по мамчиній лінії. Її тато, отець Нестор Сильвай, створив зі своїх дітей – Нестора, Ельвіри, Євгена, Анізії – домашній камерний оркестр і сам грав на скрипці. Його брат, отець Сіон, у 20-30-х роках заснував у селі Тур'я Ремети, де був священиком, мішаний хор і аж до відходу у вічність керував тим хором, а другий брат, отець Урїїл Сильвай, був диригентом славного хору ужгородських богословів. Всі вони були синами мого прадіда отця Івана Сильвая (псевдонім Урїїл Метеор), поета й письменника, який, разом з Олександром Павловичем і дальшими діячами ХІХ століття належав до народних будителів¹¹¹ Закарпаття... Двоюрідна сестра Ксенія була солісткою, а мамчин брат Андрій співаком Закарпатського народного хору...

– Багата плеяда славних предків-музикантів... В мене таких не було, але Всевишній обдарував талантом також зі сторони мами, яка закінчила клас фортепіано на краківській консерваторії... Тато в Кракові закінчив юридичний факультет. Там їх доля звела до купи. Повернули до Львова і працювали кожний у своєму фаху. Мені пощастило закінчити студії на вищих музичних школах вдо-

¹¹¹ Народний будитель – плеяда національно свідомих осіб, які пробуджують національну свідомість мешканців даного регіону.

ма і частково у Відні і став солістом Львівського оперного театру...

– А яким чином потрапили в тюрму?

Вираз його обличчя змінився... Іскорки в очах замінив сумний погляд у невідоме, який зраджував неприємні спогади... Настала довга-довга мовчанка... Потім усміхнувся... У мого вчителя душевний настрій дуже часто мінявся – з глибокої, аж неприємної задумливості до незрозумілих веселощів, інколи ніби штучних... В подальших роках часто зустрічався з таким явищем... Довгорічні тюремні умови, безнадійність після кількарізних судів, залишали глибоку борозну в душі людини...

– Киньмо песимістичні «казочки» за плечі... Будемо займатись музикою, яка є найкращим лікарем душевних хвороб...

Після уроків музики, йдучи на вечерю, друг Степан все ж таки розповів мені таку «казочку»:

– Доля моїх найближчих подібна до долі твоєї сім'ї... А зараз в Україні вже до мільйонів родин... Наше життя перед війною проходило в стандартних обставинах, хоч інколи мій батько, а частково і ми, студенти, мали певні неприємності зі сторони польських властей через нашу національну свідомість, але то не можна порівняти з тим, що переживали під час московської окупації у 1939-40 роках. В другій половині тридцятих років, попри ангажма у Львівській опері, мені щастило виступати на кількох оперних сценах Європи... Мав перед собою прекрасну кар'єру... Через рік після окупації Західної України комуністичною Москвою у 1939 році, як соліст поїхав із славною чоловічою хоровою капелою відомого диригента Дмитра Котка на гастролі у Московію. Після другого концерту, за виконання «українських націоналістичних пісень», цілий хор на чолі з диригентом ув'язнили і запроторили на довгі роки у сибірські концентраційні табори...

Після цих слів мій учитель перервав свою розповідь... Довго йшли мовчки... Повертаючи з вечері, почав розповідати далі про Голгофу своїх найближчих:

– Після мого ув'язнення більшовики не встигли доконати започатковану справу, виконали за них частково оту чорну роботу німці. Від мого ув'язнення аж до 1947 року не мав жодної вісточки про моїх найближчих. В той час я був в інтських режимних таборах. Працювали на побудові залізниці і на лісоповалі. Одна робота «краща» другої. З України в наш табір привезли цілий ешелон «свіжої» робочої сили, якщо можна так назвати наших хлопців, виснажених боями в Карпатах й катуваннями під час слідства. З тим етапом приїхав і мій двоюрідний брат, від якого довідався, що мою шістнадцятирічну сестрич-

ку, разом з десятками дальших дівчат і хлопців, у 1943 році німці вивезли у Німеччину на примусові роботи... Не відомо, чи ще живе, чи...

Останні слова застряли в його горлі... Його душевні переживання перенеслися і на мене... Полетіли думки в далеке Закарпаття... Мамка, сестри... Мовчки йшли засніженим хідником у напрямі клубу. Мій учитель зупинився, витер хустинкою очі... Усміхнувся сумно, ніби виправдовуючись за оті непрохані сльози...

– Батьки, рятуючись від червоної напасті, кінцем 1944 року виїхали десь у західні держави – і слід пропав. Нічого про них не знаю... Двоюрідний брат дав мені адреси дальшої родини у Львові. Звернувся до них – ані вони нічого не знають... Левку, наскільки подібна доля наших сімей?.. Ти хоч знаєш, де твої близькі... Скільки нещастя принесла нашому народу і коричнева, і червона чума...

* * *

В той вечір з таким настроєм вже не було охоти займатись музикою. У клубі друг Омелян і кілька наших хлопців обговорювали подію, що сталась у їдальні під час обіду. Осторонь на лавці сидів худенький пан похилого віку, обличчя й вигляд якого зраджували шляхетність вищого рангу. Пан Степан підійшов до старшого пана, привітався з ним. Покликав і мене сісти біля них і тихенько каже:

– Пане Миколо, ото і є той парубок, про якого я вам розповідав.
– Звернувся до мене: – Левку, познайомся з паном Миколою Гнатюком, непересічним музикантом і капельмейстером духових оркестрів на Україні, а зараз табірному духового оркестру.

Пан Микола подав мені руку, а вказівний палець лівої приклав до уст на знак, щоб ми не перешкождали в розмові зібраному товариству.

– Хлопці, на мою думку, – звернувся пан Омелян до присутніх, – отих трьох злодіїв – підлітків, які в кухні під час обіду домагалися для своїх вожаків вищої пайки хліба і більшої порції в обід і на вечерю, завтра взяти в наш барак і рішучо попередити: нехай перекажуть своїм вожакам, що коли ще раз станеться щось подібне, будуть мати справу з нами, політичними. А вони свідомі того, що може статись...

– Я пропоную провчити їх кулаками, – обізвався один з присутніх хлопців.

– Можна й так, Василю, але чи вартує викликати гострий конфлікт? – питає Омелян.

– Тож ми їх «шапками закидаємо»! – гарячкувато крикнув Василь.

– Нема сумніву, але не забувай, що в них саморобні ножі, – приєднується дальший з присутніх.

– Ножі є і в нас! – не вгамовувався Василь.

– Заспокойтеся! – тихомирив товариство пан Омелян. – Можемо zorganizувати наших і вигнати їх із зони, як це час від часу роблять наші побратими і в інших таборах, але чи вартує доводити справу до кривавого конфлікту і ризикувати здоров'ям, або і життям наших хлопців?

– Омелько добре радить. Що кажете? – питає дальший з присутніх.

– Добре! – погодився з неохотою Василь.

– Хлопці, наступний раз зустрінемося у нашому бараку, – закінчив розмову пан Омелян і звернувся до мене:

– Ходи – познайомлю тебе з хлопцями. Ти вже місяць у нашому таборі, поводишся як і належить політичному в'язневі, і ми вирішили включити тебе у наше товариство. – Один за одним привіталися зі мною, називаючи свої імена. Товариство ще якийсь час залишилося в клубі, говорячи між собою про буденні справи, потім розійшлися у свої бараки. Пан Омелян, прощаючись з нами, взяв мене осторонь:

– Сину, ти перед хвилиною познайомився з нашим табірним активом, який часто створюють наші хлопці для утримування порядку в таборах.

В той час для мене такі поняття, як «табірний актив», «табірний провід», зокрема слова гарячкуватого Василя: «Ножі є і в нас», були абсолютно незрозумілими. Перебуваючи згодом у дальших таборах, майже всюди зустрівся з таким явищем. Врешті решт, у Воркуті, на 29-й шахті частково, а в таборах на Ангари і сам брав активну участь у подібних активах для утримування внутрішнього порядку. Начальство лагпунктів знало про наші активи, бо шила в мішку не заховаєш, і відносилось до активів по-різному. В більшості посилено слідкували за нашою діяльністю, побоюючись політичних витівок «бандерівського кодла». Проте, коли вже і їм «припекло» в таборі з кримінальниками, тоді не втручалися у наведення порядку нашим активом.

* * *

– Маестро, – звернувся Степан до капельмейстера духового оркестру, – я хочу познайомити вас ближче з моїм пильним студентом музики з проханням, щоб ви його включили в духовий оркестр, нехай навчиться грати на якомусь інструменті, бо з теорії на свободі не виживе...

Слова мого вчителя подіяли, як грім з ясного неба! Він мені ані словечком не натякнув про свій задум. Мое здивування випромінювало аж панічний страх, який обох моїх співбесідників розсмішив.

– Ви мене перед молодиком не величайте «маестро», для вас я є вуйком Миколою, як дотепер. – Звернувся до мене. – І для тебе, молодика... А на якому інструменті хотів би ти грати?

Від запитання «вуйка» Миколи ще більше розгубився і мовчав.

– То ми вдвох з вами вирішимо, який інструмент дамо в руки нашому молодика.

– Маю думку і можливо й рішення... Пригадуєте нашого друга Славка з Кубані, котрий був професійним кларнетистом і членом оркестру славного українського ансамблю «Кубанських козаків»...

– Пригадую. А що з ним?

– Встановили діагноз – туберкульоз легенів і лікарі категорично заборонили йому грати на будь-якому духовому інструменті, тим більше на кларнеті. Бідолашний так піддався хворобі і підупав духом настільки, що навіть свої музичні інструменти – кларнет і саксофон залишив мені, мовляв: «Я вже й так ніколи не буду грати на них, будуть мені зайво нагадувати мої славні життєві роки!» Перед двома тижнями відвезли в архангельський тюремний шпиталь. Подаруємо Славків кларнет нашому адепту.

– Будемо вчити Левка грати на кларнеті?

– Кларнет універсальний інструмент, може використати його в різних оркестрах – симфонічному, духовому, але і в народній капелі. Оволодіє кларнет – потім і на саксофоні навчиться.

Мушу признатися, що в той час слабкувато розбирався в духових музичних інструментах, тим більше в різних видах оркестрів, хоч у моїй пам'яті залишились слабкі інформації з часів поїздок з Закарпатським хором. Попрощався з моїми уже двома учителями і не йшов, але побіг у наш барак, щоб похвалитися пану Омеляну радісною вісткою – буду вчитися грати на кларнеті...

Моя доля музиканта-кларнетиста була вирішена, щоправда, ненадовго, бо через півтори року і мене спіткало те саме нещастя, що і Славка-кларнетиста з Кубані – захворів на туберкульоз легенів. Хтось із марновірних міг би подумати про певну символіку... Хоч я ніколи не вірив у забобони, майнула така думка і в мене...

* * *

...В піднесеному настрої ліг спати, але не міг заснути... Завтра мушу написати мамці листа і похвалитися цією новиною... І полетіли думки в далекий Ужгород: 1948-й рік. Йду без відома моєї мамки записатися в музичну школу на навчання на фортепіано, яке мені, з усіх моїх відомих музичних інструментів найбільше вподобалось... В голові фантастичні уяви: – виступаю на сцені, як вуйко Андрій з Закар-

патським хором, чую оплески, всі мені гратують, очі мамки й сестричок сяють щастям... Нарешті, «змучений» від цілоденних подій, заснув неспокійним сном... Приснився сон: я на сцені Ужгородського театру граю в оркестрі на кларнеті... Мої найближчі між глядачами усміхаються до мене...

– «Подйом, собирайся на работу!» – Пронизливий голос днювального повернув мене у буденну табірну дійсність... Мрії і сни полетіли у реальну безнадійність... Але й наперекір тому тішився, як мала дитина, на післяобідню першу репетицію з паном Миколою.

* * *

Понад сімдесятирічний Микола Гнатюк походив з Дрогобича. Закінчив музичну освіту і став непересічним корнетистом, згодом капельмейстером військових духових оркестрів ще за австрійської доби в Галичині, пізніше оркестру УСусів – Українських січових стрільців, а після «звільнення» Галичини більшовиками у 1939 році отримав посаду керівника гарнізонного духового оркестру, в репертуар якого включив заборонені стрілецькі пісні. Результат – довгорічний в'язень радянських концентраційних таборів. В Молотовську, через високий вік і різні хвороби, на роботу його не гнали. Залишився вірним музиці – зорганізував у таборі невеличкий духовий оркестр, в якому грали музиканти різних національностей, перед ув'язненням члени професіональних, але й аматорських духових оркестрів. Переважали чехи та німці.

Обидва музиканти взялися за мене, як чорт за грішну душу. Степан Чорненький щодня займався зі мною теорією, а під доглядом вуйка Миколи почалась моя наука гри на кларнеті. Був я, мабуть, добрим учнем, бо вже кінцем січня 1953 року дозволили мені грати в духовому оркестрі партитуру другого кларнету.

Мій піврічний побут в місті Молотовськ додав мені багато оптимістичних сил до дальших років життя в таборах. Якось вища сила знову була прихильною до мене, звела мене з характерними побратимами як і в попередніх в'язницях, подарувала і в Молотовську трьох прекрасних опікунів і вчителів – Омеляна Стурка, старшину УПА і художника, капельмейстера вуйка Миколу та, зокрема, Степана Чорненького, колишнього соліста Львівського оперного театру.

* * *

...Із Степаном Чорненьким звела мене доля ще два рази. Першою була особиста зустріч у 1961 році в місті Дечін (Чехія), де проживала

його двоюрідна сестра Марійка Моравцева, котру німці як шістнадцятирічну вивезли на примусові роботи в Німеччину, як і її майбутнього життєвого друга чеха Ярослава Моравця, з котрим після війни одружилися і жили в Дечіні. Для опису нашої зустрічі з моїм вчителем нема слів. Уже і той факт був вагомим, що ми повернули живими із «сталінських курортів» і ще раз в житті зустрілись. А коли його двоюрідна сестра Марійка з гордістю «зрадила», що я є помічним хормейстером Празького українського хору, друг Степан пригорнув до себе як свого сина, і я відчув його сльози на своєму обличчі. Без будь-яких заздрощів бажаю всім моїм приятелям такі зустрічі!..

Друга зустріч, не менш емоційна, відбулася вже тільки посередництвом пісні «Україно, мамо», яку для чоловічого хору написав мій учитель і яка прозвучала 21 серпня 2010 року на сцені Українського народного дому в місті Перемишлі перед делегатами та гостями Річних загальних зборів Світового конгресу українців та громадян міста Перемишля на концерті чоловічої капели бандуристів «Карпати» Товариства сліпих зі Львова.

* * *

В Молотовську спіткала мене ще одна радісна вістка світового значення, результат якої для мене був досить негативним і міг закінчитись трагедією на 29 шахті в місті Воркута.

Проста собі днина в тижні – четвер, 5 березня 1953 року – стала історичною віхою людства нашої планети. Цілий світ облетіла вістка, що вождь народів, генералісимус Йосип Віссаріонович Сталін, помер. Вістка, як грім з ясного неба! Поголосок про важку хворобу і навіть смерть Сталіна появилася в таборі вже 2 березня. Офіційне повідомлення надійшло 6 березня. Окремі мої друзі, однак, були переконані, що смерть настала вже того 2 березня, а московське керівництво, маючи досвід з історії деспотичних імперій, таїло три дні смерть деспота, з метою розподілу обов'язків між собою для утримання порядку в державі, щоб випадково не дійшло, не дай Боже, до неочікуваних заворушень. Котрий день правдивий – уточнить колись історія, або більша правдоподібність, що й ніколи, бо Московія від свого заснування в XIII столітті аж по сьогодні залишилася «загадковою» деспотичною державою-імперією, без мінімально об'єктивного й правдивого трактування історії...

Було цікаво слідкувати, як наші спів'язні сприймають оцю наглу вістку у нашій, образно кажучи, «малій таборівій державі», а що може проходити у «великій неделімої»? На мою думку, у тій напруженій ситуації було багато аналогічного у «табірній державі» і в СРСР.

Ані сьогодні, коли з відступом років пишу свої спогади, не можу зрозуміти в'язнів, котрі від плачу за «вождем» діставали істеричні припадки, без огляду на те, що режим отого їхнього «батька» запроторив їх на довгі роки у концентраційні табори. Щоправда, таких був мізерний відсоток з цілої кількості контингенту табору, але, на жаль, був. І ще більше дивувало, що між тими «плачками»¹¹² переважали політичні в'язні пануючого народу, тобто москалі, знайшлися, однак, і представники інших народів СРСР, а можливо і з-за кордону. Решта сприймала вістку по-різному. Одні, переважно битовики, надіялись на масову амністію, інші насторожилися – «Можуть прийти ще гірші часи», проте більшість політичних тішилася, хоч повністю усвідомлювали, що для «політичних бандитів» жодних пільг не буде!

Найвищі державні органи виголосили кількадедний державний смуток. Для нас потіха – день-два не поженуть на роботу, крім тих галузей, де виробництво не можна припинити. Заборонили всі активності у клубі і зустрічі між мешканцями окремих бараків. Мабуть, боялися неочікуваної реакції зі сторони «непоправимих». Подвоїли охорону і замість один раз на день, ввечері, шмирота несподівано відвідувала бараки і в іншу пору дня. Вершиною всіх заходів на другий день, 6 березня у післяобідню пору було, коли до кожного бараку увійшло по два військових, з яких один був офіцер, або вищого рангу воячок. Де їх стільки в гарнізоні набралось? Оволодіти подвійну зовнішню охорону та ще й до кожного бараку по двох? Нашу секцію малоліток удостоїв відвідинами старший лейтенант, заступник оперуповноваженого з молодим сержантом. Кожний з нас займався своїми справами – четверо грало в доміно, двоє в шахи, біля них кілька болільників, решта відпочивала на окремих нарах, я сидів край стола і переписував у нотний зошит партитуру якоїсь пісні. Поява наших гостей спричинила гоголівську «мертву сцену» з комедії «Ревізор» – всі ніби завмерли на своїх місцях...

– За розпорядженням начальника всі «заключонні»¹¹³ табору мають в честь смерті нашого вождя, Йосифа Віссаріоновича, стояти струнко п'ять хвилин. Просимо всіх встати і виконати наказ начальника.

Шістнадцять малоліток, моїх співмешканців, без будь-якої затримки встало. Нечистий поплутав мене і я з усмішкою на устах відмовився віддати честь товаришу Сталіну. Де взялося у мене стільки відваги, не знаю... Моє нахабство у військових викликало спочатку велике здивування, а потім обурення.

¹¹² «Плачки» – так називали в окремих селах Закарпаття, але й на Пряшчівщини, найнятих жінок, котрі на похороні мали створювати відповідну атмосферу.

¹¹³ Заключонні – в'язні.

– Пацан, якщо не встанеш, посадимо в бур!

Не дочекавшись від мене відповіді, постояли всі приблизно призначених п'ять хвилин. Потім до мене:

– Фамілія, ім'я, отчество?

– Довгович Леонтин Євгенієвич...

– Заключонний Довгович, одевайсь, пойдьош с нами. Руки за спину, голову вниз!

Повели засніженим хідником у напрямі клубу, з лівої сторони якого знаходився будинок КВЧ та канцелярії оперуповноваженого і начальника табору. Дивлюсь, я не один крокую в тому напрямі. З усіх сторін приводять з десятків «непослушних», як і я. Після рапорту начальнику, короткий вирок з його уст:

– За непослух розпорядження начальника по п'ять суток карцеру кожному!

Здивувало мене, що між грішниками було тільки двоє моїх знайомих. В середині обурення – невже ж хлопці віддали честь кату нашого народу? Після п'яти днів на карцерному пайку – 200 грамах чорного хліба та 200 грамах кип'ятку – вийшов в післяобідню пору на «волю» мінімально на два кілограми легшим. Мої побратими, на чолі з другом Омеляном, вже чекали на мене і покликали до своєї секції.

– Левку, вартувало тобі нищити здоров'я побутом у карцері «за цапову душу»¹¹⁴ – Строгий тон друга Омеляна здивував мене, то ж він завжди так лагідно говорив зі мною. – Коли б хоч за якийсь вагомий вчинок...

– Якщо хочеш співпрацювати з нами, або з нашими хлопцями в інших таборах, куди тебе повезуть, не смієш таким способом звертати на себе увагу начальства, зокрема «кума», бо прикличеш біду на ціле товариство, – строго докоряв Василь.

Дивився на побратимів не розуміючи, що злого я зробив? Пояснили некомпромісно можливі негативні наслідки для табірних активів, після чого чесно признав свою помилку. Перший «товариський суд», а було їх у подальших роках ще два-три, став для мене дальшим семестром тюремного університету.

* * *

Поки я у карцері ставав «стрункішим», у таборі відбулись певні зміни. Довідався від побратимів, що з їхньої секції кілька дорослих в'язнів-битовиків, з реченцем засудження до п'ять років, покликали

---

¹¹⁴ «За цапову душу» – народний вираз, що означає «практично за ніщо».

в адміністративний будинок і повідомили про їхню амністію. Те саме сталося і з моїми співмешканцями – шістнадцятьма малолітками. Навіть на роботу в столярський цех вже нас, малоліток, не виводили... У поведінці таборового начальства відчувалася якась невпевненість – ніби не знали, як поводитись у такій складній ситуації... Протягом двох тижнів амністованих з другої секції і моїх малоліток поступово пустили на волю.

В кутику душі з надією чекав і я певні зміни, ніби до кращого... Дочекався...

У неділю Божу, 29 березня, у клубі, на післяобідній репетиції оркестру, появився військовий з наказом негайно йти у барак по свої речі, бо відправляють мене на етап. Вуйко Микола, прощаючись зі мною обняв, зробив на моєму чолі знак хреста: «Нехай тебе Бог береже! Не забувай вправляти на кларнеті!» В нашому бараку попрощався з хлопцями. Декотрі потішали: «І тебе звільнять». По дорозі зустріли пана Омеляна, і наперекір протестам солдатика зупинився попрощатись. Друг Омелян обняв мене, як сина, і ствердив і моє переконання: «Сину, таких як ми, москалі на волю не пускають! Кріпись і не забувай на своїх!» Просив військового, щоб дозволив дорогою зайти в 11-й барак – хотів попрощатись і з паном Степаном... Дозволу не дістав.

За вахтою посадили у воронок і повезли в архангельську тюрму. Там посадили у «тюремну лімузину» дальших, повезли на станцію і розмістили в купе привілейованого столипінського вагону. Це означало, що відправляють транзитом політичних непоправимих «бандитів» у невідоме.

Архангельськ-Котлас **березень – квітень 1953 року**

Моя кар'єра музиканта-кларнетиста закінчилась так швидко, як і почалась. Після смерті Сталіна малоліток амністували, а мене, «соціально-небезпечного», неблагонадійного політичного «бандита» (часто нас так величали), відвозять приблизно двісті кілометрів за полярний круг на Воркуту, в табори суворого режиму.

Подорож на Воркуту була таки «тернистою». Хоч і попередні переїзди не були простерті килимами з троянд, подорожування на Воркуту врилося глибоко до моєї пам'яті. З Архангельська виїхали 29 березня перед північчю.

В кожне з чотирьох купе столипінського вагону помістили за-

мість чотирнадцять, тільки по дванадцять в'язнів – усі політичні, від сімнадцяти (це я) до шістдесят п'ять років. Окремі з двома-трьома судовими вироками, згідно з безапеляційним рішенням радянського правосуддя, за різні «соціально-небезпечні» провини. В купе кожний з нас займає своє місце за неписаним законом «ієрархії» – по три старші особи сідають напроти себе на нижні дерев'яні лавки, четверо, трохи молодших, лягає на середню полицку, на якій можна було тільки лежати. Проте з середньої полицки, через ґрати й протилежне вікно на коридорі, був найкращий вигляд на «волю», хоч час від часу постать прохожого конвоїра в коридорі вагону закривала отой привілей. На двох верхніх полицках, (в пасажирському вагоні призначених для багажу), можна лежати, або сидіти «у три погибелі» під самим похилим дахом вагону – місце для двох наймолодших. Чемно, як і належить, з дальшим наймолодшим вилізли на верхню полицку під дахом. Часом хтось із старших сидячих побратимів мав бажання полежати, щоб скорчені суглоби повирівнювати, тоді доходило до виміни місця. Після одомашнювання надійшла пора познайомитися. Кожний поступово назвав своє ім'я і звідки походить. Моїм сусідом на верхній полицці був на сім років старший за мене Володимир Катамай зі Львова, студент.

Під час дальшої хвилі масових арештів на львівських школах, початком 1947 року, вдалось йому і з іншими втекти у Карпати, до наших хлопців. Через рік все ж таки попав у лабети НКВД і отримав двадцять п'ять років ВТТ. Повторно в купе понад шістдесят відсотків українців, решта з різних куточків московської імперії. Оскільки в цілому вагоні були тільки політичні, ніхто не «бунтошив» і не робив жодного крику. Дуже швидко всі позасинали.

Рано о шостій підйом, звичні процедури – по одному в туалет, помитися нема де, властиво, навіщо – на жодну офіційну королівську аудієнцію не збираємось. Пороздавали денний пайок – на особу 550 грам чорного хліба, солону рибу, цукор і 250 грам кип'ятку. Куди везуть? – Невідомо. Знаємо хіба стільки, що везуть швидким поїздом, бо без зупинки минаємо усі менші станції. Нарешті зупинились. Побратими з середньої полицки оголошують: «Невеличке містечко». На зупинці стоїмо якимось незвично довго. Чи паровоз експресного ешелону міняють, чи інша причина? Згодом відчуваємо, що причепили наш вагон і повільно потягли попри невеличкий будиночок з написом Котлас. У вагоні загуло, пішов поголосок з купе в купе – везуть на північ в інтські, чи в печорські табори, або аж на саму Воркуту...

– Тихо! Не розмовляти! – кричить черговий військовий з коридора вагону.

За всіма ознаками поставили наш вагон в тупик і залишили на тому місті стояти повних сім днів. Що стоїмо – то півбіди. Але ані на третій день не отримуємо денний пайок. Довідуємося від подразнених конвоїрів (бо й вони вже на мізерному харчі), що наш вагон, ніби через технічну заваду, яку – ніхто не знає, відчепили від експресу Москва-Воркута і невідомо, коли повезуть далі, що доповнення харчових запасів мало відбутися десь далі по дорозі... У вагоні починає бути не на жарт холодно. Через день ще слабеньке проміння весняного сонечка зігріє трохи дах і стіни вагону, але вночі температура падає нижче нуля. Дві ночі мерзнемо ми, мерзне і конвой. І для них, і для нас суворі умови однакові. Помічаємо у конвоїрів у відношенні до нас певне пом'якшення строгості у порівнянні з попередніми днями. І їм непереливки... Начальник конвою зі своїми підлеглими, мабуть, зі станції, забезпечили хоч досить кип'ятку – собі для чаю, а нам наливають частіше, ніж за розпорядженням два рази вдень, рано і надвечір. Третього дня після обіду цілий вагон піднімає «бунт» – стукаємо у ґрати і стіни вагону і криком вимагаємо денний пайок і отоплювання вагону. Через вікно бачимо, що на наш гармидер збіглося чимало людей – працівників залізничної станції, але й мешканців містечка. Довідавшись, що у вагоні в'язні не отримують жодний харч, починають і вони наполягати на начальника конвою, щоб забезпечив необхідні потреби «заключонным».

Поголосок про наші протести і підтримку жителів міста дістався, ймовірно, до відповідних органів. Четвертий день вранці кожний з нас дістає по цілій буханці свіжого, ще навіть тепленького, смачного чорного хліба. «Невже ж прямо з пекарні»? Замість солоної, по три ложки консервованої риби, цукру вище норми з попередженням, що це пайок на два дні... Після голодних днів – королівська гостина... Увечері роздали всім військові ковдри, щоправда, не дуже чистенькі. Сміємося – краще будуть гріти... Використовую поради отця Івана Міні – знімаю ватовані штани і разом з куфайкою стелю під себе на тверді дошки полички, поверх ковдри кладу бушлат і в спідній білизні лягаю під ковдру... Те саме зробили і декотрі бувалі. Решта здивована, пророкує нам: «До рана змерзнете на качан»! Ми не мерзли... Найбільше мерзли ті, які сиділи на спідніх лавицях, залишивши на собі всі атрибути тюремного одягу і закутувались у ковдру. Однак, важливе те, що пережили без проблем дальші два дні і дві ночі.

На шостий день знову без харчів. Ми ніби відчували, що так воно й буде, залишили по кавалку хліба, як кажуть, на «чорний день». Сьомого дня вранці дійшло до виміни конвою, на чолі з новим начальником. Їхня поведінка до нас змінилася діаметрально. Начальник, три-

маючи вівчарку на ланцюгу (що нагадувало мені кадри з радянських військових фільмів – німецький офіцер СС крокує з вівчаркою поміж полонених. Хто від кого набирався досвіду?), пройшовся коридором вагону і підвищеним голосом заявив: «Не стерпимо жодного бунту – у вагоні буде тихо, як у гробі! Роздамо вам пайок на два дні і не припустимо жодні протести! Все піде за строгими розпорядженнями перевозу «заключонних»! Не будете піднімати на бунт громадян міста»!

На наше запитання: «Коли повезете далі»? – крикнув:

– Молчать, зараза! – аж пес розбрехався.

Бувалі хлопці подивились один на одного з іронічною усмішкою. В очах блиснуло:

«Тільки спробуй щось заподіяти комусь...» Зустрічався вже і раніше з такими поглядами, але на цей раз воно не віщувало нічого доброго... На щастя, перед обідом наш вагон причепили до поїзда, правдоподібно до швидкого, бо віддалі між зупинками були чималими, і повезли у невідоме... На другий день після обіду швидкий зупинився на станції Печора на довший час. Напруження з кожною хвилиною посилювалося – чекали, що дадуть наказ «собирайся с вещами». Ні – поїхали далі. Для досвідчених таборових старожилів було ясно – везуть за полярний круг, на Воркуту, здобувати «чорне золото» для побудови світлого комуністичного майбуття...

За містом Печора тайга поступово втрачала свій колорит – чим далі відїжджали на північ, дерев ставало менше й менше. І нарешті на обрії залишилася тільки одна сосна. Один з наших побратимів, який вже мав таке щастя їхати на Воркуту по цій трасі, а по двох роках повезли назад з Воркути в Москву на переслідство, звернув нашу увагу на оту сироту-сосну:

– Гляньте, парнішкі, на останнє дерево, бо далі буде вже тільки тундра, поросла карликовими березами та іншими низенькими, приземними кущами й покривленими деревами.

Воркута – «Рудник» квітень 1953 року

Славнозвісна Воркута – могила багатьох невинних людей не тільки з України, але, мабуть, і з цілого світу, в тому числі і чимало хлопців і дівчат із Карпатської України, які з надією порятунку втікали за Карпати від мадярських наїзників до «своїх», попадали під суд і за «шпіонаж», або нелегальний перехід кордону, були засуджені на кількарічні покарання – привітала нас покрита біленьким снігом,

Так виглядали славнозвісні концентраційні табори на Воркуті.

а в додаток ще й з такою метелицею, якої ані у нас, у Карпатах, я не пам'ятав.

Із столипінського вагону «переселили» у воронок і відвезли на шахту «Рудник», що при наявності стандартних житлових бараків, прославилася своїм ізолятором-в'язницею, яка служила для «перевиховування» непослушних з окремих таборів, що належали під управління «РЕЧЛАГ-а»¹¹⁵, на чолі з генерал-майором Дерев'янком.

Поселили нас усіх сорок вісім у секцію двосекційного бараку (в другій секції вже були поселені в'язні, яких привезли день перед нами) з написом «Карантин» та поясненням, що мусимо пройти карантин, щоб випадково не інфікували інших небезпечною хворобою, пройти лікарськими обстеженнями та визначенням робочої категорії для призначення місця роботи. Лікарське обстеження було більш-менш формальним, без докладнішої перевірки, проте дуже цікавим явилось визначення робочої категорії. «Лікарі» в уніформах військ МВС, само собою поверх уніформи білий плащ, великим і вказівним пальцем відтягнули шкіру на ребрах і встановили:

– якщо в'язень мав підшкірного жиру більше, ніж пів сантиметра – І. категорія – може виконувати найважчу роботу під землею у вугільній шахті;

¹¹⁵ Управління «РЕЧЛАГ-а» – до управління «РЕЧЛАГ-а» належали табори суворого режиму виключно для політичних в'язнів.

– якщо менше, ніж пів сантиметра – II. категорія – легші роботи і в підземеллі;

– якщо тільки тоненька, прозора шкіра на ребрах – III. категорія – легші роботи на поверху та в зоні.

Осіб III. категорії на тюремному жаргоні називали – «фітіль»¹¹⁶, або «доходяга»¹¹⁷, тобто людина, що ледве тримається на ногах і в тіло якої «душа тільки ночувати приходить».

Лікарі призначали категорію без того, щоб перевірили стан здоров'я докладніше, і так в першу категорію попали люди з виразкою шлунка, з хворими легенями та серцем, з каменями в жовчовому міхурі й іншими хворобами, а до третьої категорії дісталися і зовсім здорові. Для мене відповідальні розділювачі робочих категорій призначили II. категорію, тобто легші роботи в підземеллі. Добу карантину і дальші два тижні вишколу нам могли задрити роботяги, котрі щодня спускалися у глибоке підземелля важко працювати, а нам «дармоїдам» начальство часто нагадувало, що оті три тижні «відпочинку» будемо мусити відпрацювати на робочому місці виконанням підвищеної норми.

Воркута – «Капітальна» шахта квітень 1953 року

Ввечері після десятиденного карантину на «Руднику», з призначеними «робочими категоріями», без наявних інфекційних хвороб, вивели перед вахту й навантажили по двадцять чотири особи на дві невеличкі вантажівки з наказом:

– Сідати!

А сідати нема як, мало місця. Ще стоячи якось помістились в кузові.

– Нема місця, – зауважує хтось із наших.

– Сідати один одному поміж ноги!

Намагаємось виконати наказ – сідаємо притиснені до себе, із скорченими ногами, годі й ворухнутись. Багато місця забирають і ватовані куфайки з бушлатами. Підготовка до від'їзду триває якось довго. Чи не можуть дорахуватись сорока восьми папок – наших особистих справ, чи «сорока восьми кусників людського товару», важко вгадати ступінь відомостей у бунчужних конвоїрів... – Ноги й тіло

¹¹⁶ «Фітіль» – тюремний жаргон – так називали виснажених роботою та зморених голодом осіб, котрі вже ледве рухалися.

¹¹⁷ «Доходяга» – поняття те саме, що і у «фітіль».

Так виглядали славнозвісні концентраційні табори на Воркуті.

скручене у три погібелі, не на жарт терпне. Однак, нема що нарікати – притулені до себе зігріваємось взаємно, бо температура нижче нуля та ще й щипучий північний вітрик. Нарешті їдемо. Колона – ніби везуть високих державних чиновників, або велику суму грошей: спереду газик з відкритою стріхою, в котрому «її величність» вівчарка та військовики, озброєні автоматами й ручним скорострілом, за ними наші вантажівки з «дорогоцінним» робочим матеріалом, позаду те саме, що й спереду. Переважна більшість з нас, певно вперше, мала можливість любоватись засніженими біленькими просторами неосіяної тундри, яка під грайливим промінням північного сяйва мерехтіла фантастичними самоцвітами таємничих орієнтальних скарбів... Не щоденне видовище хоч на одну мить примушує забути на нелюдські умови у вантажівці і взагалі на наше безперспективне майбуття...

На Капітальній шахті поселили у двох бараках, відокремлених від решти будинків дротяною огорожею, з поясненням, що карантин ще триватиме два тижні, протягом якого фахівці шахтарського ремесла проведуть теоретичний і практичний вишкіл про правила безпеки роботи в підземеллі й на поверхні. Вишкіл проводили інженери-гірники та майстри і бригадири підземельних і поверхових бригад. Вишколом керував вільнонайманий інженер, також колишній політв'язень, якого наші дотепники – а їх і в тих екстремальних умовах ніколи не бракувало – ніби «студенти гірничого факультету» Капітальної шахти, з гумором називали ректором університету.

На щастя, минули вже роки, коли бригадирами й нарядчиками

табірне керівництво ставило кримінальних злочинців спеціально перевезених із загальних таборів, які безкарно знущалися над політ'язнями, калічили й навіть вбивали, маючи підтримку начальства табору. Край такій сваволі зробили знову таки наші хлопці з допомогою балтійців або кавказців. Спочатку попередили тих сатрап, якщо не послухали – зліквідували фізично. Ще й під час мого побуту на 29-й шахті стався випадок. Бригадир, котрий скалічив і навіть убив кілька старших гірників на одній з воркутських шахт, «посковзнувся» і впав у понад 200 метрів глибоку шахтарську штольню.

Час від часу на «інспекцію» завітав і капітан в уніформі, про якого згодом довідались, що він заступник оперуповноваженого. Його метою було прослідкувати не за якістю вишколу, але обсервувати «студентів», котрі би з них, евентуально, найбільше годилися для співпраці з відділенням КГБ. Вишкіл іноді був досить цікавим, хоча б для нас новеньких, однак перебування цілих двох тижнів під замком – з бараку випускали тільки на ранню гігієну, денне харчування привозили прямо в барак – діяло на нас досить песимістично й наперекір нашим гумористам, які намагались анекдотами чи жартуванням розвіяти неприємні чорні думки.

Довгорічні в'язні розповідали різні гумористичні, але й трагічні пригоди з табірною життя. Наприклад, один, ніби прямий учасник події, розповів таку пригоду, яка, згадавши її і в подальшому побуті в таборах, завжди «розвеселила» і мене, і кожного, кому її розповідав. В робочу зону шахти якимсь чудом потрапило невеличке стадо кіз зі своїм цапом. Два приятелі, ніби з Полтавщини, великі шибеники і вигадники різних штучок і в тих важких табірних умовах, від працівників лабораторії роздобули фосфор і бідолашному цапикові натерли фосфором роги, борідку, а навколо очей величезні круги і якимсь тайним способом спустили в шахту. Через півгодини зчинилася в шахті така паніка, що ліфти не встигали витягати на «верха» перестрашених роботяг, бо в шахті появилася чорт, у котрого роги, борідка й очі світять пекельним вогнем і котрий, мекаючи, ганяється за перестрашеними гірниками. Важко розібрати, хто був більше переляканий – чи гірники, чи бідолашний цапик. Все це тривало до тих пір, поки один сміливець не відважився перевірити зблизька, що то за чорт, коли мекає як цап. Розповідач ще сказав, що обидва вигадники отримали дальших десять років за саботаж. Цікава розповідь розвіяла наш песимістичний настрій, проте багато з нас засумнівалося, чи то не тільки така собі казочка. Наш приятель розповідач присягав, що і він був одним із тих, що намагались якнайшвидше втекти із шахти, хоч тепер йому і соромно за своє боягузтво.

Дальший розповідь занадто трагічну, але в умовах таборів більш-менш правдиву пригоду. В Кемеровській області в одному з таборів Управління «Камышлага», військовик під час свого чергування на одній з вишок, кинув навмисно свою шапку-ушанку у запертну зону. Попросив одного старшого в'язня, який в той час проходив недалеко від вишки, щоб був такий ласкавий, поліз у «запертку» і подав йому шапку, бо вуха мерзнуть. Добросердечний дядько без всякого підозріння розтягнув якимось дроти огорожі «запертки» настільки, щоб міг влізти в «запертну» зону і подати бідному солдатику шапку. Ще шапки ані не доторкнувся, пролунали три вистріли – і дядько на місці мертвий. За законом два вистріли мали бути перестережливими, і аж третім мав право військовик вцілити в порушника огорожі, але як правило, конвой застосовував завжди перший вистріл у людину, а потім вистрілив ще два рази «проформа». Пильний служака за свій вчинок – запобіг втечі небезпечного політичного бандита – отримав нагороду і шість тижнів відпустки. Наявність шапки у «запертці» пояснив тим, що коли вистрілив, то шапка якимось впала з голови у «запертку». Пізніше, у зв'язку з цією подією, між вільнонайманими пішов поголосок, що солдатик потребував отримати відпуск, щоб поїхати додому рішати зраду своєї нареченої дівчини, яка присягала чекати свого любого три роки, поки він поверне з обов'язкової військової служби, але недотримала обіцянку. Ніби солдатик, повернувши на Воркуту в гарнізон, усвідомив, що заподіяв через невірну дівчину і без позитивного результату з поїздки в рідне місто, покінчив життя самогубством.

Нічого дивного, що молоді служаци у військах МВС були здібні кожну хвилину застрілити в'язня, зокрема в політичних таборах. В гарнізонах конвойних військ МДБ політруки обробляли мозки молодих солдат, прищеплюючи їм ненависть до політв'язнів. На стінах їхніх казарм були плакати такого змісту: «Солдат, помни, что ты охраняеш злейших врагов советского народа»!, або: «Солдат, помни, что враг не опасен, когда он мёртв или изолирован»!¹¹⁸

---

¹¹⁸ «Солдат, помни, что ты охраняеш злейших врагов советского народа»!, або: «Солдат помни, что враг не опасен, когда он мёртв или изолирован»! – «Солдат, пам'ятай, що сторожиш небезпечних ворогів радянського народу»! «Солдат, пам'ятай, що тільки мертвий та ізолюваний ворог не є небезпечним»!

Після теоретичного вишколу надійшла пора на практичні заняття прямо в підземеллі, частково на поверхні шахти. Вишикували нас в колону по п'ятеро в одному ряді, причому примусили взятись по-під руки, прочитали «молитву конвоїра» – так ми називали наступні слова начальника конвою: «Шаг вправо, шаг влево считается побегом. Конвой применяет оружие без предупреждения»¹¹⁹ і відвели в робочу зону. Поділили нас на групи по десять чоловік і в супроводі інструктора три дні підряд спускались ліфтом у підземелля. Посадили у вагонетки й повезли нас лабіринтами коридорів в різні частини шахти – в забої¹²⁰, в кар'єри, де працювали гірники, пояснюючи нам весь робочий процес і необхідну поведінку в шахті, щоб не сталась якась катастрофа, наприклад вибух метану від сигаретки тощо.

Час карантину і вишколу минув. Вишколених гірників необхідно включити в процес добування вугілля – «чорного золота» для радянської індустрії. Настав день нашого розподілу по різних шахтах Воркути.

Воркута – зона шахти № 29 **квітень – серпень 1953 року**

П'ятнадцять вишколених «гірників-фахівців», між ними й мене та мого товариша ще з подорожування з Архангельська на Воркуту, Володимира Катамая, відвезли в зону шахти № 29. Перед розподілом по бараках повели в склад, відібрали від нас цивільний та тюремний одяг і видали квитанцію-підтвердження, на основі якого, в разі від'їзду в іншу зону, повернуть те все власникові.

У мене відібрали моє найцінніше – кларнет та нотний зошит ще з Молотовська з іронічним зауваженням:

– У шахті отримаєте кращі інструменти – лопату й кирку, або «машину ОСО»¹²¹.

Замість нашого тюремного одягу видали нам новий «казьонний» одяг з великими числами на спині й на лівому рукаві френчика, куфайки, бушлата, на штанах на правому стегні, на шапці над чолом. І так замість імені і прізвища, що і належить кожному Божому

---

¹¹⁹ «Шаг вправо, шаг влево считаем побегом. Конвой применяет оружие без предупреждения» – «Крок вправо, крок вліво вважаємо за втечу – конвой стрілятиме без попередження»!

¹²⁰ «Забой» (московське) – вибій по українськи.

¹²¹ «Машина ОСО» – «дві ручки й одне колесо» – так назвали в'язні тачку.

сотворінню з назвою «homo-sapiens», ми стали числами. Я отримав № «2А 424».

– Числа запам'ятати! Бо відтепер будете зголошуватись – в'язень № 2А 424. Ясно?!

Поки пройшли всіма адміністративними процедурами, вмиванням в лазні, одяганням в нові мундири – вже було далеко за полуднем. Запитали чемно в чергового офіцера: «Коли дістанемо обід»?

– Їсти будете разом з жителями ваших бараків перед або після їхньої робочої зміни.

Мудрішими від такого пояснення не стали. Разом з Володимиром і дальшими трьома повели нас голодних у задній лівий кут зони, в останній дерев'яний житловий барак № 20. Військовик відімкнув барак і передав нас днювальному з поясненням, кого куди поселити і замкнув барак ззовні. До секції № 1 попали троє товаришів з I категорією, а ми з Володимиром у секцію № 2, де проживали особи II та III категорії. Обладнання секцій стандартне. По боках довгого приміщення поверхові нари, внизу по двоє нар з проходами до тумбочок, приблизно в кожному третьому проході заграшоване віконце, верхні нари – одна суцільна площа. Посередині два довгі столи з лавицями. На столах видно шахи, доміно, шашки, невеличкі дерев'яні попільнички. Бараки в зоні шахти № 29 набагато більші, ніж були в Молотовську. В одну секцію можна помістити вісімдесят осіб.

Днювальний приділив нам з Володимиром верхні нари зразу біля дверей вліво. Видав із складу плахту, подушку й ковдру. Здивувало нас, що в обох секціях так мало в'язнів. Виявилось, що це хворі люди, а решта в робочій зоні, працюють у другій зміні. Зав'язалась дружня розмова. Стисло розповіли, хто ми є. Від них довідались, що робочий день поділений на три зміни – від 06.00 до 14.00, від 14.00 до 22.00, від 22.00 до 06.00. Їсти дають тільки два рази в день – перед відходом на роботу і після повернення з робочої зони. Щойно після цієї інформації зрозуміли слова офіцера: «Їсти будете разом з жителями ваших бараків перед чи після їхньої робочої зміни». Таким способом денний режим мешканців зони шахти № 29, мабуть, подібний до режиму і в інших зонах – карусель. Довідались, що віддаль між робочою зоною, тобто шахтою, і житловою зоною є трохи більше кілометра, яку роботяги влітку чи взимку, під посиленням конвоєм долають пішки. Порадували нас інформацією, що, після смерті Сталіна, генерал Дерев'янка видав наказ у неділю й державні свята не замикаєти бараки. Можна було в зоні зустрітись з в'язнями з інших бараків, поспілкуватись. Пограти баскетбол на баскетбольній площадці, яку дозволив начальник табору побудувати також після смерті вождя.

Ініціаторами задуму було кілька литовців, любителів баскетболу. Попередили нас, що днювальний, Єрьоменко Федір Єфремович, співпрацює з оперуповноваженим – треба бути обережному в розмові з ним.

Голодні, змучені, головним чином психічно, бо не знали, що нас чекає і що нас не мине, полізли з Володимиром на свої нари й не дивлячись на відчуття голоду і песимістичний хід думок – позасинали.

* * *

Після 22.00 години днювальний досить гучним способом пробудив усіх. Через певний час барак відімкнув військовик і під його доглядом пішли в напрямі їдальні. Поступово приходили 100-членні колони роботяг з робочої зони і, за строгим порядком, ішли в їдальню. Ми мусили почекати на наших співмешканців з бараку № 20. Нам, новеньким, видали дерев'яні ложки, які в рот ніяк не містились. Кожен з нас отримав досить великий кусник чорного хліба, від співв'язнів довідались, що то половина денної пайки, тобто 450 грам, а дальшу половину дістанемо вранці. Далі отримали миску досить густої, темної поливки, в якій плавали великі темно-коричневі куски – на перший погляд Бог його знає що воно таке – згодом довідались, що то сушена картопля. На друге солідна порція просяної каші, навіть помащеної маргарином дивного запаху, на верху якої були встромлені три невеличкі шарики різних кольорів. Коли старожили побачили наші скептичні погляди на оті шарики, розсміялися:

– Хлопці, спокійненько спожийте їх – то вітаміни, які – ми й самі не знаємо. Начальство каже, що підтримують імунітет організму і бережуть від цинги та інших хвороб.

Після вечері під доглядом чотирьох солдат – по двох на кожну секцію – пішли в барак і під замок.

Ще ані не встигли порозходитись по своїх куточках, високий, худорлявий дядько середнього віку досить голосно запитався:

– Легіники, котрий з вас із Закарпаття?

«Тамтами» запрацювали.

– Я... – і підійшов ближче до цікавого дядька.

– Як ся пишеш?

Зразу зрозумів, що дядько з Закарпаття.

– Довгович...

– Довгович, Довгович... Чекай! Твій тато священик, Євген Довгович?

– Так...

– Яка нечиста сила занесла тебе, такого діввака, аж на Воркуту?

– Висловив іронічне питання. – Я з твоїм отцем часто зустрічався на нарадах священників у преосвященного єпископа Стойки... Я також священник із Закарпаття. Іван Чийпеш мене звати... Ходи, нехай тебе обніму, поблагословлю і привітаю в рядах будівників «світлого комунізму»!

Могутній голос і жартівливі слова мого співбесідника привернули увагу багатьох осіб до нашої розмови. Зразу було помітним, що до отця Чийпеша спів'язні відносяться з повагою. Раптом з останніх спідніх нар під задньою стінкою поволі піднімається і підходить до нас старша людина і запитує:

– Твій тато Євген?.. Тоді твоя мама двоюрідна сестра моєї дружини. Я також священник з села Ворочово, недалеко містечка Перечин... Ортутай Штефан... Ви до нашого села, а ми до вашого майже щороку приїжджали на одпуст...

Прізвище старенького отця духовного було для мене невідомим, але коли згадав село Ворочово, в моїй уяві зразу появився величезний бернардин, з котрим я грався на подвір'ї парафії. Признаюсь, що зустріч із вже на перший погляд симпатичним отцем Чийпешом та з двоюрідним швагром моєї мамки, тобто із земляками, потішила мене. Мій настрій зразу покращав.

– Будемо завтра продовжувати нашу бесіду, бо люди змучені, хочуть відпочивати, – закінчив нашу розмову отець Чийпеш.

* * *

Змучені роботяги вже давно хропіли «багатоголоссям», час від часу викрикуючи незрозумілі слова крізь сон, а я ні та ні заснути. Зустріч з земляками вернули мої думки у моє щасливе дитинство до приходу радянських визволителів і у час перед втечею тата за кордон. Ніби напівсонний бачу, як мене п'ятирічного бере мій приятель на вечорниці, як на пасовиську бігаю босими ногами за коровами, як своїй

Побратим автора, священник Іван Чийпеш із Закарпаття. Загинув під час масового розстрілу політв'язнів в зоні шахти № 29 на Воркуті 1 серпня 1953 року.

фраїрці Юстині ставлю напередодні 1 травня невеличкий «май», прикрашений стрічками... Заснув аж над ранком.

Вранці о 7-й годині вставання, гігієна, перевірка. На сніданок повели вже після того, коли нічна зміна закінчила харчуватись і була замкнена у своїх бараках. Меню, з меншими змінами, те саме, що і на вечерю. І в барак під замок. Наш барак піде приблизно о 20.00 год. на вечерю, а потім на третю зміну від 22.00 до 06.00 ранку. Маємо вільного часу – хоч роздавай. Кожний займається своїми справами – переважна більшість відпочиває, інші коротять довгі години грою в доміно, шахи, є і кілька таких, що читають книги, позичені в бібліотеці.

Зразу після повернення зі сніданку окремі співкамерники, разом з отцем Чийпешом, запросили до столу і «розповідай, юначе, свою Голгофу»! Стисло розповів побратимам мій коротенький життєпис. Найбільше зацікавлення було навколо моєї втечі. Між моїми слухачами була одна людина із першої секції, яка не вмшувалась у розмову – тільки слухала. Після моєї «сповіді» ота людина виявила бажання поговорити зі мною, а решта моїх слухачів розійшлись по своїх справах. Отець Чийпеш сів за шахівницю і наказовим способом запросив свого приятеля і суперника, словака Ладіслава Сидора, виконати свій денний обов'язок, тобто грати в шахи «без кінця й краю», образно кажучи, аж до безтями. Ціла секція, між ними і дальший приятель отця Чейпеша і Ладіслава, інженер Карло Шмідт з Німеччини, забавлялись на шахових, але й не шахових суперечках двох нерозлучних приятелів. Довгий «порожній» часовий відтинок, приблизно від 09.00 до 20.00 год., у замкненому бараку діяв не на жарт песимістично. Нервове напруження викликало інколи невеличкі індивідуальні, або й ширшого масштабу несуттєві суперечки, котрі, на щастя, не мали якісь небажані наслідки.

У дверях секції появилсь чолов'яга і звернувся до мене:

– Тебе призначили у мою бригаду. Тобі скільки років?

– Сімнадцять минуло...

– Сімнадцять! А чого тебе, малолітку, женуть працювати у шахту? На такі випадки є окремі розпорядження...

Подивився на нього і мовчу. Відіззався незнайомий хлопець з другої секції, який мовчки слухав розповідь про мої митарства.

– Петрович, – звернувся до бригадира, – спільними силами щось придумаємо...

– Але пацан вже сьогодні в третій зміні йде в шахту...

– Я переконаний, що ти знайдеш для нього відповідну роботу...

Ти знаєш, що ми поважаємо тебе, як бригадира, за твою людяність...

Бригадир насуплено відійшов.

Незнайомий підійшов до мене і запропонував сісти осторонь, щоб поговорити.

– Моє ім'я Гавчак Богдан, з Львівщини. Вашу долю вже знаю. Маю таку пропозицію. Оскільки ви наймолодший у нашій зоні, то, разом з окремими друзями, в міру можливостей будемо намагатися допомогти вам улаштуватись на відповідну роботу, щоб ви в такому молодому віці не мусили працювати в підземеллі і не накликали на своє здоров'я якусь непотрібну хворобу.

В моїх думках, під впливом подій в Молотовську, нехотячи виринуло – друг Богдан напевно є членом табірної активу. Часом виявилося, що я не помилявся.

– А хіба таке щось можливе?

– Будемо пробувати. Наразі треба витримати... До зустрічі... – і пішов у першу секцію.

День збіг, як вода. Година 19.30. Четверо солдат відмикає барак і «запрошують на вечерю». Повечеряли. Шикують нас в колони по 100 чоловік. Прочитують «Молитву конвоїрів» і за супроводу конвоїрів з автоматами крокуємо, як на першотравневому параді, в напрямі до робочої зони, щоб замінити для виміни побратимів другої зміни на їх робочих місцях і добувати «чорне золото» для фабрик найдемократичнішої на світі країни рад.

* * *

Домінантою робочої зони є терикон¹²² – височезна штучна гора каміння, подібна до стародавніх пірамід. З десятка дальших надземних та поверхових будинків. Найбільший – адміністративна будова, в якій знаходиться керівництво шахти. В дальших лабораторія для дослідження якості антрациту і дальших мінералів; деревообробний цех, в якому виробляють меблі для потреб і житлової і робочої зони, але й для квартир керівництва табору поза зоною, для виробу підпор і специфічного будівельного матеріалу для підземелля; сортувальний цех; склад одягів, переодягальня, лазня. Далі височезні залізні конструкції-копри з величезними колесами та потужними залізними канатами-линвами, котрі утримують кабінні особових ліфтів-вінд для спускання в шахту гірників. Дальші для витягання вагонеток з вугіллям і породою «на-гора»¹²³. Необхідно признати, що організація ходу шахти на високому рівні, дякуючи переважно інженерам-фахівцям, колишнім в'язням, яких після відбуття покарання не пустили до рід-

¹²² Терикон – високий насип з породи, вивезеної з шахти.

¹²³ «На-гора» (жаргон гірників) – виїхати з шахти на поверхню.

них обійсть. Коли б мали виробничим процесом керувати начальники шахти, призначені КГБ – дійшло б до катастрофи.

Наш бригадир, Василь Петрович, провів розподіл своєї бригади за потребою на окремі групи й робочі місця. Нарешті прийшла черга на нас, новеньких. В складі видали нам не нові, але чистенькі шахтарські мундири, черевики, шолом, на якому над чолом прикріплена гірнична лампа, сполучена електропроводом з завішеним через плече акумулятором. Під ребрами, в ямочці відчуваю певне щеміння: «Що мене чекає в підземеллі»? Бригадир звертається до мене з питанням – ледве чую його – думки десь інде...

– Ти пам'ятаєш з вишколу, як замірювати метан у шахті і на якому принципі працює лампа Вольфа для встановлення густоти газу? – штовхнув мене, щоб я спам'ятався і поставив знову те саме питання.

– Щось пам'ятаю, але покажіть мені ще раз на практиці...

– В шахті покажу.

П'ять гірників, я і Володимир Катамай, на чолі з бригадиром, спустилися ліфтом у підземелля на другий горизонт шахти. Далі його пояснення стосувались, головним чином, нас, новеньких, бо наші колеги гірники знали краще, мабуть, і без нього, цілий робочий процес.

– У шахті поїдемо вагонетками електропоїзду у вибій, там гірники зроблять все необхідне для продовження коридору, тобто для відпалу породи, а ви допоможете їм повідвозити породу, вставляти підпори і прокласти далі рейки.

Під кінець звернувся до гірників:

– Несете відповідальність за отих двох новаків. Не давайте їм зразу важку роботу, нехай привикають поступово, зокрема тому пацану-малолітці. Він нехай міряє газ після кожного відпалу. Якщо зволодіють, нехай вантажать у вагонетки породу, але краще нехай відтягують повні і притягають порожні вагонетки.

Після п'яти хвилин їзди наш електропоїзд зупинився. З лівого боку відімкнули грати невеличкого складу, виритого в кам'яній стіні коридору, і почали складати у вагонетку лопати, кирку, сокиру, пилу, вибійний молот, свердла, електропровід, підривну машинку і під кінець дуже обережно скриньку з динамітними набоями. Нарешті доїхали на робоче місце.

Бригадир приблизно десять метрів від стіни вкінці коридору покликав мене до себе і показав мені на практиці замірювання газу. Підійшли ближче до стіни, знову заміряв і нарешті констатував, що при наявній кількості метану можна проводити необхідні роботи. Побажав нам приємної зміни і поступово зник у темряві в тому напрямі, звідки ми приїхали.

Наші колеги гірники провели підготовчі праці. Почали вибійним молотом свердлити отвори в скелі. Коли вже була висвердлена потрібна кількість отворів, сполучили пістони з набоями й почали закладати динаміт у висвердлені отвори. Пов'язали до купи запальні шнури і в бічному коридорі, куди ми всі відійшли на безпечне місце, причепили до підривної машинки. Старший з гірників ще раз перевірів, чи все готове до відпалу і дав сигнал для зриву. Підземелля задвигтіло, сильну детонацію супроводжували хмари пилюки. Поки могутні вентилятори не висмоктали пилюку, ми всі залишились у бічному коридорі, щоправда, пилюка і там нас не минула. Часом важко було й надихнутись. Надійшла моя робота – заміряти наявність метану. Під доглядом одного з гірників, уже ніби самостійно провів контроль лампою Вольфа – результат наявності метану в нормі. Почалось вантаження породи у вагонетки, монтаж кріплення стелі підпорами і далші необхідні праці... З Володимиром ми вперше зустрілись з таким робочим процесом – враження не опишеш... Під час нашої зміни цілу процедуру реалізовано ще три рази, щоб була виконана призначена норма.

Отак крім попередніх спеціальностей – робітник на лісопилці, слюсар, бібліотекар, столяр, здобув спеціальність гірника-газоміра в шахті... Проте це ще не були усі, котрі здобув в таборах...

Третього травня, у неділю, наш барак ішов на роботу після обіду о другій годині. До обіду зайшов у бібліотеку подивитися, які книги можна б позичити. Бібліотекарем працював старший пан, років понад 70, на волі ніби викладач літератури в університеті. В бібліотеці зустрів Гавчака Богдана. Вибрали по одній книзі і вирішили пройтись по зоні, насолоджуючись «волею» після «замкнених» днів. Богдан, подаючи мені руку, запропонував перейти в розмові між нами на «ти».

Розповів для мене дуже цікаві інформації, наприклад, що зона шахти № 29 є маленькою «краплиною» в мережі концентраційних таборів для політичних в'язнів міста Воркути. За неофіційними даними, в той час в регіоні Воркути було понад 50 лагпунктів для політичних в'язнів, які належали під управління «Речлаг», на чолі з генералом Дерев'янком, а в кожному понад 60 відсотків українців. Крім управління «Речлаг» було на Воркуті ще і управління «Воркутлаг», під яке належало з десятка таборів для «битовиків». Сказав, що у зоні шахти № 29 знаходиться приблизно 3200 в'язнів, що в зоні шахти № 7,

яка знаходиться найближче до нашої, є близько 7000 в'язнів. Усміхнувся і запропонував мені підрахувати, скільки політичних в'язнів може бути в 50 таборах управління «РЕЧЛАГ-а».

– Ані найбільший землевласник в царській Росії не мав таку кількість невільників, як генерал Дерв'яно. – І продовжував: – Уяви собі, що в московсько-комуністичній імперії є ще й імперія концентраційних таборів з десятками таких управлінь, як наш «Речлаг».

І почав перераховувати загальновідомі управління політичних таборів, аж моторошно стало:

– За полярним кругом «Речлаг» – Воркута, «Горлаг» – Норильськ, «Берлаг» – Колима, далі більш на південь: «Озерлаг» та «Ангарлаг» – Тайшет-Ангара, Іркутська область, «Мінлаг» – Інта, «Дубровлаг» – Мордовія, «Камишлаг» – Кемеровська область, «Песчлаг» і «Степлаг» – Казахстан, а скільки ще таких, про яких не знаємо. Всі ці інформації дійшли до нас роками під час переміщуваннями та зустрічами з політичними побратимами. Уяви собі, коли візьмеш до уваги, що в більшості політичних таборів наведених управлінь знаходиться понад шістдесят відсотків українців, скільки наших бідолах з України мучиться в тюремній імперії.

Признаюсь – ані в найгіршому сні би не уявляв таку величезну кількість політичних таборів і наперекір тому, що ще перед ув'язненням наш сусід Іван Газа, майор Чехословацького корпусу Людвіка Свободи, по вечорах розповідав своїй дружині і моїй мамці (я удавав що сплю і потайки слухав) деякі стислі інформації з життя в Інтських і дальших таборах. Івана Газу, разом з іншими, котрі у 1939 році втікали за Карпати від мадяр «до своїх», засудили на кількарічний побут у ВТТ.

Далі Богдан проінформував про окремі будинки в зоні і їх призначення.

Житлову зону від вахти аж до задньої потрійної огорожі табору перетинала широка вулиця. Вліво від вахти розміщена кухня та дві столові – для в'язнів і для гарнізону, великий харчовий склад, невеличкий ларьок, в якому за 25 рублів, які щомісяця отримували ніби «зарплату» усі роботяги в підземеллі і на поверху шахти, можна було купити маргарин, цукерки, рибні консерви, махорку, сигарети. Коли довідався від Богдана, що і я буду отримувати «таку велику» зарплату – в думках появилася ідея: буду щомісяця відкладати отих 25 рублів і, якщо буде така можливість, буду пересилати мамці в Ужгород. Сказав про мій намір і друзі Богдану. Подивився на мене співчутливо і похвалив мене з зауваженням: «Твоя мамка якось перетовчеться і сама, але твій молодий організм потребує хоч мінімальне доповнен-

ня до табірнього харчу». На зауваження Богдана змовчав, але вирішив поступати по-своєму.

Вправо від вахти поверховий барак табірнього шпиталю разом з медпунктом. За ним, в правому куті зони, також поверховий барак «БУРу» – в пивниці якого «карцер» і камери-самотки без вікон, в партері тюрма для «грішників», перший поверх – кабінет оперуповноваженого, його заступника та кілька кімнат для наглядачів-холостяків. Далі, в глибину зони – пральня, лазня, склад одягу, кочегарня та склад для вугілля.

Метрів 80 від вахти, по правій стороні вулиці барак, в якому знаходився кабінет начальника КВЧ, бібліотека, радіовузол. Напроти КВЧ, по лівій стороні вулиці, новозбудована баскетбольна площа, яка 30 червня 1953 року, того історичного дня, була і місцем «дипломатичних» переговорів між членами страйкового комітету, на чолі з головою комітету, другом Родзіловським, та московською делегацією, на чолі з генеральним прокурором СРСР товаришем Руденком.¹²⁴ Далі по обох сторонах вулиці по десять житлових бараків. Між бічними плотами і задньою огорожею з переплетеним колючим дротом в кілька рядів, досить великі незабудовані простори, мабуть, для перспективної побудови дальших житлових бараків. Було відомо, що шахта № 29 була «молодою», дана до експлуатації щойно у 1951 році з тим, що перспективно добування вугілля буде поширюватись, отже, і робочої сили буде треба, можливо і вдвічі стільки.

Разом з Богданом пішли у наш барак. По дорозі мій друг висловився дуже похвально про «незамкнені» неділі в тому розумінні, що в'язні могли вільніше зустрічатися... Я запитав його, хто би міг позичити мені перо – хотів би написати листа мамці.

– Маю два – одне тобі подарую... Маєш папір? Дам тобі і папір.

Ще в той самий день написав листа моїм найдорожчим. Після обіду, під час відходу на роботу, кинув його на вахті у поштовий ящик.

* * *

На другий день під час сніданку ввійшов у їдальню капітан:

– «Заключённый номер 2А 424, вам срочно к оперуполномоченному!»¹²⁵

Снідали за одним столом з отцем Чийпешом, інженером Шмідтом, Володькою Катамаєм та іншими. Подивились на мене всі якось дивно. Відчув певне підозрівання: «Чи пацан не співпрацює»?

¹²⁴ Генеральний прокурор Руденко – був головним прокурором на Нюрнберзькому процесі з гітлерівськими злочинцями.

¹²⁵ «Заклучённый номер 2А 424, вам срочно к оперуполномоченному!» – В'язень № 2А 424, вам срочно до оперуповноваженого!

– Не знаю, що від мене хоче «кум», але запевняю вас всіх, що жодні привілеї не продам свою совість! – досить категорично і вголос сказав своє зауваження так, щоб чув і капітан. Трохи прикро стало, що в очах побратимів появилось певне підозріння...

Після сніданку, у супроводі капітана, про якого пізніше довідався, що є заступником «кума», пішов на відвідини особи з найбільшими уповноваженнями в таборах. Привітав мене дуже «фамільярно», що у товаристві таких незвичайних людей не віщувало нічого доброго. Оперуповноважений майор показав на стілець за столом напроти себе:

– Прошу, сідайте. Ну що ж, наша єдина малолітка уже привикла у нас?

Мовчу. Здивувало мене, що заговорив до мене на «ви», мабуть, мав досвід з нашими хлопцями. Подякував, але не сідаю, чим хочу підкреслити, що не маю ані трохи охоти затриматись довше у такому товаристві. Кмітливий, бо порозумів, в чому справа. Ледь усміхнувся іронічно.

– Маю перед собою вашого листа до рідні в Ужгород. Лист написаний відповідно нашим внутрішнім порядкам. Пошлемо його вашій мамі під умовою, – і подає через стіл два бланки, – прочитайте, ну й очікую, що підпишете.

Із слова «під умовою» я вже зрозумів, куди гне.

– Жодних паперів підписувати не буду! – кажу категорично.

– Подумайте над моєю пропозицією.

– На цю тему, громадянин майор, зі мною шкода говорити – співпрацювати не буду!

– Знаєте, який порядок у режимних таборах? Маєте право писати листа один раз на піврік, – дивиться на мене і через кілька хвилин продовжує: – Шкода. – Бере зі столу мого листа, рве його на дрібні кусочки і кидає в кошик на сміття. – Якщо вирішите прийняти мою пропозицію, то можете написати дальшого листа через півроку!

– Дякую за інформацію! – відповідаю іронічно. – Можу відійти?

– Товариш капітан, нехай черговий проведе його в барак. Пацан уже вишколений...

Короткий процес. Йдучи в барак, думаю на мамку: «Якщо не буде мати від мене жодної вісточки можливо й кілька років...» Не хочу ані думати, що може статись! Увійшов у секцію в дуже поганому настрої і зразу почав докоряти друзям, що не сказали мені про піврічні можливості писання листів та умови пересилання. Виправдалися, що просто забули попередити мене.

– Що хотів «кум»?

– Підписати співпрацю! Я категорично відмовив! Майор порвав листа, кинув у кошик на сміття і все! – відповів досить строго і поліз на свої нари, даючи до відома всім – на розмови не маю дяку!

– І мого першого листа порвав, бо також не дав згоду співпрацювати, а через півроку лист пішов без аудієнції у «кума», – потішав мене отець Чийпеш. – Побачиш, і з твоїми листами так буде.

– Оперуповноважений пробує вибраних осіб піймати на «вудочку». Коли не вийде – зрезигнує, – приєднався інший в'язень.

Мнима потіха обох колег була марною. Хотілось чим скоріше заснути і в білий день, щоб позбутись пекучих думок. Мій душевний стан нікому не бажаю. Роздумував, яким способом обійти «кума» і переслати листа в Ужгород. Буду мусити порадитись з хлопцями з табірною активу. Довго, довго не міг заснути.

Ані не знаю, як довго спав. Пробудила мене досить гостра суперечка нерозлучних приятелів – отця Чийпеша і Ладислава Сидора. Та на цей раз не була причиною гра в шахи. Виявилось – рішають уже знову питання Закарпаття і Східної Словаччини. При обговорюванні цієї проблеми інколи грозила вже не тільки словесна сутичка, однак до вищої стадії переконування ніколи не дійшло.

– Ти, Ладіславе, ще завжди переконаний, що ви, словаки, разом з чехами правом вкрали від нас у 1919 році біля 300 наших сіл, аж по Попрад?

– Навпаки, Радянська Україна вкрала від нас у 1945 році ціле Закарпаття, яке історично належало до нас! – була строга відповідь Сидора.

– Хоч ти, Ладіславе вчитель і мій товариш, але мав би познайомитись краще з об'єктивними історичними фактами!

І пішла з обох сторін аргументація без кінця й краю. А тут ще своєю лептою вступив до суперечки отець Ортутай, мовляв:

– І Словаччина, і Закарпаття були завжди і мали би бути і тепер землями великої Мадярщини...

Такий зворот суперечки вже ставав небезпечним. Обидва разом пішли у гострий напад на отця Ортутая. У такій стадії вже мусив мирити всіх трьох інженер Шмідт своєю оригінальною московською мовою:

– Чого ви, як три півники на смітнику? Хіба ви з Воркути вирішите цю проблему? Всі добре знаємо, котрі два деспоти спричинили трагедію Європи. Хіба не маємо в наших умовах і так досить проблем, ще й сваритися будете? – Після розважних слів пана Шмідта поступово дійшло до заспокоєння і життя в секції утихомирилось. До згоди, однак, у цьому питанні наші друзі ніколи не дійшли.

Отець Іван Чийпеш, відданий патріот Срібної землі, як він називав Закарпаття, був священиком у селі Волосянка, не погодився підписати перехід на православ'я, мовляв: «Коли б то була українська православна церква, але московська не має що глядати на моєму рідному Закарпатті!» У жовтні 1950 року був засуджений Закарпатським обласним судом на 25 років позбавлення волі. Хоч сам був вічним оптимістом, який роздавав інколи цілими пригорщами й іншим, часом і сам ставав на кілька днів мовчазним, без своїх оригінальних дотепів. В такі дні навіть питання, куди належить Закарпаття, його не цікавило. І не диво – залишив вдома дружину з шістьма діточками, котрі в такі мовчазні дні не сходили, мабуть, з його думок.

Його напарник і опонент, Ладіслав Сидор, за фахом учитель, попав на Сибір курйозним способом. Кінцем 1945 року повертав додому зі школи і захотілося йому зустрітись зі своєю нареченою, з якою планували в січні 1946 року одружитись. Замість додому, пішов іншими вулицями до своєї дівчини. Проходячи по другій стороні вулиці, напроти казарм, став свідком трагічної події. Радянські офіцери й солдати виводили з казарм ув'язнених і, рахуючи, вганяли в кузов вантажівки. Сидор з цікавості зупинився подивитись, що стало для бідолахи фатальним. Раптом два солдати перебігли дорогу і, скрутивши йому руки, буквально перенесли через дорогу і вкинули в кузов. Ймовірно комусь із ув'язнених вдалось втекти, і за браком «кусника людини» в цілій кількості контингенту – іншого виходу не було, як доповнити кимось, хто був найближче під рукою, бо непереливки, може запрацювати і військова трійка. А тут слухна нагода для доповнення. На станції – у вагони і повезли в голоді і холоді через Польщу, Україну, аж за Урал. А там ОСО прирєкло десять років позбавлення волі, і так учитель Сидор уже вісім років «будує комунізм». За його словами: «Коли б мене вдома не чекала моя наречена, то я би вже давно наклав на себе руки... Надіюсь, що через два роки зустрінуся з моєю дівчиною...».

Надія на таку зустріч в той час була ще дуже далеко і в решті-решт ніколи не збулася.

Доля «миротворця», інженера Карла Шмідта, не менш цікава. За інформаціями з других рук, бо пан Шмідт взагалі був маломовним, а головним чином через незнання «общепонятной»¹²⁶ мови, все-таки довідався, що колись «у слабій хвилині» признався комусь, що під час війни був одним з конструкторів нової німецької зброї «Фау-1», «Фау-2». Попав також у руки СМЕРШ-у. Привезли у Москву і за дуже

¹²⁶ Через незнання «общепонятной» – користається у переносному розумінні, тобто знання російської мови.

вигідних умов запропонували йому працювати конструктором ракетної і ядерної зброї в містечку Дубно під Москвою. Категорично відмовився. Відсудили суверенного громадянина Німеччини на десять років за шпіонаж і «співпрацю з німцями»!

Без мого найменшого зусилля, моя щаслива доля була до мене знову прихильною – обдарувала дальшими приятелями, які берегли мене – наймолодшого «політика» табору. Під час дороги з Архангельська на Воркуту, карантину і вишколу, й на роботі, Володимир Катамай став для мене близьким другом, а крім отця Чийпеша і його посередництвом в подальших тижнях моїми «ангелами хоронителями» стали і пан Сидор та інженер Шмідт. Проте, найближчим моїм побратимом став Богдан Гавчак. Якась вища сила керувала моїм життям...

Прощання з усіма згадуваними було трагічним – всі вони загинули у суботу, 1 серпня 1953 року, під час масового розстрілу в зоні шахти № 29 на Воркуті. Ще й сьогодні, коли пишу оці рядки, моторошно стає – чому мусили загинути якраз мої найближчі побратими в той трагічний день, за який було треба поставити перед міжнародний суд всіх винуватців, зокрема генерального прокурора СРСР Руденка, який чи не був ще гіршим злочинцем, як злочинці німецького нацизму? Процес обвинувачення і засудження котрих, після війни на процесі в Нюрнберггу, як головний прокурор, провадив якраз товариш Руденко?

* * *

Після п'ятої зміни на шахті починаю покашлювати й відчувати якусь незвичну втому, ніби втрачаю сили. На мій кашель під час нічної тиші звернув увагу отець Чийпеш – результат: після сьомої дообідньої зміни, після обіду у незамкнену неділеньку, прийшов по мене Богдан Гавчак і примусив іти в шпиталь, в кабінет лікаря Пилип'яка. Попередив, що будуть там й інші побратими. Я зрозумів, що то будуть представники табірної активу, але поки що не хотів признаватися Богдану, що в курсі справи. В кабінеті були присутні Гаврилюк Ростислав із Львівщини та Яремчук Євген з Тернопільщини. Доктор Пилип'як запитав мене, якими хворобами пройшов у дитинстві і пізніше. Я знав від мамки, що в семи роках я довго хворів на плеврит, сказав і про запалення бронхів і легенів в малолітній колонії, а до того всього, почувши моє покашлювання і послухавши фонендоскопом мої легені, без вагання висловив:

– Хлопці, мусимо негайно діяти, молодик може захворіти навіть на туберкульоз легенів.

– Що пропонуєте? – питає Богдан Гавчак.

– Буду інформувати колегу, доктора Домбровського і головну лікарку, дружину начальника лагпункту. Хлопця треба госпіталізувати, а без її згоди я цього не можу зробити.

– Як довго триватиме полагодження? – цікавиться Євген Яремчук.

– Два-три дні, – відповідає лікар. – Пане Богдане, я вас повідомлю що і як, а ви «переконайте» його бригадира, що хлопець має температуру і мусить іти у шпиталь, розуміємося?

– Досконало!

На волі часто чув від старших: «Господи, врятуй мене від шпиталю!», але госпіталізація в «сталінських курортах» – то санаторій і для тіла і для душі! Грішив би, коли б не тішило мене, що попаду хоч би на кілька днів у лікарню. Доказ того, що я вже повністю акліматизувався в умовах «сталінських курортів», став з мене «свідомий» в'язень.

Відпрацював у шахті ще дві зміни. Через три дні, коли мали йти на ранішню зміну, наш бригадир попередив мене, що на вахті скаже, що маю температуру і не можу йти на роботу – треба мене відвести в медпункт до лікарів. Я досить переживав, чи випадково черговий офіцер не розкриє наш обман, бо ж і вони не дурні! Чи наш бригадир мав таке довір'я у чергового офіцера, чи ми мали таке щастя, слава Богу, все пішло за планом. Ще в той день мене госпіталізували. Доктор Пилип'як провів вишкіл, що маю казати на візиті головній лікарці і все пішло своїм порядком. Не мусили головній лікарці казати неправду – зміряли температуру і чи від переживання на вахті, чи дійсно від хвороби – температура 37,8. В шпиталю встановили бронхіт. Лікували тиждень – така норма максимального лікування, хоч який ти хворий. Натомість результат був позитивним – з лікарні вийшов з письмовою рекомендацією, підписаною головною лікаркою, перевести на роботу на поверхню.

Дякуючи нашим хлопцям і лікарям, попав працювати в сортувальний цех сортувальником. Два конвеєри переправляли вугілля, частково засмічене породою, тобто камінням різної величини. Нашим завданням було вибирати вручну оте каміння з вугілля, щоб далші конвеєри переправляли у вагони незасмічене вугілля. При кожному конвеєрі працювало по вісім роботяг, з кожної сторони конвеєра по чотирьох напроти себе. Мені знову пощастило – попав працювати при конвеєрі, при якому працював і отець Іван Чийпеш, і Ладіслав Сидор та інші співмешканці з нашої секції. Так само і при другому конвеєрі були в'язні з нашої секції, а між ними інженер Карло Шмідт. Робота порівняно не важка, пилюки на дві третини менше, ніж під час вибуху в підземеллі, у вибої. Проте вісім годин без пере-

рви виконувати одноманітну роботу, сидючи на високих, незручних залізних спорудах, бо стільцями їх не назвеш, змучувало не тільки фізично, але й психічно. Полотняні рукавиці слабо оберігали пальці на руках – шкіра весь час була поранена. Часом хід конвеєрів зупинявся через виключення електричного струму, або через якісь інші технічні причини, то для нас такі зупинки були чималим відпочинком. Могли злізти з наших «королівських тронів» і трохи розрухати закостеніле тіло.

* * *

Минув місяць травень. Загальновідома справа, що в заполярних краях весняної доби року майже нема, або триває дуже коротко. Кліматичні умови примушують природу якнайшвидше перейти у літо. Настав чи не найкращий заполярний місяць – місяць червень. Дні не довшають хвилинами, годинами, як у наших Карпатах, а кінцем червня полярний день триває цілих 24 годин. Сонце вже зовсім не заходить за горизонт – у нічних годинах освічує все навколо, а через день вкладає життєдайну енергію природі, яка намагається використати добу коротенького літа для повного розвитку.

Через потрійну дротяну огорожу з колючого дроту житлової зони у «незамкнену» неділю, частково і в робочій зоні, а найбільше, коли нас женуть, як отару, у робочу зону, кохаємося красою розцвілої тундри, схожої на хвилююче море зелених, синеньких і червоних барв, над яким височить безхмарне небо. Різноманітна краса природи заспокоююче діє на наші поранені душі. Воркутське літо – природний «побратим» ув'язнених. Після тріскучих зим і цілодобових темних ночей наливає в утомлені душі в'язнів нові сили і надії, тугу за рідними краями, бурить кров у жилах, викликаючи необхідність активної протидії безмежній тиранії.

Для окремих гречкосіїв-селян з нашого роду, чудові травневі та червневі літні дні були поштовхом до повернення у роки на волі. Гріх не гріх, у «незамкнену» неділеньку обробили при кількох бараках невеличкі ділянки землі, роздобули у робочій зоні від вільнонайманих сім'ячка і посіяли квіти та висадили навіть і якісь розсади городини. І дивуйтесь люди Божі, все почало цвісти й рости прямо на очах і на радість не тільки «гречкосіям», але і для всіх, хто хоч трошки відчував якесь відношення до землиці та природи. Навіть і начальник КВЧ висловив подив і похвалив такий почин. Багатьом в'язням цілодобові білі дні перешкоджали – не могли спати. Затуляли зимовими бушлатами віконця, через які і так багато світла не просякало – організм окремих людей не міг звикнути на «вічне світло». Чи мій молодий ор-

ганізм краще адаптувався, чи більше був змучений від роботи – мені світло неперешкоджало. Коли б не гнали на роботу, то спав би ачей круглі сутки.

В другій половині червня і на початку липня табірна атмосфера ніби була в якомусь напружені, подібно до хвилин перед великою бурею. Зокрема наші поодинокі хлопці, через поведінку котрих я припускав, хоч доказів для цього не мав, що вони є в ширшому табірному активі-проводі, поводитися досить нервово, в тому числі і мій найліпший товариш Гавчак Богдан. З його поведінки відчував, що він щось таїть переді мною, але неписаний тюремний закон не дозволяв розпитувати ані близького друга, щоб не накликати на себе підозріння. Я вірив, що справа часом дозріє до того, що Богдан, або хтось інший скаже мені причину такого напруження. Так воно і сталося.

Початком липня, коли після роботи помилися, переодяглися і чекали на конвой, щоб нас рачив відпровадити у житлову зону, що було щоденною проблемою, бо конвоїри або грали в карти, або з якихось інших, тільки їм відомих причин не мали «часу» ескортувати змучених восьмигодинною важкою роботою людей у житлову зону для відпочинку, до мене підійшов Богдан ще з двома хлопцями, з якими я вже зустрічався раніше, а саме з Яремчуком Євгеном з Тернопільщини та Миколою Пікуликом з Дрогобиччани. Першим заговорив Богдан:

– Хочемо з тобою поговорити. Хоч тобі ще не сповнилось вісімнадцять років, вирішили підключити тебе в окремі наші справи і рівночасно запитати, чи згідний з нашою пропозицією?

Хотілося не чемно дати згоду, але закричати: «Я давно мав охоту, але ви на мене дивилися як на «дитину», «пацана з Закарпаття». Замість того подивився на хлопців і з мирною іронією запитав:

– А хіба можна підключати неповнолітнього юнака у якусь важливу справу?

Зрозуміли мою іронію, усміхнулись.

– Коли ми вже почали таку розмову з вами, то вважаємо вас повнолітнім, але й повноцінним партнером. Хоч до вісімнадцяти вам ще бракує кілька місяців, – ніби жартома зауважив знову Євген Яремчук.

– Щоб ти знав, у чому справа. Надійшла вістка, що побратими в таборах Норильська вже почали страйкувати. В окремих лагпунктах Воркути уже також дозрів час приєднатись до побратимів з Норильська, бо в такому сенсі вже досить довго проходила підготовка до початку страйку політичних в'язнів одночасно в обох управліннях

концтаборів Норильська і Воркути, хоч через чималу віддаць тривало трохи часу, поки «долетіла» вістка до нас.

– Воркута, а в тому числі і наша зона шахти № 29, не може залишитись осторонь такої історичної події, – пояснює Євген Яремчук.

– В окремих зонах Воркути уже проходить страйк. Мусимо приєднатись і ми.

– На нашій зоні це питання кількох днів, – включився у розмову Богдан. – Мусимо інтенсивно працювати, щоб наші співтабірники зрозуміли потребу підтримати реалізацію страйку. Чи ти є охочий, Левку, брати активну участь у підготовці і за таку ціну, що у випадку неуспіху засудять на дальші довгі роки ув'язнення, а в крайньому випадку може статись і щось гірше? – поставив далі прямо запитання Богдан.

– Уже засуджений на двадцять років, чи придадуть дальших десяти, чи двадцять п'ять, яка різниця? У Львові друзі потішали: «Левку, якщо витримаєш у сталінських катівнях десять років, то дальших п'ятнадцять-двадцять переживеш «з гумором». Ясна річ, що даю згоду.

– Гарзд. Тоді від сьогодні тебе зараховуємо до ширшого страйкового активу, – потішив мене Богдан. – Удвох зі мною будемо мати під опікою наш барак, ти другу секцію, а я першу.

– Які будуть конкретні завдання для мене?

– Твоїм завданням насамперед буде дуже швидко підготувати твоїх близьких друзів у секції, щоб підтримали усі дії страйкового комітету, коли надійде момент виголошення страйку і допомагали в його реалізації. Окремі наші хлопці по бараках вже більш-менш обізнані, але ще нам треба попрацювати, щоб і наші дядьки і представники інших народів порозуміли в чому справа та підтримали страйк. Зрозумів?

– Зрозумів.

– Твоїм зв'язковим із центром буду я та друг Євген Яремчук.

– А Володька Катамай?

– Погодився підтримати, не хоче, однак, брати участь у поширеному активі. Але тобі буде допомагати. Мусиш, Левку, робити своє діло дуже обережно, щоб Єрмоєнко не занюхав щось і не доніс до начальства.

Нашу розмову перервала команда начальника конвою: «Готуйсь до відходу в зону!» Потішило, що хлопці включили мене у таку відповідальну справу, кожний юнак у моєму віці був би щасливим, а я не був виняток. По дорозі роздумував, з ким з моїх друзів почати розмову про таку не щоденну справу. Вирішив обговорити це питання з Во-

лодимиром – будемо разом думати хто є «зрілий» прийняти таку вістку. Прийшли до висновку, що насамперед будемо говорити з отцем Чийпешем, а він своїм авторитетом допоможе у підготовці дальших. Вибрали ще кілька осіб з нашої секції, на котрих можна було покласти, що не зрадять. Задумувався і над інформацією: «...вже досить довго проходила підготовка до початку страйку політичних в'язнів одночасно в обох управліннях концтаборів, Норильська і Воркути, хоч через чималу віддаль тривало трохи часу, поки «долетіла» вістка до нас...» До сьогоднішнього дня не знайшов відповідного пояснення, яким способом вдалося хлопцям домовитися на віддалі кількох тисяч кілометрів про координований початок страйку політичних в'язнів, якщо і в Норильську і на Воркуті, крім виходу на роботу, ми були замкнені у бараках.

Пройшла кількаденна інтенсивна робота по всіх бараках. Поступово впізнавали і дальших активістів з окремих бараків, з якими мали можливість поспілкуватися в робочій зоні при виміні змін, або у «незамкнену» неділю. Так пощастило мені зустрітись з моїми земляками із Закарпаття – з Іваном Левком з села Великі Ком'яти, з Йосипом Хімінцем, першою людиною засудженою в Ужгороді військовим трибуналом на розстріл у 1950 році, після прийняття у 1948 році горезвісного Указу Сталіна, який змінив тогочасний карний кодекс радянського «правосуддя» на «гуманніший» і до двадцяти п'яти років за політичні прогріхи додав ще й застосування смертної карі. Пізніше Президія Верховного суду СРСР замінила Йосипу смертну кару на двадцять п'ять років ВТТ.

У робочій зоні, через вільнонайманих, щодня приходили нові інформації про початок страйку в окремих воркутських таборах. Ставлення до оголошення страйку у переважної більшості табірному контингенту шахти № 29 було позитивним. Знайшлись і великі скептики, які не вірили, що страйк може принести якісь пільги для нас. Були й такі, яких охоплював панічний страх від слова страйк. Знайшлося кілька осіб, котрі намагались відговорювати в'язнів від страйкування. Між такою кількістю людей це явище зовсім нормальне.

У «незамкнену» неділю, 19 липня, вузькому колу активістів повідомлено, що на нашій шахті страйк започаткуємо в обідню пору 22 липня, а то таким способом, що перша зміна, яка буде в робочій зоні, в домовлену годину припинить роботу в підземеллі і виїде на поверхню, а роботяги на поверхні також перестануть працювати. Друга зміна, яка має вийти на роботу після обіду від 14.00 години, відмовиться виходити в робочу зону.

22 липня – перший день страйку

В середу, 22 липня 1953 року, на шахті № 29 настав історичний день, який 1 серпня 1953 року закінчено одною з найбільших трагедій в історії радянських концентраційних таборів.

Наш барак, разом з іншими, 22 липня працював у ранній зміні, тобто від години 06.00 до 14.00. Перед дванадцятою годиною звернувся до колег-сортувальників:

– Друзі, кінчаємо роботу!

– На 29 шахті починаємо страйк! – демонстративно з гордістю проголосив отець Чийпеш.

Зупинили хід конвеєрів і пішли переодягатись. Протягом менше двох годин опинились на поверхні і гірники з-підземелля. На просторі біля брами в робочу зону, як і в нормальні робочі дні, зосередилось приблизно 800 роботяг першої зміни, чекаючи на конвой, щоб відвів нас у зону. З гучномовців робочої зони прозвучав такий заклик:

– Друзі! Наша шахта сьогоднішнім днем підключилася в генеральний страйк політичних в'язнів міста Воркути. Просимо всіх не викликати між собою, або у відношенні до чекістів і конвою якісь непорозуміння, щоб не завдавати причини до небажаного втручання зі сторони військових. Просимо спокійно чекати на дальші вказівки!

В такому гурті людей появились всякі погляди на страйкування. Від раціональних аж по: «Ходімо в будинок конвою відібрати зброю! Помстимося за наші кривди!»! Хлопці-активісти заспокоювали «гарячі голови», щоб не допустити до небажаних подій, не дай, Боже, до кровопролиття. В робочій зоні затримались трохи довше, поки частина керівництва, котре організувало початок страйку в робочій зоні, вирішувала – чи йти в зону і сполучити сили докупи, чи отих 800 осіб залишити в робочій зоні, бо в робочій зоні все ж таки кращі умови для оборони проти неочікуваних протидій військ МВС. Однак, з оглядом на те, що в робочій зоні нема як прохарчувати в'язнів, вирішили повернути у житлову зону.

В зоні між тим пройшли великі зміни. Був створений страйковий комітет, в складі якого переважали українці, бо все ж таки найбільшу заслугу у підготовці страйку мали наші хлопці. Далі в склад комітету ввійшли і перевірені та відповідальні представники інших народів, знову таки в залежності від заслуг у підготовці страйку. Комітет на чолі з другом Родзіловським попросив відійти за межі зони оперуповноваженого з цілою своєю сюїтою, начальника КВЧ і всіх наглядачів і військових, з поясненням, що в такій напруженій атмосфері можуть статись небажані події, за які комітет не несе відповідальність.

За розпорядженням комітету були звільнені з «БУРу» і карцерів усі ув'язнені, кілька вибраних хлопців почали сторожити харчувальний склад і кухню, щоб випадково військові не вивезли продукти за зону. В будинку КВЧ, в якому знаходився і табірний радіоузол, що давало можливість передавати відповідні інформації і вказівки до цілої зони, розміщено штаб страйкового комітету.

Надвечір першого дня страйку, коли вже все релятивно заспокоїлося, з гучномовців прозвучав такий заклик (зміст заклику не є автентичний, тільки переказаний):

– «Брати всіх народів! – Українці, поляки, німці, росіяни, представники прибалтійських, кавказьких та середньоазіатських республік, народів Європи й Азії!

Страйковий комітет, в котрому беруть участь і представники тих народів, в'язні котрих знаходяться в нашій зоні, звертається до вас, щоб ви підтримали страйк і допомогли довести його до успішного кінця та успішних результатів. Після смерті найбільшого деспота ХХ століття всі ми очікували певні полегшення. Не сталося. Берія і надалі застосовує сталінські методи. Виною Сталіна, Берії та їх прислужників ми всі і десятки мільйонів невинних громадян не тільки Радянського Союзу, але майже цілого світу, стали політичними рабами радянських концентраційних таборів по цілому Союзі. Щоб скінчити з такою сваволею органів МГБ (МДБ)¹²⁷, наші брати, політичні в'язні Управління «Горлага» в Норильську розпочали генеральний страйк. Чекісти їм грозили масовим розстрілом, а вони й надалі страйкували. До страйку вже скоріше вступили й окремі табори Воркути. Сьогодні і наша шахта № 29 приєдналась до генерального страйку політичних в'язнів управління «РЕЧЛАГ-а» у місті Воркуті, з метою підтримати вимоги наших братів у Норильську. Органи МДБ будуть і нам грозити кривавою розправою. Закликаємо вас бути дисциплінованими, не піддаватися жодним провокаціям і застрашуванням. Бережіться неприємтелів і провокаторів у своїх рядах! Ще сьогодні попросіть усіх співпрацівників оперуповноваженого, щоб у власному інтересі пішли поза зону до своїх, бо комітет не може їм дати за поруку, що хтось із в'язнів не буде хотіти помститися їм за їхні доноси. Підтримуйте і допомагайте морально нашим братам, котрі не витримують психічний тиск подій. Підтримуйте діяльність страйкового комітету і всіх страйкових активістів і слухайте їхні розпорядження.

---

¹²⁷ МГБ-МДБ – Министерство государственной безопасности, МДБ – Министерство державної безпеки.

На відміну від найвищого керівництва держави і керівників окремих управлінь політичних таборів, ми, крім кайданів, не можемо нічого втратити, але можемо здобути для себе певні полегшення, або і свободу!

Маємо ще таку інформацію: Начальство лагпункту послухало комітет і відкликало із зони усі свої частини з тим, що замість двох перевірок рано і вечір, просять дозволити провести вечірню перевірку кількості в'язнів. Просимо активістів з кожного бараку вийти перед вечірньою перевіркою перед вахту і відпровадити військових до ваших бараків для перевірки. Після перевірки не дозволити їм замикати бараки і так само провести їх назад на вахту»!

Зразу після цього звернення комітету були створені відділи «таборової міліції». П'ять відділів по десять осіб очолили окремі члени страйкового комітету для охорони складу з харчами, ізолятора, догляд над кухнею, а у випадку потреби бути наготові для дій страйкового комітету. Дальших двадцять відділів по п'ятнадцять осіб для утримування внутрішнього порядку – кожний відділ мав під опікою один барак. Керівниками відділів встановлено членів ширшого страйкового активу. Керівництво відділу з нашого бараку доручено мені. Відділи розійшлись по бараках і попросили відійти за зону всіх «стукачів». Відійшло на вахту близько тридцять осіб, між ними і наш днювальний Єрьоменко. На вахті виникло певне заворушення, але довідавшись від «своїх служак», з якої причини опинились на вахті, відвели їх за зону. Куди їх помістили – невідомо.

Страйковому комітету і нам усім здавалось трохи дивним, що начальство лагпункту так легко здало свої позиції і практично виконало усі «прохання» комітету. Спочатку роздумували, чи в тому всьому не є певна підступність. Аналізуючи трохи глибше поступ начальства, прийшли до висновку, що начальник табору, без точних вказівок зверху, не хотів брати на себе відповідальність за евентуальні небажані події.

Вечірня перевірка пройшла за вказівками комітету. Кількість в'язнів була в порядку, ніхто не втік, ніхто, слава Богу, не вмер і, само собою, активісти військовим не дозволили замкнути бараки.

Так закінчився більш-менш успішний перший день страйку, перший день релятивної свободи за потрійним колючим дротом.

23 липня – другий день стайку

Комітет зразу зранку написав і передав начальнику нашого лагпункту офіційне звернення до начальника Управління «РЕ-

ЧЛАГ-а», генерала Дерев'янка, щоб звернувся до найвищих державних установ у Москві, щоб з Москви прибула компетентна комісія для переговорів і вирішення вимог страйкуючих політичних в'язнів.

В той день, за розпорядженням комітету, отримали останній раз стандартну ранню порцію харчування – 450 грам хліба, поливку, друге, вітаміни. Перед обідом, через табірний радіовузол, комітет звернувся до жителів зони з такою пропозицією: «Після проведення інвентаризації в харчовому складі і наявності кількості продуктів для прохарчування контингенту зони, від завтрашнього дня, тобто 24 липня, замість два рази на день, як то було перед початком страйку, харчування буде тільки один раз в день. Кожний замість 900 грам хліба і дальшого меню отримає 300 грам хліба і один раз на день поливку. Причина такої зміни – якнайдовше витримати з тими продуктами, які є на складі, бо сьогодні ще ніхто не знає, як довго буде тривати страйк, щоб не залишитись зовсім без харчів. Нових продуктів не привезуть і можуть голодом примусити закінчити страйк». Більшість табірників погодилась з таким рішенням. Знайшлись і незадоволені – з таким явищем між такою масою людей необхідно рахуватись. Були певні побоювання, і не безпідставні, що закриють водопровід і залишать зону без води, щоб зламати страйк. На щастя, цього не зробили.

З сучасного погляду – воліли краще зломити наш протест таким способом, ніж розстріляти сотні невинних людей.

Комітет в той день мусив рішати ще одну проблему. Окремі старші в'язні і кілька молодших не витримали психічне напруження і звернулись до керівництва страйку про дозвіл відійти із зони. Така можливість була дана до 12 години дня. Відійшло понад тридцять нервово лабільних осіб. Після цього була визначена демаркаційна лінія приблизно на віддалі 20 метрів від вахти і на віддалі 10 метрів від бічних і задньої огорожі зони, котру було заборонено переступити – доглянути за цим мала «таборова міліція», причому було дане розпорядження: «Кожного, хто без дозволу порушить демаркаційну лінію, ізолювати в БУРі!» Причина – побоювання, щоб хтось не передав небажані інформації чекістам. Знайшлась і мала кількість осіб, котрі почали агітувати в'язнів, щоб не слухали членів комітету і перестали страйкувати. Таких в'язнів «таборова міліція» ізолювала у квартирах солдат-холостяків в будинку «БУРу». Чи то були залишки «сексотів», чи справді з власного переконання пересвідчували інших – важко було зрозуміти причину такого явища.

24 липня – третій день страйку

П'ятниця – цілий день був релятивно спокійним. Все йшло своїм ходом. Для двадцять відділів «табірної міліції» був зроблений цілодобовий розпис восьмигодинного чергування (аналогічно до робочих змін) між бараками, перед вахтою та визначені відтинки поздовж демаркаційної лінії, паралельно із заднім та бічними дротяними плотами. Нашим завданням було піднімати алярм у випадку спроби прорватись військам у зону з будь-якої сторони. Сторожили за розписом круглу добу, зокрема в нічній порі треба було бути наготові, щоб генерал Дерев'янка з своїми посіпаками не напав підступно на табір.

Найкращим місцем «вночі» був простір напроти вахти. За розписом вийшло так, що моему відділу пощастило сторожити тут аж дві «ночі». Оскільки сонечко круглу добу не відходило на відпочинок – світило червоною кулею і в найнижчій точці півтори метра над горизонтом, баскетбольну площу не була потреба освітлювати. Усі відділи, котрі чергували перед вахтою, «цілу ніч» грали баскетбол. Часом придалися до нас литовці – ініціатори побудови площі і прекрасні гравці баскетболу. Залежно від кількості гравців створювали окремі команди і вже пішло змагання, як на правдивій олімпіаді. Північні «білі ночі» були настільки «білими», що можна було без всяких перешкод цілу ніч читати, що я і використовував, коли з своїм відділом чергував біля огорож.

З кухарями та обслугою в кухні і в їдальні домовлено терміни видавання денного пайку – вранці кожний отримав 300 грам хліба, три шарики вітамінів (запас вітамінів у складі був на кілька тижнів), призначену порцію цукру, а в обід поливку.

Перше початкове нервово зворушення між співв'язнями пройшло – вже привикли до нового режиму дня. Не виринали жодні небажані проблеми.

25 липня – четвертий день страйку

Зранку черговий офіцер з вахти повідомив хлопців, котрі чергували впродовж демаркаційної лінії перед вахтою, що з центрального управління приїхав полковник (прізвища не «зрадили») і хоче поговорити з комітетом і в'язнями. Після короткої наради, комітет вирішив скликати на зустріч з кожного бараку певну кількість активніших хлопців і догодити товаришу полковнику, щоб начальство зрозуміло, що з нашої сторони є охота рішати проблеми переговорами. На вахту переказали, що після зосередження людей на площі з внутріш-

ньої сторони демаркаційної лінії, товариш полковник може підійти з другого боку і висловити свої бажання перед страйкуючими.

Протягом 20-ти хвилин перед вахтою було зібраних понад 500 войовничо настроєних осіб, представників різних народів, готові з «великим інтересом» вислухати полковника. Підійшов у супроводі декількох офіцерів:

– Гірники! Звертаюсь до вас від імені цілого радянського народу з проханням припинити від завтрашнього дня страйк і з'їхати в шахту добувати так потрібне кам'яне вугілля для заводів і фабрик Москви, Ленінграду й дальших індустріальних міст. Ваш труд високо оцінить Центральний комітет партії і радянський народ!

– Уже нас оцінили 25 роками каторги і замість людського імені числами! – вигукнув хтось із натовпу в'язнів.

Полковник не звернув на це увагу й продовжував.

– Через страйк у Норильську і на Воркуті Ленінград і Москва незадовго залишаться без вугілля! Міжнародні відносини напружені. Імперіалістичні сили тільки чекають на те, щоб наша соціалістична держава не була спроможна дати їм належну відсіч, а ви їм своїм страйком допомагаєте.

– Ви нас не лякайте імперіалістами! Ми їх не боїмося. Вони нам принесуть свободу! – пролунав дальший спонтанний вигук і дальші вигуки.

– Чого ми слухаємо того агітатора?

– Московська верхушка нехай краще пустить невинних людей на свободу!

– Всі ви, чекісти, аж до останнього подиху залишитесь сталінсько-беріївським кодлом!

Полковник подразнений, підвищує голос:

– Шахтарі! Товариші! Контрреволюціонери і націоналістичні елементи своєю демагогією затьмарили ваш розум!

– Який ви нам товариш?

– Комуністи є найбільшими демагогами!

– Ми знаємо, що у страйковому комітеті верховодять бандерівці, фашисти і балтійські та кавказькі сепаратисти. Запитайте членів комітету, скільки тисяч чи сотень тисяч доларів вони отримали із-за кордону і хто є зв'язковим з вільнонайманих у тій справі!

Слова полковника викликали бурхливий сміх.

– Всі вони є наймитами імперіалізму, – вже кричить полковник.
– Не слухайте їх!

– Ти є наймитом люцифера! – кричить один з наших дядьків.

– Ми тим «наймитам імперіалізму» довіряємо, бо вони такі самі жертви сталінського деспотизму, як і ми!

– Йосиф Віссаріонович Сталін зробив велику помилку, коли у 1947 році видав Указ¹²⁸ відокремити політичних від битовиків. Поки ви, політичні бандити, мусили хоронити перед блатними голе життя, то не мали часу думати на страйки і всякі політичні штучки!

– Чого ми слухаємо отого сталінського лакея? Ходімо геть!

Натовп гірників-контрреволюціонерів, націоналістів, сепаратистів як один повернулися до полковника гарнішою частиною свого тіла і розійшлися по бараках. Полковник ще хвилинку постояв з відкритим ротом, ніби хотів продовжувати свою агітацію. Вилаявся вульгарно.

– Ми ще вам дамо відчутти наші беріївські методи! – і швидким кроком пішов на вахту.

Частина зосереджених зупинилася біля будинку КВЧ і категорично заборонила комітету дозволити ще раз подібну зустріч.

26 липня – п'ятий день страйку

Під впливом подій зродилось таке перефразування вірша.

«У неділю рано-вранці усі дзвони дзвонять...

...А чекісти швидко кулеметні гнізда строять!»!

Неділя Божа. Навколо зони незвичний рух. Виявилось, що нашу охорону з військовиків МВС виміняв «карательний отряд»¹²⁹, одягнений і озброєний, як і належить для такого елітного війська. Уже хлопці, котрі сторожили в нічній зміні, над ранком помітили незвичний рух і зразу вислали кур'єра з цією інформацією у штаб комітету. Солдати носили якісь повні мішки на сторожові вишки і складали міх на міх, ніби греблю проти повені. З двох бічних сторін зони, а також посередині за задньою огорожею, будували швидким темпом нові вишки й обкладали мішками. Від в'язнів, колишніх армійських офіцерів довідались, що оті мішки наповнені піском, щоб хоронили солдат від куль. Отже, до шістьох постійних таборових вишок побудовано ще дальших три. Щоб того всього випадково не було замало, за плотом зони появились невеличкі споруди з таких самих мішків, як і на вишках – розміщених шаховим порядком на віддалі приблизно 25 метрів одна від одної.

¹²⁸ Указ 1947 р. – на основі Указу відокремили політичних від битовиків, мовляв політичні «ідеологічно негативно діють» на битовиків.

¹²⁹ «Карательный отряд» – військовий спецвідділ МВС.

І в зоні також настав великий розрух.

Зразу після інформації, що діється поза зоною, члени страйкового комітету нашвидку відвідали усі бараки, заспокоюючи в'язнів. Рівночасно висловили прохання, щоб люди не виходили без потреби з бараків і не створювали більші угруповання, котрі би могли викликати у чекістів неочікувану реакцію. Попередили всіх, щоб були наготові утворити нашвидку живий щит у випадку спроби військовиків прорватись у зону.

Отець Іван Чийпеш вийшов з пропозицією з нагоди Божої неділі відслужити на баскетбольній площі, разом з дальшими священиками різних конфесій, святу Літургію за успішне завершення нашої справи. Комітет не погодився, бо присутність більшої кількості людей на площі могла б виглядати, як провокація. Службу Божу було відправлено в нашому бараку за присутності восьми священиків – трьох греко-католицьких, трьох православних і двох католицьких. Барак був переповнений людьми.

Участь священиків різних конфесій на спільній святій Літургії у 1953 році могла б послужити прикладом для отців духовних різних конфесій у ХХІ столітті.

Перед обідом на всіх вишках блистіли уже і цівки ручних скорострільів. Навколо зони в невеличких спорудах з мішків видно голови солдат з карабінами наготові до стрільби. Всі ми були свідомі того, що така поведінка елітного війська МВС не віщує нічого доброго. Пішов поголосок: «Невже ж чекісти думають, що ми маємо зброю і готуються до «оборони» від нас? Або хочуть взяти зону штурмом»? У зв'язку з цим прийнято рішення створити дальші відділи для підсилення охорони зони.

Завданням активістів у тих складних обставинах в поодиноких бараках було запобігти виникненню паніки між людьми. Життя зони мусить проходити так, як дотепер. Активісти мали доглянути, щоб і відхід у їдальню на обід був також ретельно організований, одним словом, все робити так, щоб не дразнити зайво поза зоною суцільних товаришів.

Психічне напруження всього контингенту зони, під впливом наявних подій, було на найвищому ступені. І не диво, що три в'язні дістали істеричні приступи й мусили бути передані під опіку лікарів у шпиталь. Виглядало так, що всі три від нервового напруження збожеволіли.

На недільне післяобіддя було заплановано турнір-змагання у баскетболі. Через неочікувані події з побудовою і озброюванням додаткових вишок і споруд з мішків за огорожею зони, турнір не відбувся.

Після короткої наради комітет прийняв рішення – на вечірню перевірку солдат з «карательного отряду» не пустимо. Дали до відома цю справу командирі елітних військ посередництвом нашого радіовузла.

27-28 липня – шостий, сьомий день страйку

Обидва сонцем залиті дні пройшли без будь-яких важливих подій. Взагалі, погода і в червні і в липні була напрочуд прихильною до нас. І вища сила підбадьорювала й ніби підтримувала наш почин. Сонечко через день гріло, а у нічні години світило, як в білий день. Коли б ішли дощі, було б набагато гірше охороняти табір, песимістичний настрій людей з дощовою погодою був би набагато гіршим. Всі були вдячні вищій силі за такий подарунок.

Ми в зоні жили своїм життям в напруженні і в очікуванні невідомого – наші «приятелі» за зоною сторожили нас скорострілами та карабінами. Зміною було хіба те, що у вівторок поставили з двох боків вахти два потужні репродуктори і цілих 24 годин між піснями у виконанні військового колективу «Александровців» та дальших мистецьких колективів, проводили буквально шалену агітацію проти страйку і його керівництва в такому дусі: «Шахтарі! Не слухайте горстку запроханих імперіалістам бандерівців, троцькістів, прибалтійських і кавказьких сепаратистів! Видайте їх у наші руки на справедливий суд! Радянський народ і радянська влада віддячаться вам за такий героїчний почин!» – і тому подібно. Пісні у виконанні колективів на високому мистецькому рівні музично звучали гарно, але їх соціалістично-будівельний зміст інколи вже надійшло слухати, а про агітку нема що й казати. Через сильне звучання пісень і «агіток» у бараках, розташованих ближче до вахти, не можна було спати. Але гірше, що звук з їхніх гучномовців заглушував повідомлення та організаційні вказівки з табірної радіовузла. Комітет був змушений використовувати власних кур'єрів.

29 липня – восьмий день страйку

В основному те саме, що й у попередніх двох днях. Тиждень під ненормальним психічним тиском почав приносити і негативні явища. Знайшлося кілька «домашніх» агітаторів, котрі радили послухати заклики з гучномовців з-поза вахти – на жаль, були змушені ізолювати їх від решти в'язнів, щоб не викликали зайву паніку.

Перед полуднем повідомили з вахти, що урядова комісія з Москви, яку очолюють генеральний прокурор СРСР Руденко та генерал-майор Масленников, знаходиться вже у Воркуті і на переговори з гірниками шахти № 29 приїде на другий день після обіду о першій годині. Вістка про прихід комісії прямо з Москви влила трохи оптимізму і надії у цілий табір. Пішов надійний поголосок, що члени московської комісії можливо ані не знають про сваволю начальства в окремих таборах політичних в'язнів на периферії імперії, а під впливом подій після смерті Сталіна будуть приступати до наших вимог більш толерантно і з певним порозумінням.

Страйковим комітетом був вироблений проект вимог. Вирішено після обіду познайомити з вимогами мешканців цілого табору з метою: по-перше – інколи від загалу може прийти добра думка, яку ще можна включити до тексту вимог; по-друге – необхідно, щоб всі, хто буде присутнім на переговорах, у випадку голосування підтримали одностайно наші вимоги. Виникло питання, як це зробити. Через радіовузол – виключена справа. Товариші поза зоною не сміють знати наперед наші вимоги. Це би була «вода на їхній млин». Вирішено надрукувати необхідну кількість на друкарській машинці начальника КВЧ, піти в секції кожного бараку особисто й обговорити текст вимог прямо із співв'язнями. Задумано – зроблено.

30 липня – дев'ятий день страйку

В очікуванні такої знаменитої зустрічі, між в'язнями з самого ранку панував оптимістичний настрій: «Нарешті вирішиться доля багатьох невинних каторжників!» З самого ранку проходила і підготовка до зустрічі. Наш відділ ще з одним в той день сторожив демаркаційну лінію зі сторони вахти. Начальник нашого лагпункту, підполковник (на жаль, прізвище забув), посередництвом кур'єра звернувся до нас, щоб ми переказали страйковому комітету його вимоги, а саме: – «За розпорядженням генерала Дерев'янка, у підготовці зустрічі має брати участь і він, в протилежному випадку комісія не є охоча проводити переговори». Ми вдвох з Володьком Катамаєм пішли у будинок КВЧ і повідомили комітет про вимоги начальника. Між членами комітету появилось чимале обурення, мовляв: «Яким правом дозволяють собі чекісти диктувати свої умови, мусять без всяких застережень прийняти наші!» Після короткої наради більшістю голосів було вирішено – треба прийняти підполковника, щоб переговори відбулись. Комітет уже раніше вирішив провести зустріч на баскетбольній площі і від цього не відступить, а далі буде видно, що запропонує начальник.

– Хлопці, – звернувся до нас голова, – скажіть кур'єру, що погоджуємося зустрітися з начальником. Приведіть підполковника у будинок КВЧ.

Підполковник прийшов на зустріч з двома «чужими» офіцерами, котрі не належали до керівництва зони шахти № 29. Привели ми їх у штаб комітету і були свідками зустрічі. Голова комітету привітав начальника і з чемності надав йому перше слово.

– Товариш генерал Дерев'янку пропонує провести переговори з частиною страйкового комітету за зоною в будинку гарнізону.

Члени комітету подивились один на одного: «Чи він провокує, чи такий наївний, що дає такі пропозиції?»

– Гражданин начальник, – обізвався один з гарячкуватих грузинів, – генерал Дерев'янку думає, що ми такі «простяки»¹³⁰, що самі вліземо в левову пащу?

– Генерал Дерев'янку дає вам запоруку, що після переговорів всі повернуть у зону.

– Такі запоруки ми дуже добре знаємо! – відізвалось разом кілька хлопців.

– Гражданин підполковник, ми розуміємо вашу позицію посередника, – вступив у розмову голова, щоб запобігти непотрібному конфлікту. – Ми скажемо вам нашу уяву зустрічі. – Далі продовжує з акцентом на кожному слові. – Комітет вирішив провести зустріч у зоні, на баскетбольній площі. Поставимо два ряди столів проти себе. За одним рядом буде сидіти комісія, а за другим страйковий комітет. Вистарчило б і один ряд, але товариші з Москви, мабуть, не будуть мати бажання сидіти за одним столом з каторжниками. Таке є рішення комітету. Думаю, що наша пропозиція відповідає критеріям переговорів.

Рішучий тон голови, мабуть, подіяв. Офіцери порадилися і дали згоду з одною умовою, що столи для комісії підготують вони. В багатьох з нас появилася думка: «Невже ж вони бояться, що наша сторона покладе під їхні столи динаміт, чи якого дідька!» Нарешті домовились.

– Вимагаємо передати нам письмово ваші пропозиції до комісії, щоб товариші з Москви познайомилися з ними, бо переговори не можуть тривати півдня, – каже нахабним тоном один з офіцерів.

– Ми самі прочитаємо наші вимоги товаришам з Москви! – категорично заявляє Богдан Гавчак.

На цьому переговори закінчено. Ми з Володькою відпроварили наших гостей перед вахту.

¹³⁰ «Простяки» – тобто наївні.

Було вирішено, що, крім членів поширеного страйкового комітету, учасниками переговорів буде ще приблизно 500 мешканців зони. Решта буде наготові боронити живим щитом зону, коли б чекісти під час переговорів спробували прорватись у зону. Через кур'єрів була дана вказівка, що обід у їдальні будуть видавати аж після закінчення переговорів, щоб не настали якісь непорозуміння. Під час всіх страйкових днів була подивугідна дисциплінованість такої маси людей різних національностей і різних характерів. Інколи де-не-де появились дрібніші протести. В таких випадках самі в'язні утихомирювали неспокійних.

На прохання комітету хлопці почали з найближчих бараків приносити й складати столи на баскетбольній площі. Приблизно на віддалі п'ять метрів напроти наших столів поставила свої столи друга сторона і накрила червоним сукном. Наші столи також накрили, мовляв, такі старі пошарпані столи не можуть бути перед товаришами з Москви.

* * *

Перед першою годиною з нашого боку все було готове до історичних переговорів. Частина членів комітету зайняла місця за нашими столами, решта стояла позаду них, а приблизно 500 побратимів стояли за і по сторонах страйкового проводу.

Комісія з Москви рачила прибути з півгодинним запізненням. В зону їх прийшло понад двадцять офіцерів вищих рангів. В цивільному був тільки генеральний прокурор Руденко і ще один, правдоподібно його асистент, котрий представив чільних керівників комісії. Зайняли місця за столами – Руденко посередині, по його правій руці асистент, за ним генерал Дерев'янка, по лівій генерал-майор Масленников. Без всякого вступу асистент запропонував нашим пред'явити свої пропозиції. Голова комітету дуже повільно прочитав усі пункти наших пропозицій і вимог.

Примітка: Один екземпляр надрукованих вимог відібрали від мене під час обшуку уже зразу у в'язниці на «Руднику». Наводжу зміст кількох основних пунктів, які залишилися в моїй пам'яті:¹³¹

1. Створити центральні урядові комісії для перевірки судових справ політв'язнів. Всіх безпідставно засуджених звільнити.
2. Звільнити неповнолітніх політв'язнів, котрі були засуджені на основі політичних параграфів.

---

¹³¹ Зміст окремих пунктів вимог не є автентичним, тільки переказ.

3. Скасувати означення політв'язнів числами. Кожна людина має своє ім'я і прізвище.
4. Звільнити в'язнів, засуджених «ОСО» «по особому совещанню», тобто без слідства і суду.
5. Звільнити всіх закордонних громадян, відсуджених радянськими судами за політичні провини і дозволити їм виїхати на батьківщину.
6. Дозволити писати листи частіше, а не тільки два листи в рік.
7. Дозволити побачення з рідними.
8. Дозволити відправляти релігійні служіння всіх віровизнань.
9. Не замикати на ніч бараків у табірній зоні.
10. Не притягати до відповідальності страйкуючих в'язнів ані членів страйкового комітету.
11. Скасувати видавання «вовчих паспортів» політичним в'язням, котрі відсиділи строк засудження і не висилати на висилку, але дозволити виїхати в місце проживання перед ув'язненням.

Були ще дальші три пункти, але їхній зміст не пригадую.

Асистент попросив передати написані вимоги голові комісії товаришу Руденко і звернувся до всіх присутніх в'язнів: «Чи, крім членів комітету, і ви згодні з поданими пропозиціями і вимогами»? Прозвучало могутнє «згодні», як колись на княжому віче, або під час вибору козацького гетьмана. Слово взяв Руденко.

– Шахтарі! Розглянемо ваші пропозиції і в понеділок дамо відповідь на всі пункти. Комісія, в тому числі і я, переконана, що ще сьогодні припините страйк і завтра вже підете на роботу.

– На роботу підемо після отримання позитивних відповідей на наші вимоги! – прозвучала відповідь з рядів комітету.

– Ми надіялися, що товариш Руденко, як один з найвищих представників радянської держави, буде компетентний дати відповіді хоч би на окремі наші вимоги, – обізвався голова комітету.

– Товариш генеральний прокурор вам радить добре! Послухайте його і виходьте на роботу! – в голосі генерал-майора Масленникова бринить певна загроза.

– Товариші шахтарі! І для вас, і для вирішення ваших питань буде краще, коли не будете страйкувати! – додав і генерал Дерев'яно.
– Ваш комітет своє зробив, а зараз беріть судьбу у власні руки. Не слухайте горстку саботажників! Ви є чесні роботяги, а не саботажники!

Товариш генерал волів прикусити язика, ніж висловити такі провокаційні слова. Хотів ще продовжувати, але натоп своїми викрика-

ми заглушив його слова. Ніби за тихим наказом ціла сюїта встала з-за столу і без «до побачення» пішла в напрямі головного виходу. Такий неочікуваний і швидкий відхід трохи здивував усіх. Заскочені таким закінченням переговорів, в'язні ще добру хвилину постояли мовчки, а потім мовчки розійшлись. Залишились тільки сторожові відділи.

На думку окремих побратимів, такий несподіваний відхід не віщував нічого доброго.

31 липня – десятий день страйку

31 липня не відрізнялось від попередніх днів – з репродукторів пісні й агітка: «Видайте в наші руки бандитів зі страйкового комітету, виходьте на роботу – радянський народ вам простить!» Наші сторожові відділи помітили за зоною рух відділів елітного війська МВС. Комітет вирішив збільшити і наші відділи охорони. Внутрішній простір зони поділено на частини з призначеними числами. Мешканці бараків були розділені до «бойових» груп, які мали призначені для охорони свої відтинки в зоні. За всіма ознаками наші «приятелі» готують якусь несподіванку для нас.

Якраз від того «невідомого» і зростало напруження в зоні з кожною годиною більше й більше. Вже і сильніші характером особи починали відчувати чимале нервово напруження: «До чого це все дійде?» – ніби відчували близьку катастрофу, яка сталась на другий день, 1 серпня.

1 серпня – кілька годин одинадцятого дня страйку

З 31 липня на 1 серпня мешканці табору спали дуже тривожно, або й зовсім не спали, ніби відчували інстинктом, що станеться незабаром. В приміщенні штабу страйкового комітету, в будинку КВЧ, були зосереджені особи ширшого активу, за потребою для швидкого контакту з окремими бараками. Комітет цілу ніч обговорював різні альтернативи майбутніх подій. Було відомо, що за розпорядженням МВС в зону ані солдати, ані офіцери не мали право входити озброєні. Литовці й окремі наші хлопці сумнівалися в дотримуванні такого розпорядження і висловлювали побоювання, що солдати можуть дістати наказ прорватись у зону зі зброєю. Гарячі кавказці, але й декотрі наші довгорічні бойовики з рядів УПА казали: «І за ціну кількох жертв з нашої сторони відберемо від них зброю, а тоді вже хто кого!» Якраз така можливість і давала яку-таку запоруку, що озброєні сол-

дати в зону не придуть. Одноголосно було вирішено продовжувати далі страйк аж до понеділка, поки отримаємо відповіді на наші вимоги. Ще в той день, на жаль, всі, хто залишився живим з активу, переконались, що таке рішення стало фатальним.

Вранці перед п'ятою годиною прийшли два хлопці з охорони перед вахтою та від заднього плоту з вісткою, що за задньою огорожею та за вахтою зосереджуються відділи «елітників». Відповідь комітету була – пробудити контингент табору, зосередити більшу частину людей перед демаркаційною лінією напроти вахти і по обидві сторони головної дороги. Решта нехай підсилить лінію оборони при задній і бічних огорожах. Через активістів дальша вказівка: «В'язні з двох сторін і в задній частині зони, взявшись попід руки, мають утворити живу стіну в два-три ряди і у випадку прориву солдат не допустити, щоб увійшли в середину табору, причому в жодному випадку не дати себе спровокувати до фізичних сутичок».

Цілий простір напроти вахти, від столової аж по «БУР», заповнили в'язні у п'яти рядах і, взявшись попід руки, утворили суцільну живу стіну. Мене, ще й не вісімнадцятирічного юнака, аж кортіло бути в першій лінії, але мої друзі, зокрема Богдан Гавчак, заборонили мені бути в першому ряді, мовляв: «Парубче, тобі ще не пора вмирати!» – Я за наказом старших попав у третій ряд, разом з іншими в'язнями з нашого бараку. Вправо третій від мене отець Іван Чийпеш, якому також нагадали його шестеро малих дітей, переді мною трохи вліво, в другому ряді – інженер Карло Шмідт й інші.

Приблизно о сьомій годині вранці репродуктори за вахтою змовкли. На дорогу, між вахтою і нашою живою стіною, вийшов генеральний прокурор Руденко в супроводі офіцерів і звернувся до нас з вимогою негайно розійтись по бараках, не піддаватись терору й шантажу бандитського комітету і визначив для нас п'ять хвилин для розходу. Хтось із членів комітету побіг у будинок КВЧ і, використавши мовчання їх гучномовців, через наш радіовузол заговорив до військових приблизно такими словами: «Товариші офіцери й солдати! Звертаємось до вас не кривдити таким самим громадянам Радянської Батьківщини, як і ви. Прислужники Сталіна і Берії нас невинно відсудили! Не стріляйте в нас, бо може статись, що застрілите свого батька, або брата!» Включили знову свої репродуктори, щоб заглушити заклик нашого друга.

Минуло п'ять хвилин. Через вахту почали входити в зону неозброєні солдати й кілька офіцерів. З їх репродукторів прозвучав кілька разів підряд заклик: «Розійдіться і впустіть наших солдат у зону!» Солдати підійшли до нашої оборонної лінії і зупинились. Офіцери

почали кричати на солдат: «Розганяйте їх!»! Солдати залишилися і надалі стояти, усвідомлюючи, мабуть, що нас є набагато більше від них. Коли б дійшло до сутичок – питання, чия би взяла верх. З виразу наших облич і очей могли вичитати відчайдушну рішучість.

Зразу дана команда на відступ. Було чути, як наші ряди глибоко зітхнули. Пішов тихенький поголосок: «Наша взяла!»! Аж хотілося з радості кричати, але мабуть, кожний з нас розумів – краще мовчати.

І тут впало пекло на землю!

Елітні відділи військ МВС, мабуть, за домовленим сигналом з-поза вахти, почали стріляти навіть розривними кулями з ручних скорострільів та карабінів з вишок і з-поза зони у людську гущавину. Пролунала друга коротенька черга, яка скосила масу людей. Кілька десятків в'язнів з передніх рядів, котрі ще змогли бігти, з відчайдушним вигуком: «Вперед на чекістів!»! почали бігти в напрямі вахти. На мене звалилось кілька ранених, можливо й мертвих друзів. Виліз якимось з-під тіл. Недалеко переді мною отець Іван Чийпеш рветься вперед зі словами: «Хлопці, з Божим благословенням вперед!»! – права рука простягнена в напрямі вахти, ліва на чолі, крізь пальці якої протікає кров. Зліва чую вигук інженера Шмідта: «Это гуманно стрелять у незброєних людей?»

В ту хвилину пролунала друга черга, яка доконала трагедію зони шахти № 29. Інстинктивно кидаюся на землю, відчуваю якусь біль в лівому коліні – не звертаю на це увагу. І навколо, і на мені дальші ранені й мертві. На хвилину ніби все затихло. Чути тільки тихий стогін ранених.

З вахти не вбігли, але влетіли вже озброєні військові з вульгарним і диким монгольсько-азіатським криком і почали гнати всіх в напрямі вахти, частуючи «щедро» прикладами, де попало. Встаю і намагаюся обходити людські тіла. Раптом побачив на купі тіл мого приятеля Богдана Гавчака у вишиваній сорочці, з трьох прострільів якої струмочком сочиться кров. Не витримав: «Богдане!»! Чи уява, чи дійсність – Богдан ніби відкрив очі, залляті кров'ю з рани на чолі, й усміхнувся. В ту хвилину дістав у плечі удар прикладом, увінчаний ще й вульгарною лайкою. Падаю на купу тіл перед собою – бідолашні застогна-ли піді мною, аж серце стисло, а в думках проклинаю наших катів... Встаю і біжу з дальшими в'язнями в напрямі на вахту, а далі між двома рядами солдат у квітами увінчану тундру, де на досить великому просторі, оточеному солдатами та вівчарками, створили групи по сто осіб і посадили на землю. Поміж окремими групами нищпорили озброєні солдати. Від вахти поступово приходили дальші й дальші каторжники. Розповідали неутішні вісті. Найбільше постраждали лінії

охоронців напроти вахти та при задній огорожі, де ціла сотня солдат прорвалася у зону і погнала охоронців у напрямі вахти, причому в'язні намагались обходити ранених та мертвих, окремі «елітники» навпаки, біжучи топтали своїми чоботами ранених і мертвих людей.

Коли із зони вигнали в тундру й останнього «саботажника», почалася підготовка до сортування грішників. Напроти табірної брами, через широку дорогу, яка сполучала будинки гарнізону з робочою зоною шахти і далі в тундру, поставили проти себе два ряди столів. За одним рядом позаймали місця начальник нашого лагпункту з своєю скюїтою, за другим оперуповноважений з своїми заступниками та начальником КВЧ. На решту вільних місць за столами посідали правдоподібно офіцери з управління «Речлагу» та гості з Москви. Привели, невідомо звідки, з двадцять «сексотів», кращих співпрацівників «кума», котрих в перший день страйку попросили відійти за вахту до «своїх», між ними і нашого днювального Єрьоменка, і посадили перед столами прямо на землю, майже поміж ноги офіцерів.

Генерального прокурора СРСР Руденка та генерал-майора Масленникова між офіцерами не було. Генерал Дерев'янка правдоподібно запросив їх на поминки по невинних жертвах і відсвяткувати блискучу перемогу над неозброєними агентами імперіалізму.

Селекція «грішників» проходила таким способом: до столів підходили в'язні по одному. Насамперед повернулись до офіцерів обличчям, потім в профіль. Пізніше в зоні довідались – якщо котрийсь із «сексотів» при цій процедурі потягнув офіцера за штани два рази, це означало, що людина брала активну участь у страйку і її відвозили у в'язницю в зону «Рудника» – ніби до «пекла», якщо потягнув один раз, в'язень був менш активним, то попадав у домашній «БУР» – ніби у «чистилище». Якщо зі сторони «сексота» не було жодної сигналізації, «грішник» повертав у зону – ніби у «рай» добувати «чорне золото».

Був даний наказ, щоб на перевірку виходили першими в'язні, котрі розбираються трохи в медицині і можуть допомогти у зоні лікарям. Кілька осіб встало і, під строгим доглядом солдат, попрямувало в напрямі до столів.

Розподіл «грішників» проходив досить повільно. Невідомо, чи до вечірніх годин вспіють всіх перевірити. Щоправда – жодна проблема, бо й під час «білої ночі» можна потягнути свого пана за штани. Досить довго сиділи нерухомо, тому хотів трохи вирівняти затерплі ноги. Помітив, що штани на лівій нозі від крові. Підтягнув, дивлюсь – з рани на коліні тонким струмочком тече кров. «Радянська куля – охоронець світового миру й демократії – заблукала і зірвала кусник

шкіри з мого коліна – надаремно було б їй шукати м'ясо на наших кісточках...».

– Ти ранений? Попроси, нехай тебе пустять у зону, – радить один з моїх сусідів.

Дивлюсь на рану і роздумую, чи маю просити супостатів – вирішив, що ні.

– У зоні сотні ранених. Не буду красти дорогоцінний час від лікарів.

Зняв френчик і сорочку, відірвав рукав сорочки і обв'язав коліно.

– Хлопче, то досить велика рана. Можеш дістати інфекцію і будуть мусяти відрізати ногу! – повчає сусід з другого боку.

– На Закарпатті є така поговорка: «На псові присхне».

Аж тепер почав відчувати біль в пораненому коліні. Цікаво, чи під впливом подій навколо мене, або поки не побачив рану – не відчував біль. Дивлюсь обережно навколо, чи не побачу знайомих або приятелів. Недалеко від мене, з похиленою головою, сидить Володька Катамай.

– Володьку, що з тобою? – питаю тихенько.

– Голова чогось дуже болить і відчуваю, ніби по шиї тече щось тепле, – відповідає.

Сусід подивився на його шию і скрикнув:

– Він ранений! У нього в потилиці дві діри!

– Тихо! Не говорити! – крикнув військовий.

– Хлопець ранений! – кажу досить голосно.

Солдат підходить ближче до Володьки. Вираз його обличчя залляв страх. Мабуть, молодик вперше бачив щось подібного.

– Встань, проведу тебе до столу і підеш у зону, – велить солдат.

Володимир вже не в силі встати сам. Кажу військовому:

– Я його приятель, відведу його в зону.

– Ладно. Бери ще когось, а я піду з вами до столів, щоб вас пустили.

Допомагаємо Володимиру ще з одним в'язнем встати. Ледве встає. Беремо попід руки і йдемо за солдатом, котрий підійшов до стола нашого начальника лагпункту і пояснив, в чому справа. Офіцери подивились на нас, ніхто нікого не сіпнув за штани, начальник махнув рукою: «Можете йти». Я знову мав щастя, коли б проходили поперед другий ряд столів, де між ногами «кума» сидів Єрьоменко, то в зону стовідсотково не попаду. Допомогло й те, що перед столом Єрьоменка проходив активний учасник і Єрьоменко був зайнятий «сіпанням» за штани нашого «кума» і не дивився у наш бік.

Ввійшли в зону. Видовище страхітливе – мертві, ранені і потоки крові. Друга черга мала нищівні наслідки. В зоні за вахтою з десят-

ка військових, разом з головною лікаркою табору, оглядали мертвих, записуючи їх числа заради якого-такого обліку, складали, як поліна, у кузов вантажної автомашини. Важкоранених відносили в шпиталь та в будинок КВЧ. Легкоранених наразі залишали лежати, сидіти на площі між вахтою і будинком КВЧ. Окремі легкоранені відходили в напрямі шпиталю на своїх, або самотужки обмотали ранене місце, як і я, і пішли у свій барак. У шпиталю намагався важкоранених рятувати доктор Пилип'як, а в будинку КВЧ – доктор Домбровський. Солдатам допомагали і в'язні, котрих для цієї мети першими пустили в зону. Всіх інших, хто повертав у зону, заганяли в їхні бараки і під замок, не пустили навіть до їдальні про знижений денний пайок. Не знаю, чи в той день хтось думав на мізерних 300 грам хліба і миску поливки. Всі, які повернули у свої бараки, були вдячні Всевишньому, що залишилися живими, хоч було між ними й чимало легкоранених.

Володька вже не міг сам навіть іти. Віднесли ми його у шпиталь і передали фельдшерам.

* * *

Протримали нас під замком без харчування аж до другого дня після масового розстрілу, тобто до недільного дообіддя. Зробили перевірку наявності кількості в'язнів у зоні. Здивувало нас, що після перевірки залишили бараки незамкненими і дозволили піти в їдальню по денний пайок, котрий мали отримати в суботу. Після такої трагедії багато в'язнів не мало ані найменшого бажання іти в столову. І мене мучив голод, але мене більше цікавила доля моїх побратимів, які не повернули ані в неділю перед обідом в барак. Незамкнені бараки дали можливість зустрітись з мешканцями інших бараків і довідатися дещо про знайомих. З нашого бараку бракувало досить в'язнів, між ними і мої опікуни. Не було ані днювального Єрьоменка. Пізніше переконались, що ані один «сексот», котрих ми попросили чемно відійти за зону до «своїх», не повернув у табір – страх з помсти був великим. І добре зробили. І для нас, і для них краще. Ніде вони не подінуться. Інформації про них між каторжниками долетять і на тисячі кілометрів – не сховаєшся!

Вирішив піти у шпиталь, щоб запитати доктора Пилип'яка, чи не є хтось із моїх близьких між важкораненими. Перед шпиталем вартував солдат і не хотів мене пустити до лікаря. Показав йому поранене коліно, перев'язане закривавленим рукавом сорочки і попросив його, щоб лікарі подивилися, бо з рани витікає вже не чиста кров, але щось дивне. Нарешті пустив мене і я зустрівся з доктором Пилип'яком. Пе-

рев'язав рану на коліні, вилаяв, чому не прийшов скоріше, бо в рану дісталась інфекція.

– Пане докторе, коли б і хотів прийти скоріше – не міг, замкнули нас по бараках.

– А чого не показав рану, коли привели Володимира Катамая?

– Ви і без мого коліна мали досить роботи.

– На жаль, Володька помер ще в суботу ввечері. Його поранення були смертельними. Дивуюся, що він ще зміг вийти в тундру. Не вдалось нам захоронити ані отця Івана Чийпеша.

– І він помер? – аж морозом пройняло. Надіявся понаходити моїх близьких між важкораненими.

– Поранений в голову і в груди – обидві рани смертельні. Твердий верховинець – силою волі дожився аж до сьогоднішнього рана... Коли б було більше лікарів, а головне більше медичного матеріалу та інструментів, можна було врятувати життя й іншим раненим.

Запитав, чи між раненими нема мого друга Богдана Гавчака. Не було. Значить, відійшов у вічність. Сумно стало – хотів побути сам. Подякував доктору Пилип'яку за інформації та перев'язь і попрощався.

– Бачу, маєте багато ранених – лежать і на коридорі на підстилках прямо на підлозі.

– Нема стільки ліжок... А роботи понад голову... Змучений, від суботи рана ще не спав...

* * *

В неділю після обіду з труднощами дали докупити проріджені бригади. Привезли з інших шахт бригадирів-фахівців. В понеділок вранці вже погнали нашу колишню першу зміну на роботу. Без огляду на «бумажку», підписану головною лікаркою лагпункту, безапеляційно погнали мене робити у підземелля. Дістався між добрих гірників з нашого бараку – не примушували мене важко працювати. Брала огляд на мій вік.

Після двох робочих днів, коли вже вимінялися на роботі усі зміни, більш-менш виявилось, хто залишився живим і приблизно скільки мучеників відійшло у вічність. Між мучениками, на жаль, були і мої найближчі:

1. Богдан Гавчак з Львівщини – член ОУН, відважний борець за волю нашого народу і на волі, і в ув'язненні, мій великий приятель, активний член страйкового комітету.

2. Володимир Катамай зі Львова – активний борець визвольних змагань.

3. Іван Левко з Великих Ком'ят на Закарпатті – засуджений у 1950 році Військовим трибуналом в Ужгороді на двадцять п'ять років.

4. Інженер Карло Шмідт – німець, науковець – засуджений на десять років ув'язнення.

5. Сидор Ладіслав також не повернув до своєї нареченої в Словаччину.

6. Отець Іван Чийпеш, священник із Закарпаття – великий патріот нашого народу.

* * *

У 1999 році, разом з професором Василем Маркусем з Чикаго (США) поїхали в Хуст на святкування 60-річчя Карпатської України. День перед урочистостями, в готелі, у вузькому колі приятелів професора Маркуся, розповів дещо з мого життя. Коли згадав, хто загинув на 29-й шахті, один з присутніх сказав, що на святкуванні мала б бути присутня і дружина отця Чийпеша. Можливо буде хотіти зустрітись зі мною. І так Бог дарував зустрітись з дружиною отця Івана Чийпеша, котра, після мого коротенького привіту голови ЄКУ¹³² перед громадою ветеранів і гостей з нагоди такого визначного ювілею, підійшла до мене і запитала, чи я дійсно був на Воркуті разом з її чоловіком. Розповів їй все, як воно сталося.

– Пане Левку, а мені написали, що мій чоловік помер від інфаркту...

– Пані добродійко, отець був важко ранений під час розстрілу на 29-й шахті. Господь покликав його зразу на другий день після поранення.

– Чи ви би мені, пане Левку, написали посвідку, затверджену у нотаря, як помер мій Іванко? – з сльозами в очах запитала пані Чийпеш. – Бо є прийнятий такий закон, що коли хтось на Сибіру помер насильною смертю, то найближча рідня може отримати якусь фінансову компенсацію.

Я без вагання дав згоду з умовою, що хтось мусить написати таку посвідку, як це робиться в Україні, і можемо піти до нотаря для підпису. День після святкувань я повертав у Словаччину, на жаль, ніхто до мене у тій справі вже не підійшов. Залишив свої координати друзям з тим, що у випадку потреби я є охочий приїхати і допомогти пані Чийпеш. Не знаю чому, але вже більше ніхто не звернувся до мене про допомогу у цій справі.

---

¹³² ЄКУ – Європейський конгрес українців (офіційно вживається скорочення ЕКУ), як голова ЕКУ виступив з привітом від українських організацій Європи, членів ЕКУ.

Воркута – ізолятор «Рудник»

08.08.1953 – 02.09.1953 року

Тиждень після розстрілу, 8 серпня, дійшла черга і на мене. Повертаючи з першої робочої зміни в зону, на вахті:

– Заключонний номер 2А 424!

– Я, – виходжу із 100-членної колони і чекаю, кого ще викличуть.

– В столову поїсти і через півгодини на вахті зі своїми речами!

Не хотів пояснювати, що протягом півгодини не встигну ані наїстись, а не те, щоб ще зібратись з речами і прийти на вахту. Вирішив не поспішати. Харчування після робочої зміни не залишу на поталу. Пообідав і з побратимами пішов у наш барак. Всі були здивовані, що викликали тільки мене. В секції пішли різні поголоски.

– Куди беруть нашого пацана?

– Левку, тебе як малолітку пустять, мабуть, на волю, бо дійшли до нас такі чутки, що після смерті ката народів малоліток амністували...

– Не дурить хлопця зайво! Хіба вони політичних пускають на волю?

– В Молотовську, де я був у таборі, два тижні після смерті Сталіна малоліток – битовиків дійсно пустили на волю, а мене привезли на Воркуту... Переконали, що на волю мене не пустять! – Підсвідомо починає жевріти надія. «А що коли дійсно...» Намагаюсь позбутись такої думки: «Не потішай себе зайво! Скоріше за твою активну участь під час страйку везуть на дальше покарання!» А воно й далі непокоїть... Скільки мало треба людині, щоб у тих нелюдських умовах почала мріяти про неможливе... Складаю своє «багатство» у гуцульську вишивану торбину. Ані не помітив, що затримався майже цілу годину. В дверях появились два військові з наказом, щоб я негайно йшов на вахту! Знову заговорив у мені мій «анархістичний» характер! Не звертаючи увагу на солдат, почав повільно прощатися з усіма мешканцями секції та особисто з отцем Степаном Ортутаєм, все ж таки чоловік моєї двоюрідної тітки, ніби близька рідня... Ще нагадав солдатам, що мусимо піти в будинок КВЧ, де в камері охорони маю кларнет і нотний зошит. Трохи дивно стало, що не протестують, мабуть, події останніх тижнів підказують їм бути більш обережними у відношенні до в'язнів, заражених страйковим духом, тим більше коли знали, що мене везуть на «Рудник», а то означає – не простий собі бандит-страйкар – краще мирним способом, бо в цілій зоні панує велике напруження. Вистарчить іскорка і може дійти до неочікуваних подій і наперекір масовому розстрілу минулої суботи!

Нарешті я вже на вахті – черговий офіцер читає мені «мораль» і, за недотримання наказу, грозить посадити в карцер на так довго, що аж «почорнію»! Насадити наручники (марними були мої протести, що малоліткам не мають право давати наручники), посадили в газик з водієм, трьома озброєними солдатами і повезли на «волю» у збірний пункт «Рудник» і у в'язницю під замок. В камері зустрів кілька активних учасників страйку з різних таборів і двох членів страйкового комітету з нашої шахти, яких я бачив під час передавання розпоряджень для нас, членів ширшого активу страйкового комітету. Здивувало їх, що і я попав на «Рудник».

– Вас, Левку, послали назад у зону?

– Мене, мабуть, від рішення послати в тюрму врятувало те, що я ще з одним побратимом відводив з тундри в зону важкораненого Володьку Катамая, а «сексоти», між якими був і Єрьоменко, не звернули на мене увагу оперуповноваженого і його підручних... Бачите, через тиждень знайшли і мене...

– Шлях би їх трафив! – вилаявся один з нашого страйкового комітету.

– Між іншим, друга Володимира не вдалося врятувати... Помер ще в день розстрілу.

– Дай йому, Боже, царство небесне, бідолашному, – перехрестились наші хлопці...

– А чи відомо уже, скільки людей загинуло на 29-й шахті? – запитав дальший співкамерник.

– Точне число чекісти ніколи не скажуть! – зауважив старший пан, про якого я пізніше довідався, що був членом страйкового комітету на 7-й шахті.

– Протягом тижня, поки був у зоні, ходили різні чутки щодо кількості загиблих. За неофіційними даними від 250 до 350 осіб, а ранених було понад 200.

– Треба вірити, що історія колись винесе перед справедливий суд точну кількість, – включився в нашу розмову інший співбесідник. Виявилось, що це відомий закарпатський письменник і поет Андрій Патрус-Карпатський.

В камері було і кілька визначних осіб не тільки нашого роду, але і з Прибалтики та Кавказу. Було з ким поспілкуватись у вільному часі між допитами.

* * *

Спосіб і система допитів подібні до ужгородських чи архангельських з тою різницею, що допитували не прості собі місцеві слідчі,

але офіцери вищого рангу, правдоподібно вислані прямо з централі КГБ. Протягом одного місяця викликали на допит кілька разів. Так само, як і на попередніх, ставили одні й ті самі запитання: «Хто і коли почав агітувати за організацію страйку? Хто входив у склад і хто був керівником страйкового комітету? Хто тероризував співпрацівників оперуповноваженого?»

Про всі ці питання мої співкамерники вже знали, бо їм цілий тиждень переді мною давали ті самі запитання. Попередили мене, щоб я тримався на допитах достойно і не боявся відповідати сміло, з одною умовою: «Левку, ніколи не називайте прізвищ членів комітету й активних учасників страйку!» З усмішкою відповів їм, що вже не «сьогоднішній», уже два рази суджений, нехай не переживають.

На черговому допиті:

– Знаємо, що в перший день страйку ввечері ти був між «заключонними», які не дозволили солдатам гарнізону замкнути ваш барак. Так, чи ні?!

– Прошу до мене говорити на «ви»! Я політичний, а не кримінальник!

Трохи ніби розгубились від мого категоричного зауваження... Поки мені відомо, наші хлопці не дозволяли таку «фамільярність». Думали, мабуть, що з «пацаном» можуть собі таке дозволити. Чи їм вподобалось, чи ні, були змушені перейти на «ви». Коли б цього не зробили, я би перестав відповідати на їхні запитання, бо так поступали всі наші хлопці.

– Ви були членом поширеного активу страйку. Де є схована зброя, котрою хотіли прорватись на свободу?

Мені аж смішно стало – і на допитах в Ужгороді, між іншим, найбільшою проблемою слідчого Гаврилова було: де ми сховали зброю? Нічого нового під сонцем.

– Жодної зброї не було! Хіба є можливість у такому строгому режимі, як ми мали, сховати десь зброю?

– Бандерівське кодро здібне на всякі штучки! Перед двома роками на 7-й шахті виготовили гранати, котрими хотіли вбивати чесних чекістів!

– Я про це нічого не знаю!

– Але ми знаємо.

– Якщо знаєте, чого питаєте мене? На ваші питання щодо зброї я вже відповідати не буду.

– Ладно. На другий день перед обідом, з хлопцями вашої групи, як керівник групи, тероризували чесних «заключонних», виганяючи їх зі зони за вахту.

– Ми нікого не тероризували і не виганяли. Чемно попросили ваших співпрацівників, у моєму випадку днювального нашого бараку Єрьоменка, щоб у власному інтересі відійшов зі зони, бо нема запоруки, чи не буде хотіти хтось помститись йому за його доноси...

– То не були доноси! То були цінні інформації для оперуповноваженого і начальників лагпункту!

– В тому не сумніваюсь, – відповідаю іронічно.

– Ваш гумор швидко помине, якщо запроторимо вас на двадцять п'ять років на каторгу!

Мовчу. Не реаую. Хотів сказати, що вже маю два рази по десять і отих 25 буде тільки придаток. Отаким стилем проходили допити.

* * *

Вільні години та дні між допитами коротили різними міркуваннями щодо перебігу нашого страйку. Побратими з шахти № 7 докоряли нам, що своєю нерозважністю довели до того, що загинуло багато людей. Між нашими членами комітету і друзями з шахти № 7 відбувся між іншим і такий діалог:

– Ми ж вам на 29-ту шахту переказали, щоб ви поступали так, як ми. Коли нашу зону обступили елітними спецвійськами, ми зрозуміли, що може дійти до трагедії. Отже, ми ніби погодились закінчити страйк, навіть пішли на роботу в шахту, але не працювали... В шахту військові не полізуть, бо знали, що в підземеллі їм би було непереливки, там ми є «панамми»! Отак кілька днів ми з ними гралась, як кішка з мишею, аж поки не дійшла до нас вістка про трагедію шахти № 29. Тоді ми зрозуміли, що чекісти можуть заподіяти будь-які пакості. Наприклад, виключити вентилятори і наші гірники б задушились у підземеллі. Обставини примусили нас працювати хоч і не повністю, більш-менш для вигляду...

– Кур'єр з такою вісткою до нас не достався! Принаймні ми про це не знаємо... Ми вірили, що після смерті Сталіна, начальство, на чолі з генеральним прокурором, не дозволить собі зробити таку розправу над неозброєними людьми...

– Ваш комітет складався з молодих, гарячкуватих хлопців. Шахта № 29, образно кажучи, була ще «молодою». Відкрили її щойно у 1951 році й навезли туди переважно молодь, яка завжди приступає до справи більш емоцією, ніж розумом, – зауважив старший із шахти № 7. – Ми були трохи розважливіші.

– Припускаємо, що до певної міри ваша правда... Але вже не зарадиш. Сталось, що сталось. Можливо колись, якщо доживемося тієї очікуваної для нас вільної України, будемо притягнені до відпові-

дальності за оті жертви... Дай, Боже, щоб так сталося якнайшвидше! – такими словами ми поставили крапку вкінці нашої розмови з напарниками з шахти № 7.

* * *

Великою розрадою у вільні години для нас було і те, коли нам вдалось умовити поета Патруса-Карпатського, щоб прочитав нам свої вірші. Його вірші були насичені правдивим патріотизмом, що підбадьорювало наш настрій і надавало чимало духовних сил. Патрус-Карпатський довідавшись, що я із Закарпаття, розпитував про події на нашому Закарпатті, бо він на два роки скоріше ніж я попав у лабети НКВД. Цікавило його життя-буття на рідних землях. Як земляки, ми проводили дуже багато часу у спільних розмовах. Признався пану Андрію, що і я пробую писати вірші, навіть за памфлети на Сталіна був відсуджений Архангельським обласним судом на дальших десять років. Прочитав йому окремі мої «недоробки». Мабуть, з чемності похвалив зміст моїх юнацьких поетичних намагань, висловив певні зауваження до форми віршування і закликав до дальшої творчості. Побажав багато витримки до зустрічі в рідному Ужгороді.

Дякувати Богу, через кілька років відбулась дуже приємна зустріч трьох каторжників в Ужгороді, у нашого побратима, довгорічного політв'язня Арсена Бабиченка.

Володимир вересень 1953 року

На початку вересня викликали чотирнадцятичленну групу взаємно незнайомих осіб з різних таборів Воркути, щоб випадково знову щось «не вступнули», бо для ближчого порозуміння між собою все ж таки потрібно трохи часу, і, строго ізольованих від інших в'язнів, посадили в купе столипінського вагону і повезли у Володимирську в'язницю, у спеціально для нас призначений «апартамент», обладнання якого нас здивувало і тим, що стіл, лавки біля столу були прикріплені до підлоги, без можливості рухати ними, а поверхові ліжка перев'язані товстими залізними полосами – камера забезпечена проти всяких «штучок» невинних бандитів.

У Володимирській в'язниці в той час будували новий спецкорпус, бо в СРСР ніколи не вистарчало «сталінських курортів» для всіх «бажаючих» відпочивати. Під час ранішньої перевірки, начальник охорони денної зміни, мабуть, не знав наші багатющі «кадрові» мате-

ріали і не усвідомлював з ким має справу, запропонував добросердечно вийти на роботу, щоправда, на добровільних началах, і допомогти будувати новий корпус: «Будете на свіжому повітрі, а не в затхлій камері».

Три дні спільної подорожі вистарчило, щоб з одного погляду ми порозумілись для об'єднання «єретичних» думок. Ми всі зголосились вийти на роботу, хоч у кількох побратимів поранення ще зовсім не загоїлися.

Не пройшло і двох годин «інтенсивної» роботи – переважна більшість політичних і тих роботяг, що працювали на побудові добровільно, поскладали на купу робочі інструменти і оголосили страйк. Ця наша чергова «витівка» спричинилась до того, що уже на другий день повезли нас швидко у московську «Бутирку», де розмістили в різні камери, враховуючи, мабуть, досвід з Володимира – залишати однодумців разом чимала небезпека.

Москва – в'язниця «Бутирка» вересень 1953 року

Попав у змішану камеру – з чотирнадцяти мешканців камери старшого віку сім політичних, п'ять битовиків за різні економічні й побутові провини, два «харківські типи», котрі, щойно появився я у дверях камери – вже повільно, вірніше «достойно», як і належить злодієві-законнику, почали вставати із своїх ліжок під вікном на протилежній стороні камери і, підходячи мавпячим кроком, так само характерним для блатних, в напрямі дверей, почали оглядати мене й мою торбинку. В ту хвилину згадав харківську Холодну гору і раптом, мов Перун в мене вцілив, всередині закипіла ненависть і страшенна злість – подивився на них таким поглядом, що миттю залишилися стояти і запитали:

– Мужік, иль блатной?

– Політик вже два рази суджений! Ще щось хочете? – відповів їм підвищеним голосом та з іронічним притиском на слові «хочете»! І зарекомендував себе так, як мене прозвали на Воркуті (спало якомсь на думку): – Пацан з Закарпаття.

Швиденько зорієнтувався – внизу нари усі зайняті, на верху, з двох боків вікна, зайняті чотири. Кинув свою торбинку на перші верхні нари вліво від дверей і спокійненько привітався з усіма: – Здравствуйте. – Переважна більшість відповіла на моє привітання. Помітив, що майже всі мешканці з напруженням очікують, що станеться між мною і блатними. Обидві бойові сторони ще хвилинку за-

лишилися стояти на місцях, потім мої суперники повернули повільно на свої нари, а я підійшов до столу і сів на лавку, свідомий своєї першої перемоги над «харківськими типами». Кілька дядьків присіло до столу й почали розпитувати, звідки я такий молодий «політик», за що суджений. Подав про себе стислу інформацію, згадав і Воркуту. Мое здивування було занадто наявним, коли один із співбесідників підтвердив, що чув про страйк політичних в'язнів і розстріл на Воркуті. Після такої інформації я вважав своїм обов'язком – як мене вчили мої вчителі: «Мусиш нести між народ святу правду про звірства чекістів» – розповісти про перебіг страйку і розстріл на 29-й шахті, само собою показав і своє коліно, на якому ще видно було свіжі сліди поранення. А коли ще признався, що мені ще не сповнилось вісімнадцять років, то помітив в очах мешканців камери подив і неабияку повагу до мене. Навіть обидва законники підійшли ближче до столу, щоб подивитись на молодого рецидивіста і послухати його розповідь.

Життя в камері пішло своїм порядком. Дні коротали грою в шахи, шашки, доміно. В камері було і кілька позичених книг з бібліотеки. На ранішній перевірці звернувся до чергового офіцера з проханням отримати книги з бібліотеки. Пообіцяв послати бібліотекарку. Дотримав слово. Приблизно через півгодини у відкритій кормушці появилось симпатичне обличчя жіночки середнього віку:

– Візьміть список книг і виберіть, що вам цікаво. Вибрані книги принесу ще до обіду, а прочитані заберу, – тихенький і чемний тон бібліотекарки здивував мене – зустріти таку чемність, навіть у жінок у радянських тюрмах – чудо Боже!

У списку переважали радянські автори з їхніми рабськими похвалами соціалістичного життя-буття, що мене тільки дратувало. Вибрав класику – «Записки мисливця» І. Тургенєва. Дядько старшого віку, що мав нари під моїми, звернув увагу на мій вибір і покликав мене сісти біля себе. Похвалив мене за вибір Тургенєва і признався, що його засудили на десять років за антирадянську пропаганду, що на волі був викладачем російської мови й літератури на одній з середніх шкіл у Москві. Розповів мені таке:

– Дружок, хочеш знати (у москалів нема звички звертатись на «ви»), – заговорив до мене тихенько, щоб решта не чула, – хто ота жіночка з бібліотеки?

Дядько глянув навколо, переконався, що близько нікого нема. В його очах видно побоювання, з чого я зрозумів, що мій співбесідник хоче повідомити щось незвичне.

– Донька пані Фанні Каплан, яка здійснила атентат на Леніна! – майже пошепки поділився зі мною своєю таємницею.

Швидко не міг збагнути, про який замах і яку Каплан дядько говорить. Після дальшої дядькової розповіді нарешті здогадався, що на уроці історії в малолітній колонії вчителька говорила про цю подію, навіть десь уже і читав про неї.

– Після атентату її маму і з малою донькою посадили в тюрму. Ані маму, а після маминої смерті, ані доньку не пустили на свободу. Донька має квартиру тут у Бутирці. Дали їй можливість закінчити заочно навіть університет... Можливо зараз, після смерті Віссаріоновича, вже випустять із цієї клітки...

Я засумнівався в правдивості такої інформації, але професор з таким переконанням говорив про цей факт, що годі не повірити. Зрештою, в московській імперії і такі «чудеса» ставались. Від професора довідався і те, що в Бутирці колись був ув'язнений і вождь світового пролетаріату Володимир Ілліч Ленін. Не знаю чому, але в мене появилась думка: «Левку, не кожний може похвалитися і гордитись тим, що сидів у тій тюрмі, де сидів і Ленін», – аж смішно стало.

* * *

У московській Бутирці були призначені дні в тижні для передавання передач. Другого дня мого побуту четверо співкамерників отримали передачі, один скромнішу, але троє багатшу з різним асортиментом продуктів. Трохи зацеміло в мене біля серденька: «І мені би мамка послала, коли б мала з чого... Можливо б і знайшлось щось, але ані поняття не має, де я блукаю по «широкой стране родной». Останнього листа надіслав мамці початком березня з Молотовська, а між тим уже побував і на Воркуті, і у Володимирській в'язниці, а зараз тут у московській Бутирці – звідусіль писати заборонено. Практично мої найближчі ані не знають, куди мене нечистий носить!

Всі четверо поклали свої пакуночки на стіл і відійшли до своїх нар. До столу підходять мої «приятелі – харківські типи» і без дозволу починають принесене викладати на стіл. Вибирають смачніші речі і відкладають в тумбочки при своїх нарах. Після закінчення цієї процедури старший виразним жестом рук великодушно запрошує власників передач до столу, щоб забрали залишки для себе. Четверо, котрі отримали передачу, як і належить за неписаними в'язничними законами, запросили нас усіх до скромненької гостини. Кілька товаришів, щоб не образити власників, підійшли до столу і чемно беруть по кусочку, більш-менш для показу, ніж насититися.

Поступ «харківських типів» нагадав знущення «блатних» наді мною на «Холодній горі» в Харкові. Розізлився не на жарт. Сів на на-

рах і підвищеним голосом запитав злодійчуків, за якими законами відбирають від мужиків передачі.

– Закон писаний ворами-законниками! – відповідає з чималою злістю старший з вурків.

– Ви з такими законами погоджуєтесь? – звернувся я до співкамерників.

– То неписаний закон усіх тюрем в Росії, – обізвався тихенько професор піді мною.

На цьому розмова навколо передач закінчилася. Відчував з боку злодійчуків ще більшу ненависть і, на жаль, не усвідомлював, що «загнув не туди», з чого можуть зродитись неприємності, або навіть і відкритий конфлікт. Вони двоє, можливо мають і ножі – нічого нового, результат співпраці з наглядачами, які час від часу використовували «блатних» для наведення порядку між політичними. Співпраця з шмирою підтвердилася вночі. Двері камери відкрились тихенько, обидва злодійчуки підбігли до дверей і давай вимінювати з наглядачами сало та інші ласощі за пачки махорки. Цікаво, що крім мене усі мешканці «спали непробудним сном». Дивлячись на таке злодійство вирішив, що наступний раз, хоч і постраждаю, проте не дозволю злодіям відбирати передачі. Питання, чи хтось із співкамерників буде охочий допомогти мені.

Три дні й чотири ночі були релятивно спокійними – признаюсь, що вночі намагався спати з «відкритими очима» – ніколи не можна вгадати, що «блатні» придумують... Наслухався від бувалих в'язнів всякі випадки. Інцидент настав четвертого дня. Надійшло чимало передач. Мої «приятелі» почали на столі робити свою брудну справу. Я не витримав. Сів на нарах і попросив чемно злодійчуків, щоб перестали обкрадати мужиків.

– Мужики і самі вас погостять.

Реакція була неочікувана.

– Пацан, перестань заводити нові порядки! Бо процес з тобою буде короткий! – аж закипів гнівом старший.

– Ви чого дозволяєте двом недоробленим знущатися над собою, скільки вас проти двох? – звернувся до співкамерників. Моє запитання залишилося без найменшого відгуку.

Такий поступ був занадто необережним, аж небезпечним, але мене гнала злість і бажання помсти за Харків і за активізацію на півострові Конвеєр. Всі мужики позалізали на свої нари і звідти обсервували, що станеться. Мої передчуття здійснились – залишився сам проти двох бандитів. Дивлюсь, один з них лізе під свою подушку й витягає якийсь блискучий предмет і обидва розколюханим кро-

ком йдуть в напрямі до мене. Молодший з саморобним ножом у руці лізе на четверті верхні нари від моїх, старший підходить знизу. Ситуація стає небезпечною. Не знаю, де взялась у мене сила, встав на нарах, відкинув матрац, вирвав одну з дощок з-під матрацу і без попередження вгатив дошкою молодшого по руці. Все відігралось так швидко, що мої суперники не встигли ані спам'ятатись. Ніж з його руки полетів аж під стіл. Мій другий удар прямував у груди молодшого, який ледве втримався, щоб не полетіти з верхніх нар на підлогу. Дальший удар упав на голову старшого під моїми нарами. Заревів, як поранений бик. Я замахнувся, щоб скинути з верхніх нар молодшого, але він уже сам зіскочив, побіг до дверей і почав гримати викрикуючи, що малолітка-політик хоче повбивати чесних законників! Зчинився гармидер, який вмить прикликав цілу армію наглядачів, а через хвилину і чергового офіцера.

– Що тут діється? – питає капітан.

– Гражданин начальник! Пацан хоче нас повбивати!

– Я тільки боронився. Подивіться, там під столом ніж, з котрим отой молодший напав на мене...

– Неправда, не встиг, бо він дошкою вибив ніж з моєї руки...

Над такою наївною відповіддю засміялося і пів камери, і окремі наглядачі – злодійчук практично підтвердив, що він ішов з ножом у напад, а я тільки боронився.

– Звідки ти взяв оту дошку? – інтересується капітан.

– Вирвав із нар. – Цікаво, що мене запитав звідки взяв дошку, але звідки взяли злодюги ніж, його не цікавило...

– Всі три виходь на коридор! – наказ капітана.

Кладу дошку на своє місце під матрац, злізаю з верхніх нар і йду на коридор. Мене взяли в кімнату чергового офіцера, а їх залишили стояти біля дверей обличчям до стінки.

– Що сталось у камері?

– Почали забирати від мужиків передачі. Я попросив їх дуже чемно, щоб не крали людям продукти.

– Ти знаєш, що тебе могли зарізати?

– А звідки у них ножі? Як робите обшук? – пішов я у напад, бо напад найкраща оборона.

– Не твоє діло! Ти би мав іти на десять суток у карцер, бо вирвав дошку з нар – знищив соціалістичне майно!

– Не перший раз би йшов у карцер.

– Ти якийсь великий герой!

– Товаришу капітан, він один з тих, котрі страйкували на Воркуті і були навіть ранені. Уже два рази суджений. В Москві буде його суди-

ти вже третій раз «ОСО», – відіззався лейтенант з ранішньої перевірки. Мабуть, простудював мою справу.

Капітан після такого кадрування дивився на мене, як телятко на нові ворота. Довго мовчав.

– Відведіть його назад у камеру, а ті два нехай беруть свої «манатки» і в ізолятор.

Чекав покарання – аж дивно стало. Невже ж мій кадровий профіль політичного рецидивіста так подіяв на капітана? Вернувся в камеру. Не вірили, що мене не покарали. Дякували й наперегони запрошували до столу. Сів до столу, щоб не образити, але їсти якось не міг. З думки не сходило зауваження лейтенанта: «В Москві буде його судити вже третій раз «ОСО». Поняття не мав, що то за чудо. З військовим трибуналом та обласним судом доля звела, але «ОСО»? Співкамерники помітили мою задуманість і запитали прямо: «Тебе, дружок, що мучить»? Вирішив сказати про розмову в кімнаті чергового. Як тільки почули, що мене буде судити «ОСО», зразу всі замовкли й перестали їсти. Дивлюся на них і не розумію їхню розгубленість, навіть до певної міри страх.

– Що то є «ОСО»? – питаю наївно.

Пояснив професор:

– Розшифровано «Особое совещание» означає – найвища судова установа, яка судить без прокурора і адвоката. Може засудити заочно, без слідства та суду і на розстріл, навіть за неприсутності особи, котру судять...

Вислухав пояснення професора – стало моторошно... Що знову готують для мене? Ввечері довго не міг заснути... В думках дитинство, важкі роки юнацтва, хвора мамка, малі сестри... Тато й старша сестра... Юдіта...

Через два дні припала мені велика честь особисто познайомитися з «Особливою комісією» при МВС СРСР.

* * *

16 вересень 1953 року запам'ятався на ціле життя. Після сніданку відкрились двері, на порозі черговий офіцер і два наглядачі:

– На букву «Д»! – кличе черговий.

– Довгович... і т. д.

– Собирайсь с вещами!

Взяв торбинку з цілим своїм багатством. Професора попросив, щоб повернув Тургенева в бібліотеку. Почав прощатися зі співкамерниками, знову дякували мені, що позбулись злодіїв, швиденько зібрали між собою на тюремні умови всякі «ласощі» – мішечок сухарів

з чорного хліба (на відміну від колишніх білих у Львові), кусок засоленого сала, пачку маргарину і ще якісь продукти. Я відмагався, не хотіли ані чути...

– Бери, пригодиться в дорозі. Тобі передучора не смакувало перекусити з нами, то хоч зараз бери від нас, будеш згадувати. І ми будемо згадувати тебе, нашого пацана з Закарпаття. – Потішила мене їхня подяка за інцидент з «блатними», хоч і ризикував, навіть своїм життям.

– Пацан, быстрее, быстрее! – підганяє офіцер.

Подякував товаришам по камері, попрощався і пішов з лейтенантом і двома солдатами в коридор. Повели вниз на перший поверх, на котрому, крім камерних залізних дверей, було і кілька «парадних», дерев'яних. Біля одних поставили обличчям до стінки й наказали чекати. Офіцери й наглядачі привели ще кілька мені незнайомих, молодих хлопців та осіб середнього й старшого віку. Поставили, як і мене, обличчям до стінки на певну віддаль від себе, щоб не могли розмовляти між собою. Через хвилин п'ять відкрилися біля мене двері:

– Довгович Леонід!

Увійшов у кабінет. Проти дверей довгий стіл, накритий червоним сукном. За столом п'ять представників правосуддя, три особи у військових уніформах МВС – посередині полковник, з одного боку дальший полковник, з другого підполковник, а далі по одному «товаришеві» в цивільному одязі. Привітались взаємно «Здрастуйте». Всі за столом встали, і середній полковник говорить:

– Заключонний Довгович Леонід Євгенієвич, народжений 29 вересня 1935 року в Ужгороді, Закарпатська область, Україна. Ви знаходитесь перед судовою установою «Особое совещание» («ОСО») Міністерства внутрішніх справ СРСР, за активну участь в організації забастовки політичних в'язнів на 29-й шахті на Воркуті, за організоване тероризування заключонных, за саботаж...» – і далі читає цілу плянду моїх «антирадянських» вчинків... – «Іменем... обвинувачує вас по статтям», – і перераховує цілу купу 58-и статей Російського карного кодексу: терор, саботаж, диверсія, антирадянська агітація... – «і засуджує... к высшей мере наказания... к расстрелу»¹³³. Настала довга перерва в читанні, під час якої всі п'ятеро пильними, гіпнотизуючими поглядами дивились на мене, очікуючи – «як то воно подіє на «пацана»? – ані Немирович-Данченко з своїм асистентом Станіславським би не придумали більш діючий сценічний ефект! Не до сміху мені, але моя, в'язницями загартована юнацька завзятість й ненависть

¹³³ «Приговаривается к высшей мере наказания... к расстрелу» – засуджується на смертну кару, на розстріл.

підказує: «Не показуй супостатам свої переживання, ти не перший... були тисячі й тисячі перед тобою...» А думки роєм: прощаюсь з моїми найближчими, з Карпатами, з Ужгородом, у грудях камінь, горло в спазмах, силою волі тримаюсь, щоб не потішити своїх катів... І зразу чую, ніби скрізь сон, голос полковника: «Но ввиду того, что ему еще не исполнилось восемнадцать лет, заменяется десятью годами режимных лагерей и год строгой тюрьмы»!¹³⁴

Під впливом психічного напруження якось не зразу второпав, що отой полковник далі читає. Нарешті усвідомив зміст прочитаного, признаюсь чесно – мені стало легше, в грудях відлягло, аж хотілось саркастично засміятися в очі цілому «ОСО», але стримався. Можливо чекали від мене велике «спасибі» за зміну судового вироку: «Ні, дякувати вам не буду»!

Короткий процес щодо психічного терору на найвищому рівні!

За інформаціями від побратимів, «ОСО» окремим активним учасникам страйків політичних в'язнів винесло подібні судові вирокки, але на основі якихось пільгових параграфів тут же замінили десятками років таборів суворого режиму, або каторги й один рік суворої закритої тюрми. Всі засуджені з відступом часу прийшли до висновку, що комедія з засудженням на розстріл була більш-менш психічною атакою і мала єдину мету – психічний шантаж. Незвичним було й те, що в Москві ні разу не викликали на допит – зразу поставили перед славне «ОСО». Виглядало так, ніби вже готові судові вирокки ми привезли «у своїх торбинках» з Воркути прямо в Москву.

Вийшов з приміщення «ОСО» з великим полегшенням, але й значно «багатшим». Радянські «демократичні суди» вже й перед тим обдарували мене чималим багатством, котре «ОСО» помножило учетверте – 22 травня 1950 року Військовий трибунал Прикордонних військ МВС Закарпатського округу «обдарував» мене в Ужгороді десяти роками ВТТ, 30 червня того ж року Військова колегія Верховного суду СРСР «подарувала» дальших шість років, 15 жовтня 1952 року обласний суд в Архангельську добавив дальших десять років за втечу з півострова Конвеєр, у Білому морі та за памфлети на Сталіна, а 16 вересня 1953 року «ОСО» в Москві, щоб не порушити традиції, було також не менш щедрим.

В попередню камеру не повернули. Посадили самого в невеличку камеру-самотку на третьому поверсі. Трохи дивно, що в самотку, але

---

¹³⁴ «Но ввиду того, что ему ещё не исполнилось восемнадцать лет, изменяется десятью годами строгих лагерей и год строгой тюрьмы...» – з огляду на те, що йому ще сповнилось вісімнадцять років, замінюється десяти роками суворох таборів та рік строгої тюрми.

потішився – хоч не буду мати справу з кримінальниками. Прийшов до висновку, що не бажано, щоб рядові в'язні довідались про «гуманність і справедливість радянського правосуддя».

Аж через певний відтинок часу усвідомив, якою процедурою пройшов перед півгодиною в приміщенні «ОСО». Змучений до крайності не фізично, але психічно, ліг на нари з надією, що засну і забуду на недавно пережиті хвилини... Не вийшло... В уяві реальна картина – залишили кару смерті і нормально бачу, як накладають мені наручники, ведуть коридорами у пивницю, у закрите бетонне приміщення. Ставлять обличчям до стіни і чую наказ офіцера виконати вирок суду! Картина в моїй уяві настільки жива, що аж моторошно стало – намагаюсь позбутись отих непрошених фантазій. Хоч перед «ОСО» силою волі тримався, на мою думку, статечно, все ж таки вирок «К разстрелу!» підсвідомо залишив чималу травму в моїй душі. Під впливом такої живої картини, яка могла стати дійсністю, написав прощального вірша:

ПРОЩАННЯ

Прощай, Україно! Велика й могутня
Ти будеш в майбутніх віках!
І кожний з пошаною і незабутньо
Згадає про муки й тернистий твій шлях.

Прощайте, Карпати! Вже вас не побачу
й не буду ходити у ваших лісах,
а все ж таки, поки життя я не втрачу
я буду із вами завжди у думках!

Прощай, любя мамко... Забудь свого сина,
бо я вже не вернусь в обійми твої.
Не плач, намагайся забути дитину,
з якою прощалась колись у тюрмі.

Яка тобі горя вчинила багато,
Забрала від тебе спокійні дні.
Не плач, не вбивайся, матусенько мила,
Прости, помолись, буде легше тобі.

Прощайте, сестрички, голубки маленькі,
прощаюсь навіки тепер вже від вас.
Любіть, доглядайте матусю стареньку –
вона ж так любила малими всіх нас.

Про мене забудьте. Учіться гарненько,
щоб гідними стали, як прийде той час.
Щоб вогник правдивий у ваших серденьках
ще більше горів й ніколи не згас!

16 вересня 1953 року, Москва, в'язниця «Бутирка»

(Після прочитання вироку «ОСО», котре засудило мене на розстріл і тут же замінило кару смерті десяти роками суворих таборів і роком строгої тюрми).

Богучари – в'язниця суворого режиму 22.09.1953 – 18.05.1954 року

Шостого дня надвечір, після аудієнції на «ОСО» в Москві, прощаємося зі славною Бутиркою. У воронок посадили дванадцять осіб. Відвезли на станцію і в одне купе столипінського вагона. За неписаним законом позаймали свої місця – старші внизу на лавочках, молодші на верхніх лежанках. Виявилось, що з дванадцяти осіб тільки сімом з нас продовжили «сталінські курорти» на десять років, а решта, як і ми, отримала тільки рік суворої, закритої тюрми. Почалися міркування – куди везуть.

– Зайво намагаємось, і так не дійдемо до жодного висновку, – відізався найстарший з-поміж нас, син білогвардійця-емігранта з китайської Маньчжурії, інженер Огарєв, якого чекісти буквально «викрали» з прикордоння Китаю і засудили за шпіонаж, хоч ніколи в житті не був на території СРСР.

– Ваша правда. Рано будемо мудрішими, – каже Попадюк Орест, людина середнього віку, з оригінальним кашкетом-мазепинкою, з якою ніколи не розлучався і яку мав на Воркуті і мій побратим Гавчак Богдан – дай, Боже, йому царство небесне.

Довго ніхто з нас не міг заснути – чи тверді дерев'яні лавки та лежанки занадто муляли, чи всіх нас «муляли» неприємні й небажані думки... Ще не благословилося ані на Божий день, а по залізних гра-тах загуркотіли ключі наглядача.

– Підйом! По одному на туалет! – некомпромісно велить конвоїр. Дальший стоїть перед відкритими дверима туалету і як папуга повторює:

– Быстрей, быстрей!

Після ранішніх процедур дальший наказ:

– Збирайся з речами!

Швидкий зупинився на станції з написом – Россошь. Виходимо з вагону в кінці перону, ані не знаємо звідки взялись, ніби з неба впали – повно озброєних військових з вівчаркою, шикують нас по двох, швиденько відводять на площу перед станцією і вганяють у в'язничну лімузину-воронок. Замикають двері заґратованої перегородки між нами і місцем для конвою на два замки – везуть занадто небезпечних рецидивістів. Під лавочки, в просторі для конвою кладуть дві лопати, заступ, кирку. Четверо озброєних конвоїрів з вівчаркою сідає в задній частині на свої місця і закриває на засув задні двері, через віконце яких у воронок просякає дуже мало світла. Лопати, заступ і кирка насторожують, зокрема старших побратимів з довшим тюремним досвідом, які наслушалися різних чуток про розстріли у віддалених від цивілізації місцевостях.

– Нащо беруть з собою оті лопати? – питає тихенько наш супутник, єврей з Одеси, Ізик Герман, також довгорічний в'язень. В його очах віддзеркалюється великий страх.

Питання Ізика примусило нас подивитися один на одного, а в думках кожного: «Невже ж везуть на розстріл?» Тим більше, що за воронком їде газик з дальшими солдатами. Між нами запанувала довга мовчанка, яку порушив друг Орест:

– Хлопці, хоч би що, як будуть виводити для здійснення свого заміру, спробуємо хоч одного-двох взяти з собою! – відгукнувся досвід довгорічного бойовика – старшини УПА.

Їдемо, за нашим міркуванням, понад дві з половиною години по польовій дорозі з великими баюрами та ямами. Дві з половиною години безмірного психічного напруження... Наскільки око гляне тільки степ і де-не-де хутір з побіленими хатками, як у нас на Україні.

– Куди, до дідька, везуть? – не витримав німу тишу один з побратимів.

Приблизно через півгодини – невеличке містечко. Проїхавши кількома вулицями, в'їхали через велику залізну браму на квадратне подвір'я. Через віконце в задніх дверях бачимо тільки сіру стіну будинку і кілька заґратованих вікон – ми нарешті «вдома». Відімкнули замки, відкрили заґратовані двері і почали викликати по одному. Виходимо на подвір'я, оточене з двох сторін триповерховим будинком з вікнами закритими козирками. Дальші дві сторони подвір'я – високий мур, в одному брама, якою в'їхали на подвір'я. Над високим муром видно церковні вежі... Зрозуміли: монастир, перебудований на «сталінський курортний осередок».

Начальник в'язниці зі своєю сьютою привітав нас строгими словами:

– Вас привезли в місто Богучари, в тюрму із строгим режимом. Будете цілий рік дотримувати розпорядження й накази чергових офіцерів, наглядачів і начальника тюрми, тобто мене! Не дозволю жодного бунтарства – каратиму довготривалим карцером! Понятно?

Мовчимо, ніби нас це не торкається. Але здивувала нас мова начальника, в якій переважали українські слова а згодом і своєрідна українська мова тюремних наглядачів. Часом довідались від старшого наглядача, нашого дядька Спиридона, що ми є на українських історичних землях, а мешканці міста – нащадки наших козаків!

* * *

Після звичних процедур – дезинфекція одягу, лазня, докладний обшук з «танком лебедів» – поселили всіх дванадцять разом на першому поверсі у камеру № 2. Напроти дверей великої камери дві загразовані, для тюремних умов незвично великі вікна у верхній частині з відкритими кватирками. Ззовні вікон високі козирки, через щілину яких у верху видно кусочок синенького неба. Наша світлиця зовсім не подібна до тюремних камер – двоповерхових ліжок нема. Під вікнами впритул вісім ліжок, решта шість під стінкою вправо від дверей. Посередині стіл, чотири табурети. Вліво від дверей «параша», вправо досить великий горщик, повний перевареного кип'ятку.

З дванадцяти мешканців камери вісім українців: лікар-кардіолог Бондаренко Артем з Донеччини; Орест Попадюк, Станіславівська обл., випускник Українського вільного університету в Празі, старшина Української повстанської армії; Івашків Степан, Миколаївська область; Паїк Ярослав, Львів; Равзов Микола, Тернопільська область; Тисовський Василь, Дрогобицька область; Осадчук Федір, Полтавщина і я – «пацан з Закарпаття», таку кличку мені дали хлопці на Воркуті. Дальші вже вищезгадувані Огарев Ілля Дмитрович з китайської Маньчжурії; єврей Герман Ізик Абрамович з Одеси і два хлопці з Литви. (Примітки з прізвищами й адресами окремих із згаданих співкамерників зберіг у підшивці бушлату. Двох литовців чи не записав, чи загубив – на жаль, їхні незвичні прізвища не пам'ятаю).

Однак, що людина – то життєвий роман. Всі наші хлопці, крім лікаря Бондаренка, учасники бойових акцій в рядах УПА, литовці учасники підпілля проти радянських окупантів Литви. Огарев – син офіцера-білогвардійця, мнимий шпін. Германа Ізика, ще малим хлопцем, разом з батьками німці запроторили в концентраційний табір, він один повернув живим. Його співвітчизники, євреї, влаштували його на роботу в Одесі. В товаристві своїх же ровесників дозволив висловити критику на радянську дійсність і дістав десять років. Лікар

Бондаренко поїхав у Прагу на міжнародне лікарське симпозіум кардіологів і, повернувши на клініку, почав занадто вихвалити досягнення колег із Західної Європи, а того не мав робити. Вихвалити капіталістичні досягнення і порівнювати з радянськими – «нагорода» найменше десять років ВТТ за антирадянську пропаганду. Всіх нас об'єднувала участь у страйку політичних в'язнів на Воркуті.

Денний порядок в богучарській в'язниці можна описати так: рано о 6 годині вставання, вихід в туалет, гігієна, сніданок, до обіду 15-тихвилинна прогулянка в бетоновому бункері розміром 4 x 4 метри, обід, вечеря, о 22 годині нічний спокій. У вільному часі – гри в шахи, доміно, шашки. Кожний тиждень докладний обшук за всіма правилами – що коли «неблагонадійним» і під цілоденним замком вдалося пронести у камеру щось заборонене? Ще щастя, що дозволяли через день і поспати, але потім ввечері людина не могла заснути. Після вечері розповідали один одному веселі й сумні спогади і життєві пригоди.

Лікар Бондаренко був ще й активним спортсменом – партерним акробатом. Підбадьорював усіх займатись фізкультурними вправами і в даних умовах, бо вправи допомагають утримувати фізичний стан цілого організму і для серденька корисні – він щоранку вправляв. На початку більшість з нас вправляла разом з ним. Приблизно після трьох місяців залишились троє – лікар, друг Орест, і я. З наступними тижнями і ми перестали вправляти – кормили нас так, що під кінець сьомого місяця вже навіть на п'ятнадцять хвилин у бетоновий бункер на свіже повітря не дуже хотілося виходити – щадили силами, як могли.

Харчування було дійсно на такому «високому рівні», що після двох тижнів ціла тюрма оголосила голодовку. До сьогодні не второпав, яким способом домовилися усі камери в один день оголосити голодовку. Згадав недавній факт – віддаль між Норильськом і Воркутою тисячі кілометрів – а страйк політичних в'язнів розпочато в обох містах майже в той самий час... Хоч я ніколи не вірив у якісь там чуда, але такі події примусили задуматися й припустити, що все ж таки інколи стаються чуда на світі Божому...

Склад щоденного харчування: сніданок – 550 грам чорного хліба (той хліб нас практично ще тримав на ногах), ложечка «тюльки», цукор, а кип'ятку повний бак. В обід два тижні підряд поливка з вівса, частково і з половиною, на друге дві ложки зовсім пісної просяної каші. Вечеря поливка з просяної каші, яку заощадили з обіду і зрідили водою. Після голодовки настала зміна до «кращого» – два тижні в обід поливка з проса, на друге вівсяна каша, вечеря – поливка з вівса!

Дальший місяць в обід поливка – солоня вода і кілька на дрібно порізаних листочків капусти, на друге просо, вечеря – поливка з проса. Коли знову почали протести – отримали відповідь: «Ми ж вам що два тижні міняємо меню!» – Зрозуміли, що шкода зайво втрачати енергію на донкіхотський бій з вітряками, краще приймати незмінну дійсність з гумором, берегти своє здоров'я і не переживати зайво. Через кілька місяців всі ми стали стрункими парубками. Сміло могли конкурувати чоловічим моделям світу. Стовідсотково на шахті «Рудник» лікарі би встановили всім нам III. категорію, бо від наших калорійних харчів вже і шкіра на ребрах стала тоншою, ніж має бути. Голодували, але дух чим далі більше й більше загартовувався.

Наші дні ставали різноманітнішими кожену неділю та у церковні свята, зокрема для нас, українців, коли з монастирської церкви поруч звучав перелив дзвонів і наших староукраїнських літургійних співів. На жаль, через «козирки» на вікнах ми церкву не бачили, однак, її присутність відчували цілим своїм еством у наших зболілих серцях і в сумуючій душі.

* * *

Одного дня друг Орест запитав мене, чи би я не хотів отримати інформації з історії нашого народу та з історії визвольних змагань.

– Друже, вам уже сповнилось вісімнадцять років – пора ставати в наші ряди. Ви згодні?

Без вагання дав згоду, бо предмет історії був моїм любимим і в школі, а про визвольні бої в Карпатах проти німців і більшовиків наслухався по тюрмах багато трагічних випадків, не розуміючи ще тоді, що визвольні змагання не є обмежені на кілька воєнних і післявоєнних років, але мають набагато глибше історичне значення у новітній історії нашого народу. Попросив, однак, друга Ореста, щоб не говорив зі мною на «ви».

– Левку, ви вже повнолітній, то як можна на «ти»?.. – каже з усмішкою. Гарзд, коли так хочеш... Насамперед, мій молодий друже, запам'ятай – для того, щоб поважати свій народ, необхідно знати його минувшину, його історію. Без мови й історії нема народу – так нас вчили наші професори на Українському вільному університеті в Празі і то свята правда.

Історію України я знав тільки з радянських підручників у школі, але то була історія в контексті з московською та радянською історією. Щоправда, переїжджаючи кілька разів «сталінські курортні осередки» у Львові та в Києві, час від часу дізнався дещо нового з історії, але вперше, хоч і стисло, придбав докладніші відомості від друга Ореста.

Друг Орест був винятковим вчителем. Його цікаві розповіді, в жодному випадку не лекції, настільки зацікавили мене, що я був би витримав слухати його довгі години.

Практично протягом чотирьох місяців (жовтень 1953 – січень 1954) познайомив мене з історією нашого народу від найдавніших часів аж по визвольні змагання у ХХ столітті. На окремих історичних відтинках зупинився докладніше – княжа доба, доба короля Данила Галицького, відродження України за часів Богдана Хмельницького, руйнацію Запорізької Січі, важку добу часів Тараса Шевченка, заборону української мови Валуєвим і дальшими московськими чиновниками на переломі ХІХ-ХХ століть. У зв'язку з цим, знаючи про моє зацікавлення музикою згадав і таке:

– Уяви собі, що у 90-х роках минулого століття, коли була заборонена українська мова, Микола Лисенко зі своїми соратниками хотіли віддати честь Тарасу Шевченку і, щоб їм не заборонили це реалізувати, співали пісні на слова Шевченка французькою мовою, аби тільки не московською.

Найбільшу увагу приділив мій учитель визвольним змаганням. Від нього вперше довідався про Четвертий Універсал Центральної Ради, про Акт 30 червня 1941 року у Львові, після якого Гітлер запроторив у концентраційні табори голову уряду Ярослава Стецька, Степана Бандеру й інших, про трагічні віхи новітньої історії нашого народу – бій наших юнаків під Крутами, голодомор 1932-33 рр., вбивство московськими агентами Євгена Коновальця, Симона Петлюру. Кілька днів присвятив інформаціям про ОУН, УПА – провід, структура, конспірація, тощо. Вишкіл закінчено вивченням десяти заповідей українського патріота – «Декалогу», з якого мені найбільш імпонували заповіді 1, 2, 4, 6 і 9 (див. «Декалог»). Друг Орест з усмішкою привітав мене із закінченням вишколу на кандидата в члени Організації українських націоналістів (ОУН) і сказав таку життєву мудрість: «Левку, в песимізмі мусиш завжди знаходити оптимізм. Мати перед собою святу мету: віддано працювати для свого народу, прикласти усіх зусиль до відродження незалежної України і без вагань іти далі!» На вісімнадцятирічного юнака всі оті інформації зробили величезне враження та мали неабияке національно-усвідомлююче значення. Нема що таїти – з дитинства виростав у національно менш свідомому середовищі й практично аж під час ув'язнення усвідомив свою приналежність й життєве прямування.

Наші камерні будні, протягом не цілих дев'яти місяців, розхвилювали дві непересічні події.

Перша подія – 6 січень 1954 року, один з найсумніших святих вечорів в моєму житті. Підвечір перед святим вечором, зокрема наші хлопці, українці, згадували святвечірню атмосферу колись між своїми найближчими і роздумували яким способом відсвяткувати отой урочистий вечір в наших сучасних умовах. Дійшли до висновку: помолимося, заспіваємо тихенько кілька наших колядок... І на цей раз нам пощастило – лікар Бондаренко мав у камері охорони десять рублів і запропонував, що на ранішній перевірці звернеться до чергового офіцера, щоб дозволили за ті гроші купити якісь продукти в такий святковий день. Хтось з нас висловив сумнів, чи комуністичне керівництво дозволить відзначати святий вечір – не усвідомили, що ми є все ж таки на наших історичних землях, між нашим, глибоко віруючим народом, а керівництво в'язниці народилося в тому середовищі, яке залишило і в їхньому характері крихітку традицій. На всяк випадок порадилися й вирішили купити хліб і якісь цукерки. Вранці на перевірці капітан вислухав прохання друга Бондаренка і, на наше велике здивування, погодився дати розпорядження черговим, щоб виконали наше прохання. Після пісного обіду, як і належить на щедрий день, хоч у нас кожний Божий день був «щедрим» – ми вже постилися за свої гріхи повних чотири місяці, а ще точніше від першого дня ув'язнення. – Наглядач передав через кормушку дві буханки чорного хліба і два пакуночки цукерків.

Після смачної «казьонної» вечері – вівсяної поливки – кожний з нас отримав кусник чорного хліба і по два цукерки – отже, на святвечірньому столі, за традиціями нашого народу, не було дванадцять страв, були аж «дві». Помолились, заспівали тихенько колядки «Нова радість стала», «В Віфлеємі новина» і хоч дуже скромно, але дружньо і достойно відзначили велике свято і зі співстрадниками не «нашого роду», котрі подивлялися наше намагання і в таких умовах дотримувати святі, тисячолітні традиції нашого народу. Полягали мовчки, пригнічені, мабуть, важкими роздумами-спогадами. Раптом сталось щось незвичайне, чого ніхто з нас не чекав.

Опівночі у кафедральному Божому храмі почалась всеношна відправа різдвяного обряду, яка пробудила нас нашими колядками «Бог Предвічний», «Дивная новина», «Небо і земля»... В перших хвиликах пробудження здавалось нам, українцям, приємним сном з нашого дитинства, з молодих років. Безсонна дійсність, однак, викликала гордість, що поза межами України звучать рідні коляди. Протилежне почуття – травматизуючий душевний біль, що переріс у ненависть

закритого в клітці хижака. До самого ранку все це відібрало наш сон.

Ми всі з України, як на військовий наказ, підвелись із своїх ліжок вслухуючись у той прекрасний хорал, який уже кілька років не чули. Подіяло це на нас по різному. Хтось пролляв сльозу, інші вискочили з ліжка і почали, як тигри в зоопарку, нервово ходити по камері, не звертаючи увагу на строге попередження наглядачів, що вночі заборонено в камері ходити. Порозумівши нарешті, що ніхто з нас не збирається виконати їхні попередження, зрезигнували. Дуже добре знали, з ким мають справу і що ми є здібні на всякі відчайдушні реакції!

Я ліг і аж понад голову закрився ковдрою, щоб побратими не бачили сльози гордого юнака. Полетіли думки у далекий Ужгород – чи мала мамка й мої сестрички хоч таку святвечірню «гостину», як ми. Де в чужині старша сестра, тато... Чотиримісячний вишкіл а до того ще й психічний стан від святвечірніх колядок викликали в моєму естві такі емоційні почуття, що до ранку, під ковдрою, склав куплети пам'ятного вірша молодим жертвам під Крутами.

ГЕРОЯМ КРУТ

Ви сміло ішли на ворожі багнети,
І в очі ви сміло дивилися смерті,
Віддали ви молодість, силу й життя,
Бо знали, що творите нове буття.

Прапор України ви гордо тримали,
Й один за одним життя віддавали
За рідну Вкраїну, за старих батьків,
За славу й могутність майбутніх віків!

Ваш приклад призовом великим послужить
Та іскри в мільйонах сердець він пробудить.
До бою, до грізного проти катів
Повстане чимало народних синів!
Святе ваше ім'я ніхто не забуде,
Поки існувати вселенна вся буде!
І в серці вкраїнському пам'ять жива
Про вас буде жити навіки! Слава!

*7 січня 1954 року, Богучари,
в'язниця суворого режиму*

Друга подія. Під кінець травня, о другій годині ночі, пробудив нас сильний гуркіт дизель-мотора «студебекера»¹³⁵ на тюремному подвір'ї. Перша думка – розстрілюють! То був один з методів тюремної ліквідації неблагоннадійних, щоб люди на волі, але і в'язні не чули смертельні постріли, героїчні вигуки, а інколи й жалібні стогони вмираючих. До самого ранку снували плани – даром не дамось. Мусимо послати «в пекло» хоч одного-двох чекістів. Відчайдушні побратими в таких важких обставинах були здібні голими руками і на таке.

Вранці від наглядача, нашого вуйка Спиридона, котрий єдиний з усіх, протягом цілого нашого побуту, поводився до нас трохи краще, бо не міг наслухатися досита українських пісень, які ми під час його чергування часто співали, довідались: «Не розстрілюють! Щоночі швиденько відвозять вас невідомо куди». Різні альтернативні здогади кишили, мабуть, в усіх камерах: «Яку чергову «несподіванку» підготували для нас «беріївці»? З річного реченця строгої тюрми відбули неповних дев'ять місяців – куди повезуть знову»? Ніхто з нас не міг порозуміти, що діється.

Аж на Новосибірській пересилці¹³⁶ довідались причину нашого поспішного перевозу з Богучар і дальших спец'язниць Іванівської та Володимирської – почався страйк політв'язнів в Кенгірі (Казахстан). Начальники вищезгадуваних в'язниць, разом з «товаришами» на верхах у Москві побоювались, мабуть, у зв'язку з подіями в Кенгірі, неочікуваної та спонтанної гострої реакції найбільш «неблагоннадійних політичних бандитів-бандерівців», але й «політичних бандитів-саботажників» дальшого десятка національностей – учасників страйку політичних в'язнів на Воркуті і в Норильську у 1953 році, й тому швиденько відвозили нас з центру імперії подальше, туди, «де Макар телят не пас»! На пересилці в Новосибірську були також коротко – навантажили на цей раз у вагони для перевозу тварин, пристосованих, однак, для транспортування людського товару. Комфорт на високому рівні. З двох боків вагону, напроти себе, триповерхові нари – ледве можна лежати, пробувати сісти – ані не думай. Мабуть, і навмисно, щоб бідні каторжники могли цілі дні лежати й відпочивати. З двох боків дверей дві малесенькі заграбовані віконця. Туалет оригінальний – бляшана труба з діркою у підлозі вагону – аромат з неї у закритому, непровітреному вагоні хоч ножем ріж. Цілими днями жодне вмивання спітнілих тіл під сонцем розпаленим бляшаним дахом вагону – гі-

¹³⁵ «Студебекер» – вантажні автомашини американської продукції – допомога Радянському Союзу під час війни.

¹³⁶ Пересилка – тимчасовий пересильний табір.

гієнічні умови на найвищому щабелі інфекційного захворювання. Від задухи нас частково спасає перевірка на кожній зупинці, під час якої двері вагону відкриті. Солдати дерев'яними молотами вганяють всіх в один бік вагону, простукують ними стіни, підлогу – чи випадково не умудрилися політичні каторжники «пальцем» (бо інших інструментів не було) прорізати отвір для втечі. Тоді починають поступово рахувати кількість контингенту, переганяючи щедрим ударом молота у другу частину вагону. Якщо недорахувалися одного-двох, бо ж до числа шістдесят треба все ж таки вміти дорахуватись, тоді ціла процедура повторюється – молотками вганяють знову на протилежну сторону. Одна розрада, що наші вагони з привілейованим товаром причепили до швидкого поїзду і наше комфортне подорожування не буде тривати так довго, як триває у непривілейованих в'язнів.

Привезли в Красноярськ, а звідти тільки наші вагони на станцію в містечко Тайшет і на пересильний пункт, де ми зустріли інших побратимів-поборників із Воркути і Норильська. Перевіз звичайних в'язнів на віддалі Богучари-Тайшет з пересилки на пересилку тривав інколи й кілька місяців, а ми вже на дев'ятий день були з міста Богучари на пересилці в Тайшеті.

Через кілька місяців дійшли точніші інформації про криваву розправу чекістів над повстанцями в Кенгірі і до нас. Та наслідки і жертви були більш трагічні, ніж на нашій 29 шахті на Воркуті!

Пересильний пункт Тайшет травень 1954 року

Щоб запобігти негативній ідеологічній пропаганді між в'язнями в пересильному пункті, вже на другий день, на сибірські умови таки в досить тепленький захмарений надвечір, викликали нас – воркутсько-норильських «розбишак» – і за браком транспорту, під строгим наглядом солдат МВС, в арсеналі яких, крім «калашнікових» і псів-вівчарок, не бракував навіть ручний скоростріл, прочитали «молитву конвоїра» і повели сточленні колони, в одному ряді по п'ятеро, у напрямі вокзалу. Після кількадевного дощу важко було крокувати заболоченою дорогою, але під настирливі вигуки конвоїрів «быстрей-быстрей», наше крокування можна було з іронією порівняти до крокування на першотравневому параді на Красній площі у Москві. Наш «парад» зупинила величезна баюра серед дороги, яку не обійдеш по сторонах, бо в голові звучить «молитва конвоїрів», тобто некомпромісний закон. Змушені перейти через десять-п'ятнадцять

цять сантиметрів глибоке «озеречко». Нічого не вдієш – рушили далі через довгу й широку баюру. Дійшли до середини і раптом наказ:

– Стой! Садись!

– У воду сідати? – чути наші обурені вигуки.

– Садись! – черга з автомату і над нашими головами просвистіли кулі. Не жартують!

– Що ви, здуріли?

– Молчать! Садись!

Нема іншого виходу. Досвід підказує – фанатики здібні на все. Молодші присіли в присядку, а старші й слабші не втримались на ногах і прямо впали гарнішою частиною свого тіла у воду. Буквально через кілька секунд з чортівським реготом велять:

– Вставай! Вперед!

Наші погляди в сторону конвою були занадто багатомовними. Помітили й перестали сміятись. В буденному житті в'язнів дуже часто ставалось і таке – знущатись над бандитами можна всякими способами, тим більше, що поблизу з начальства нікого нема – «Я є і НАЧАЛЬНИК і ВИКОНАВЕЦЬ!»! Такий вчинок піднімає на вищий рівень досвід і зазнайство молодих чекістів у подальшому перевихованні політичних «бандитів».

На станції нагнали, як звірят, до вагонів-пульманів і розвезли нас, «бандерівське кодрло» (інколи вже й не українців називали тією гордою назвою), у визначені концентраційні спецтабори на трасі Тайшет-Ангара в Іркутській області, відокремлених від табірних «старожилів» навколишніх концентраційних лагпунктів.

Табори Управління «ОЗЕРЛАГ-а» та «АНГАРЛАГ-а» Лагпункт № 022 травень – червень 1954 року

Перша зупинка поїзду була над ранком 30 травня 1954 року на станції районного містечка Ново-Чунка, де залишили велику колону жінок. Друга в місті Чуна, де залишили в'язнів з кількох вагонів. Третя біля посольку Шевченківське, як його називало понад 90 відсотків українців, які проживали в посольку на висилці. Приблизно один кілометр від селища, в оточенні соснового лісу, в глибокій тайзі, знаходився невеличкий лагпункт № 022, в котрий поселили наш 350-членний контингент. Ще перед розподілом по окремих бараках, на табірній площі, привітав нас з своєю сьютою начальник табору словами:

– Вас привезли у спецтабір № 022, Управління ОЗЕРЛАГ-а, Іркутської області. За наказом з Москви начальство спецтабору № 022 вирішило не виганяти вас, учасників політичних страйків, на роботу, хіба хтось добровільно зголоситься працювати в лісі, або на будівництві поза зоною. В таборі можете займатись чим завгодно, не порушуючи, однак, табірних законів. Без всяких протестів і страйків будете дотримувати режим суворих спецтаборів! Харчування буде за встановленими нормами. Строго заборонено розносити «страйкову заразу» між в'язнів інших ВТТ!

Слова начальника ми сприйняли досить скептично – таке щось у «сталінських курортах» нечуване й неможливе, щоб в'язні не працювали. А в куточку душі чимала гордість, але й великий жаль – сотні жертв наших побратимів на Воркуті та в Норильську вибороли для нас неабиякі привілеї! Необхідно констатувати, що страйки і протести, навіть спорадичні повстання політв'язнів, до основ потрясли всією системою концентраційних таборів. Показали відвагу і рішучість політв'язнів, що змусило «беріївців» відійти від тиранії в таборах і піти на певні поступки. Оскільки в політичних концтаборах переважали в'язні з України, отже, вони в основному переносили весь тягар у акціях опору і сотнями жертв внесли найбільший вклад у захист прав політв'язнів у радянських таборах. Частково і внутріполітична атмосфера після розстрілу Берії сприяла всім тим змінам. Дякуючи вищезгаданім жертвам – «Дай їм, Боже, царство небесне!» – пішло наше життя, образно кажучи, як у Господа Бога за пазухою! – Такою приповідкою досить часто користалися мої старші побратими, зокрема з Галичини.

До сьогодні не можу зрозуміти, чому кілька вибраних таборів, в які поселили учасників страйку в Норильську і на Воркуті, називали «суворими спецтаборами». Жоден з них не був ані споловини такий «суворий», як табори на Воркуті. На роботу нас не гнали, начальство поводитися до нас, образно кажучи, як в рукавичках, не забороняли нам займатись художньою самодіяльністю, при відповідних умовах спортом, в невеличкому клубі зони № 022 був навіть більярд. І харчування було кращим, як в попередні роки. Хіба стільки, що ретельно ізолювали нас від в'язнів в інших лагпунктах, щоб ми їх не заразили «страйковим вірусом». Коли б почали всі табори страйкувати – хто би будував «щасливе комуністичне майбуття»?

В таких пільгових умовах ми, нарешті, могли спокійненько займатись нашими внутрішніми лагерними справами, розвивати нашу культурну та всяку іншу «єресь» на вищому рівні! Уже на четвертий день нашого побуту було сформовано і наш неофіційний табірний

провід виключно з наших хлопців, а саме: Михайло Керницький з села Бубнище, осідку славного опришка Довбуша, Станіславської області (в сучасності Івано-Франківщина), який, за згодою інших членів, став керівником проводу; Пилип Федоришин з Волині (тобто вуйко Пилип – так ми його величали), набагато старший від усіх нас, з довгорічним досвідом підпільної роботи, старшина УПА від 1943 року аж до ув'язнення в 1949 році; Іван Княгницький з міста Миколаїв, що на Львівщині, чудовий оратор-промовець, з нахилом до демагогічно-патетичних виступів. Проте своїми, інколи аж абсурдними промовами – в які він кінець-кінців і сам повірив, хоч правди в них було замало – вмів переконати цілий натовп, який, після його «агітки», сліпо підтримував наші політичні «витівки» проти табірної начальства і табірну політичну діяльність взагалі; Роман Іванецький, колишній студент третього курсу львівського фармацевтичного інституту та Сергієнко Євген з Запоріжжя – ми його називали Женька, козак з Запоріжжя. Хоч я був набагато молодшим від згадуваних побратимів, вже й мене поважали досвідченим, три рази засудженим за «політичні гріхи рецидивістом-каторжником», здібним бути рівноправним членом табірної активу з умовою, що до виключно небезпечних акцій не буду включатись, мовляв, ти ще молодий, перед тобою ще ціле життя. Таке рішення старших не на жарт злило мене: «Вважають мене весь час ще малим хлопцем».

Наш провід співпрацював і з групою, яку створили разом литовці й естонці. Головним завданням нашого проводу і групи литовсько-естонської було, як і в інших таборах, дбати про внутрішній порядок в зоні, допомагати співв'язням головним чином морально, а в міру можливостей і матеріально тим, які відбули роки засудження і виїжджали з «вовчим паспортом» на висилку в неосяжні сибірські простори, або, в кращому випадку, на рідні землі.

Через десять днів кілька наших хлопців – любителів хорového співу – вирішили зорганізувати невеличку групу співаків, котру згодом жартівники назвали гонористо «український чоловічий хор табору № 022», а займатись яким повірили мене, мовляв: «Знаєш нотну грамоту, щодня в їдальні вправляєш на кларнеті – справишся і з роботою з хором!» Увінчали мене в «хормейстери» без права протесту. Щоправда, на перших початках допомогли мені окремі хлопці-співачки, які колись на Україні були членами хорових колективів. Порадили, як розділити співаків по голосах і як приступати до вивчення партитур. Їхній практичний досвід хористів в початках нашої роботи був дуже цінним. Щодня проводили проби. Пізніше приєднались дальші наші хлопці-співачки, і так через коротенький час можна було назвати

вокальну групу чоловічим «камерним» хором. На початку використовував простенькі два-триголосні хорові партитури, записані мною під доглядом Степана Чорненького в Молотовську, наприклад, такі пісні: «По діброві вітер виє», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой, там, за Дунаєм».

І знову в тій біді усміхнулося на нас щастя. Член нашого проводу Женька, зі згодою начальника табору, створив десятичленну бригаду, яка добровільно ходила в ліс на заготівлю дров для потреб табору. Одного дня Женька зробив для нас сюрприз – передав мені збірничок українських народних пісень в обробці для мішаного, жіночого й чоловічого хору з поясненням, що збірник отримав від українців-виселенців з посьолку Шевченківське. Виявилось, що в тайзі зустрілись з дроворубами, жителями посьолка, згадали перед ними, що в зоні почав працювати чоловічий хор, і наші переселенці з посьолка подарували для нашого «хору» збірничок пісень.

І так в таборі № 022 почалась моя життєва дорога хормейстера. На превеликий жаль, незадовго, через двосторонній туберкульоз легенів, я був змушений попрощатись з моїм кларнетом.

Внаслідок тюремних «гараздів» – психічних переживань на допитах в слідчих в'язницях, на судах, на важких роботах в шахтах, в будівництві, в лісах у 40-градусних морозах – переважна більшість з нас хворіла на різні недуги. У другій половині червня ми почали домагатися лікарських обстежень у зв'язку з наявністю у багатьох в'язнів різних симптомів захворювання. Лікар із районного шпиталю міста Чуна, якого після десяти років ув'язнення не пустили додому в Естонію і залишили на висилці на «вовчому паспорті», виконав свій лікарський обов'язок сумлінно, зовсім не за бажаннями чекістів. Багатьом з нас встановив хвороби, котрі вимагали систематичне лікарське піклування, а в окремих випадках і госпіталізацію. І так кінцем червня 1954 року 80 осіб із зони № 022, між ними і більшість членів «українського камерного хору» й табірному проводу, перевозять на лікування та госпіталізацію у шпиталь лагпункту № 004, біля районного міста Чуна.

Місто Чуна – лагпункт № 004 червень 1954 – січень 1955 року

Режимний табір № 004, на чолі з широко-далеко відомим капітаном Мішиним – поголосок про його деспотичні методи сягав аж у «сталінські курорти» європейської частини Союзу – був напівшпиталем, напів нормальним лагпунктом для «здоровіших грішників»

з Воркути та Норильська і певної кількості «ЗЕКів», котрі порушили табірний режим. Внаслідок великих змін у самому центрі імперії у Москві та розстрілу головного керівника НКВД Берії, і у начальників таборів та у військах МВС настали зміни до кращого у поведінці до в'язнів, в тому числі й у деспота капітана Мішина. Побоювалися, мабуть, застосовувати «виховні методи» попередніх років, щоб не викликали зайвих конфліктів з в'язнями, бо після страйків політичні вже не були такими смиренними «овечками» і не дозволяли знущати-ся над собою, в крайньому випадку і за ціну великих пожертв.

Після офіційної перевірки наших справ передали нас в руки трьох лікарів, щоб, в залежності від встановлення попереднього діагнозу, призначили для нас місця у відповідних бараках. Одним з трьох лікарів був наш старий знайомий ще з Богучарської тюрми, Артем Бондаренко, якого перед місяцем, з дальною великою групою в'язнів, висадили з поїзду в містечку Чуна, а нас повезли далі в лагпункт № 022. Дальші два, про яких ми отримали інформації пізніше, були – професор Котек (мало хто з в'язнів знав його ім'я, всі його величали пане професоре) – перед ув'язненням ніби головний лікар-спеціаліст і директор санаторія для лікування легеневих та бронхіальних хвороб на Криму, та Едуард Рошонок – хірург, походженням з Латвії. Мене з Михайлом Керницьким та ще з трьома іншими помістили у барак з легеневими захворюваннями.

Зона була посередині розділена широкою вулицею, котра в горішній частині впиралась у мурований будинок, в якому була кухня та їдальня для 200 столовників в одній зміні. В їдальні була побудована і солідна, театральна сцена – шириною у вісім метрів, а глибиною п'ять метрів. Отже, їдальня була рівночасно і таборовим клубом, як і в більшості лагпунктів. Вправо від клубу, ближче до вахти, знаходився мурований адміністративний будинок, в котрому були кабінети начальника лагпункту, начальника КВЧ та оперуповноваженого. Вліво від столової лавія, склад одягів і котельня.

З одної сторони вулиці вліво, з погляду від їдальні – стандартні дерев'яні житлові бараки з двома секціями, з правої – бараки шпиталю, в кожному також по дві менші секції, між якими знаходилися приміщення для медичного обслуговування – ніби невеличкий лікарський кабінет. Два бараки вкінці зони, напроти їдальні, були вільними. Було в них тільки кілька запасних ліжок у випадку потреби та запасні столи й довгі лавиці. Цікаво, що в попередніх таборах, навпаки, завжди бракували місця, а тут два бараки не зайняті.

На тогочасні табірні умови лікарня в зоні № 004 була обладнана на досить високому рівні. В одному бараку були невеличкий опера-

ційний зал, рентген та дальші необхідні прилади для різних обслідувань. В дальшому були кабінети лікарів, приміщення для швидкої допомоги, лабораторія. В усіх бараках шпиталю, замість поверхових нар, по дві «панські» ліжка біля себе, між ліжками саморобні тумбочки – умови для лікування на рівні, нема причини нарікати!

Другого дня, після рентгену легенів, професор Котек дуже обережно сказав мені, що в мене туберкульоз легенів в початковій стадії. Висловив кілька порад, як мені поводитись і запитав, чи не маю можливість через моїх рідних роздобути найновіший лік для лікування моєї хвороби – стрептоміцин, який би міг зупинити дальше прогресування хвороби. Коли розповів йому про важкі умови життя моєї мамки і, взагалі, про долю нашої сім'ї, зрозумів, що від моїх найближчих важко очікувати якусь допомогу.

– Пане професоре, не знаю нічого про моїх, бо останнього листа від мамки отримав в лютому минулого року, ще в таборі в Молотовську. Прийшов ще один лист в березні, але тому, що відмовився стояти п'ять хвилин і віддати честь мертвому Сталіну, попав на п'ять днів у карцер. Результат – викликав «кум», показав листа від мамки і переді мною розірвав його із словами: «Порушники режиму не мають право отримувати листи». Тільки недавно, майже після півтора року, написав з зони № 022 мамці – чекаю з нетерпінням відповідь. Чи перешлють його з зони № 022 у нашу зону – не відомо.

– Чудні твої діла, Господи! Гаспиди нелюдські! – аж вилаявся професор. – Нічого, наразі маємо тільки обмежені можливості для лікування твоєї хвороби. Кілька тижнів з меншими перервами будемо тобі давати уколи глюкози з кальцієм – можливо у початковій фазі і це допоможе.

З першої нашої зустрічі з професором ми настільки порозумілися, що під час мого побуту в зоні № 004 професор поводився до мене, як до свого сина. Я абсолютно не усвідомлював в той час, що хвороба моїх легенів – не жарт. Тому і не надавав великої ваги у своїй поведінці у зв'язку з нею.

Що інше, як не юнацька нерозважність!

Навіть мої найближчі друзі з нашого табірнього активу усвідомлювали більше, ніж я, яка небезпека загрожує мені і, на прохання професора Котека, вирішили шукати можливості роздобути для мене «чудотворний» стрептоміцин. Хлопцям хтось порадив звернутись до завідуючого шпитальної лабораторії інженера Макса, за фахом хіміка і рівночасно фармацевта. Інженер Макса, за походженням єврей, засуджений на десять років, перед ув'язненням працював у Москві на Міністерстві легкої промисловості – обіцяв через своїх знайомих

у Москві роздобути стрептоміцин для врятування наймолодшого політика зони № 004. І неможливе стало дійсністю. Десять мільйонів одиниць стрептоміцину в десяти ампулах надійшло через два тижні.

Мабуть, треба дякувати інженеру Максусу і професору Котеку, що після шістдесяти років маю можливість поділитися спогадами з моїми найближчими та з вами, дорогі мої читачі.

* * *

З більш ніж чотириста п'ятдесят мешканців, котрих привезли в табір № 004 не цілий місяць перед нашим приїздом, 80 відсотків було учасниками страйків в Норильську й на Воркуті, декотрі були порушниками таборового режиму. Між ними, як і в інших таборах політичних в'язнів, багато високоосвічених осіб – інженери, викладачі вузів, професійні й аматорські музиканти, актори, працівники театрального мистецтва, священники і, взагалі, інтелігенція різних фахів. Виглядало, ніби в зону № 004 зосередили навмисно велику кількість інтелігенції.

Решта 20 відсотків, також політичних, залишилося з попереднього персоналу шпиталю – кухарі, складники, кочегари й інші «придурки» – на необхідних посадах для забезпечення функціонування лікарні та цілого лагпункту. Кілька з них, яким залишилося з десяти років засудження відбутися вже тільки рік, в залежності від скоєної провини, у випадку потреби мали дозвіл виходити поза межі лагпункту без конвою. Капітан Мішин залишив на різних посадах і з двадцять осіб «кумових» довірених. Загальновідомо, що то були інформатори оперуповноваженого і начальства взагалі.

У зв'язку з тим, одним із перших завдань нашого проводу із зони № 022, котрий у зоні № 004 доповнили два побратими – Рубель Роман зі Львова, довгорічний ОУНівець, великий жартівник, і Яремчук Євген, член страйкового комітету на 29 шахті на Воркуті, було поговорити «по-дружньому» із отими двадцятьма залишеними й попередити їх, щоб ані не пробували доносити начальству «таємниці» з внутрішнього табірної життя, бо при першому такому випадку можуть попрощатися з «тепленьким» робочим місцем і взагалі з побутом у зоні, або може статися і щось гірше, причому нагадали їм і «сибірську темну».

(«Сибірська темна» – виховний метод, який застосовували до «сексотів», котрі й наперекір кількарізовим попередженням зраджували табірні події, або доносили на окремих в'язнів всякі наклепи оперуповноваженому, тобто були хронічними донощиками, далі до бригадирів-деспотів, що на робочих місцях знущалися над бідни-

ми каторжниками-роботягами, в окремих випадках доходило навіть до скалічення безборонних дядьків. Метод цей полягав у тому, що «грішника» вночі, в темноті накрили і з головою ковдрою, щоб не впізнав виконавців і, в залежності від кількості «скоєних гріхів», відлупцювали так, що більше йому не захотілося «грішити», а коли ані після «товариського» попередження не покався, то «попросили» відійти із зони. В крайньому випадку зліквідували фізично).

Наші попередження впали на родючий ґрунт, бо під час цілого нашого побуту в таборі № 004 слухали й виконували всі наші «проханьня» без претензій і не передавали далі. Найбільшим підтвердженням такої їхньої чемної поведінки була підготовка святого вечора 6 січня 1955 року.

* * *

І в таборі № 004 моя «щаслива життєва доля» звела мене, як і в попередніх таборах, з прекрасними людьми і вчителями, котрі прикладали усіх зусиль до того, щоб «вивести хлопчика в люди». Найвизначніші з них: головний диригент Одеського оперного театру – Леонід Іщенко; скрипаль, викладач Вищого музичного інституту в Ленінграді (зараз Петроград) – професор Алехнович; директор і режисер Естонського національного театру в Талліні – Лео Каалміт та інші. Під фаховим доглядом згаданих особистостей почали розвиватись мої знання (і не тільки мої) сценічного мистецтва – диригування, режисерства і гри на скрипці.

Вже на третій день після приїзду в зону № 004 та після лікарських обстежень зустрілись у їдальні з дванадцятьма членами нашого «камерного хору», щоб домовитися про наші дальші репетиції. На нашу зустріч завітали два, на перший погляд звичайні співтабірники, а виявилось, що обидва визначні митці. Привіталися з нами:

– Доброго дня бажаємо славному «чоловічому камерному хору зони № 022».

Їхня поява між нами була великою несподіванкою та ще й таке привітання подіяло на нас настільки, що ми, мабуть, забули й відповісти на нього.

– Чого ви втратили мову, друзі? – відізався з усмішкою старший.
– Тож будьмо знайомі. Маєстро Леонід Іщенко, на волі головний диригент Одеського оперного театру, а моя професія – актор, або коли хочете по-староукраїнськи лицедій, а величають мене Іваном Гнидюком.

– Бачу, маєте молоденького хормейстера. Будьмо знайомі – Леонід Іщенко, – і подав мені руку на привітання.

– Левко Довгович, – забурмотів якимось своє прізвище та ім'я. Мав великий респект перед такими особистостями. – Мені ще далеко до хормейстера... Ви звідки знаєте про наш хор?

– «Тамтами» працюють і на Сибіру, не тільки між американськими індіанцями, – з усмішкою каже лицедій.

Ще більшою несподіванкою було, коли наші шановні знайомі інформували нас, що в зоні вже другий тиждень працює тридцятичленний чоловічий хор, дванадцятичленний оркестр під керівництвом скрипаля проф. Алехновича та драматичний гурток, організаційним керівником якого є наш гість Іван Гнидюк, а режисером – Лео Каалміт.

– Прийміть нашу пропозицію – приєднайтесь до нас, будемо спільно вивчати пісні й готувати спільні концерти, – запропонував пан Гнидюк.

– Не знаю як хлопці, але я згідний. Я би тоді міг приділяти більше часу моему кларнету.

– Ні, ні, мій молодий друже. Будете моїм помічником... Вас хочу бачити також на нашій репетиції після вечері. А через день будете мати досить часу вправляти на кларнеті. – Слова Леоніда Іщенка прозвучали ніби наказ, що мене трохи розгнівало, але на репетицію хору прийшов. Все ж таки цікаво бачити репетицію під керівництвом такого фахівця, як пан Іщенко.

– Якщо Левко дає згоду, то ми готові стати членами спільного хору, але під умовою, що то буде український хор, – спонтанно заявили мої співаки.

– В нашому тридцятичленному хорі тільки п'ять хлопців не є українцями і, за спільною угодою з диригентом, в репертуарі хору переважають українські пісні, – зауважив актор.

Здивувала мене така швидка згода... З досвіду в молотовському духовому оркестрі і частково в «чоловічому хорі зони № 022» знав, що інколи окремі особи нашого роду приділяють більшу вагу особистим амбіціям, ніж реальній потребі. Рішення моїх співаків потішило мене – все ж таки будуть працювати під керівництвом професійного диригента. Признаюсь чесно, моє «Я» також проявляло певні амбіції, інколи в уяві бачив себе перед великим хором – однозначно юнацька фантазія – проте здоровий глузд казав: «Хлопчику, тобі ще треба дуже багато вчитися, щоб ти знав і міг керувати хором!» Як і домовились, в той самий день, після вечері, наша група зустрілася з чоловічим хором зони № 004.

Пан Іщенко звернувся до мене з питанням, на які голоси були поділені мої співаки.

– Ми вивчали окремі пісні на три голоси, але більшість на два.

– Якщо має бути хор хором, то необхідно, щоб він співав найменше на три голоси, – відкрив для мене першу таємницю хорového мистецтва пан Іщенко. І продовжував: – З вашою згодою, наші нові співаки, перевірю діапазон голосу кожного з вас і вирішимо, в котрий голос вас посадимо.

Перевірів і приділив. При цьому я познайомився докладніше з такими поняттями, як перший і другий тенор, баритон, бас. Членами хору були люди різних професій – від осіб з вищою освітою аж по звичайних хліборобів-селян. Пан Іщенко звернувся і до мене з чемним зауваженням, що рахує з моєю допомогою в розучуванні хору, але і для мене буде корисним, якщо буду одним із членів хорového колективу, і посадив між баритони. Хотів протестувати, але не мав відваги відмовити такому авторитетному фахівцеві. Трохи смішно стало мені, невігласові, коли пан Іщенко, замість вивчання окремих голосів, розпочав репетицію з хором голосовими вправами. Під час двогодинної репетиції було для мене цікавих ще кілька дальших моментів щодо способу роботи з хором. Біля мене в баритонах сидів і греко-католицький священник отець Воробкевич з Волині. Коли дізнався, що я син греко-католицького священника, виявив бажання поговорити зі мною – цікавила його доля закарпатських греко-католицьких священників.

Кожний вечір після репетиції хору пан Іщенко пояснював мені таємниці роботи з хором колективом. У мій старий нотний зошит, котрий подарував мені мій перший учитель музики Степан Чорненький в Молотовську, я записував партитури дальших пісень. В блокнот замальовував схеми диригування й інші теоретичні повчання маестро. Таким було моє вдосконалювання в музиці і вивчення хормейстерських азів, бо мій учитель Іщенко, не на жарт взявся за моє музичне виховання. Що було причиною такої поведінки маестро до мене – не міг зрозуміти. Чи моє щоденне сумлінне вправління на кларнеті, чи як добрий психолог відчув мій великий потяг до музики?.. До сьогодні вдячний йому за його вишкіл в галузі музики.

Маестро Іщенко на репетиціях хору розповідав багато цікавих пригод з театрального середовища, з концертних турне його хорových колективів, але ніколи ані словечком не натякнув, за яку політичну провину отримав двадцять п'ять років. Одного разу під час мого «вишколу» запитав мене, за що мене в чотирнадцяти роках судив військовий трибунал. Коротенько розповів йому і відважився запитати його, за що він отримав двадцять п'ять років. Відповідь була: «Левку, багато б говорити, а нема що слухати».

Дні минали своїм порядком. До обіду дві години вправляв на кларнеті. Хотів і довше, але почав часом задихатися і мусив робити певні перерви між вправами, що використовував на виконання «домашніх» завдань з теорії музики, котрими завантажував мене мій учитель. Через тиждень після першої спільної зустрічі хору покликав мене професор Котек до свого кабінету.

– До мене донеслось, що ти вправляєш на кларнеті. Ти що, з глузду з'їхав? Не усвідомлюєш, що шкодиш своєму здоров'ю? – спересердя аж вискочив зі стільця. – В тебе ж легені хворі, дурнику мій! Від сьогодні забороняю тобі вправляти на кларнеті!

До його заборони приєдналися і побратими з моїм другом Михайлом Керницьким. Погрозили: «Коли не послухаєш професора, то відберемо в тебе кларнет». І так, через хворі легені, з великим сумом був змушений попрощатись з кларнетом. Нарешті і я, згадавши, що на туберкульоз легенів помер мій вуйко, найстарший брат моєї мамки, священник Євген Сильвай, усвідомив небезпеку моєї хвороби. Усвідомлюючи, що вже, мабуть, з кларнетом треба попрощатись назавжди, через кілька днів вирішив подарувати його хлопцеві, який на волі грав в духовому оркестрі на кларнеті, а інструменту не мав. При цій нагоді згадав, що попередній власник кларнету Славко, кларнетист ансамблю «Кубанських козаків», також захворів у Молотовську на туберкульоз легенів. І появилася дурна думка, чи нема якогось прокляття на кларнеті. Ще, не дай Боже, захворіє і дальший його власник на туберкульоз. Чи не краще кларнет зліквідувати? Силою волі відкинув таку забобонну думку. Новий кларнетист допоміг і табірному оркестру, який поповнився дальшим інструментом – кларнетом. Хлопець із вдячності подарував мені наручний годинник «Победа», котрий ще й сьогодні бережу вдома, як цінну реліквію, і який ще й сьогодні показує точний час.

Леонід Іщенко і мої друзі помітили моє сумування за кларнетом і порадили написати мамці, чи би не могла роздобути скрипку й переслати мені. Написав листа з таким проханням, але сумнівався, чи мамка буде спроможна роздобути скрипку і, властиво, чи буде мати за що купити її. Не забув нагадати в листі: «Але, мамко, більше нічого не посилай, бо я тут маю все, що потребую». Відповідь радісна, але й повна докорів, разом з пакунком прийшла напрочуд швидко. Фрагменти з мамчиного листа:

«Сину, чого ти так довго не відзивався? Ми вже всі були переконані, що ти там десь на Сибіру загинув. Я дала відправити за упокой твоєї душі і службу Божу та панахиду – будеш довго жити! Вуйко

Андрій, мій брат, погодився подарувати тобі свою скрипку, на котрій грав ще і наш тато, твій дідусь. Пересилаємо тобі скрипку разом з цим листом і тішуся, що і ти дотримаєш традиції нашої родини і будеш музикантом. Коли вже тебе пустять? Цілуємо тебе і молимося, щоб ти скоро вернувся до нас». Слава Богу, мамка не знала, що мене вже три рази засудили на десять років – нехай її віра й надія в моє швидке повернення додому тримає при житті, бо мої малі сестрички її потребують. Ніде правди діти, читаючи листа, котрий надійшов від моїх майже через півтори року, трохи тайком просльозився – але це не смертельний гріх.

Пакунок від мамки та ще і зі скрипкою потішив мене. Це був єдиний пакунок, який я отримав протягом шести з половиною років мого побуту на «сталінських курортах».

(Оту скрипку ще й сьогодні зберігаємо, як згадку на мої юнацькі роки. Між іншим, з тією скрипкою наш син Ігор закінчив Музичний інститут ім. М. Лисенка у Львові).

Через туберкульоз легенів дообіднє вправління на кларнеті був змушений замінити скрипкою. Моїми учителями гри на скрипці на початках були: член таборового оркестру, священник Пасулька Євген з села Руське, зараз Східна Словаччина, співкурсник мого тата на богословській семінарії. Отець Пасулька казав і таке: «Всевишній обдарував мене, Левку, талантом, але, через неможливість моїх батьків-селян, не мав можливість вивчати професійно гру на скрипці. Дякую Всевишньому і добрим людям, що хоч допомогли закінчити богословські студії». Дійсно був прекрасним скрипалем-аматором. Професор Алехнович також щодня вправляв на скрипці у столовій разом з нами. Помітив мою витривалість вправляти і кілька годин підряд. Запропонував отцю Пасулькові, що буде допомагати йому вчити мене.

– Левку, тішся, що пан професор буде вчити тебе. Він все ж таки професіонал і навчить тебе краще, ніж я.

* * *

Зацікавило мене і театральне мистецтво. Знав, що післяобідня пора належить репетиціям драмгуртка. Одного разу з цікавості пішов у їдальню подивитися, що там діється. Слідкуючи за роботою режисера Лео Каалміта і його двох «студентів» – Бойчука Дмитра з Кам'янець-Подільська та Осадчука Федора з Полтавщини, вирішив запитати пана Каалміта, чи би не міг і я брати участь у заняттях.

– А вас що би цікавило – бути актором, або режисером? – запитав пан Каалміт.

– Не знаю. Але дуже мене цікавить і музика, і взагалі все, що діється на сцені. – В той час знав, що таке «актор», але поняття «режисер» було для мене невідомим.

– Добре. Можете вже й сьогодні залишитись. Побачимо, чи з вас буде актор, чи режисер, або ані одне, ані друге. І таке може статись, – з заспокоюючою усмішкою, тільки йому притаманною, без найменшої іронії зауважив пан Каалміт.

Подякував і залишився.

Невеличка кімната-гардероб біля сцени служила теоретичним заняттям – вивчанням гримування акторів, теоретичним розробкам мізансцен, актори тут читали та вивчали характери, як пан Каалміт казав: «Вивчення текстів і основна робота актора над характером ролі має родитися за столом, а потім набагато легше робиться і розведення на сцені».

Пан Каалміт, через кілька днів мого відвідування занять, вирішив приєднати мене до вищезгаданих «студентів», тобто до вивчання режисерського вміння. Займався з нами щодня кілька годин. Відверто казав, що є охочий працювати тільки з українцями, яких вважав неймовірно талановитими. Свою високу, але й трагічну оцінку українців висловлював коротко й болюче правдиво: «Один українець – театр, два українці – хор, три українці – десять політичних партій»!

* * *

Директор Естонського національного театру в Талліні, Лео Каалміт, був невеличкого росту. Мав і невеличку люльку, з якою ніколи не розлучався, чи диміла, чи була порожня. Був романтиком, як і належить непересічному митцеві, і аж занадто доброю людиною, по народному кажучи – як кусок хліба. Між зайняттями розповідав нам різні пригоди з свого життя. Походив із заможної родини, що дало йому можливість студіювати за кордоном. Розповів нам дуже цікаві пригоди із студійних років на вищій режисерській школі в Парижі, цікаві моменти з побуту в Лондоні. У 1937 році повернув в Естонію і став директором національного театру. Поступово розповів і таке: «Пережив на посаді директора театру першу окупацію Естонії москалями, пережив німецьку окупацію, пережив і другу московську окупацію». У 1947 році з театрального інституту в Москві доручили йому, як визначному театральному діячеві, розпрацьовувати далі практичне застосування теорії шефа московського «Большого театра» Немировича-Данченка і його ученика Станіславського. Попрацював, підготував до друку. Присудили йому за його публікацію відзначення і премію (вже не пригадую яку). Під кінець 1949 року здійснив

у Національному театрі в Талліні постановку драми молодого естонського драматурга. Оскільки у драмі було багато «націоналістичних елементів», нагородили і його, і молодого драматурга, десяти роками таборів.

У 2000 році в головному місті Естонії, в Талліні, відбулася 5-та Річна нарада Європейського Конгресу Українців (ЕКУ). Голова ЕКУ (автор цієї публікації), за присутності членів Президії ЕКУ, на офіційній зустрічі з міністром культури Естонії, висловив бажання відвідати могилу Лео Каалміта на цвинтарі-пантеоні для визначних діячів культури Естонії і покласти квіти подяки на могилу свого учителя. Бажання стало дійсністю.

* * *

Надходила трагічна дата 1 серпня 1954 року – перша річниця масового розстрілу в зоні шахти № 29 на Воркуті. Хлопці нашого активу вирішили відзначити річницю спільною молитвою за всі жертви не тільки на Воркуті, в Норильську та Кенгірі, але і за всіх, хто десятиліттями загинули в московських концентраційних таборах. Керівник нашого активу, Михайло Керницький, звернувся до мене з проханням:

– Левку, в хорі біля тебе співає отець Воробкевич. Запитай його, чи був би охочий відправити панахиду за наших побратимів.

Запитав.

– Я і сам хотів запропонувати щось подібного, але сам не мав відвагу реалізувати таку справу. У нашому баракі, в комірчині днювального, з малою групою вірників відправляємо кожний день читану святу Літургію, а в неділю в баракі. Приходять наші віруючі і з інших бараків. 1 серпня буде неділя. Для начальства вихідний день, треба використати. Пропоную відправити не тільки панахиду, але цілу літургію. Що би сталося, коли б відслужили літургію на площі перед їдальнею для всіх, хто тільки може ходити і буде хотіти бути учасником?

Відвага отця духовного мені сподобалася.

– Перекажу вашу пропозицію хлопцям...

Провід прийняв пропозицію отця Воробкевича з умовою, що все відбудеться не перед їдальнею, але в одному із задніх бараків, для вибраних осіб, щоб не провокувати зайво начальство. Підготовка поминальної молитви пройшла тайно. Аж до ранку 1 серпня знало про цю акцію тільки вузьке коло в'язнів. Перед службою Божою члени проводу в одному із задніх бараків з одної секції в другу попереносили ліжка, щоб було більше місця, потім розійшлись по бараках і запро-

сили вибраних осіб на відправу. Все пройшло на належному рівні. Отець Воробкевич виявив ініціативу – відправляти в тому бараку службу Божу щонеділі. Звернувся до мене, сина священника, чи я є охочий послужити йому на літургії в ролі дяка. Погодився і по довгих роках в першу неділю висповідався. Коли отцю духовному сказав, що я останній раз сповідався чотири роки тому назад в Ужгороді, то він мені порадив: «Сину, якщо нема священника, то ти можеш і сам виконати так звану «авто-сповідь» – згадаєш усі свої провини, помолишся і Бог тобі простить». Інколи аж дивно було, скільки людей приходило в неділю на службу Божу.

Ми не сумнівались, що керівництво табору скоріше чи пізніше довідається, що таке щось відбулось у зоні. Закінчилось все тільки викликом отця Воробкевича на дружню розмову у кабінет «кума». Протримав його більше години розпитуючи, хто був головним організатором акції. Отець Воробкевич взяв усе на себе з поясненням, що він особисто був присутнім під час розстрілу невинних людей. Як священник вважав своїм обов'язком помолитися за душі отих святих мучеників. Ще нагадав оперуповноваженому, що в Радянському Союзі є свобода віросповідання і відправою літургії він не порушив жодний закон. Оперуповноважений усвідомлював, якщо посадить отця Воробкевича в карцер, то можуть настати великі неприємності, бо «воркутські й норильські бандити» видумують якусь протиакцію і цілому начальству буде непереливки. З нашої сторони було вирішено, що у випадку покарання отця Воробкевича весь табір, крім важкохворих, оголосить голодовку і буде домагатися комісії для перевірки поступу керівництва табору. На цей раз наша благородна «витівка» обійшлась без покарання. Такий толерантний поступ «кума» під впливом евентуальної й неочікуваної реакції з боку в'язнів, осмілила нас на підготовку святого вечора, на котрий усі присутні пам'ятали, пам'ятають і будуть пам'ятати до останнього дня свого життя!

* * *

Після Ореста Попадюка в Богучарській в'язниці та Богдана Гавчака на Воркуті, моїм дальшим найближчим другом і взірцем незламного життєвого прямування став Михайло Керницький, практично неофіційно обраний керівник нашого табірною проводу від лагпункту № 022 з червня місяця 1954 року аж по його звільнення в березні 1956 року. Михайла за участь у норильському страйку не відсудили на дальших десять років, отримав тільки рік строгої тюрми.

Доля Михайла була занадто трагічною, як і доля тисячі й тисячі українських родин. Родом з прекрасного прикарпатського села Буб-

нище, яке прославилось Довбушовими скалами, що розташовані близько села і були одним із сховищ опришка Олекси Довбуша.

(Бог дарував і мені, після звільнення у червні 1956 року, побувати кілька тижнів в гостях у мого друга Михайла в його рідному селі і, разом з ним та іншими сибірськими побратимами-каторжниками пролізти Довбушові скали, та навіть «відпочивати» на видовбаній у скелі Довбушовій лежанці).

Тато Михайла був активним учасником УПА від 1943 аж по літо 1945 року. Влітку того року війська НКВД, в лісі недалеко Довбушових скель, оточили відділ УПА, котрий статечно відбився цілу ніч, але війська НКВД були в перевазі. Більшість відділу УПА загинула, тільки малій групі вдалось пробитися з облави. Тато Михайла, ще з одним з їхнього села, були важко ранені і попали в лабеті чекістів. У відділі НКВД був один стрибок з сусіднього села і командир відділу НКВД зрадив, що обидва ранені є родом з села Бубнище. Злість капітана за великі втрати в рядах відділу НКВД була на вершині шаленства. Наказав солдатам обох ранених віднести в село і зібрати якнайбільше селян на ним заплановане видовище. Капітан перед селянами виніс судовий вирок: «Повісити обох ранених, кожного на їхньому подвір'ї перед найближчою ріднею, як засторогу для всіх, хто би хотів піти в ліси і воювати проти радянської влади». Шістнадцятирічний син Михайло з мамою та старшими сестрами мусили дивитися на виконання вироку. Тато віддав душу Господу Богу за волю свого народу на власному подвір'ї, на гілці старого горіха. Михайло ще встиг підхопити маму, яка з великого жалю зімліла. Сестри, плачучи сховалися в хаті. Чоловіки, проклинаючи катів, жінки з молитвою на устах розходилися повільно по хатах. Михайло, тримаючи маму в обіймах, в думках обіцяв страшну помсту усім червоним наїзникам.

Після похорону тата втік у ліси між наших хлопців і мстився немилосердно за заподіяні кривди червоними сатрапами. Щоправда, не довго. В січні 1946 року також поранений попав у руки чекістів і був засуджений військовим трибуналом на десять років таборів. З листів вуйка довідався, що маму з сестрами вивезли на висилку в Сибір, що мама по дорозі десь за Новосибірськом померла, що обидві сестри пропали безвісти. Найбільшим бажанням Михайла було після звільнення повернути на короткий час у рідне село, а потім поїхати в неосяжні сибірські краї і відшукати своїх сестричок.

Наш побратим Михайло Керницький мав Богом даний хист провідника, проте ніколи не виносив рішення сам, рахувався з думками та поглядами інших. Мав винятковий талант для організування всякої «табірної ересі».

Друге півріччя 1954 року Господнього та перший місяць 1955 року були багатючими мистецькою діяльністю та культурними імпрезами. Під моїм керівництвом і строгим доглядом диригента Леоніда Іщенка систематично працював сорокачленний український чоловічий хор, дванадцятичленний оркестр під керівництвом професора Алехновича, а драматичний колектив під керівництвом Лео Каалміта. Наш невтомний жартівник Роман Рубель назвав драмгурток «Театральна група ім. Кропивницького».

Взагалі, в жартуванні, навіть у тих занадто «цікавих умовах життя», окремі наші хлопці були великими мастаками. Коли мене бачили йти із скрипкою вправляти в ідальню, жартома казали: «Один скрипаль світового імені ОЙСТРАХ уже є, а тут іде вправляти майбутній скрипаль світового імені – ОЙ-УЖАС»!

Напрочуд сонячні літні місяці, затьмарені час від часу хмарами москітів, котрих годі було позбутись, промайнули в інтенсивній роботі на мистецькому поприщі. Крім хормейстерських обов'язків та вправлення на скрипці мені пощастило, під фаховим доглядом Лео Каалміта, здійснити постановку п'єси М. Кропивницького «Пошились в дурні». Наш учитель театального мистецтва наскільки був доброю людиною в житті, настільки був строгішим при реалізації постановок п'єс. В той самий час мої «співкурсники» в «театральному інституті» Лео Каалміта працювали над постановками – Бойчук Дмитро готував І. Котляревського «Наталку-Полтавку», а Осадчук Федір М. Ванченка «Запорозький скарб». Згадувані п'єси, після цензури зі сторони начальника КВЧ, були реалізовані на сцені протягом трьох місяців – «Наталка-Полтавка» кінцем вересня, «Пошились в Дурні» у жовтні, а «Запорозький скарб» в листопаді. Вистави мали позитивний відгук не тільки у наших співв'язнів, але й у начальства. Капітан Мішин, однак, зауважив іронічно: «Чому п'єси були на українській, а не на російській мові? Всі би краще розуміли». Відповідь організаційного керівника драмгуртка Івана Гнидюка була однозначна: «Гражданін начальник, в зоні більше як 60 відсотків українців». На такий аргумент капітан не відповів, подивився на нас трохи боком, а що подумав? – Нам було байдуже.

Оркестр і хор включались повністю у вищезгадані постановки – хіба може бути українська музично-драматична класика без хору й музики? Раритетом було те, що жіночі ролі виконували хлопці-тенори, які майстерно співали фальцетом, а на чоловічі ролі талантів – безліч. Драматург колективу, Іван Гнидюк, отримував від своєї рідні книжкові публікації, зокрема драматичні твори класиків – сучас-

ні твори радянських авторів не полюбляв. Намагався вибирати такі п'єси, в яких було поменше жіночих ролей зі співом. Інколи з п'єси випускали навіть окремі пісні. Винятком була тільки «Наталка-Полтавка», постановку якої Лео Каалміт бачив під час студій у Франції у виконанні аматорського колективу з рядів українських студентів. Йому тоді ця «оперета», як він її назвав, сподобалась, тому домовився з паном Гнидюком, що зреалізують її і в таборі. Сценічним оформленням-декорацією займався дальший фахівець – сценограф й художник Науменко Дмитро з Донеччини. Художник Науменко малював картини й портрети для начальства табору. Декорації та костюми готували власноручно.

Треба віддати належне начальнику КВЧ зони № 004, який підтримував нашу різноманітну мистецьку діяльність. За його вказівками кілька в'язнів, яким було дозволено ходити мимо зони без конвою, купували необхідне полотно для шароварів (само собою тільки звичайне полотно різного кольору), жіночих спідниць, плахт, фартухів і т. п. за гроші, зароблені бригадою на заготівлі дров для потреб табірної кухні й кочегарні та для отоплювання квартир табірному начальства у містечку Чуна, котрі перераховувалися на рахунок табору для необхідних витрат. Нитки для вишивання сорочок приносили від українських переселенців. «Казьонні» сорочки з бавовни, без комірців, були ідеальною основою для пришиття вишивок, орнаменти яких вишивали всі, хто тільки мав охоту і трохи володів голкою. На прохання пана Гнидюка начальник КВЧ позичив для акторів зі складу військового гарнізону і чоботи з тим, що коли вже не будуть потрібні – повернемо в склад. Для пошиття костюмів знайшлися і здібні кравці. Зі згодою начальника КВЧ із заднього бараку перенесли ліжка з одної до другої секції і відкрили майстерню для кравців.

Менші ролі в п'єсах виконували й представники інших національностей – мусили, однак, вивчити тексти по-українськи. Винятком не був ані наш учитель Лео Каалміт, який мав винятковий талан до вивчення мов. Крім рідної естонської володів ще французькою, англійською, німецькою та російською мовами. Дуже швидко освоїв і українську мову, зокрема староукраїнську, що допомагало йому під час нашої роботи над п'єсами передавати фахові вказівки і нам. Виконував роль Возного в «Наталці-Полтавці», а згодом і роль паламаря у водевілі «Бувальщина». За виконання згадуваних ролей заслуговував без всяких застережень звання «Народного артиста».

Після успішних вистав вирішено продовжувати в започаткованій роботі. Пан Гнидюк запропонував в наступних двох місяцях вивчити твори більш комедійного жанру – водевілі «Бувальщина» Велисов-

ського – Стеценка та «Ох, та не люби двох» Карпенка-Карого. Щоб догодити начальству, запропонував здійснити постановку одноактної п'єси А. Чехова «Злоумышленник» російською мовою. Домовилися, що на березень 1955 року підготуємо концерт-академію в честь Тараса Шевченка. І так чоловічий хор, оркестр і студенти «Театрального інституту» Лео Каалміта взялись з великою охотою готувати дальші вистави й концерт.

* * *

Кінцем жовтня в моєму житті сталась курйозна подія. Після сніданку разом з паном професором Алехновичем вправляємо у столовій на скрипці. Слухаю його поради щодо техніки правої руки, в їдальню приходить воячок і до мене:

– Заключениеный Довгович, вам к начальнику лагпункту.¹³⁷

Трохи защеміло в грудях – ніби не порушив жодного табірнього закону. Що від мене хочуть? Наказ є наказ. По дорозі роздумую, яка причина мого виклику – нічого путнього не видумаю. Починаю переживати, чи капітан Мішин, а ще гірше «кум» не придумали якусь несподівану «штучку» для мене. Ввійшли у кабінет капітана Мішина – обладнання, як у якогось багатого феодала-землевласника – жодна таборова скромність.

– Здравствуйте, – кажу тихо і чекаю, що далі.

– Здравствуйте! – І без всякої підготовки і зайвої розмови ставить питання: – Заключениеный Довгович, знаете латынь?¹³⁸

Здивований таким незвичним питанням абсолютно не розумію, що від мене хоче. Дивлюся на капітана і не відповідаю.

– Ну, знаете алфавит латыни?

Нарешті зрозумів.

– Знаю...

– Быть вам фельдшером!

Дивлюсь на нього і не второпаю що й куди. З поняттям «фельдшер» уже зустрівся, але з якої причини маю бути я «фельдшером»?

– Фельдшер з бараку №2 кінцем листопада відходить на свободу – потребуємо на його місце нагороду, – пояснив капітан.

– Гражданин начальник, я ніколи не працював у шпиталю, ані не знаю, що там треба робити.

---

¹³⁷ Заключениеный Довгович, вам к начальнику лагпункту. – В'язень Довгович, вам до начальника лагпункту.

¹³⁸ Заключениеный Довгович, знаете латынь? – В'язень Довгович, знаете латинику?

– Завтра рано зголоситися у фельдшера Кушніра у бараку № 2! Великий Йосиф Віссаріонович казав: «Не вмієш – навчимо, не хочеш – примусимо!» – з іронією кінчає розмову.

Коротко і мудро. Капітан далі не мав бажання зі мною говорити. Звернувся до військового:

– Відведи!

Задуманий, ще можливо з більшими переживаннями, ніж коли йшов до начальника, повертаю в їдальню. Пан Алехнович дивиться на мене дивним поглядом.

– Хлопчику, що з тобою там зробили – ти блідий, як стіна!

Переказав професору нашу розмову з Мішиним. Ніколи ще так щиро не засміявся.

– «Знаєте латынь!»! Абсурд. Будеш мати нову професію.

Для професора така проста справа, а для мене неабиякі переживання. Беру скрипочку, хочу вправляти – годі навіть пробувати. Позбирався і повільним кроком йду у наш барак. По дорозі зустрів Михайла Керницького та Романа Рубеля, як обговорювали якусь справу. Побачили.

– Тебе що, з хреста зняли? – питає друг Михайло.

– Пішли в барак, там вам скажу все.

Сталося. Хлопцям також смішно стало з питання: «Знаєте латынь»?

– Йдемо за паном Кушніром. Він старша людина з наших країв. Нема чого боятися, – заспокоює Михайло.

У зв'язку з посадою фельдшера довідався від Михайла і таке, що всі, хто працює на посадах у шпиталю, а також і на інших місцях, отримують щомісяця по 20 рублів, ніби кишенькове. Наші хлопці віддають частину, або й цілу «славну зарплату» до спільної каси. З тих зібраних грошей наш провід виділяє певну суму для наших хлопців, котрі відходять на свободу, щоб на перших початках мали хоч би на кусок хліба. На Воркуті діставали по 25 рублів, які я хотів відкладати і посилати мамці в Ужгород – в слідчій тюрмі на «Руднику» забрали від мене і не повернули. На цей раз, якщо буду діставати як фельдшер оту славну «зарплату», вирішив цілу суму вкладати у спільну касу.

З паном Кушніром особисто ще не знався, але бачив його кілька разів надвечір прогулюватися по зоні з прекрасною собачкою – сибірською лайкою і забавляти товариство різними штучками. Наприклад: «Марфушка, покажи хлопцям, що робить п'яна баба»? Марфушка починає скавуліти, колихатися з боку в бік, перевертатися – як п'яна людина. «Марфушка, ти хвора, чуєш, ти дуже хвора». Собачка щодуху біжить у другий барак і лізе під ковдру в ліжко свого госпо-

даря. Страшенно ненавиділа військові уніформи. Як тільки помітила когось в уніформі, щосили бігла у найближчий барак і ховалася десь під нари. Марфушку після такого «інциденту» годі було знайти.

Пан Кушнір прийняв мене, адепта «фельдшерського ремесла», дуже щиро. Розпитав про моє минуле. Про себе розповів, що він під час першої світової війни служив у австрійському війську. Через брак медичних працівників на фронті послали його з кількома іншими хлопцями, що мали гімназійну середню освіту, на швидкі курси, як казав пан Кушнір – на «шнел-матурітен» і на фронт працювати фельдшером.

– Виглядає так, мій молодий друже, що і ти будеш мати «шнел-матурітен» і буде з тебе фельдшер. Колись оті відомості будеш могли використати.

Мене цікавило, яким способом дісталась собачка пана Кушніра у зону і як це сприймає керівництво табору.

– Я вже майже цілий рік маю право виходити за зону без конвою. Професор Котек мене часто посилав у міський шпиталь, або в аптеку по ліки та інший необхідний матеріал. Одного разу, йдучи доріжкою через тайгу, побачив двох ще майже сліпих маленьких цуценят – якийсь нелюд таким способом позбувся їх. Я їх підібрав, і, на моє велике здивування, начальство дозволило взяти у зону. Мав чималі проблеми з харчуванням для них. Вдалося захоронити тільки одне мале. Сибірські лайки легко вчаться всякі штучки – мені це вдалося. Хоч швидше збіг останній рік мого ув'язнення.

У двох секціях бараку № 2 було по двадцять ліжок. Всі зайняті хворими. В одній секції – хворі на початкові туберкульозні захворювання. В другій різні хвороби. На щастя, ніхто з них не був «прикований» до ліжка – всі були здібні ходити без чужої допомоги. Крім нас у бараку працювали ще два санітари, які виконували допоміжні праці.

Кожного ранку, замість вправляння на скрипочці, вивчав у кабінеті фельдшера стерилізацію шприців, голок та інших необхідних інструментів, аплікацію «інтрамускулярних», а через тиждень вже й «інтравенозних» уколів, перев'язки відкритих ран, які виникали наслідком туберкульозу костей, тощо.

Кінцем листопада попрощався з моїм учителем фельдшерського ремесла. Після його відходу на свободу залишився самотійно лікувати хворих. В барак щодня приходив на візит професор Котек – на перших початках допомагав мені порадами. У тодішніх табірних умовах найкращим лікуванням для туберкульозників були уколи глюкози з кальцієм. Ефективніші ліки – стрептоміцин та інші – для в'язнів були неприступними.

У двох дальших бараках № 3 і 4 були важко хворі з туберкульозом легенів у кавернозній стадії, котрим лікування глюкозою і кальцієм помагало дуже мало. Майже що два тижні з тих бараків виносили мертвих бідолах. Після кожної такої трагічної події професор Котек був такий розгніваний, що з ним було важко поговорити. Смерть пацієнтів сприймав дуже чутливо, ніби він винуватий, що люди гинуть. В таких хвилинах приходив у наш фельдшерський кабінет до пана Кушніра, а згодом до мене і проклинав комуно-більшовицький режим за репресії і знущання над невинними людьми, котрі виною посіпак Сталіна і Берії гинуть по таборах тисячами.

Через дообідні фельдшерські обов'язки в шпиталю був змушений пересунути вправи на скрипці на післяобідній час. Проте, не хотів залишити роботу в драмгуртку. Домовилися, що постановку водевілю «Бувальщина» зреалізую до кінця січня 1955 року.

Отак до моїх попередніх спеціальностей – робітник на лісопилці, слюсар, бібліотекар, столяр, гірник-газомір, сортувальник, хормейстер, режисер, приєдналася і спеціальність фельдшер.

* * *

В листопаді наші ряди поповнилися дальшими сорока хворими побратимами – учасниками страйку політичних в'язнів у травні-червні 1954 року в Кенгірі, в Казахстані. Слухаючи їхні розповіді про придушення страйку в Кенгірі навіть танками – моторошно ставало. Під час однієї зустрічі «каторжників» з Воркути, Норильська та Кенгіру, один з прямих учасників у Кенгірі інформував про кенгірське повстання: «Страйк у Кенгірі почався у травні 1954 року. Дванадцять тисяч політв'язнів, між ними і жінки, повних сорок днів і сорок ночей утримували барикади і боронилися від наступів елітних відділів МВС. На світанку 27 червня в'язнів розбудила стрілянина, гудіння літаків і гуркіт танків. В табір увірвались автоматники, в'їхали танки. Енкаведисти розстрілювали людей, танки розтרוщували муровані бараки, гусеницями розчавлювали мужчин. Вирішено проти танкам поставити живу стіну з жінок з надією, що на жінок не підуть з танками. Пішли й на жінок. Трагедії не описати. Скільки людей було вбито у Кенгірському повстанні – важко встановити. Інформації від прямих учасників подають, що загинуло понад 570 в'язнів, з того близько двісті жінок і кількасот ранених.

Щоб не залишитися в боргу, друзі з Воркути й Норильська зробили також неофіційні підсумки обох трагедій, щоб всі мали відомості з тих подій і могли далі передавати оті інформації.

Норильськ: Кількість вбитих та поранених при придушенні но-

рильського страйку «ГОРЛАГ-а» не є достовірною через те, що після страйку в'язнів розвезли по різних таборах і тюрмах. Але ж відомо, що жертв було дуже багато. Всього в управлінні «ГОРЛАГ-у» за загальними даними вбито біля вісімсот чоловік, а понад чотириста поранено.

Управління «РЕЧЛАГ-а», Воркута: Згідно з неофіційними підсумками політв'язнів Воркути, під час воркутських страйків-повстань померло в липні-серпні 1953 року чотириста вісімдесят три в'язнів і сімсот вісімдесят було поранено, з того тільки на 29 шахті за неофіційними даними загинуло понад двісті п'ятдесят осіб, а ранених було понад двісті.

З наведеної загальної кількості потерпілих у всіх трьох управліннях було понад шістдесят відсотків українців.

* * *

24 грудня, на самий святий вечір за Григоріанським календарем, зоною поширилася сумна вістка – професор Алехнович відійшов у вічність. Вранці співмешканці знайшли професора на його ліжку мертвого. Не оживили його ані намагання наших табірних лікарів. Окремі члени мистецьких гуртків замість сніданку зійшлись біля ліжка мертвого професора, щоб попрощатись з високошляхетною людиною ще старого, не соціалістичного, виховання, хоч доля примусила його жити у важких історичних часах. Всі ми, найближчі приятелі професора, стояли в бараку віддаючи честь визначній людині-мученику з наших рядів. Здивувало нас, що в бараку, разом з черговим офіцером, появився і сам капітан Мішин. Перше запитання капітана було: «Де скрипка Алехновича»? а не причина смерті. Ніхто не реагував на його запитання. Не витримав і вже наказав: «Віддайте мені скрипку професора!» Уже ані не «заключённый», ані Алехнович – зразу і для Мішина став «професором».

– Скрипка пана професора під подушкою, під його головою, – обізвався в'язень з сусіднього ліжка, приятель професора.

– Товариш лейтенант, візьміть з-під голови скрипку і передайте мені! – Ніби мав страх взяти її з-під голови професора сам.

– Скрипку треба послати в Ленінград, дружині пана професора! – строгим і підвищеним голосом каже Лео Каалміт.

– Без вас знаємо, що треба зробити! – відповідає капітан.

Взяв своїми «закривавленими руками чекіста» святий інструмент і демонстративно відійшов. Черговий офіцер дав наказ в'язням віднести мертвого, але отець Воробкевич попросив дозволу помолитися за померлого. Сталось. Потім загорнули професора в плахту, перед ба-

раком поклали на саночки для відвезення мертвих на вахту і потягли сани з останками людини в останню дорогу. Ми звернулись з проханням до чергового офіцера, щоб на вахті не «переконувалися» в тому, чи на санях не вивозять живого, бо ж він і сам бачить, що везуть мертву людину. Пообіцяв.

Було узагальненим звичаєм на вахтах лагпунктів «переконуватися» брутальним способом, чи випадково на траурному візочку чи санях не вивозять із зони живу людину. Були два способи – великим молотом розбивали бідолашному голову, або залізним колом пробивали груди. Такий спосіб перевірки застосували після кількох випадків вивезення із зони живих в'язнів. Ніби до такого способу втечі з концентраційних таборів додумалися злодії-рецидивісти.

Всі ми хвилинку супроводжували траурні сани із знятими шапками й наперекір сорокаградусному морозу. Зупинились на знак лейтенанта – далі не йти. Мовчки відпроваджували далі поглядом, поки за санями не закрилася велика брама лагпункту. Чи повідомлять його сім'ю, де похоронили професора?

Категоричним зауваженням Лео Каалміта: «Скрипку треба послати дружині професора!» зацікавився Леонід Іщенко. Пан Каалміт пояснив, що скрипка професора є дуже стара, роботи якогось визначного італійського майстра з XVIII століття і має величезну ціну. Перед двома роками професор і Лео Каалміт були разом в одному лагпункті в Архангельській області. І там займались художньою самодіяльністю. Професор попросив дружину переслати йому скрипку. Дружина побоялася таку дорогу скрипку пересилати поштою. Разом з донькою привезли скрипку у табір з надією, що дозволять зустрітись з їхнім татом і чоловіком. Передали скрипку професорові, але зустрітись з донькою і дружиною «кум» не дозволив. До професора приїжджали два рази з Москви, щоб продав скрипку, що гроші передадуть його сім'ї а за нього будуть клопотатися на відповідних установах Москви, щоб йому скоротили роки засудження. Професор за жодну ціну не погодився віддати в чужі руки сімейну реліквію, на якій грав уже і його дідусь.

– Єдине, що можу зробити. Маю адресу його рідні в Ленінграді, напишу їм листа, нехай домагаються повернення скрипки. Хлопці, допоможете мені того листа відіслати з-поза зони, з міста? Якщо дістанеться в руки оперуповноваженому, то не відішлють його адресату, – каже пан Каалміт.

Чи Мішин скрипку відіслав – перевірити не в наших силах, але лист пана Каалміта міг допомогти його рідні.

До мене в кабінет фельдшера приходили час від часу і хлопці з табірною проводу. При одних таких відвідинах Михайло Керницький висловив ідею спробувати відсвяткувати Різдво Господнє в ширшому масштабі, тобто і за участі представників інших віросповідань і різних національностей.

– Думка не погана – а яка твоя уява реалізації? – питає практик Ромко Рубель.

– Наразі це ще тільки думка. Будемо міркувати, – відповідає Михайло.

Пропозиція Михайла зацікавила усіх членів проводу. В найстрогішій конспірації почалася інтенсивна підготовка до святкування святого вечора 6 січня 1955 року. Про цілу підготовку знав тільки табірний провід і кілька довірених хлопців. Вирішили провести спільну щедровечірню зустріч в бараку, в майстерні кравців. Начальство уже привикло, що в тому бараку весь час щось діється. Тим краще для здійснення святого вечора без зайвої уваги.

Фантазія нашого друга Керницького була безмежна. Задумав у бараку, де мала бути спільна вечеря, зробити вертеп. Отже, під кінець грудня, перед Новим роком, звернулися до нашого мистецького тьютора, начальника КВЧ з проханням випросити дозвіл у капітана Мішина, щоб дозволив в'язням, що працювали в лісі на заготівлі дров, принести в зону одну більшу і кілька менших ялинок – більшу прикрасити й поставити на Новий рік перед їдальнею, а менші в бараки для лежачих хворих – як символ Нового року. Начальнику КВЧ, не відомо яким способом, але вдалося переконати капітана Мішина – дозвіл був даний.

Ми знали, що лаборант шпиталю, інженер Макс, наш «алхімік», виробляє для начальства із використаних ампул глюкози та вигорілих електролампочок прикраси на ялинки, котрі розмальовує пофарбованою ртуттю в різні кольори. Матеріал для такої виробки, з дозволом начальника КВЧ, приносив з міста – міг без конвою ходити за зону. Оскільки я, як фельдшер, досить часто ходив у лабораторію, приносячи пану Максу для аналізу кров пацієнтів, дістав завдання попросити його, щоб і на наші ялинки зробив з десяток прикрас.

Далі звернулися до нашого художника Науменка, щоб намалював картину, яка між прикрашеними ялинками мала символізувати вертеп. І тут настала маленька проблема. Наш художник був вихований в міському, атеїстичному дусі й не мав найменшої уяви, що має бути на тій картині. Пояснили йому. І наш художник попрацював на славу. На полотні розміром 80х60 сантиметрів намалював картину – в яс-

лах Ісус, над ним Марія, біля неї св. Йосип. До святої родини приходять три царі зі Сходу та навіть і цар-негр, одягнені у вишивані сорочки і шаровари, що викликало у нас усіх усмішку – негр-українець. Шкода, що не була можливість з трьох прикрашених ялинок, і картини-вертепу між ними зробити на згадку фотографії. Після Різдва автор картини взяв її собі з словами: «Поки буду жити – буде картина при моєму щедровечірньому столі, а у своєму заповіті подарую її музею». Чи так сталось – не відомо, але всі, кому пощастило бачити картину, були в захопленні.

З підготовкою хоч би частини щедровечірніх страв були найбільші проблеми. Тому персонал кухні взяли «під опіку» Михайло Керницький, Роман Рубель, вуйко Пилип. Попередили персонал, зокрема головного кухаря, який належав до двадцяти осіб-служак капітана Мішина, що у випадку зради дуже добре знають, що їх чекає. Кухарями працювали і два наші хлопці, котрі вже мали право виходити в місто без конвою. Дістали завдання звернутися до наших переселенців з проханням підготувати «кутю» – один із символів святого вечора, а за зібрані гроші від хлопців з проводу та дальших довірених осіб, котрі отримували грошову підтримку від рідні, купити мед і це все поступово перенести через вахту так, щоб військові під час перевірки не знайшли нічого. Кухарям дано завдання в щедрий день на обід зварити поливку-капусняк, але стільки, щоб було досить і для учасників спільної щедровечірньої зустрічі. Пекарі мали спекти відповідну кількість білих буханок хліба – порізати хліби на маленькі кусочки – ніби куски проскури.

До обіду, 6 січня, кілька вибраних хлопців дістало завдання підготувати першу секцію у задньому баракі до святвечірньої зустрічі. Навколо картини прикрасити три ялинки, причому мали реалізувати все у найбільшій тайні. На щастя, в той день на дворі був мороз нижче сорока градусів. В такому холоді мало хто з в'язнів виходив на двір.

Після обіду ми вдвох з отцем Воробкевичем, обійшли усі шпитальні бараки, подаючи кожному лежачому важкохворому символічне причастя – кусник білого хліба, ніби проскуру, вмочену в мед. При цьому отець Воробкевич на чолі кожного пацієнта, без різниці, якого він віросповідання, робив знамено хреста і привітався з ним нашим тисячолітнім різдвяним вітанням «Христос раждається». Враження були настільки емотивними, що більшість пацієнтів просльозилася, зокрема наші земляки. Нема що таїти – і отець Воробкевич, і я ледве стримували сльози.

Зустріч за щедровечірнім столом була призначена на 19.00 годи-

ну. Між 17 та 18 годинами ходячим в'язням видавали вечерю в їдальні. Лежачим приносили прямо в секції, що нам дало можливість непомітно перенести святвечірні страви з кухні у задній барак. О 18.00 годині з усіх в'язнів лагпункту про наш спільний святый вечір знало тільки тридцять довірених осіб і працівники кухні. Між 18 і 19 годиною, було запрошено окремими членами проводу й активістами наперед вибраних вісімдесят осіб різних національностей, різних конфесій і не християнських, котрі о 19.00 годині, разом з нашим хором, засіли за два довгі щедровечірні столи, на котрих було «тільки» п'ять щедровечірніх страв – «проскура», мед, капуста, кутя і по два вареники на особу.

Напроти дверей, під стіною, три прикрашені ялинки, між котрими символічний вертеп – картина роботи художника Дмитра Науменка «Три царі несуть Христу дари». На почесних місцях чотири священники – греко-католицькі отець Воробкевич з Волині та отець Пасулька з Закарпаття (Україна), православний отець Пантелеймон з Білорусі і католицький отець Антоній з Литви, які відкрили свято спільною молитвою. сорокачленний хор заспівав три колядки. Був це незабутній святый вечір в житті кожного з нас.

В Україні є така поговорка: «Шила в мішку не втаїш». Хоч підготовка святого вечора проходила у великій тайні, все ж таки не обійшлося без «відвідин» з боку керівництва табору. О восьмій годині «відвідало» святый вечір десять наглядців на чолі із заступником начальника табору. І строгий запит: «Що тут діється»? Ми й очікували «такі дружні» відвідини, бо акцію такого масштабу не втаїш, тому залишили і кілька вільних місць на чолі стола, біля чотирьох священників. Всі ми трохи зніяковіли і мовчки встали. Першим відіззався вісімдесятирічний отець Пантелеймон:

«Гражданин начальник! Для наших, але й ваших предків святый вечір був століттями святом свят! Цілий християнсько-православний світ святкує сьогодні Рождество Господне. Ця зустріч і спільна молитва нехай випросять у Господа Бога всіх благ вашій сім'ї і мир у всьому світі! Запрошуємо вас сісти на вільні місця біля нас і відсвяткувати з нами це велике свято». Чи лагідні слова дрібненького, похилого старця, чи святкова атмосфера в присутності такої кількості людей, але дальші слова начальника стали лагіднішими: «Спасибі за запрошення, але через вас і мене мої дежурні офіцери відірвали від моєї сім'ї. Добре, святкуйте, але о десятій годині будете всі у своїх бараках, як приказують табірні закони. Між десятою й одинадцятою годиною, сьогодні винятково, буде проведена перевірка в усіх бараках».

Під час розмови отця Пантелеймона і заступника начальника

кілька осіб тихенько відійшло з бараку. Мабуть, не витримали нерви, або боялися наслідків. Заступник начальника із своєю сюїтою ще хвилинку постояли і відійшли. Ніби все закінчилось добре.

На перший день Різдва Христового, 7 січня, відправлено святу Літургію в тій самій секції, але вже без столів. Присутніх було понад двісті осіб також різних віросповідань і національностей. Святу Літургію відправляли так само четверо священиків. До символічного святого причастя – кусника поблагословенного білого хліба – приступила більша половина присутніх, між ними й нехристияни та атеїсти. Вперше в житті у виконанні нашого чоловічого хору диригував я літургійні твори Дмитра Бортнянського, Михайла Вербицького та Кирила Стеценка.

* * *

Без сумніву, у кожного появиться парадоксальне питання: «Хіба є можливим в умовах «сталінських курортів» організувати духові оркестри, хори, здійснювати театральні вистави тощо»? Відповіддю на це питання є сучасні видання спогадів наших побратимів-в'язнів в Україні, в яких згадуються концерти і театральні вистави у різних таборах політв'язнів по всій «матушці Русі», котрі в переважній мірі здійснювали українці. Для нашого народу притаманна велика любов до всіх жанрів театального мистецтва – Бог обдарував талантами, хоч гать гати.

Необхідно підкреслити, що начальство таборів дозволяло займатись мистецтвом, до певної міри й підтримувало таку діяльність, бо в такому випадку політв'язні, за їхнім міркуванням, мали менше часу вигадувати й організувати різні «політичні штучки», тобто масові голодовки, страйки і т. п., а перед вищим начальством могли похвалитись, мовляв: «Нам вдалось перевиховати і найбільших політичних бандитів»!

Для нас, українських в'язнів, у тих екстремальних умовах, мистецькі імпрези були не тільки насолодою і духовним гартуванням, але до певної міри й конспірацією для реалізації різних «політичних штучок».

* * *

Святкування Різдва в такому масштабі було настільки неочікуваною подією для керівництва табору, що на початках ніби розгубилось від такого нахабства з боку «політичних бандитів» і не відважилось зробити жодних протидій. Чекало, мабуть, на вказівки зверху, котрі правдоподібно надійшли з центру після дальшої нашої «штучки», яку

можна назвати вже «чималою провокацією» з нашої сторони, а саме з 19 на 20 січня. І наперекір тому враження з чудового святого вечора та святої Літургії ще й зараз в моїй пам'яті проходять найкращими спогадами.

Осмілені бездіяльністю начальства вирішили достойно відсвяткувати і свято Богоявлення 19 січня. Десять днів після різдвяних свят хлопці за медпунктом, щоб не був аж занадто «на очах», почали ліпити із снігу великий хрест. Робота не легка. Надворі 35-40 градусів під нулем, сніг сипкий – не такий як у нас вдома, коли ліпили снігові баби – погано складається на купу, мусили час від часу кропити водою, щоб мороз скріпив сипкий сніг. Два дні кропіткої роботи і білий-біленький хрест півтораметрової висоти стояв у повній красі. На чільній стороні хреста наш художник Науменко вигравірував фігуру розп'ятого Христа – скульптура гідна світової виставки! Хрест виріс ніби з землі. Начальство не вспіло навіть докладно «розібратись». Щоправда, на другий день ліплення хреста між «сексотами» викликало певне заворушення – випитували дядьків про намір того витвору.

Але, крім малої горстки «вибраних», ніхто не знав і не міг зрозуміти, нащо отой хрест потрібний. Реакція табірному контингенту розходилась діаметрально. Більшість в'язнів, проходячи коло хреста, смиренно хрестилась, нехристияни проходили повз нього з респектом, знайшлись і такі, котрі дивились на снігову скульптуру з певною погордою, навіть з ненавистю. Здогади про доцільність високого хреста також були різними аж до передостаннього дня перед святом Богоявлення. Вістка про символічне посвячення води на Йордані рознеслась блискавично по всіх бараках зони.

В день Богоявлення в тому самому бараку, де святкували святий вечір, відправили святу Літургію знову наші чотири духовні отці. За планом після святої Літургії всі разом вийшли до хреста на площі відправити символічне посвячення води «на Йордані». Звуки Богоявленського тропаря «Во Йордані...», котрий учасники святої Літургії почали співати виходячи з бараку до хреста, крім лежачих хворих миттю зібрали наших співтабірників на площу. Всі хотіли подивитись на оту непересічну подію.

Наша наївна недооцінка наслідків святкування Богоявлення 19 січня 1955 року призвела до швидкої реакції начальства, для якого наші «вибрики» стали, мабуть, вже нестерпними.

Чи керівництво лагпункту № 004 отримало відповідні інструкції «зверху», чи під впливом наших «вибриків» у деспота капітана Мішина урвався терпець, вночі з 19 на 20 січня нагрянув на нас чи не цілий гарнізон, як татари на Україну і п'ятнадцять найактивніших організа-

торів обох святкувань вигнали з ліжок – хто успів одягнути щось на себе і вскочити у валянки мав велике щастя, однак, були й такі між нами, яких погнали в напрямі головної брами напіводягнених. Блискавична акція Мішина була зорганізована напрочуд вдало. На дворі чудова місячна ніч, мороз 40 градусів під нулем, а нас, напівголих, везуть в кузові відкритої вантажівки в районну тюрму в місті Чуна. Віддаль з три кілометри, але сибірський мороз допікає не на жарт. Ми всі думали, що нічна «прогулянка» у відкритій вантажівці буде мати для нашого здоров'я чималі наслідки. Якась вища сила берегла нас – ніхто з нас не захворів ані на грип. На дворі в'язниці потримали ще з десять хвилин, поки керівництво тюрми оговталось і звільнило для «бандерівських бандитів» окрему камеру. Нам непереливки. Промерзли до кісточок. Швидко лягаємо під тоненькі в'язничні ковдри по двоє, щоб взаємно зігрітися.

Аж на ранішній перевірці, коли вже обміркували, які наслідки може мати наше перевезення у в'язницю, дійшли до висновку, що в найгіршому випадку можуть нас поставити перед суд і «подарувати» дальших кілька років ув'язнення. На перевірці ми почали досить таки гостро протестувати і лякати голодовкою чергового офіцера за такий «негуманний» вчинок зі сторони начальства нашого табору, вимагали покликати районного прокурора, бо хочемо подати скаргу на незаконний поступ начальства табору № 004, домагалися привезення нашого одягу і наших особистих речей з табору № 004.

Отже, всі ми очікували дальший суд, але обійшлося все внутрішнім розпорядженням начальника в'язниці – п'ять днів карцеру. Знаючи, що ми є здібні на всякі протести, не відібрали з ліжок ані матраци, ані ковдри, чим, практично, ВОНИ порушили в'язничні розпорядження для карцерного режиму. Щодо харчування – по всіх правилах: на день 200 грам хліба й чверть літра перевареної води та кожний третій день тарілка баланди, але ми виголосили голодовку і відмовились приймати карцерний пайок.

Нарешті, мабуть, і начальство зрозуміло, що суд у нашому випадку не має жодного «виховного» ефекту. Всі ми були суджені вже кілька разів. «Щедрість» радянських судів, в імені радянського народу, була безмежною!

Протримали у в'язниці два дні і так як привезли, таким самим способом і відвезли назад у зону № 004. В таборі нас чекала несподіванка. Більшість наших побратимів, які залишились у зоні, погрозило масовою голодовкою і скаргами на вищі інстанції, якщо нас не привезуть назад у лагпункт. Мабуть, ота солідарна підтримка і спричинилася до нашого такого швидкого повороту в зону № 004.

Деспотичний характер капітана Мішина вже не міг далі терпіти, щоб в'язні у його таборі витворяли, на його думку, незаконні витівки, робили, що хотіли, а він не міг провчити їх, як за старих сталінських часів. Чи його спричиненням, чи справа переселення була запланована раніше, 23 січня через табірний радіовузол повідомили, що на другий день вранці всі в'язні, крім лежачих хворих, лікарів та допоміжного персоналу в шпиталю, мають бути готовими на етап, тобто на переїзд в інше місце. Цілий день, аж до пізньої ночі розмірковували, куди повезуть.

Побоювався, що я – фельдшер бараку № 2 – залишуся й надалі в зоні, що мене абсолютно не тішило. Всі мої друзі поїдуть, а я залишусь сам. Після вечері прийшли до кожного бараку військові на перевірку і повідомили поіменно кожного з нас, хто на другий день має бути готовий на етап. На мою велику радість прочитали й моє прізвище разом з моїми хворими.

24 січня зосередили більшу частину контингенту лагпункту № 004 на площі між їдальнею і вахтою. Читаючи прізвища, поділили на три різні групи – на ходячих хворих і дальші дві групи. Прочитавши «молитву конвою», повели на залізничну станцію без видання денного пайка і до холодних, без можливості отоплювання товарових вагонів, на внутрішніх стінах котрих була чимала верства паморозі. Це означало – повезуть на меншу віддаль, десь у сусідні лагпункти.

Під час вантаження у вагони процедура передавання справ проходила приблизно таким способом:

– На букву Б! – крикнув молодий військовий.

– Бондаренко.

– Ім'я, отчество (по батькові)?

– Микола.

– Отчество?

– Я не азіат!

– Ладно, остав, это хахол – націоналіст! – зауважує начальник конвою.

Для пояснення хіба стільки – переважна більшість в'язнів з Західної України, Буковини, Закарпаття в той час не сприймали звичку ідентифікуватись по батькові. Побратимам зі Східної України цей азіатський спосіб не перешкоджав.

– День, місяць, рік народження? Стаття, строк?

Микола все потрібне «відмолв».

– Пішов у вагон!

І так один за одним.

Лагпункт № 040 січень 1955 року

Після трьох годин їзди висадили нас на зупинці стандартного лагпункту № 040. Перед воротами лагпункту привітав нас своїми звичними фразами начальник, як і в попередніх таборах. Нас потішило, що більшість нашого табірному активу, хор, оркестр, окремі члени драмгуртка і з керівниками попали в одну зону № 040, котра була у два рази більша, ніж зона № 004. Одна третина зони була також шпиталем, проте з набагато гіршими умовами, ніж лікарня на зоні № 004. Прибув з нами і лікар Рошонок. На новому місці нас привітали і наші побратими, члени активу з зони № 022 – Роман Іванецький та Женька, наш «козак з Запоріжжя». Їх кілька місяців перед нами привезли в зону № 040. Таким чином наш первісний склад проводу із зони № 022 був знову разом.

Розмістили по бараках приблизно в такому складі, як і в зоні № 004. В лагпункті № 040 центрального отоплювання не було. Посередині кожної секції – досить велика мурована грубка з бляшаною трубою-димходом, горішній кінець якої виходив над дахом бараку. Взимку від такого отоплювання було мало користі. В бараках зони № 040 днювальних не було – в кожному бараку був хтось, хто добровільно обслуговував «родинне вогнище» цілу добу, прикладаючи у грубку дрова. Часом наш домашній кочегар заспав, у грубці вогонь не горів, але тлів, а на дворі 35-40 градусів. Тоді і в бараку температура падала нижче нуля і в такому випадку вранці кожний з нас виглядав, як дід Мороз, бо під носом і навколо рота та очей був білий іній. Інколи важко було відкрити інеєм заліплені вії.

Хоч загальні умови були гіршими, харчування було набагато краще, ніж в попередніх лагпунктах. Одного дня нас здивувало, що в капустяку плавають два-три невеличкі кусочки м'яса. Виявилося, що начальник табору, майор Ільїн, мав потяг до господарювання і табір № 040 мав своє господарство (корови, свині й інше), на якому працювали вільнонаймані з близького пос'юлка та безконвойні в'язні. Проте, покращання харчування не означало, що ми позбулися «вічного» голоду – в'язні-жартівники голод характеризували так: «Між вічними вартостями на світі Божому перше місце займає «вічний голод у концентраційних таборах».

Отже, після чотирьох років побуту на «курортах» мені пощастило посмакувати і кусочками м'яса.

* * *

Трохи гумору: У зв'язку з вищенаписаним – тато два роки сидів в Чехословаччині у в'язниці, бо не переступив на православну віру. Поскаржився мені:

– Уяви, що у в'язниці в Ілаві було й так, що ми цілий тиждень не отримали м'ясо.

*– Тату, я на Сибіру більше чотирьох років ані не бачив м'ясо!
Не хотів повірити.*

* * *

Оскільки члени наших самодіяльних колективів були більш-менш укупі, ми могли продовжувати нашу мистецьку роботу. Як ми й планували в попередньому таборі, вирішили підготувати на березень місяць концерт-академію в честь Т. Шевченка. Було необхідним інформувати начальника КВЧ про наші заміри. Трьохчленну делегацію – Гнидюк Іван, Леонід Іщенко і Лео Каалміт – капітан Семйонов вислухав з великим інтересом і пообіцяв всесторонньо допомагати. Виявилось, що капітан в молодих роках був активним членом військового ансамблю і був великим прихильником сценічного мистецтва. Члени трьохчленної делегації вийшли від начальника КВЧ задоволені. У таборі № 040 і їдальня, і сцена були більшими, ніж у таборі № 004, це потішило нашу трійцю делегатів. Під впливом позитивних вражень прийняли рішення: «Перед сценою треба зробити оркестрову яму, щоб оркестр під час вистав не перешкоджав і не привертав увагу глядачів. Дозвіл був даний і на реалізацію оркестрової ями перед сценою. Спритні майстри докінчили нелегку роботу. В другій половині лютого на сцені вже з оркестровою ямою пройшла постановка водевілю «Бувальщина». І глядачі, між якими переважали українці, і начальство прийняли водевіль-комедію з великим захопленням і насміялися досита. Виконавці були щасливі, що наші брати – спів'язні хоч на хвилинку забули на невтішну дійсність.

В лютому відбулася ще одна подія. Начальник Ільїн після сніданку, через табірний радіовузол, звернувся до всіх із закликом:

– Заключённыє! Ситуація у міжнародних відносинах дуже напружена, зокрема між Америкою і Радянським Союзом. Тому Президія Центрального комітету партії закликає всіх громадян СРСР на волі, але й радянських громадян у в'язницях (зразу вже і ми «радянські громадяни», а не бандити?) на підготованих аркушах поставити свій підпис за мир, щоб цілий світ бачив, що радянські люди є проти війни. Після обіду солдати підуть до кожного бараку з аркушами, до котрих запишете своє ім'я і прізвище і поставите підпис. В колонку

місце проживання нічого не писати. Віримо, що всі хочете мир, а не війну і підпишете заклик «За мир!».

Інструкції ясні – «місце проживання не вписувати» – причина такої вказівки ясна над білий день. Аж смішно стало. Нашвидко скликали наш актив. Після коротенької наради вирішили, ще перед приходом солдат з аркушами, розійтись по бараках і запропонувати українцям не підписувати заклик «За мир!», хіба в тому випадку, коли дозволять записати і місце перебування, тобто адресу табору. Провід у кожному бараку доручив комусь прослідкувати реалізацію підписування.

Військові виконали наказ начальника. Строго дбали про те, щоб в колонку «місце проживання» в'язні нічого не вписували. Результат був мізерним. Підписала не ціла третина табору. Розчарування начальника Ільїна було велике. Своє розчарування висловив і через радіовузол. Подякував тим, що підписали. Вилаяв некультурним способом всіх інших. За спостереженнями наших активістів аркуші підписала велика частина росіян, окремі латвійці, в'язні з регіонів північно-східної частини СРСР та із західних держав Європи, котрі, можливо, ані не знали, що підписують, знайшлись і між нашими дядьками-селянами такі, що підписали, решта відмовилася.

Треба ж додуматись до того, щоб і переслідувані в'язні підписували «мир»!

На початку березня проходила інтенсивна підготовка концерту-академії, присвяченої Тарасу Шевченку. Програма концерту мала складатися з пісень на слова Т. Шевченка «Заповіт», «Реде та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи мої», «Садок вишневий коло хати» у виконанні хору та сольні номери «Зоре моя вечірняя» й «Така її доля» у супроводі оркестру, фрагменти з поезії Тараса і дві одноактні п'єси: український водевіль «Ох, та не люби двох» і російська п'єса «Злоумишленник».

Настали певні розбіжності в поглядах художньої ради (І. Гнидюк, Л. Іщенко, Л. Каалміт) щодо програми академії. Пан Гнидюк засумнівався, чи належить на концерті в честь Т. Шевченка реалізувати російську п'єсу. Остаточне рішення – з дипломатичних міркувань треба залишити п'єсу А. Чехова, щоб цензура не кваліфікувала концерт «націоналістичним» і не заборонила реалізацію.

І так сталось так, як не хотіли. День перед прем'єрою начальник КВЧ на генеральну пробу послав свого заступника-цензора, якому програма імпрези дуже сподобалась, бо він, мовляв, «ще таку красу в житті не бачив» і він підписав дозвіл на реалізацію академії.

Автор як диригент перед Академією Т. Г. Шевченка в лагпункті № 040 управління «АНГАРЛАГ-у», 20 березня 1955 р.

Вершиною мого музичного навчання під строгим доглядом Леоніда Іщенка був концерт-академія в честь Тараса Шевченка 20 березня 1955 року, на якому мій учитель дозволив мені диригувати цілий концерт хору в супроводі оркестру. Прийняв таку честь з умовою, що маестро на кожний випадок буде весь час сидіти біля мене в оркестровій ямі. Мої переживання були очевидними. Пан Іщенко ще й сміявся з мене, підбадьорюючи очима: «Все буде гаразд»!

20 березня 1955 року – день прем'єри. Зал заповнився до останнього місця. В перших рядах все табірне начальство і з жінками. Зі сцени в табірній їдальні

зони № 040 звучать перші тони пісні «Заповіт» Тараса Шевченка. Триста глядачів-в'язнів, переважно українців, встало. Табірне начальство у перших рядах розгублено оглядається, не розуміючи що діється, але, під впливом «масового психозу» також встало – щоправда, аж після найвищого начальника Ільїна з дружиною, – щоб випадково не наробити собі неприємності. Ціла їдальня співає з нами... Вперше в моєму житті зустрічаюсь з таким явищем. На словах «поховайте та вставайте, кайдани порвіте...» – витягаю з хору могутнє «форте», а по цілому тілі розливається містерійне почуття чогось неземного й незламної віри й надії в майбуття...

Моє захоплення і бойове хрещення в хормейстери позначив неприємний випадок. На завершення першої частини концерту, який складався з пісень на слова Т. Шевченка та фрагментів з його творчості, хор за супроводу оркестру мав співати пісню «Рече та стогне Дніпр широкий». Стою в оркестровій ямі перед оркестром. Даю вступ оркестру, далі вступ хору – перший куплет звучить, як орган. Без проблем звучить й інтермеццо оркестру. В другому куплеті, на найвищому тоні пісні перший тенор Василь Волощук майже на пів-

тону підвищує, за ним хлопець у другому тенорі, обдарований Богом чудовим слухом, знає, що має співати «у терцію», підвищує також за Василем і двоє наших співаків «ріжуть» звучання цілого хору й оркестру. І без такого «інциденту» страшенно переживав моє перше диригування – відчуваю, що ноги піді мною починають трясись, ще щастя, що стою в ямі і люди не бачать. Подивився швидко на мого вчителя біля мене на стільці. Шепче мені: «Зупини ціле і дай знову вступ з оркестром і продовжуй....» Знімаю. Даю вступ оркестру, потім хору... Хористи «розтряслись» і не попадають в тон з оркестром... Пан Іщенко тихенько каже: «Зними оркестр і далі співайте а капела». Нікому не бажаю такий початок хормейстерської «кар'єри»!

І наперекір такому «нещастю» пройшло все на високому мистецькому рівні, оплескам не було кінця-краю. Окремі глядачі – співв'язні не стримались від сліз. Начальник з скупотою відходили якимось дуже строго і тут же після концерту Ільїн, через начальника КВЧ, запросив ціле мистецьке керівництво у свій кабінет. Здивовано йдемо на нетрадиційну аудієнцію з режисером Лео Каалмітом, Іваном Гнидюком та Леонідом Іщенко, під доглядом якого мені припала честь диригувати цілу програму вечора, яку я вважаю за початок моєї життєвої хормейстерської кар'єри.

В кабінеті Ільїн і Семейонов стоять за столом, а ми четверо біля дверей смиренно чекаємо, чому нас покликали.

– Хто режисер програми? – строго запитує Ільїн.

– Заключений Каалміт, – відповідає начальник КВЧ.

– Чого ви всіх в українській п'єсі одягли в шикарні вишивані сорочки, шаровари і в чоботи, жінок у прекрасні народні строї, а мужика в «Злоумишленнику» у лахміття і в личаки?

– Гражданин начальник, – пояснює Лео Каалміт, – за вказівками славного автора сатиричної сценки «Злоумишленник» Антона Чехова, мужик має бути одягнений у стару порвану військову шинель і має бути босим. Оскільки військової шинелі ми не мали, одягнули його у старші ватовані штани і бушлат. А босого пускати на сцену я не хотів, щоб людина не простудилася і не захворіла, тому дав йому обути личаки, оригінальне і традиційне взуття московських мужиків...

Замість подяки за надміру вдалий мистецький рівень програми, довго дивився на нас своїми пронизливими очима...

– Ладно, ідіть!

Відійшли з різними почуттями. Другого дня реприза Шевченківського концерту для решти співв'язнів не відбулася. Начальник дав наказ виключити електричний струм у таборі. Залишилась освітле-

на запертна зона та прожектори з шести вишок табору пронизували своїми гострими світловими кужелями чудову сибірську зимову ніч. Наша відповідь – вночі чотири трьохчленні групи наших хлопців вигнали з табору кілька найвірніших сексотів-стукачів оперуповноваженого, тобто офіцера КГБ.

Терпеливість начальства урвалась. Підозріваючи якраз акторів, членів хору, оркестру, тобто найактивніших «митців» у нічній розправі над донощиками, а з ними і більшість в'язнів, котрих привезли кінцем січня з лагпункту № 004, через тиждень викликали на етап і у вантажних вагонах розвезли по різних лагпунктах.

І наперекір тому, що наша мистецька діяльність, відзначення святого вечора, різдвяна свята Літургія, Водохрещення і концерт-академія в честь Тараса Шевченка, були в подальшому причиною півторарічної перерви моєї «славної хормейстерської» кар'єри – все це вартувало такої пожертви.

Лагпункт № 002 **квітень 1955 року**

Начальники управлінь, а з ними й керівники лагпунктів, були хитрючими майстрами у перемішуванні в'язнів, як і їхні московські хлібодавці у перемішуванні цілих народів. Виходило так, що головною метою перевезення в різні табори було розбити нашу організованість. Їхній задум частково вдався. Зовсім не знаємо, в які лагпункти розвезли наших друзів, в тому числі і моїх учителів Леоніда Іщенка, Лео Каалміта, окремих акторів і членів хору та інших. Оскільки на цей раз з «нічного терору», тобто з вигнання із зони сексотів, підозрівали митців, наш табірний провід залишився більш-менш укупі. Привезли нас в зону лагпункту № 002 – на трасі Тайшет-Ангара, кільканадцять кілометрів (точні віддалі в'язням заборонено знати) від районного «міста» Ново-Чунка – на європейські умови невеличкого селища.

Приїзд нових в'язнів у табір для старожилів був завжди малою сенсацією. Зустрічали новоприбулих з надією, чи не привезли когось знайомого, або й близьку рідню – інколи через недогляд ставалося і таке, хоч чекісти ретельно запобігали можливостям таких зустрічей. В таких випадках радощам не було кінця-краю, але й гіркого жалю, якщо зустрілись, наприклад, брати, син з татом і т. п.

У таборі № 002 нас спіткала приємна несподіванка – тим часом привезли сюди і лежачих хворих із зони № 004 разом з нашими лі-

карями професором Котеком, доктором Бондаренком і доктором Рошонком. Для мене зустріч з професором була подвійною потіхою. І через його поведінку до мене, і через те, що останнім часом відчував якусь слабкість і почав дивно покашлювати. Мої друзі остерігали мене, щоб я уважав на своє здоров'я, бо туберкульоз небезпечна хвороба. Остерігайся, небоже, коли не маєш чим лікуватися!

Привітались з професором і доктором Бондаренком як старі знайомі. Професор відразу запропонував мені місце фельдшера, оскільки є брак середнього медичного персоналу. Додав ще, що є дуже багато лежачих пацієнтів і на психіатричному відділенні, і на неврології, а лікарів ще більший брак.

Отримав відділення, в якому було сорок вісім пацієнтів, з них шістнадцять важко хворих. Роботи – скаржитись не можу. Мав ще трьох помічників-санітарів, але й так і до обіду, і після обіду зайнятий. Ледве уривав час на вправляння на скрипці.

Професор Котек щодня приходив на візит – завжди знайшли спільні теми на дружні розмови і фахові, і побутові. Поскаржився йому, що вночі пітнію і мучить мене дивний кашель. Взяв на рентген і не потішив мене. Мій туберкульоз легенів прогресував. Коли довідався, що від січня, коли відвезли з табору № 004, зовсім не лікувався, негайно наказав мені щодня приймати інтравенозні уколи глюкози з кальцієм.

* * *

Ареал сучасної лікарні первісно був побудований для військ МВД (МВС), але через недостачу «сталінських курортів», бо бажаючих відпочивати було дедалі більше й більше, огородили його потрійним колючим дротом, поставили вишки і зробили з нього жіночий табір – шпиталь. Згодом хворих жінок ніби стало менше й тому перевезли їх в інше місце, а на їх місце привезли чоловіків. За довгорічним досвідом в'язнів-чоловіків, жінки витримували краще умови «сталінських курортів». Наводили, навіть, приклади, що в мідяних і олов'яних шахтах Казахстану, Коліми, жінки витримували працювати на один-два роки довше, ніж чоловіки, котрі, через важкі умови роботи в шахтах, хворіли набагато частіше.

Лагпункт № 002, розташований терасами на схилах невеличкого пагорбка, можна було дійсно віднести до категорії «панських» таборів. Крім двох дерев'яних бараків, усі будинки поверхові, муровані, на табірні умови «шикарно» обладнані, з італійськими туалетами та умивальниками на коридорах. Замість двоповерхових нар два ліжка біля себе, в проходах між ними навіть якісь скриньки для особистих

речей, зроблені «висококваліфікованими майстрами», ймовірно в'язнями – «доходягами», котрі вже не могли виконувати важкі робочі обов'язки на побудовах світлого комунізму. Одним словом – комфорт! Окремі побратими жартували, що в таких умовах можна прожити й двадцятип'ятирічний реченець засудження.

В половині квітня сонечко примусило відійти зиму на відпочинок і ми могли насолоджуватися сонячними, весняними днями. Після вечері в ареал зони виходив кожний, хто тільки міг, щоб поговорити з друзями, надихатися свіжого повітря і покохатися заходом сонечка понад сторічні сосни і смереки зеленіючої тайги. Травень, червень, липень чи не найгарніші місяці року не тільки за полярним колом, але і в неосяжних просторах сибірської тайги.

В цілій зоні було слідно жіночі руки – ними посаджені квіти в травні розцвіли, засіяна травичка зазеленіла – начальство мало чим похвалитися під час інспекцій «зверху» – саморобні лавочки з кругляків розрізаних на половину біля доріжок служили для відпочинку, для гри в шахи, шашки, доміно, для дискусій про вирішування «світових подій» і «неабияких» політичних проблем світу тощо.

Під час однієї вечірньої прогулянки був принагідно свідком «вирішування важливої проблеми», яка могла закінчитись дуже цікаво. Біля однієї лавочки кілька наших хлопців намагалися вже, мабуть, не вперше, помирити наших «полководців» Дмитра Климпуша, коменданта Карпатських січовиків, що у 1939 році боронили Карпатську Україну від угорських наїзників, і старенького полковника Українських січових стрільців (на жаль, прізвища вже не пригадую). Обидва були нерозлучними друзями до тих пір, поки не почали вирішувати проблеми стратегії ведення бойових акцій на полі бою. Їхні стратегічні суперечки інколи могли закінчитись і «рукопашним» боєм. Добре, що мали різні хвороби і мешкали в різних бараках, були б разом – виходило б кепсько!

* * *

Довго в тому, образно кажучи, шикарному концентраційному таборі не «зігрілися» і вже знову везли далі – шкода було покидати такий гулагівський рай на землі! Не бракувало багато, щоб ця наша подорож закінчилася трагічно.

Кількаразове оголошення з гучномовців начальником Культурно-виховної частини (КВЧ) у надзвичайно гарне й тепленьке червене післябіддя, було для нас великою несподіванкою. Після приїзду в лагпункти Управління «АНГАРЛАГ-а» в Іркутській області ми дуже рідко чули об'яви з гучномовців.

Старожили лікарні № 002 жартуючи казали, що начальник КВЧ, старший лейтенант Кузнецов, інколи під вечір любить виголошувати довгі промови, щоб виговоритись, бо має вдома таку «золотеньку жіночку», котра його до слова, а часом і до іншого не припустить. У таких випадках начальник Культурно-виховної частини починає інтенсивно «перевиховувати» ворогів радянського народу різними агітками, або передавати накази!

«До відома контингенту ВТТ! Накази начальника лагпункту:

Наказ номер 1: Сьогодні о 4 год. після обіду «контингенту» лагпункту бути на місцях, у своїх бараках. Буде проводитись перевірка «по делам» – по справах!

Наказ номер 2: У зв'язку з переїздом в іншу зону підготувати свої речі, щоб рано не було затримки!

Наказ номер 3: Рано в їдальні отримає кожний денний пайок і о 8 годині бути всім і з речами на площі біля вахти в колонах по п'ять чоловік!

Наказ для санітарів і фельдшерів корпусів важкохворих: Перевірка буде, але перевозити лежачих хворих поки що не будемо!

По всьому таборі пішов поголосок питань: «Куди знову повезуть? Два місяці тому привезли і вже відвозять»!

На жаль, не було нам суджено насолоджуватися комфортом зони № 002, найкращого табору з усіх тих, в яких прийшлося дотепер побувати по неосяжних просторах «матушки-Русі».

На цей раз перевірка, без додаткового «шмону», який наглядачі часто застосовували у таких випадках, закінчилась дуже швидко. Вспіли ще в пору повечеряти і зійтись біля «наших», вже традиційних лавочок, заспівати кілька улюблених українських пісень. В попередніх таборах також часто влаштовували «підвечірні концерти» під голим небом. Однак тут, в лагпункті № 002, який був розташований у долині між горбками, була ідеальна акустична арена природного амфітеатру, в якому «концерти» ядра чоловічого хору ще із зони № 004 звучали винятково гарно. Відгомін мелодій доходив навіть до невеличкої оселі, мешканці якої казали: «Але гарно співають оті «хохли»!»! Таку оцінку і похвалу переказав нам вільнонайманий українець з Київщини, що жив у цій оселі на «вовчому паспорті» і працював у нашій зоні лікарем.

Наші підвечірні концерти мали чимало слухачів – представників різних народів Європи, Азії, навіть і з кількох дальших континентів – насправді зборище народів, як у часах побудови вавилонської вежі. «Вороги радянського народу» були по всьому світу.

Начальство табору № 002 спочатку намагалось заборонити нашу

пісенну «політагітку», зокрема «гражданина кума» до безтями дратували наші пісні, і не тільки пісні визвольних змагань, але усі українські пісні взагалі.

– Заборонити! Вони співають «бандьорівські» пісні. Їх ніколи не перевиховаєш! Бандитське кубло! Треба подати в суд, фізично зліквідувати! Шкода, що вже нема батька Сталіна!

Часом ніби привикли. Нічого іншого не могли зробити, хіба у вагони і розвезти по різних таборах. «Бандити», учасники страйків на Воркуті, Норильську та в Кенгірі, часто були аж занадто неслухняними!

Якраз з цього приводу турбував нас і завтрашній перевіз в інші лагпункти – чи не задумали розкинути нас в різні табори? Цю думку, під час вечірнього «концерту», висловив наш друг Михайло Керницький, пропозиції якого виконували всі без зайвих застережень, навіть і вужчий провід, та зокрема ширший актив, який частково сформувався уже в 1954 році в таборі № 022, а додатково поширився у лагпункті – лікарні № 004.

– Хлопці, завтра вранці зустрінемося при вахті раніше за інших і будемо триматись вкупі, щоб нас не всунули у різні вагони і випадково не розвезли по різних таборах. Треба сподіватися, що не будуть викликати поіменно.

Таке могло дуже легко статись. Наші хлопці, тобто вужчий провід, були переважно туберкульозники, але члени ширшого активу мали різні хвороби й були у різних корпусах шпиталю.

* * *

Замість стандартного сніданку дістали денний пайок. Вирушили приблизно о десятій годині в напрямі на Ангару. Питати конвой, куди везуть – зайве намагання – наглядачі ніколи не зраджували «військових таємниць» МВС. Через дві години приїхали на місце. З вагонів – на вантажівки і привезли поступово всіх перед табір з написом на воротах: «ИТЛ № 055». Посадили на свіжу і м'яку травичку між зоною і лісом, пояснюючи, що мусимо почекати, поки із зони відвезуть жінок у вагони, котрими нас привезли.

Наш жартівник, Роман Рубель зі Львова, або ще краще – наш «придворний комік» – був здібний своїми жартами й дотепною поведінкою розсмішити, мабуть, і мертвого.

І на цей раз не витримав:

– Не мусите відвозити жінок, ми з ними не посваримося! – усмінулись, навіть і похмурі, розташовані навколо нас молоді конвоїри, подумавши: «І нам би не зашкодило побути з жіночками годину-дві»!

В цьому питанні ми були «на одних хвилях» з нашими строгими сторожами.

Напрочуд сонячний, тепленький червневий день 1955 року наводив оптимістичний настрій. Недалекий ліс вигравав у сонячному промінні свіженькими, зеленими кольорами – природа перемогла довгу сибірську зиму.

Привезли з нами і хворих з психіатричного корпусу.

Отих «психів», як їх називали їхні опікуни-санітари, розташували невеличкою групкою біля нас, туберкульозників. Всі вони були смиренні – жодна небезпека. І зараз кожний з них виконував свої «симулянтські» звички. Все проходило без пригод. Між божевільними були й дуже цікаві, високо освідченні люди. Начальство, на чолі з «кумом», було переконане, що окремі з них неабиякі артисти – симулянти і тільки вдають психічно хворих.

Раптом один «псих» зірвався і щодуху побіг у напрямі лісу, прямо на військового з крісом. Шмигнув біля вартового й далі...

– Стій! Буду стріляти! – кричить молодий охоронець найгуманнішої держави у світі.

І вже й пролунав перший постріл!

– Не стріляй! Епілептик, зараз впаде! Не стріляй! – аж загуло між нами.

На гострий звук другого пострілу ми вже встали в очікуванні дальших подій.

Вмить, коли внаслідок епілептичного приступу втікач падав на землю – пролунав і третій постріл.

Наш епілептик, бідолашний вуйко Федір з Чернігівщини, про якого йшла чутка, що під час нелюдських катувань на допитах з'їхав з глузду і захворів на епілепсію, валявся по землі у великих корчах – ми були переконані, що вмирає.

Кілька десятків в'язнів зірвалось на ноги. Натовп посунув прямо на конвоїра. Посипались загрозливі вигуки:

– Ти нелюде, вбив хвору людину!

– Рознесемо тебе на шматки!

– Ти ж чув, що він хворий!

– Чого ти, гаспиде, стріляв!

– Назад! Стійте! Будемо стріляти! – могутній бас капітана, випасеного начальника конвою, перевершив усіх.

Воячок, мабуть, усвідомив, що всіх нас – цілий натовп – не перестріляє і щосили чкурнув у ліс. Похвалу за такий вчинок від начальства певно не отримав!

– Назад! Дам наказ стріляти! – верещав, даремно намагаючись з-під навислого черева здобути наган.

Капітана ніхто не слухав, навіть і переважна більшість конвоїрів не підняла кріса.

Чи переляк, чи розгубленість молодих конвоїрів, яких тільки недавно покликали служити у спеціальні війська МВС, і ще не мали нагоду зустрітись з таким масовим протестом в'язнів, чи вища сила нас врятувала? Все могло закінчитись трагічно. Якщо б почали, за їхньою звичкою, стріляти у натовп, скільки мертвих, скільки ранених могло бути! На жаль, у такій напруженій ситуації ані натовп, ані ми «розумніші» не усвідомили наслідки нашого почину.

Першим біля бідолахи опинився один із санітарів-опікунів божевільних – їхня група була найближче до місця події.

– Живий! – радісний крик санітара подіяв на всіх.

Коли ми наспіли, санітар уже порався біля хворого, намагаючись всунути дерев'яну паличку між його зуби і притримувати вуйка, щоб ним не кидало.

– Ранений? – питаючи санітара, почали допомагати йому притримувати бідолашного.

– Здається, що ні.

Напруження зняло, мов чарівною паличкою. В'язні поступово заспокоювались. Більшість вертала на попередні місця.

Коли несли хворого на галявину між своїх, щойно тоді ми повністю усвідомили, що могло статись!

Ніде правди діти, переважна більшість з нас, прямих учасників страйків політв'язнів, привиклих до подібних протестів і, навіть, розстрілів, у подібних випадках керувалась, на жаль, більш емоцією, ніж розумом. Недарма кажуть, що крайні обставини приводять натовп до неочікуваних вчинків.

Щоправда, наша відчайдушна поведінка в останніх роках, після страйків, здобула у табірному начальства відповідний респект до нас, який ми належно використовували. Такий абсурд, щоб в'язні виявляли непослух і йшли на явну смерть, для них, вихованих сталінським тоталітарним режимом, був незрозумілим і приводив їх до певної нерішучості. Після смерті деспота і подій у режимних таборах у 1953-54 роках – обставини змінились. Начальство боялось приймати самостійне рішення. За часів батька Сталіна завжди прийшли вчасно точні вказівки, а зараз, після його смерті, у цілому Союзі якийсь «хаос»! Начальство боялось взяти на себе відповідальність.

У їхньому естві протягом кількохсот років московського деспотизму, який після революції у 1917 році змінив тільки назву, закоренилась рабська слухняність і безмежний страх – без вказівок зверху розгублювались. Коли б, однак, мали можливість, то всіх «фашистів,

бандьор і ворогів народу» – як нас люб'язно частували – одним махом знесли б зі світу!

Хворий вуйко Федір мав велике щастя. Бог його врятував! В ту мить, коли пролунав третій постріл, внаслідок приступу він уже падав на землю і куля минула його.

Треба віддати належне і молодому конвоїру, який стріляв. Дотримав закон і розпорядження МВС, за яким військовик-охоронець, у випадку втечі, зобов'язаний вистрілити два рази у повітря, ніби попередження, і тільки тоді, коли в'язень не зупиниться, стріляти в людину. І це є доказом того, що стріляючий не мав ще «належного досвіду», бо переважна більшість конвоїрів з «досвідом» у таких випадках застосовувала протилежну практику – перший постріл у людину, а два у повітря! Таким чином точно дотримували літеру закону – лунали три постріли і спробуй доказати, що не третій, але перший вбив людину!

Тим часом все ніби заспокоїлось. Де-не-де між в'язнями ще було чути зворушливі розмови з відповідними негативними і критичними коментарями. Воячок також повернув з лісу і за наказом начальника конвою підійшов до капітана. Стоячи струнко, покірно слухав строгий монолог начальника. Чи капітан докоряв хлопцеві за те, що втік у ліс, чи за те, що не застрілив «небезпечного політичного бандита» першим пострілом, невідомо.

Капітан ще не закінчив свій «виховний процес», а польовою дорогою, піднімаючи пилюку, швидко приїжджали два військові газики з вищим начальством з управління «АНГАРЛАГ-а». Звідки їх нечистий так швидко приніс і для нас «бувалих» було чималою загадкою. Мабуть, були вже не далеко в дорозі для перевірки, як проходить переселення в'язнів, і чули постріли.

Все затихло. Здається, ще і пташенята в тайзі перестали щебетати. Чи то з великої поваги до начальства, чи з очікування несподіваних подій, або вирішили мовчанкою приєднатись до нашого мовчання...

Не встигло «начальство» вилізти з газиків, а капітан уже побіг, вірніше покотився назустріч начальству, виструнчився, відсалютував і відрепортував перед начальством, мабуть, з найменшими нюансами цілу подію – його монолог тривав таки довгенько. Начальство, на чолі з полковником, працівником головного управління «АНГАРЛАГ-а», з яким кілька з нас вже мало честь зустрітись вночі після Водохрещення 19 січня 1955 року, коли після урочистого святкування Різдва Божого і Святого Йордану вигнали нас, п'ятнадцять найбільших «бандитів», з ліжок напіводягнених і на відкритій вантажівці в сорока градусному морозі везли у районну тюрму.

Начальство вислухало мовчки зворушеного капітана. Полковник помахом руки, ніби відганяв від себе якусь настирливу комаху, дав знак, щоб вступився і у супроводі поважної сюїти поволі почав підходити до в'язнів. Нехтуючи правилами поведінки вищого начальства до в'язнів, лагідним, ніби батьківським голосом запитав:

– Парнишки, што здесь случилось?¹³⁹

Зворушливі голоси наших побратимів, зокрема старших дядьків – людей різних національностей – навперебій почали пояснювати, кожний своїм способом, подію, яка щойно сталась. В нашому гурті ми подивились один на одного і без слів порозумілись, що у розмову з начальством не треба встрявати. Ігнорувати їх і показати нашу зверхність. Такий освічений спосіб комунікації з нашого боку завжди більше дратував «шмироту».

Між психічно хворими настало якесь заворушення. Санітари намагались затримати худенького, понад два метри високого хворого, який виривався з їхніх рук, заспокоюючи санітарів, що начальнику хоче тільки щось сказати.

– Пустіть його! – наказав начальник.

– Товаришу полковник, він же божевільний! Може вам щось зробити! – занепокоїлись колеги полковника.

– Я не є божевільний! То тільки ваші лікарі роблять з мене божевільного. Санітари, ходіть зі мною. Я хочу громадянину начальнику поставити одне дуже важливе питання!

Двометровий у супроводі аж трьох санітарів підійшов ближче до полковника:

– Ви знаєте, хто я?

Обличчя всіх стало великим знаком питання.

– Аркадій Софронович, колишній професор хімії Московського університету, – пояснив один зі санітарів.

– Не обманюй начальство! Це тільки в комуністичних бумажках так записано! Ти дуже добре знаєш, хто я є, бо я тобі вже кілька разів утовкмачував у голову, хто я! Так не обманюй!

Діалог професора з санітаром починав бути занадто цікавим.

Урочистий монолог з докірливими нюансами Аркадія Софроновича:

– Уявіть собі, громадянин начальник, коли б я отак почав тікати у ліс і ваш воячок би мене застрілив, то в ту мить все живе і всі люди, між ними і ви, загинули б на землі – бо я є OXIGEN¹⁴⁰! Чи отой молодик є здібний зрозуміти наслідки свого вчинку? Він був би в моїй

¹³⁹ Парнишки, што здесь случилось? – Хлопці, що тут сталося?

¹⁴⁰ OXIGEN (латинське) – кисень.

особі вбив OXIGEN. І він, і ви всі не мали б чим дихати! Настав би всьому живому кінець! Чи ви, громадянин начальник, можете уявити собі таку катастрофу?

Слава Богу, інцидент закінчився щасливо, навіть з трагікомічним кінцем.

Лагпункт № 055 червень 1955 – червень 1956 року

Останню вантажівку з жіночками вивезли із зони № 055 аж на-двечір. Поселити нашу близько трьохсотчленну групу хворих і з об-слуговуючим персоналом вимагало трохи часу – у розміщенні по одиноких бараках настала чимала затримка. За рекомендацією ліка-ря, доктора Рошонка, нарешті поселили всіх приблизно так, як у зоні № 002. Кілька хлопців з нашого таборового активу з легеневими хво-робами, разом з Михайлом Керницьким, використали організацій-ний хаос і зайняли одну секцію в другому баракі. Другу секцію в тому самому баракі зайняв литовський актив, кілька осіб з Кавказу та з країн Західної Європи.

(Заради цікавості хіба стільки, що в таборах, в котрих мені пощастило побувати, тільки з п'ятьох європейських країн не були зі мною політичні в'язні, а саме: з Люксембургу, з Голландії, Данії, Португалії та з Англії. З Китаю та Японії також було кілька осіб).

Обладнання двосекційних бараків, з приміщенням для фельд-шерської ординації, тотожне з шпиталем зони № 004. Щодо чистоти середовища і в зоні № 055 було слідно жіночі руки. Жінки залишили секції чистенькими, ліжка з чистою постільною білизною акуратно застелені – в мене така дійсність викликала спогади на мамчині руки з мого дитинства. Не виключено, що й інші побратими так само при-гадали роки на волі між найближчими.

Доктор Рошонок попросив мене прийняти місце фельдшера в шостому баракі, в якому поселили моїх хворих з зони № 002 – шіст-надцять важкохворих з туберкульозом різних органів, а в другій сек-ції двадцять чотирьох пацієнтів з легшими легеневими та іншими захворюваннями. Призначили для мене і трьох помічників-санітарів, обов'язком котрих було чергувати поперемінно і вночі, утримувати порядок в секціях і приносити з кухні харчування для важкохворих.

Крім мене в двох бараках з туберкульозними хворими працюва-ли ще два фельдшери, котрі приїхали з нами з зони № 002 – колишній студент третього річника медінституту в Бухаресті Віктор Чокрлан, між іншим, репрезентант Румунії по волейболу, та Гондза Кетнер із

Західного Берліна, також як і я фельдшер з «шнел-матурітен», бо знав латинь. Позналилися й подружили. Обидва хлопці були характерними й поводитися як і належить політичним в'язням.

Яким способом опинилися в «сталінських курортах» і як сталися політичними в'язнями – ворогами Радянського Союзу? Віктор Чокрлан, як член волейбольної команди Румунії, був учасником змагання волейбольних команд кількох «соціалістичних» країн в Одесі. Ще з двома колегами відважилися висловити критичні зауваження до негативного впливу Москви на життя в Румунії. Результат – всі троє за антирадянську пропаганду по десять років ВТТ. Другий мій колега Кетнер попав у лабеті «СМЕРШ-у», як і словак Сидор, що загинув на Воркуті. Початком 1947 року йому ще не було ані вісімнадцять років. Ввечері з кіно випроваджував свою дівчину додому. Раптом прискочили до нього офіцер і два радянські солдати. Без всяких пояснень в газик, у вантажний вагон між «злочинців» війни, через Східну Німеччину, Польщу, Україну аж у Москву. Суд і також десять років ВТТ.

* * *

Другого дня після нашого приїзду привезли дальших двісті п'ятдесят в'язнів з різними хворобами та з середнім медичним персоналом (лікарів не привезли). Після прибуття нових пацієнтів шпиталь № 055 нараховував понад чотириста п'ятдесят душ з різними захворюваннями, з двома лікарями – доктором-в'язнем Рошонком та начальником шпиталю – майором Максименком, фельдшерами-фахівцями, але й самоуками на окремих відділеннях, між ними і я з «дипломом», який отримав від начальника табору № 004 в містечку Чуна за відповідь на питання: «Знаєте латинь»? – «Знаю»!

З етапом прибув і наш побратим – член активу з зони № 022 – Роман Іванецький. Таким чином наш первісний склад проводу був знову разом. Друг Роман зрадив як дитина, що може бути разом з нами і похвалився нам, що йому, як студентові фармацевтичного інституту Максименко і Рошонок запропонували роботу в центральному складі ліків, котрий знаходиться в ареалі зони № 055. Приїхав й інженер-хімік Макс і зайняв місце завідуючого лабораторії. Прибув і дантист Дмитро Капушак, родом з Львівщини, із своїми приладами зубного техніка. Призначили йому приміщення в першому бараку, поруч з кабінетом доктора Рошонка. Дмитра Капушака засудили за те, що відважився лікувати наших «лісових» хлопців. За співпрацю і допомогу повстанцям отримав десять років ВТТ.

З перших днів друга Дмитра наш провід прийняв за «свого». Пізніше зубний кабінет став ніби міні-клубом для зустрічей нашо-

го вужчого активу. Щотижня два-три рази по вечорах зустрічалися в кабінеті нашого земляка, снували різні, до певної міри й нереальні плани, намагалися вирішувати і такі проблеми, котрі з нашої табірної позиції були абсурдними, але всі оті на даний момент нереальні «фантазії» у наших мріях про майбутнє життя у вільній Україні, давали хоч трохи надії і сили витримувати життя під заколючим дротом. Доказом наших «замріяних» зустрічей одного разу було і запитання нашого жартівника, Романа Рубеля: «Хлопці, нашим незаперечним кредо дотеперішнього життя була і є боротьба за незалежну Україну. А скажіть мені, проти кого будемо воювати, якщо доживемося вимріяної, вільної України»? На таке ніби звичайне питання ніхто з нас відповідь не знайшов. У характері моїх побратимів – прямих учасників ОУН-УПА – боротьба за волю України настільки закоренилась, що важко позбутися такого явища. І дійсно, чи будемо вміти жити на волі без боротьби проти когось? Чи стануть з нас анархісти і будемо воювати проти всім і вся?

Через брак зубних лікарів в кабінет дантиста Дмитра Капущака приходило і керівництво лагпункту, і офіцери, й солдати гарнізону, а зі згодою начальника лагпункту Федосеева і мешканці недалекого посолька, між якими було багато переселенців з України. Інколи наш друг Дмитро скаржився, що через велику кількість пацієнтів і багато роботи, не має часу ані виспатися. Хвалив начальника шпиталю Максименка, що через свої знайомства вміє забезпечити все необхідне для лікування зубів.

Дантист Капущак помітив моє зацікавлення його роботою. Запропонував мені приходити до нього у вільний час і допомагати йому виконувати елементарні технічні роботи. Робота фельдшера та охота хоч хвилинку вправляти на скрипці, забиравало в мене багато часу. Проте, якщо тільки міг, приходив у його кабінет, придивлявся і допомагав йому.

(Практичні зайняття у дантиста Дмитра пригодились в моєму житті буквально через два роки. Після повернення з Сибіру вдалось мені напівлегально виїхати за кордон у Чехословаччину і закінчити чотирирічну середню медичну школу дантистів за два роки і п'ять років заробляти «хліб насущний», працюючи зубним лаборантом у місті Усті-над-Лабою. Пізніше все-ж таки перемогла музика).

Отак до попередніх моїх професій прибула дальша спеціальність.

Під час мого перебування в лагпункті № 055 сталося кілька радісних, але й сумних подій.

Велику радість спричиняли листи від мамки. Зміст був сумним, але знав, що вони хоч важко, але живуть в Ужгороді, між своїми людьми, а не десь на висилці між «білими ведмедями». Намагався і я часто писати. На жаль, настирливе питання в кожному листі: «Коли вже тебе пустять? Уже кілька знайомих повернуло додому...» намагався всякими способами обходити... «Коли б ти, мамко, знала, що щедрість радянських демократичних судів безмежна – ти би з жалю померла»!

Сумна подія була, що влітку почав викашлювати кров – мій туберкульоз легенів прогресував. Ані не диво. Щодня був між моїми хворими пацієнтами. Принципово ніколи не боронився стосунку з ними, тому що знав – така моя поведінка песимістично діє на них. Навпаки, неодноразово сидів на ліжку біля хворих і намагався потішати їх, щоб не падали духом і не піддавалися хворобі, що найкращим лікарством є сила волі, віра у видужання і оптимістичний настрій. Хлопці знову без мого відома звернулись до інженера Макса, щоб через своїх знайомих у Москві забезпечив для мене стрептоміцин. Сталося – і знову на короткий час стрептоміцин зупинив, вірніше заглушив, прогрес моєї хвороби. Доктор Рошонок з власної ініціативи пообіцяв написати мені посвідку, що я являюсь інвалідом другого ступеня, щоб мене скоріше випустили на свободу.

Радісною подією було, що від кінця 1954 року поступово викликали політичних в'язнів-чужинців, громадян закордонних країн і на основі рішення Комісії Президії Верховної ради СРСР (КПВ ради СРСР) звільняли з таборів. Так відпровадили ми на волю у серпні 1955 року і наших друзів Віктора Чокрлана з Румунії та Гондзу Кетнера з Німеччини, котрий мені дав адресу своєї сестри у місті Дрезден в Східній Німеччині. Планував поїхати до неї, тому що був переконаний – до батьків у Західний Берлін його не пустять.

(Коли мені вдалося виїхати в Чехословаччину в 1957 році у місто Дечін, 60 км від Дрездена, обмінялися листами і планували зустрітись, але мені з радянським паспортом не хотіли видати візу на в'їзд в Німеччину. Гондза вирішив влітку 1958 року приїхати до нас в Дечін. На жаль, у травні дістав від його сестри листа, що туберкульоз переміг її брата – Гондза відійшов у вічність – нехай доля віддячиться його катам сторицею)!

Оскільки за порадою отця Міні в ужгородській слідчій в'язниці я зголосився словаком, надіявся, що і мене торкається рішення КПВ

ради і також звільнять мене. Відповідь: «Вас ув'язнили на Закарпатті, а не в Чехословаччині – ви є радянський громадянин!»

За розпорядженням вищої урядової установи (не пригадую якої) прийнято рішення, що всіх хворих інвалідів першої та другої категорії треба звільнити. З нашого табору відійшло кілька важкохворих. Декотрих з них перевели у якісь нашвидку обладнані будинки для перестарілих, по декотрих приїхала рідня і замість здорової людини перед ув'язненням повезли додому людські руїни. Звільнили також нашого підзахисного інваліда – єврея Гросмана Соломона, життєва доля якого – роман.

* * *

Тато, також Гросман Соломон, був власником цукроварні на Херсонщині. Кілька років після жовтневої революції більшовики цукроварню відібрали. Тато з жалю помер. У 1925 році якийсь офіцер, колишній червоноармієць згадав, що Гросман Соломон дав білогвардійцям цукор, а червоним відмовив. Треба притягнути до відповідальності. Ув'язнили Гросмана Соломона молодшого. На допитах вісімнадцятирічний Соломон «признався», що цукор білогвардійцям у 1918 році дав він (тоді йому було тільки одинадцять років). Відсудили на десять років. Не помогли ані його апеляції, ані прохання мами, яка з жалю за своїм єдиним сином так побивалася, що з жалю також померла. У 1935 році Соломона звільнили. Вирішив домагатися справедливості. Почав писати на вищі інстанції і публічно розповідати про свої митарства – антирадянська агітація – 1938 рік дальших десять років. Чесно відбув і дальших десять. На волю не пустили. ОСО (Особлива нарада НКВД СРСР) продовжило побут у ВТТ на дальших десять років. Внаслідок довгорічного ув'язнення, допитів, знущання зі сторони чекістів – мав панічний страх з усього. Результат – інсульт і права сторона безвладна. Був завзятим курцем. Найбільшими вартостями у нього було куриво і незрозуміле бажання досита напитися молока. В міру можливостей допомагали бідолашньому і намагались через в'язнів, що ходили працювати за зону, забезпечити для нього час від часу пляшку молока. В серпні нарешті «списали»¹⁴¹ Соломона і повезли у табір, перероблений на провізорний старечий дім для таких хворих, як Соломон.

Напроти старечого дому, за рікою, був посьолок. Через ріку залізничний міст без перил, по якому їздили поїзди Тайшет-Ангара. Соломон бачив, що люди переходять попри рейках по бетоновому краї

¹⁴¹ «Списати» – переносне поняття – призначити категорію стовідсотковий інвалід.

мосту. Вирішив піти через міст у посьолок і попросити у людей молока. Кілька разів повернув щасливим з пляшкою молока у табір. Одного разу проїжджаючий поїзд застиг Соломона на мості. Паралізований дістав панічний страх і намагався якнайшвидше перейти через міст. Не вдалося, втратив рівновагу і впав з чотириметрової висоти на каміння край ріки і біля розлитого молока заснув навіки.

* * *

Зима 1955-56 року прийшла дуже швидко. Вже в другій половині жовтня навіяло цілі кучугури снігу. Щодня треба було прогортати доріжки, щоб дістатися з бараку в барак. Морози від 35 до 50 градусів. Всі старожили говорили, що вже давно не було такої тріскучої, але й гарної зими. Ми один одного зі сміхом попереджували: «Друзі, ані не пробуйте на дворі виконувати малу потребу, тому що струм від землі так швидко замерзає, що може дістатись аж до самого «виконавця»! Найгірше було з отоплюванням бараків. Необхідно було 24 годин стерегти у грубках вогонь, а ще й так холод ліз під шкіру. Для важкохворих чудове середовище захворіти ще більше. Тішився, що санітари на нашому відділенні виконували свої обов'язки сумлінно й тому і хворі легше переносили екстремістські умови. При одній зустрічі у Дмитра Капущика почали роздумувати, яким способом відсвяткуємо Різдвяні свята. Після таких чудових святкувань перед роком, хоч і потерпіли за них, хотілося і в 1956 році відсвяткувати належно і святий вечір, і взагалі ціле величаве свято. Вирішили відсвяткувати святый вечір у вужчому колі в нашому міні-клубі. В додаток домовилися, що члени проводу, і ще кілька хлопців підготують три-чотири коляди з віншуваннями і колядуючи обійдуть усі бараки, так як вдома ходили колядники по всьому селі. Для хворих таке колядування може стати чималим духовним підбадьоренням.

9 грудня 1955 року «усміхнулося» щастя і на мене. Покликали в адміністративний будинок і повідомили, що на основі якихось параграфів та у зв'язку з моєю хворобою звільняють мене. Щоб увечері був готовий – нічним поїздом, разом з іншими, повезуть у збірний пункт у районне місто Ново-Чунка для оформлення документів. Вістка прийшла так нагло, що в перших хвилинах ані не усвідомлював, що йду на волю. Зразу втікав потішити такою новиною і моїх побратимів. Мав великі побоювання, чи пустять додому в Ужгород, чи запроторять десь на висилку. Появлялась навіть і така думка, якщо призначать висилку, то краще залишитися в цьому таборі і працювати далі фельдшером вже як вільна людина. Хлопці запевнювали мене, що мій вік може бути запорукою – пустять в Ужгород. Михайло

Керницький, із згодою членів проводу, передав мені зі спільної каси два рази стільки грошей, ніж давали іншим зі словами: «Ти між нами наймолодший та ще й хворий, тобі пригодяться».

Прощання з друзями було важким – нікому не бажаю. Не витримав, просльозився, аж стидно стало. Признаюся, що переважала абсурдна думка: «Не їдь нікуди. Попроси їх, нехай залишать тебе тут!» Спакував своє багатство у спеціальну дерев'яну валізку, взяв без дозволу зі складу ковдру, обгорнув нею футляр скрипки, щоб морози не пошкодили, обв'язав мотузком – і так, як у тій стрілецькій пісні: «Наплечники готові, прощай, моє дівча» – готовий до від'їзду у невідоме, практично без найменшого життєвого досвіду на волі.

Після обіду нам, десятьом кандидатам на волю, видали якісь «бумажки», тобто посвідки про звільнення. Перед північчю посадили на відкриту вантажівку й повезли на станцію. Щастя, що віддаль «каменем докинеш» – мороз найменше 45 градусів. Поїзд запізнювався. Розбита дерев'яна будка ані трохи не хоронила від холоду. Нарешті «експрес» Ангара-Тайшет перед нами. Вікна вагонів зсередини суцільна паморозь. В Ново-Чунку приїхали над ранком. Перед входом у барак збірного пункту озброєний солдат перевіряє наші бумажки і, на наше здивування, виправдовується: «Остерігаю вас від жуликів». Приміщення бараку збірного пункту – пів фізкультурного залу. Повний-повнісінький, ще всі сплять. З бідою знайшли трохи місця і також полягали. Сон не бере. Висилка, чи Ужгород?

О восьмій годині трьохчленна комісія офіцерів викликає поступово по прізвищам з поясненням:

– В сусідньому корпусі, в комендатурі зроблять з вас фотознімки для видання посвідки про ваше звільнення і наші працівники проведуть з вами розмову.

Дадуть тільки посвідки, тобто «вовчий паспорт», а не громадянські паспорти – значить висилка. Прийшла черга на мене. Сфотографували, «пограв пальцями на фортепіано», тобто взяли відпечатки пальців і запросили на дружню розмову.

– Гражданин Довгович (уже не заключонний). Яку школу закінчили і яка у вас спеціальність?

Дивлюсь на капітана і починаю сміятися.

– Ви чого смієтесь?

– Ви ж, громадянин капітан, маєте перед собою моє «дело». Можете подивитися, коли мене ув'язнили і дати собі сам відповіді на ваші запитання.

– Ви дуже мудрий... перегортає справу. – Ага, страйкуючий політик... Три рази десять років... Ясно. Щоб ви не думали, що радян-

ська влада не хоче допомогти звільненим в'язням – маєте можливість отут на карті вибрати район сам, де хочете працювати і проживати, чи в Красноярському краї, або в Кемеровській області.

– Дякую за можливість такого вибору! – відповідаю з іронією. Роздумую – один чорт. Де краще? Умови на трасі Тайшет-Ангара трохи знаю, як кажуть – «бачив з літака». Вирішую брати Красноярський край. Все ж таки на головній залізничній трасі – може вдасться втекти. «Вертай, Левку, назад до своїх»!

– Залишаюсь в Красноярському краї.

– Добре. В понеділок отримаєте, як ваші кажуть, «вовчий паспорт» і щасливо на свободу. Вам наш край приріс до серця, правда?

«Бодай тобі шляхунько приріс до твого серця», – вилаявся в думках... А далі думка: «Повернуся назад у зону № 055, попрошу начальника шпиталю Максименка, щоб мені дав можливість працювати й надалі фельдшером, як вільнонайманий – буду хоч між своїми. Питання, чи вищі органи дозволять Максименку таке рішення.

* * *

Повернув у збірний барак задуманий. Підійшов до мене Ярослав Паїк – співкамерник з Богучарської в'язниці.

– Не пустили додому? Ані мене. Я ще не вирішив, куди піду на висилку. Домовився, що в понеділок скажу. Недалеко, всього чотири кілометри, є жіночий табір, а в ньому моя молодша сестра Марійка. Побачу, куди вона піде, а тоді вирішу і сам, хочу бути з нею, або хоч близько неї.

– Аж вам заздрю, що будете мати біля себе близьку людину.

– За хвилинку йду відвідати сестру.

– А вас пустять до неї?

– Жінок залишилося в зоні трохи більше сотні. Їх уже не сторожать. Всіх звільняють і оформляють документи прямо на місці. Не хочете піти зі мною? Дівчата нас погостять.

– Трохи запізно... Чи встигнемо повернутись до ночі? А що з нашими речами?

– Хлопці посторожать... Переночуємо у дівчат. Ще вам зраджу – там і моя дівчина. Нас разом накрили чекісти у криївці. Санітарка. Їй було вісімнадцять, а мені двадцять чотири. Тішуся на зустріч і з нею.

– Як ви їх знайшли?

– Коли нас після Богучарської тюрми привезли сюди, в управління «АНГАРЛАГ-у», отримав від рідні вістку з адресою, що і се-

стра і Софійка разом недалеко від міста Ново-Чунка. Переписувався з ними.

Таку пропозицію Ярослава не можна відкинути. Само собою, і цікавість відіграла своє. Скрипочку все ж таки взяв з собою. Помандрували дорогою через тайгу. І в Карпатах буває багато снігу, але тут кучугури понад два метри. Гілки ялинок під вагою замерзлого снігу аж на землі. Казкова краса. Дійшли щасливо. Прийняли нас так щиро, як знають приймати тільки наші люди. Вареники були знамениті. Поклали нас спати на одне ліжко, а сестра з дівчиною Ярослава Софійкою лягли також на одне ліжко. Довго не могли заснути. Жартувала ціла секція. Старші жінки сміялися з нас: «Що то за козаки, що сплять разом, коли навколо стільки неземної краси». Жарти заходили часом і до пікантностей, але без вульгаризмів. Ярослав також відповідав жартома, а я лежав затуливши голову ковдрою і червонів по самі вуха. Вранці королівський сніданок – ячня, яку я останній раз їв у 1948 році на заробітках у господарів села Малі Слеменці. До обіду помолилися всі разом – неділя Божа. В обід за нашим бажанням знову вареники. Звідки мають дівчата сировини для таких смачних «делікатесів»? Виявилось, що ходять у місто і все необхідне купують в магазині. Пішли від дівчат аж після обіду. Бачив, як Марійка дає братові сто рублів. Цікавило мене, звідки Марійка має гроші.

– Дуже цікаве питання. Справа делікатна. Але я вам скажу, звідки мають гроші і Марійка, і моя Софійка. Не будете вірити, тому що і я не вірив Марійці, коли казала мені про це. Є розпорядження, що дівчата, які попали у в'язницю чесними і тримаються і надалі в такому стані, кожний квартал отримують по 50 рублів, але мусять пройти обстеженням гінеколога. Дівчата за роки побуту у таборах заощадили гарну суму грошей.

* * *

У збірному пункті несподіванка. Два хлопці вже нас чекали на дорозі з попередженням, що мене з самого ранку Божої неділі шукають чекісти і вже починають нервувати, чи я не втік.

– Не знаємо, чи добре вам йти в барак. Там від самого ранку чекає на вас озброєний солдат.

– Ми вам ваші речі принесемо. Йдіть на станцію і їдьте чимскоріше геть.

У мене також перша думка – втікай! Протилежна – куди я доїду без попередньої підготовки. А мороз 50 градусів. Радилась довго. Переміг розум. Вирішив йти у барак. Буде що буде. Ввійшли в барак.

– Заключений Довгович? – зразу на порозі питає воячок.

– Так.

– Підете зі мною! – і наставив цівку автомата на мої груди.

Хотів запитати, в чому справа. Передумав. Хіба бідолаха щось знає? Отримав наказ затримати «злочинця». Виконує наказ.

– Маю взяти з собою свої речі?

– Молчать! Пішов на комендатуру!

Воячок не жартує. Що властиво хочуть? Чи не краще було втекти? Думки одна за одною. Пізно. Треба йти. Завів крученими сходами у приміщення на першому поверсі, став на коридорі за відкритими дверима і ані слова. Кімната порожня – нема де сісти. Почав ходити і роздумувати, яка причина нового ув'язнення. Нічого мудрого не видумав.

– Доки будете мене тут тримати?

– Прийде капітан і розбереться!

Пройшло з пів години – ніхто не приходить.

– Покличте капітана.

– Не дістав наказ.

– Ще трохи почекаю. Якщо не покличете, вертаю у збірний барак! – відповідаю гостро.

Почекав ще з двадцять хвилин. Вирішив – далі не буду чекати. Міркую – якщо пройду біля нього спокійною ходою, чи відважиться в будинку стріляти? Невпевнений, але й чекати далі не хочу.

– Не кличете капітана? Іду в барак!

Виходжу через двері і зосереджено слідкую за реакцією солдатика, щоб у випадку чого міг присісти, йду повільно коридором у напрямі сходів.

– Стій! Буду стріляти! – крикнув з великим острахом в голосі.

Сусідні двері швидко відкрились – на порозі капітан, що вчора питався, де хочу бути на висилці.

– Заключонний хоче йти в барак! – відрпортував мій охоронець.

– Гражданин капітан! Чому мене тримаєте під охороною, коли мене вже звільнили?

– Скажемо вам, але не потішимо вас, – відповідає з іронією в голосі. І показав на двері, з котрих вийшов. Пішов за стіл, взяв папку з моєю справою, відкрив.

– Сталася помилка. Вас ще не мали пускати на свободу. Ви маєте відбутися повних десять років. Ще трохи побудете у нас... Хіба вам у нас погано?

Мабуть, під впливом нервового напруження, або роками загартованої в таборах байдужості, відповідаю:

– Ні, дуже добре! Перекажіть вашим шефам! Коли не помиляюсь,

то мені треба відсидіти разом ще двадцять чотири роки. Отримав три рази по десять, а я відбув тільки не цілих шість.

Подивився на мене з подивом, хлопець, мабуть, з глузду з'їхав. У такій ситуації ще здібний іронізувати.

– Сьогодні солдати відведуть вас в лагпункт № 032, а завтра назад у зону № 055.

Не дозволили взяти ані валіску. Добре, що скрипку взяв з собою. Вже не надіявся побачити колись свою валіску, зокрема мій дорогоцінний нотний зошит, але хлопці у збірному бараку якось довідалися, куди мене відвели і вранці на другий день принесли мою валіску на вахту зони № 032.

Люди кажуть: «Кожне зло – вийде на добро». В даному випадку ця народна мудрість повністю виправдалася. Якщо б мене не «ув'язнили» повторно 11 грудня 1955 року і не «пришили» далші роки, то десь би животів на вовчому паспорті в неосяжних просторах Сибіру. А так через сім місяців щасливо повернув в Ужгород до своїх.

* * *

Чотири грудневі дні 9-10-11-12 запам'яталися на ціле життя. Життєві парадокси бувають різні. Цей випадок був парадоксальним якраз тим, що пережив велику радість – вже нарешті, після шести років побуту в «сталінських курортах», буду на волі, усвідомлюючи навіть і те, що в Ужгород не пустять і призначать місце висилки – і тут же нове ув'язнення! Запам'яталися з них три дні ще й тому, що в тих днях пережив найбільші морози у своєму житті – 57 градусів.

У зоні № 032 протримали три дні. Зустрів і тут знайомих – з Богучарської в'язниці Тисовського Василя та мого інструктора Попадюка Ореста. Зустрів і священника отця Степана Уйгеліго з Закарпаття, близького приятеля моїх батьків. Бідолашних греко-католицьких священників із Закарпаття, але і з інших областей України, розвезли по таборах цілого Радянського Союзу тільки за те, що не підписали перехід на московське православ'я.

На четвертий день зранку, ще за п'ятьми, повернув назад у зону лагпункту № 055. Адміністрація табору і на вахті уже знали про моє повернення. Черговий офіцер, пропускаючи через вахту (ані обшук не робили) сказав, щоб я йшов у свій барак, а після сніданку чекає мене сам начальник лагпункту, майор Федосєєв.

І мої друзі були неабияк здивовані, коли я появився у нашій секції. Не розуміли, що діється – чи сон, чи дійсність? Коли я вголос привітався – всі як один сіли на своїх ліжках і дивились на мене, як на якесь марево з тамтого світу. Аж смішно стало. До сніданку вже ніхто

не спав. Розповів хлопцям, як мене знову ув'язнили і чим воно скінчилося, про мої переживання і думку втікати.

– Я би втікав! – каже Іван Княгницький.

– Куди б ти втік у такі морози? – розважно зауважує вуйко Пилип.

– Все одно куди, але подальше від чекістів!

– Покажи мені один квадратний метр у Союзі, де б не були чекісти!

Щоб перевести розмову на іншу тему похвалився хлопцям, що одну ніч спав у жіночому таборі. Аж загуло! Очі у хлопців засвітилися, як уночі в kota. Нема що дивуватись.

– А було щось? – знову питає Іван Княгницький.

Почервонів і не змігся ані на слово. Волів не казати шибеникам, де я спав.

– Голодній кумі хліб на умі! – звертається Ромко Рубель до Івана.

– Яким чудом ти попав до жінок?

Розповів з ким пішов у жіночий табір, згадав смачні вареники... І знову загуло...

– Чому не приніс і нам? – кричать усі хором.

Після сніданку, по дорозі на аудієнцію до начальника Федосєєва роздумую, що хочуть від мене. Прийняв напрочуд гарно. І сказав щось такого, чого я був би від майора МВС ніколи не сподівався:

– Заключений Довгович. Те, що вам сталося, трохи і моя вина. Я отримав з управління «АНГАРЛАГ-а», щоб тих і тих в'язнів підготувати до звільнення. Коли б перестудіював краще вашу справу, були б ви не пережили таку психічну травму.

– Гражданин начальник, протягом шести років я вже привик до всяких несподіванок. Ця була трохи незвична, але все можна пережити. Людина привикне і на шибеницю. Властиво, мав би бути вдячним, що так сталося... Зараз, в такій зимі, би мусив поїхати десь на висилку, а так маю стріху над головою, їсти дістаю. Є між шляхетними людьми. Що мені більше треба?

Дивився на мене і не розумів, чи кажу все насправді, чи іронізую...

Так закінчилася моя подорож на свободу і назад за колючий дріт.

* * *

Новий 1956 рік припав на неділю Божу. Семеро друзів – М. Керницький, Р. Рубель, І. Княгницький, Р. Іванецький, вуйко Пилип і я – зустрічали Новий рік в кабінеті Д. Капущака, котрому вільнонаймані пацієнти принесли буханку білого хліба, домашню ковбасу і кусник

засоленої солонини – сала, як москалі кажуть. Роману Іванецькому пощастило з центрального складу ліків «позичити» пів літри спирту. До спирту налили трохи охолодженого в снігу кип'ятку, з десять ампул глюкози – вийшло знаменито. Розлили кожному порівну. Михайло Керницький виголосив тост:

– Вип'ємо, друзі, за всіх чесних українців, за вільну Україну!

Хлопці махнули до дна, бо так належить... Дивлюсь на хлопців, на склянку з горілкою і не маю відвагу випити.

– Ти що, козаче, не хочеш випити за Україну? – питає Роман Рубель.

– Хочу, але...

– Жодне але... Маєш двадцять років, вже повнолітній...

– Останній раз пробував спиртне, коли мав п'ять років... Вдома в коморі тайком хильнув домашньої слив'янки... Вийшло кепсько... Вип'ю і зараз, але будете мусити берегти мене, тому що не знаю, як воно подіє на мене...

– Пий! Коли б щось сталося, будемо рятувати...

Випив. Закусили. Тихенько заспівали кілька стрілецьких пісень. Починаю відчувати, як по цілому тілі розливається приємне тепло... За хвилину і в голові щось не те... Вперше в дорослому віці був трохи на підпитку. Хлопці також почали розмовляти трохи голосніше. Михайло запропонував обережно розійтись по своїх бараках, щоб не накликати на Дмитра якусь халепу. Всі чемно попрощались і пішли спати. Мене Михайло з вуйком Пилипом взяли попід руки, мав трохи непевні ноги, і повели у наш барак.

Другого дня поскаржився хлопцям – голова трохи важка. Порадили: «Треба поправку! Клин – клином вибивають». І ця життєва лекція пригодилася в майбутньому.

На святій вечір ми знову зійшлись у друга Дмитра. На столі вже не було ані горілки, ані ковбаси – був білий хліб і солена риба, пісна страва, як і належить на щедрий вечір. Помолилися, повторили коляди, з якими на другий день планували обійти колядуючи усі бараки і почали згадувати минулорічний святій вечір у таборі № 004. І після року спогадам не було кінця-краю. Ще були б продовжували, коли б Ромко Рубель не перервав нашу розмову.

– Мені здається, що ми гірші як оті дві куми, що відсиділи разом в одній камері сім років. Пустили їх на волю, а дві кумушки сіли на сходах в'язниці і продовжують розмову. Наглядач жене баб додому, а вони: «Ми ще протягом сім років не наговорилися досита». Отак і ми.

Оскільки перший день Різдва припав на робочий день, на суботу, вирішили, що «по коляді» будемо ходити в неділю після обіду, коли є вихідний день і з працівників МВС у зоні, крім охоронців на вишках і чергових на вахті, нікого нема. Наше колядування і щирі віншування нагадали багатьом співв'язням, зокрема з України, щасливі роки на волі і викликали хвилю емоцій – багато з них втирало сльози, хто потайком, хто відверто. Народна мудрість каже: «Коли людина плаче – то душа чиститься». Знову в тому нещасті потішили трохи своїх друзів.

* * *

Березень місяць 1956 року. Початком місяця вся наша братія прощалася з нашим другом і моїм вчителем конспіративної роботи в табірних умовах – з Михайлом Керницьким, керівником наших активів у таборах «АНГАРЛАГ-а» від лагпункту № 022, через зони № 004, № 040, № 002, № 055, який відсидів день-в-день десять років ув'язнення. Всім нам було і сумно, все ж таки прожили кілька прекрасних спільних бойових акцій, і радісно, що відходить на свободу людина, яка своє молоде життя посвятила благородній справі, радісно, що такий борець повертає на рідні землі й буде продовжувати оту благородну справу, започатковану ще в 1946 році.

В березні отримав від мамки аж два листи, в котрих просила мене написати, коли нарешті поверну додому, тому що на основі прийнятого закону є можливість розлученням сім'ям подати документи на виїзд за кордон до найближчої рідні, а у випадку нашої сім'ї в Чехословаччину до тата. Мама вирішила чекати на мене, щоб виїхати разом. В моїх листах-відповідях я її дуже просив, нехай зразу здає документи і виїжджає до тата, все ж таки не будуть так бідувати, як в Ужгороді, а як тільки мене пустять на свободу, то і я поїду за ними. В той час моя обіцянка була абсолютно безнадійною, поняття не мав, коли дістанусь на волю.

Так само в березні, дякуючи політичній відлизі під час доби Хрущова, почала в будинку КВЧ в нашому лагпункті працювати трьохчленна комісія Президії Верховної ради СРСР по перевірці судових справ політв'язнів.

Комісія викликала в'язнів на «товариську розмову» за алфавітом.

В зоні – велике напруження. Кого звільнять? Кого залишать і надалі будувати «світле комуністичне майбуття»? Хоч в останні роки, після страйків політичних в'язнів у 1953-54 роках в тих таборах, де мені щастило бувати, мало хто працював на побудові «світлого майбуття». Все було більш-менш на добровільних началах. До кінця бе-

резня звільнили і дозволили виїхати на рідні землі переважній більшості перевірених в'язнів. Проте, кілька найбільших «бандитів-ворогів» радянського народу звільняли на так званий «вовчий паспорт», тобто на висилку в неосяжних сибірських просторах, без дозволу виїжджати навіть в інший район. Про переїзд в іншу область, або, не дай Боже, про Батьківщину ані не згадує! За такий непослух можна було легко потрапити знову на «безоплатну побудову комунізму».

Приблизно в перших днях квітня, за нашими розрахунками, надходила на мене черга на виклик перед комісію. У нашому міні-клубі, в кабінеті Дмитра, побратими радили бути максимально «чемним» в розмові з членами комісії.

– Левку, мусиш говорити з ними дуже обережно. Постав перед собою мету: «Мушу дістатись на рідну землю, яка мене потребує, а мамка з сестричками тим більше!» Не забувай – «мета виправдовує осередки!» – повчав мене Ромко Рубель, досвідчений підпільник.

– Не будь гарячкуватий під час розмови з ними – маєш такі замашки! – додав Роман Іванецький.

– Будуть намагатись спровокувати – витримай! Для них краще, якщо ми під їхнім доглядом. І на волі будуть тебе ретельно «берегти»! Не забувай – нам необхідно бути на волі, між нашим народом, – радив вуйко Пилип з Волині.

Дмитро Капуцак придав і свої міркування:

– Продумай кожную свою відповідь, кожне слово. Більше розуму, ніж емоцій! Перед тобою ціле життя. Мусиш поїхати додому, а не на висилку десь між «білих ведмедів»!

– Сумніваюсь! – зауважив я тихенько. – Хіба після трьох засуджень пустили когось з наших на Україну? Певно отримаю «вовчий паспорт». – Мій песимізм перемагав їхню аргументацію.

– А ти будь покірним і кажи смиренно, що всі твої провини зроблені з юнацької нерозважності. Можеш перед ними, образно кажучи, і поплакати, гарно просити, або наговорити всякі нісенітниці, щоб тільки пустили додому, – радив дальший друг, Іван Княгницький.

– Не наводь хлопця на гріх! З чотирнадцяти років не втратив людську гідність, – зауважив Роман Рубель. – Левку, не просись від тих супостатів, бережи гордість українського політв'язня! Будь тільки розсудливим, обережним і ще раз обережним.

– Я вже бачу його обережність! – сказав іронічно Роман Іванецький.

Отак під час наших зустрічей, кілька вечорів підряд, проводили хлопці вишкіл недосвідченого «пацана із Закарпаття», що інколи мене вже й дратувало!

Викликали в четвер, 12 квітня 1956 року.

Тільки що перед обідом закінчив інтравенозні уколи глюкози і дав голки та шприци стерилізувати, в дверях фельдшерської появився військовий: «Вам перед комісію»!

Стіл, накритий червоним сукном. На чільному місці сивий полковник в однострої військ МВС, риси обличчя не «московські», аж неочікувано доброзичливі і трохи хитруваті очі ніби усміхаються. Праворуч гоголівська Держиморда, з розкуйовдженим рижим волоссям, з широкими вилицями, краватка «набакир»¹⁴², сорочка по-распутінськи¹⁴³ розхристана, товстий, розвалений на стільці, червоний – горілку за плечі не виливає! Ліворуч – на сибірські умови вишукано одягнений «панок» з чорними вусиками, погляд пронизливий. Привіталися.

– Заключений Довгович, сідайте.

Очікував звернення на «ти», але «високоповажані» вже, мабуть, з досвіду знали, що висловлю чемне прохання: «Я політв'язень, прошу звертатись до мене на «ви». Це була перша успішна оборона на допитах, яку застосовували старші побратими, і мене навчили. У слідчих такі скромні зауваження, образно кажучи – «під шкіру», викликали розгубленість. Таке «нахабство» їх виводило з рівноваги й порушувало логічне мислення – під час допитів явище дуже корисне для допитуваного.

– Дякую! – сідаю на стілець, відсунутий подалі від столу, напроти полковника. В думках поради побратимів. Голос полковника заспокоюючий.

– Ім'я, по батькові?

– Леонтин Євгенієвич.

– Народився коли? Де?

– 29. 9. 1935 в Ужгороді.

– Ви не знаєте російської мови? – питає той з вусиками.

– Пробачте, але не хочу калічити вашу мову. Українську знаю краще. – А внутрішній голос нашіптує: «Перейди на московську»! – «Вже почав, то не буду міняти»! – рішаю в думках, маючи відомості, що більшість наших хлопців, моїх попередників, на цьому місці говорили українською мовою. Таке явище викликало у наших друзів естонців, литовців, чеченців заздрість, бо перекладачів для них не за-

---

¹⁴² «Набакир» – накриво.

¹⁴³ По-распутінськи – любимчик московської імператриці Распутін ходив у розхристаній сорочці.

безпечено й вони були змушені говорити по-московськи, а не на рідних мовах.

– Ладно! Протягом отих двох тижнів ми вже навчилися розуміти і по-українськи, – погоджується полковник. Видно, з досвідом, запобігає напруженню. – Моїм обов'язком є познайомити вас із складом урядової комісії по справах в'яснення провин репресованих. Праворуч – обласний прокурор з Іркутська (промайнула думка: «Нічого собі прокурор!»), ліворуч – юрист з Москви, з МВС, а я з управління «АНГАРЛАГ-а» – голова комісії.

Прізвища пробурмотів незрозуміло. Тактика також загальновідома – прізвища працівників КГБ не зраджувати!

– Заключонний Довгович. Розкажіть нам по-щирості про всі ваші провини проти радянського народу та проти нашого демократичного ладу.

– І, само собою проти соціалізму і проти комунізму! – прогрімів бас Держиморди.

– Ми про вас все знаємо! – каже той з вусиками, – нас не обманеш!

– Якщо ви все знаєте, а в додаток мали можливість познайомитись з моєю карною справою – там все написано, навіть з вигаданими додатками, то нема чого розповідати, – додаю іронічно.

– Саме тому, що, і на вашу думку, у справі багато вигаданого, ми би хотіли чути від вас чисту правду, – каже полковник з усмішкою.

– Моя розповідь забрала б від вас багато дорогоцінного часу... – В голові: «Левку, обережно»!

– А ми би вас з великим задоволенням послухали, – заявляє розхристаний.

– У вас дуже багато роботи. – Дивуюсь своїй чемності й непотрібній відвазі. – Не хочу затримувати вас своїми розповідями.

– Не будьте іронічним! – підвищив голос панок з Москви. – Скільки разів був суджений?

Розум підказує: «Левку, не роби з себе героя! Мусиш відповідати».

– Три рази...

– За що, де, на скільки років і за якими статтями? – слова вилітають з-під вусиків, як постріл.

– Тих статей було багато – не знаю, чи згадаю усі... В Ужгороді військовим трибуналом на десять років ВТТ по статтям 54-1А, 54-10 частина друга, 54-11 Українського карного кодексу. Обласний суд в Архангельську по статтям 58-10, 58-11, 19, та 82 № 1 УК (Уголовного кодексу) ССРСР на десять років позбавлення волі...

– «54-1А» – «прямая измена Родины»,¹⁴⁴ – заскрипів стілець під розхристаним. – У чотирнадцяти роках став зрадником радянського народу! «54-10 частина II» – масова агітація проти комунізму! – бідний стілець далі скрипить. – Як ви там агітували?

Мовчу.

– «54-11» – член антирадянської організації!

Роздумую, чи й далі мовчати, чи плеснути їм прямо в очі, що найбільших «антирадянських бандитів», за їхньою категоризацією, виховують працівники КГБ своїми «гуманними» допитами та керівництва таборів своєю поведінкою до політв'язнів... Під впливом поради побратимів: «Виговорюйся на юнацьку нерозважність», намагаюся відповідати смиренно:

– Статті, котрі мені «пришили» в чотирнадцяти роках і суд вважаю абсолютно безпідставними, а дальші вже були тільки наслідком безпідставного судового вироку військового трибуналу в Ужгороді...

– Ми будемо вирішувати, чи були безпідставними! – наїжачились вусики з Москви.

– Всі мої провини були зроблені з юнацької нерозважності.

– Ви так думаєте? – питає Держиморда.

– Гарно аналізуєте свої вчинки, – усміхається полковник. – Вже забули на 12 липня 1952 року?

– На мою втечу з півострова Конвеер у Білому морі на північ від Архангельська? – І констатую скромно: – Якраз ота втеча і підтверджує мою легковажність. Хіба можна політв'язневі успішно втекти з-під строгого догляду радянських органів МВС? – починаю прикидатися дурником. А в думках: «Осередки виправдовують мету»!

– А ваша активна участь у страйку політв'язнів на 29 шахті на Воркуті в 1953 році – також молодеча нерозважність? – з ехидною усмішкою питає вусатий.

Мовчу.

– А смерть одного з наших «секретних сотрудників» – «сексота» за вашим жаргоном, який випадково впав у двістіметрову шахту?

В голові думки роєм. Товариші все знають! Починаю сумніватись, чи буду мати щастя і мене звільнять.

– В тому я не винуватий. Я тільки випадково був близько... Ваш «сотрудник» був п'яний, що, зрештою, підтвердив і лікар. Поковзнувся, втратив рівновагу і полетів у шахту. Мій друг, Богдан Гавчак, хотів врятувати його, але не вдалось...

– Рятували аж занадто! – кричить юрист. – Інформації наших співпрацівників, яких ви називаєте «стукачами», допомагали нам до-

---

¹⁴⁴ «54-1А» – «прямая измена Родины» – пряма зрада Батьківщини.

відатись про ваші антирадянські витівки і у в'язницях, і в таборах!

Намагаюсь маскувати напруження. Відповідаю тихо:

– Ваші інформатори «служили дуже чесно» та інколи, щоб прислужитись, перебільшували події і перекручували факти... А окремі з них були бригадирами, нарядчиками, десятниками – у післявоєнні роки, під захистом працівників МВС, калічили і вбивали хворих роботяг за невиконання норми.

Відчуваю внутрішнє хвилювання. Чи грати далі дурня, чи встати і піти геть? Якщо і звільнять, то певно вишлють десь на висилку. Згадав попередження друзів. Підбадьорюю сам себе: «Витримай»!

– Ваша довгорічна і систематична антирадянська діяльність від Ужгорода, через малолітню колонію Конвеєр, Воркуту, Володимирську тюрму аж сюди по Ангару також молодеча нерозважність? – питає розкуйовджений.

– Наші органи працюють сумлінно, відкривають усе! Знаємо до найменших подробиць про ваші дії!

– В цьому я ніколи не сумнівався! – починаю бути іронічним, а в думках: скільки різних конспіративних акцій було виконано тільки протягом мого перебування в «санаторіях», прямим чи посереднім учасником яких довелось бути і мені – чи моя втеча, чи страйк політв'язнів в один час на Воркуті та в Норильську влітку 1953 року, або інші заходи, про які до останньої хвилини органи не знали. Все це проходило переді мною, як німий кінофільм, а ви хвалитесь: «Ми все знаємо»!

Коротеньку мовчанку порушив полковник:

– Хочете ще щось доповнити, чи сказати нашій комісії?

– Думаю, що ні.

– Товариш полковник, він нам ще нічого не пояснив...

Полковник не звернув увагу на зауваження вусатого.

– Комісія обговорить вашу справу. Почекайте в коридорі. Покличемо вас.

* * *

Перед розмовою з комісією не був оптимістом, а після такого діалогу вже й не надіявся, що дозволять повернути на Закарпаття. В кращому випадку присудять висилку з «вовчим паспортом» десь на Чукотку, або аж на Колиму, в гіршому залишать відбутися цілий строк засудження... Жодна трагедія... Всевишній допоміг дотепер пережити – допоможе і в майбутньому... Буду між друзями. І так життя на волі ані трохи не знаю – для мене на волі буде можливо гірше, ніж у концентраційному таборі... Дурні думки, але реальні. Руки маю, слава

Богу, здорові, і розум ніби працює, але з кавернами на легенях фізичну роботу важко виконувати, а іншої для «політичних бандитів» нема.

Вийшов на двір. Чудовий морозний день – мороз майже п'ятнадцять нижче нуля, зима ще в повній силі. Білесенький сніг аж осліплював, відбиваючи сонячне проміння. Зимова казка, а на душі сумно. Думки полетіли в Ужгород до моїх найближчих – до мамки і сестер. Пригадав і слова з мамчиного листа з липня 1954 року: «Сину, чого ти так довго не відзивався? Ми вже всі були переконані, що ти там десь на Сибіру загинув. Я дала відправити за упокой твоєї душі і службу Божу та панахиду – будеш довго жити»!

Хіба я міг написати мамці, що мене вже третій раз судили, та ще й яку кару мені дали? Хіба мамка могла знати про причини моєї мовчанки? Мамка, зі своїм хворим серцем, не витримала б таку інформацію. З Воркути писати не дозволили, з Богучарської в'язниці так само... Отже, не з моєї вини майже півтори року не мали в Ужгороді про мене жодної вісточки і вирішили помолитись за грішну душу «усопшого раба Божого»!

– Правдоподібно присудять мені висилку, буду намагатись, мамко, втекти з висилки на Закарпаття! – кажу вголос, не усвідомлюючи, що хтось може почути. Оглянувся – все гаразд – близько ані душі.

Згадав і зміст кількох дальших листів від мамки, хоч їх було небагато. Згадав і єдиний пакуночок протягом цілого мого ув'язнення, в якому мамка, на моє велике прохання, надіслала мені влітку 1954 року скрипочку і мішечок білих-білесеньких сухарів. Згадка про скрипку повернула мене в дійсність. «Не падай духом! Якщо отримаєш «вовчий паспорт» в Красноярський край, або в Якутію, хто тобі заборонить працювати з хорами? За твою активність начальство ще буде і хвалити»!

І знову знайшов у песимізмі оптимізм!

Раптом чорна думка: «Хор хором, але як довго витримаю на висилці з кавернозним туберкульозом легенів»? І знову оптимізм: «Якщо молодий організм і в табірних умовах виліз з найгіршого і без належного систематичного лікування – витримає і на висилці. Бог допоможе»!

* * *

– Заходьте! – з сіней бараку той самий військовий, що викликав перед комісію.

Облило холодом. Чую внутрішній голос: «Левку, незалежно від рішення комісії, тримайся гідно»!

Члени комісії стоять. Полковник почав урядовим голосом:

– Іменем ССРСР... комісія МВС... взяла в увагу, що всі ваші кримінально-політичні провини проти соціалістичного ладу і радянського народу були виконані в малолітньому віці, тобто до вісімнадцяти років, тому звільняє вас з дозволом виїзду в Закарпатську область України. Під умовою, що троє людей в Ужгороді підпишуть законно оформлену й урядово затверджену посвідку і своїм підписом заручаться за вас, що ви вже не будете проводити жодну антирадянську й антикомуністичну діяльність.

Рішення комісії сприймаю, як у найкращий сон. Стримую емоції – не хочу перед ними показати свою безмежну радість. Такі, як вони, навчили нас не показувати свої внутрішні почуття. Полковник продовжує:

– Зараз ви, вже «громадянин» Довгович, – не вірю своїм вухам, що вже не «заключонний», але «громадянин», – тільки що переконалися, які «гуманні» радянські закони! Радянський народ – і наперекір тому, що ви були засуджений кілька разів, а за активну участь у страйку політв'язнів на Воркуті ОСО у Москві відсудило вас, навіть на розстріл – вірить, що нашим органам вдалось перевиховати вас, і дозволяє вам виїхати додому в Ужгород, а не на висилку!

Мовчу. В душі неймовірне обурення за їхні «гуманні» закони. «Належало б подякувати комісії за таку постанову. Перемагає анархістична юнацька твердоголовість – вирішив не дякувати за їхню «великодушність»!

– Беріть п'ять формулярів, впишіть все необхідне і ще сьогодні передайте нам, щоб ми якнайшвидше переслали обласному управлінню МВС в Ужгороді, працівники якого пояснять вашій мамі, що і як.

Мовчати – золото! А я не змовчав:

– Пропаганда в моїй неприсутності зробила з мене в Ужгороді в минулих роках найбільшого «бандита». Чи буде мати хтось відвагу заручитись за такого «ворога народу»?

– Ви що? Не хочете на свободу? – питає панок з Москви.

– Хоче, хоче! Хлопець трохи розгубився від рішення нашої комісії. Беріть формуляри, – полковник буквально силою пхає папері в мою руку, – виписуйте. А мамі напишіть, що від неї залежить, коли буде мати вдома свого сина.

* * *

І знову якийсь виняток, як протягом усіх років моїх «курортів»! І старші побратими весь час застосовували «винятки» до мене, мовляв: «Ти ще замолодий, не смієш іти на таку акцію...», «Ти не смієш

в цьому брати участь – мусиш якнайшвидше вийти на волю...» – дуже часто чув подібні попередження... «Хіба я інший, ніж ви»? – «Не інший, але ще хлопчєня і життя перед тобою!» – некомпромісно відповідали. Сердився, мусив, однак, признати їхню правду. А тут знову виняток, на котрий зовсім не злюся! Це був перший випадок у нашому лагпункті, коли комісія винесла постанову на «поручительство родственников», на за поруку рідні! Чи випадково це не є чергова витівка «гуманних радянських органів»? На психічне тероризування в'язнів «органи» були майстрами!

Задуманий ані не помітив, коли дійшов до кабінету друга Дмитра. Хотів йому першому похвалитися такою справою. Друзі Роман Рубель і вуйко Пилип вже чекали мене – довідались від моїх санітарів, що мене викликали перед комісію.

Посипались стривожєні запити. Роман Рубель помітив певні сумніви в моїх очах:

– Швидко кажи результат!

– Відпускають в Ужгород на за поруки рідних!

– Я би зараз з радощів випив цілу козацьку квартиру! – не стримався Пилип.

– Ще всяко може бути, – кажу з сумнівом. – Чи мамка знайде трьох людей для підпису такої за поруки? – висловлюю вголос свої сумніви... А біля серця приємне щеміння: «Невже ж таки відпустять в Ужгород, до своїх»?! Мимоволі згадав вдалий, чи невдалий юнацький віршований витвір «Прощання», котрий написав у московській Бутирці і в котрому прощався з Карпатами, з мамкою, сестричками... «Невже ж таки зустрінуся з моїми найближчими, побачу Ужгород... Карпати...».

– Може все статись, але врешті-решт мусимо бути оптимістами! – потішав мене Ромко Рубель.

Нарешті вже й мої сумніви щодо «вовчого паспорта» розвіялись.

Між часом прийшов у наш міні-клуб і Княгницький Іван. Добром настрою не було кінця-краю!

* * *

Підписана й урядово затверджєна посвідка з «за порукою», на радянські, а тим більше табірні умови, надійшла дуже швидко – за не цілих шість тижнів, протягом яких переважна більшість наших друзів і моїх побратимів пройшла ситом перевірконої комісії. Прощання з Романом Іванецьким, Іваном Княгницьким та Дмитром Капущаком було також сумним – прощання завжди є неприємним, тим більше з відданими й вірними друзями. Під час прощального вечора всі три

вирішили їхати в Україну спільно – все ж таки разом краще долати неосяжні сибірські простори. Хтось з нас запитав:

– Дмитре, а що твої зубно-технічні інструменти й прилади?

– Візьму з собою у дві валізки тільки необхідні інструменти, малу кількість різного матеріалу, щоб в початкові дні на свободі міг почати працювати, а решту нехай шлях трафляє, залишу чекістам, нехай розбагатіють!

Дякуючи досить інтенсивній роботі урядової комісії, з лагпункту № 055 поступово кожний день відходило кілька в'язнів на свободу. І переважна більшість моїх хворих звільнилася. Вже на професію фельдшера міг помаленьку забути, слава Богу вже й лікувати не було кого. Підсвідомо виникла думка – що будуть робити десятки тисяч чекістів, як не стане концентраційних таборів?

В понеділок, 21 травня 1956 року, покликали до начальника табору. Побратими питалися: «Левку, надійшла твоя щаслива хвилинка!» У кабінеті Федосеева був присутнім і табірний оперуповноважений. Аналогічне вступне питання кожного «органу» – однакове від Ужгорода аж по Камчатку.

– Чи знаєте, чого ми вас покликали? – запитав «кум».

– Ні! Надіюсь – не порушив режим!

– На цей раз ні, але товариш капітан має до вас кілька запитань, – каже начальник табору Федосеев.

– «Гражданин» Довгович, – тримає якийсь папір у руках, – хто такий Андрій Сильвай?

– Молодший брат моєї мамки. – Починаю здогадуватись, в чому справа.

– Де і ким працює?

– Був лісником і співаком у Закарпатському хорі, а зараз – не знаю.

– Роман Цап?

– Якось не можу згадати...

– Ну?

– Вже згадав – колишній директор школи і мій учитель в селі Лінцях, де ми жили.

– Нічого собі учитель! Навчив вас хороших штучок! Де працює?

– Товаришу капітан, «пацан» більше шести років геть з Ужгорода, хіба може знати? – не витримав навіть Федосеев.

– Євген Шерегій?

– Не знаю, хто він.

– Юдіта Лавришина?

Пішли думки в далеке минуле. Згадую на отих кілька прекрасних

зустрічей з Юдітою восени 1949 року, аж серце тепленько-тепленько щемить.

– Дівчина, з якою ми зустрічались на шкільних акціях.

– Які інформації про тих людей можете ще нам подати?

– Ніяких! – відповідаю вже подразненим тоном. – Запитайте у ваших органів в Ужгороді – я переконаний, що вони їх належно перевірили!

Капітан спересердя кинув папір на стіл, не маючи сил на даліше «кадрування»:

– Бути на місці начальника комісії про звільнення, залишив би вас згнити в тюрмі! Батька Сталіна на вас! Товаришу начальник – продовжуй! – і відійшов до вікна.

Намагаюсь не реагувати, щоб не накликати на себе якусь халепу.

– Ви вже здогадались, що у цьому документі? Можете подивитись. Через кілька днів відправимо вас у районний центр Ново-Чунка, у збірний пункт для оформлення документів. А на основі рішення комісії і цього документу маєте право з відповідною посвідкою виходити без конвою мимо ареал лагпункту.

Голос начальника звучить десь з даліни – мої думки вже в Ужгороді, у мамки й малих сестер... у вуйка Андрія... у двокласній школі в Лінцях... Юдіти... Хто є Євген Шерегій?.. Підписати мали тільки троє осіб... Навіщо Юдіта?.. Мамка, мабуть, боялась, щоб трьох підписів, випадково, не було замало... Або то вісточка для мене, що моя рятувальниця з осені 1949 року і, нема що таїти, моя велика юнацька любов не забула на мене?.. І таким способом пересилає мені моральну підтримку?.. В думках дякував моїм поручникам за відвагу підписати горезвісний «реверс»... І пішла фільмова стрічка спогадів...

Пригодами овінчана подорож на Україну

Щаслива доля знову усміхнулась до мене. Поки проходило оформлення мого звільнення, бо і в цьому питанні малолітки мали «певні привілеї», тобто складніші умови оформлення, то звільнили й Романа Рубеля, і вуйка Пилипа – слава Богу всім дозволили поїхати на рідні землі. Нікому з моїх близьких не присудили «вовчий паспорт», тобто висилку. Обидва домовились зорганізувати наш від'їзд разом, щоб взяти під опіку Левка-малолітку, не дивлячись на те, що мені вже минуло двадцять років. На цей раз їхнє рішення не розізлило мене – тішився, що будемо разом долати тисячі кілометрів у рідні краї.

Використав кілька разів можливість піти у недалекий посьолок подивитись на життя «на волі». Переходив і через залізничний міст, з якого впав наш Соломон. І для мене було трудно перейти понад ріку по вузькому бетоновому хіднику без перил – як такий перехід здолав паралізований Соломон?

В суботу, 28 травня, отримав від начальника лагпункту Федосєєва тимчасову посвідку про звільнення і характеристику поведінки. Оскільки Ромко Рубель і вуйко Пилип ще не мали оформлені документи, попросив від Федосєєва дозвіл залишитися кілька днів, щоб поїхати разом з ними.

В понеділок, 4 червня, попрощались з лагпунктом № 055 і нічним поїздом Ангара-Тайшет, переповненим дощенту колишніми каторжниками, яких звільнили урядові комісії, чудом Божим дістались тільки на буфери вагонів. Весь час розмовляли між собою, щоб не заснути і не впасти між вагони. Нарешті доїхали щасливо в районне місто Ново-Чунка. На станції щось неймовірне. Звільненого народу хмара. Люди чекають і по кілька днів, щоб могли дістатись на відкриті платформи поїзда.

В той час на трасі Тайшет-Ангара проїжджали особові поїзди тільки два рази в добу. Товарові, навантажені різним будівельним та іншим матеріалом їздили в напрямі на Ангару кожних дві години, а порожні в протилежному напрямі на станціях ані не зупинялись. Особові поїзди складались переважно з одного закритого особового вагона, причіпленого зразу за паровозом і призначеного для військових і працівників МВС або цивільних мешканців, решта три-чотири – відкриті платформи, на котрих бідолашні звільнені каторжники буквально «висіли на волоску». Навіть дивитися було страх, а не їхати за таких умов.

В комендатурі, в котрій мене в грудні минулого року «знову ув'язнили», кожний з нас отримав – посвідку про звільнення з фотографією власника, квиток на поїзд із станції Тайшет через Красноярьськ-Москву аж до кінцевої станції, в моєму випадку аж в Ужгород. На трасі Тайшет-Ангара їздили люди без будь-яких квитків. Отримали по 33 рублів кишенькового на дорогу, яке в тих часах вистарчило на скромненьке прохарчування приблизно на десять днів. Нікого не цікавило, скільки днів буде тривати дорога – норма є норма.

З Ново-Чунки послав Михайлу Керницькому листа, що і мене вже звільнили і хотів би з ним, в міру можливостей, зустрітись, що приблизно через тиждень-два приїду на відвідини у село Бубнище. Надіявся, що отримає листа, а коли ні, то і так завітаю в його село, а його стрико скаже мені, де шукати Михайла.

В збірному пункті біля комендатури зустрілись з дальшими знайомими хлопцями ще з інших лагпунктів, між ними і з моїми співкамерниками з богучарської в'язниці – другом Тисовським Василем та з моїм учителем історії визвольних змагань Орестом Попадюком, від котрого отримали інформацію, що в містах Ново-Чунка, Чуна і Тайшет створено координаційні групи з наших хлопців для допомоги жінкам і старшим особам щасливо виїхати на рідні землі. Друг Орест звернувся до нас з проханням, чи би ми не були охочі на станції районного міста Чуна почекати за потребою і кілька днів на 45-50-членну групу наших жінок і дівчат, які приїдуть туди з двох таборів і супроводити їх аж на Україну, щоб по дорозі з ними щось погане не трапилось.

Життя нас навчило, що в таких випадках на особисті справи не звертаємо уваги, навіть і на якнайшвидшу зустріч з ріднею, яку роками не бачили – всі ми дали згоду допомогти. Пилип і Ромко навіть запропонували у випадку потреби залишитись в одному із згадуваних містечок – як координатори.

– Друже Оресте, нам нікуди спішити, – першим обізвався Ромко, – на нас вдома ніхто не чекає. Вивезли всіх на Сибір.

Те саме запропонував і Пилип. Я також з охотою залишився допомогти: по-перше не хотів сам їхати в таку далечінь, по-друге брати участь у такій благородній справі вважав своїм обов'язком.

– Наразі, хлопці, нема такої потреби. Допоможіть в місті Чуна нашим жіночкам.

* * *

За цю справу взявся найстарший з-поміж нас, друг Пилип. Створено п'ятичленну групу – Роман Рубель, Іван Хомицький зі Львова, Тисовський Василь з містечка Сколе, ну і я – «пацан із Закарпаття». Вирішили поїхати далі в місто Чуна вечірнім поїздом. Поїзд зупинив тільки на кілька хвилин. Маса людей намагалась дістатися якось на відкриті платформи – дістались тільки фізично сильніші особи. Поки ми зорієнтувалися – поїзд відїхав. Змушені були почекати на ранішній поїзд. Після короткої наради ще з іншими побратимами прийняли рішення – вліземо до «привілейованого» вагону. Вранці так і сталось. Вагон без купе – посередині прохід, по двох боках лавочки, навіть наш «столипінський вагон» був набагато шикарнішим. Кілька цивільних і військовиків почали нас виганяти з вагону, призначення якого, ніби, тільки для «вибраних осіб». Не звертаючи увагу на їхні протести посідали і після обіду щасливо доїхали в місто Чуна.

На станції зустрів нас «координатор», повідомив, що частина

жінок вже є і що увечері приїдуть вантажівками дальші, отже їхнім приїздом наша підопічна група буде нараховувати приблизно 50 жінок. Привів до жінок, познайомив нас. Відома справа, що наші дівчата й жінки є одними з найгарніших на світі Божому. І наші нові знайомі жіночки довгорічним побутом в таборах не втратили нічого із своєї краси. В цілій групі було лише кілька старших – решта до 35 років. Чи тому, що ми довгі роки не бачили жінок, чи якась інша причина, але стільки краси укупі зробило гарні враження, зокрема на мене. Коли ми, однак, глянули на дерев'яні валізки та пов'язані оберемки й клуночки різної величини з речами наших жіночок і уявили собі переповнені поїзди...

– Жіночки наші золотенькі! – каже з усмішкою Пилип. – Ви хочете в отих оберемках вивезти на Україну цілу матушку Сибір, ціле московське багатство? То ж можуть кваліфікувати як крадіжку!

– Хіба ти знаєш, синочку мій, що залишили москалі у нас вдома? – обізвалася старша жінка.

– Вдома на господарці пригодиться і поломана ложечка, і кожна ганчірочка... Що ви, хлопці, знаєте?

Після таких аргументів Пилип втратив охоту розпитувати далі про «багатство» наших жіночок. І ми мали по одній валізці, а я в додаток і мою дорогоцінну скрипочку. Само собою сталось так, що нам з жіночками та з тими оберемками і клунками не пощастило сісти ані на ранішній, ані на дальші три «експреси», котрі ані не зупинялися на станції, тільки сповільнили їзду, щоб дати можливість вийти й сісти привілейованим особам у закритий вагон. А бідні каторжники – кому як пощастило.

Було великим щастям для всіх, хто був змушений чекати під голим небом на від'їзд і кілька днів, що червневі дні були без дощів і залиті сонячним теплом. Всевишній і природа взяли нас під охорону. Ночі, щоправда, були досить холодними – та хіба учасники «сталінських курортів» не пережили і гірші часи? А тут підсвідомо гріло почуття так довго бажаної волі.

Наша група практично просиділа на станції повних два дні. Зле нам не було – жіночки були забезпечені на довгу дорогу харчами, гостили нас всякими смачними ласощами. А ми, як люмпен-пролетарі мали хіба те, що купили собі за отриманий мізерний гріш.

Ситуація незавидна. Прийняли рішення – в п'ятницю вранці візьмемо поїзд штурмом. Міркували так – під кінець тижня буде менше привілейованих пасажирів і сядемо з жінками у закритий вагон. Більша проблема була, яким способом примусити машиніста зупинити поїзд. І це вирішили. Повибирали зі схованок наших дерев'яних

валізок саморобні ножі, з умовою використати тільки в крайньому випадку задля показухи, як аргумент необхідності.

– Як тільки поїзд сповільнить, ми вдвох з Левком вскочимо в кабіну паровозу і попросимо чемно машиніста і кочегара зупинити поїзд, – пояснював друг Пилип цілий план. – А ви втрюх – Ромко, Іван і Василь влізете у закритий вагон, також чемно попросите пасажирів пересісти в один бік вагону і допоможете жінкам навантажити і їх, і їхні оберемки з барахлом.

Задумано – зроблено. Поїзд був повний-повнісінький. З машиністами не були жодні проблеми. Обійшлося все без залякування ножми, що нас з Пилипом і потішило, бо машиністи, побачивши ножі могли подумати, що злодії, а не політичні. Машиністи зрозуміли і без «ножів», яка причина такого відчайдушного почину. П'ять офіцерів нижчого рангу у закритому вагоні грали в карти. Спробували протестувати, та даремно. Швиденько навантажили всіх і все. Пилип виправдався перед машиністами і дав їм п'ять рублів.

Надвечір доїхали щасливо в Тайшет.

* * *

Від кінцевої станції траси Ангара – Тайшет треба було перейти містом з два кілометри на велику станцію головної магістралі Владивосток – Москва. Жінки перейдуть пішки, але як перенести оті оберемки. Роман і Пилип пішли шукати вантажну автомашину для перевозу. Ми втрюх залишилися сторожити наших щибетух, котрі не могли між собою досита наговоритися. На станції навколо людей нишпорило кілька «харківських типів», що не віщувало нічого доброго. Пилип і Роман між тим побували і на великій станції.

– Не уявляєте собі, людоньки, що там діється. На станції «столпотворение народов»¹⁴⁵. Тут набагато більше місця, – охарактеризував Роман дійсність на великій станції.

З доброю вісткою прийшов і друг Пилип.

– Вантажна автомашина приїде рано. Перенесемось на другу станцію а увечері, якщо все вийде добре, поїдемо експресом Владивосток – Москва у столицю «всенародної тюрми народів».

Далі Пилип звернувся до жінок, щоб зібрали між собою усі квитки на поїзд – підуть з Романом ще раз на станцію, бо на основі кількості квитків є можливість призначити нашій групі один із трьох запасних вагонів, котрі стоять в тупику і щодня призначені для перевозу звільнених в'язнів в центр імперії.

---

¹⁴⁵ «Столпотворение народов» – (московський вираз) – сила-силенна народу.

Хлопці повернули з двома заплаканими старенькими особами. Стареньке подружжя походило з Рівного. Мали двох синів, які воювали в рядах УПА. В 1947 році полягли геройською смертю. Лежали ранені у криївці, в котру вдерлося з десять військових МВС. Брати вибухом двох гранат взяли з собою у вічність усіх присутніх солдат. За їх вчинок помстилися стареньким батькам – ув'язнили і відсудили на 10 років. Зустрілися по дев'яти роках тут у Тайшеті. Якийсь молодик з великою охотою допоміг їм перейти на велику станцію, обіцяючи посадити на московський швидкий. Старенькі повірили «добросердечному» парубкові. Молодик-зłodій зник і з їхніми білетами на поїзд і з речами та грошми, котрі мали в хусточці в клучочку. Залишились тільки в тому, що на них та ще на превелике щастя дідусь упхав у кишеню і свою і бабусину посвідку про звільнення – без того документу могли мати великі неприємності. Роман і Пилип попросили жінок накормити сердешних – від учорашнього ранку нічого не їли. Старенькі плачучи дякували, що ми їх прихилили. Найбільше побивалися – як то вони без квитків і без грошей доберуться додому.

– Бабусю, не турбуйтеся, ви вже між своїми. Довежемо вас цілих, здорових і ситих аж до Рівного! – потішали заплаканих стареньких.

На другий день, 9 червня після обіду, вантажівка перевезла усі наші речі на велику станцію. Йдучи вулицями міста, організовано, як військо, почали співати стрілецькі пісні. Зупинив нашу групу і військовий патруль. Наші молодші жартівниці-щебетухи обступили патруль і одна поперед одну почали їх вихвалити, які вони гарні хлопці в тих мундирах з малиновими погонами. Хлопці, на велику потіху дівчат, краще швидко зникли у бічній вулиці, а ми продовжували марширувати в напрямі станції. Спокійненько розмістились у вагоні призначеному для нас. Хоч і було ще кілька вільних місць – вирішили у вагон нікого не пускати, хіба би то були наші земляки або звільнені особи з Прибалтики чи Кавказу.

* * *

Причепили наш вагон до експресу Владивосток – Москва у суботу 9 червня ввечері. В Москву прибули без всяких пригод у середу надвечір. Під час чотирьох днів побуту у вагоні наспівалися й пожартували досита. Снували всякі реальні й менш реальні, аж фантастичні плани в майбуття – часу мали, хоч роздавай. Між хлопцями-охоронцями й окремими жіночками зродились чималі симпатії, дотримуючи, однак, строгий моральний кодекс, як це було звичаєм в тогочасних відносинах між нашими людьми ще непозначеними модерними замашками.

Я також став «жертвою» двох красунь – однієї чорнявої, на десять років старшої за мене – Ярослави Бойко з Тернопільщини (назву села забув) та білявої Ганусі Вайди, також старшої за мене на вісім років, з села Юсиптичі, близько відомого курорту Моршин. Обидві відверто й напівжартома змагалися здобути мою прихильність, але я, ще зовсім «зелененький парубок» у відношенні до дівчат, не «піддався». Коли я признався, що ще перед поверненням в Ужгород планую певний час затриматися в Галичині і зустрітися з ріднею мого побратима Богдана Гавчака, який загинув поруч на 29 шахті на Воркуті, і віддати їм на згадку перо, котре Богдан позичив мені написати до мами листа, та з окремими хлопцями з в'язниць, а для цього потребую на кілька днів залишити у когось скрипку і свої речі, символічний двобій обох красунь закінчився жеребкуванням – у котрої має мати Левко свою базу. Піввагона слідкувало за цією незвичною процедурою – виграла білява Гануся з Юсиптич.

– Ти чого не їдеш зразу в Ужгород, а потім не повернеш у Львів?
– запитав Роман. – Мама тебе чекає, як Боже змилювання.

– Трохи дивує мене таке запитання від досвідченого кримінальника. Вдома на нас усіх вже чекає пильне око НКВД. Коли б я повертав з Ужгороду у Львів, за мною би вже слідкували і я би міг спричинити неприємності людям, котрих відвідаю. А так в Ужгороді органи думають, що я десь застряв по дорозі з Сибіру і терпеливо чекають на мене в Ужгороді.

– Добре тебе, Левку, вишколили. Роздумуєш дуже правильно,
– похвалив мене Пилип.

– Дійсно вишколили. І мене, старого гарцівника, заганьбив,
– признав Роман мою правду.

Найбільші пригоди почалися на московській станції. Тривало чимало часу, поки між великою масою людей взяли «штурмом» один з куточків фойє, щоб поскладати оберемки, валізки на одне місце – все ж таки краще стерегти від «харківських типів», тим більше, що з репродукторів весь час попереджували: «Бережіться жуликів». Ще й так трьом нашим жіночкам загубилися менші клуночки, на щастя з речами малої вартості.

Складніша пригода. Всі пасажири, котрі виїжджали із залізничної станції в напрямі на захід і на південь, мусли мати плацкарти, щоб могли сісти у поїзд. Виявилось, що для нашої 57-членної групи абсолютно нема змоги роздобути плацкарти в один день для всіх у швидкому поїзді Москва-Київ-Львів-Ужгород. Довідалися і таке, що окремі люди чекають на плацкарти і більше тижня, стоячи в довжезних чергах. Після докладної розвідки, яку вже і з допомогою жінок

провели при окремих касах, виглядало так, що буде мусити кожний окремо полагодити цю справу, а цього ми, охоронці, не могли дозволити – все ж таки отримали завдання: «Жіночок довезете цілих і здорових аж на Україну!» Пробували чемно й культурно стояти в черзі – результат: «Плацкарт уже нет!» Та ще й для такої кількості пасажирів.

Наші розвідники Ромко й Пилип виявили, що є ще одна тайна каса для видавання плацкарт в напрямі на Львів і в Карпати, до якої підходять «по панському» одягнені товариші, показують якісь легітимації й отримують і по більше плацкарт без будь-якої черги, причому зі щасливою усмішкою хваляться, що їдуть відпочивати в санаторії у Карпатах. От чому нема плацкарт в напрямі на Львів і Карпати!

Більше аргументів для нас не було потрібних. Порадилися і прийняли рішення. Вночі, коли «привілейована» каса була закрита, перенесли перед касу усі наші речі, посідали на валізки, клунки і вирішили так довго блокувати касу, поки начальство станції не вирішить наш від'їзд.

Сталося. Вранці, перед відкриттям каси, жінка-касірка чималих розмірів, почала відганяти нас з-під каси, частуючи по-московськи вульгарними словесними тирадами й лякаючи покликанням міліції. Наші чемні пояснення, що ми є політичні в'язні, їдемо по довгих роках побуту в таборах додому на Україну і вже два дні чекаємо на можливість виїхати... Жінку наші пояснення не цікавили. Але зацікавило її «політичні з України».

– А-а! Бандерівське кодро свої порядки хоче заводити у Москві! – і пішло, поїхало!

На її крик почало сходитися навколо нас чимало людей. Прийшли й міліціонери. Питаються в чому проблема. Пилип пояснює міліціонерам, чому ми були змушені так поступати. А касирка не дає слово сказати. Аж міліціонер крикнув на неї, щоб мовчала.

– Ви знаєте, що ваш поступ можна кваліфікувати як хуліганство, за що можемо вас посадити в тюрму? – питає старшина.

– Хочете нас всіх посадити в тюрму? – обізвалася одна з наших жіночок. – Арештуйте, нам не привикати. Нас тюрмою не залякаєш!

– Ми не робимо нічого незаконного. Просимо дати нам можливість поїхати додому, – чемно пояснює Пилип. – Два дні у цій касі видавала касирка плацкарти по протекції. Хіба ми гірші громадяни від тих товаришів?

– Вам до того зась, кому даю плацкарти! – заверещала касирка.

– Граждане! Мусите звільнити простір перед касою! – говорить другий міліціонер.

– Поки не отримаємо плацкарти, залишимося тут!

Вже не витримав ані Василь Тисовський, до якого приключилися і окремі наші жіночки. Почали відзиватися у нашу користь і окремі пасажери, котрі були свідками цілої розмови. Касирка знову почала обзивати нас «бандитами» і частувати лайками.

– Ти московська злодійко, не називай чесних людей бандитами!
– озвався голос з натовпу.

Подія почала набирати небезпечний напрям. Між часом появився дальший трьохчленний патруль на чолі з офіцером, а з ними надійшов і мужчина в залізничній уніформі. Касирка підбігла до нього і мало що не кланялася перед ним, пояснюючи йому ситуацію. Наш друг Пилип знову повторив причину блокади каси. На дальший заклик міліції звільнити простір – відповіли хором: «Поки не вирішите нашу проблему, залишимося тут». Навколо згуртувалося вже солідне число цікавих людей. Офіцер, шеф патруля, взяв вбік працівника залізниці й почали про щось говорити, час від часу поглядаючи на нас. Наші жіночки без попереднього домовлення обступили нас, «своїх парубків» в кілька рядів, аж нам стало дивно, що діється. Згодом зрозуміли – щоб нас випадково міліція й патруль не могли легко взяти. Мимоволі майнула в голові розповідь про повстання в Кенгірі – жива жіноча стіна проти танкам також нічого не зарядила. Працівник залізниці підійшов ближче до нас:

– Добре, порадимося з диспетчером і начальником станції, як можемо вам допомогти, – і відійшов разом з касиркою.

– Дякуємо! – кричать наші жінки хором.

Патруль і міліціонери залишились. З гурту людей знову озвалися голоси на наш захист.

Офіцер заспокоював їх, що справа вже рішається. Появився і гарно одягнений товариш – хотів купити «плацкарти» в заблокованій касі.

– Отам відкриті дві каси для ваших потреб, – чути голос з-поміж людей.

– Там же ж довга черга...

– Простий народ може стояти, а товаришу не хочеться... – каже інший з гурту.

Зауваження з гурту спричинило, що товариш швиденько відійшов в напрямі виходу зі станції. Поступово все затихло, як перед бурею. Гурт людей розійшовся по своїх справах. Між патрулем і міліціонерами та нашим гуртом настало тимчасове тихе перемир'я, яке тривало більше години. Появився залізничник і ще з одним в уніформі.

– Справа вирішена. Начальник станції дав дозвіл приключити до

вечірнього швидкого Москва-Ужгород запасний вагон для вас з умовою, що звільните простір перед касою.

– Яку за поруку маємо, що так станеться? – питає кілька наших жіночок гуртом.

– Я ще не доповів... Зберіть усі білети і товаришка касирка зробить компасацію кожного білета з часовим визначенням від'їзду вашого поїзду.

Всі квитки були у друга Пилипа, щоб запобігти втратам або крадіжці. Жінки пропустили Пилипа з білетами до віконця заблокованої каси. Пилип подав через віконце квитки нашій вульгарній касирці. Ставлячи печатки на квитки, весь час щось бурмотіла попід ніс – найбільше потерпала бідна печатка в її руці. Вдарила печатку на останній квиток, згорнула всі до купи і жбурнула їх через віконце з такою злістю, що паперові квитки розлетілись на всі сторони – тривало добру хвилину, поки їх позбирали. Між тим ми вдвох з Романом підійшли до залізничників і запитали, як би можна зарадити старому подружжю, від яких злодій в Тайшеті вкрав квитки.

– А як вони доїхали в Москву?

– Ми їх взяли з собою у вагон так само призначений в Тайшеті для нашої групи.

– То й сьогодні ввечері беріть з собою – ваші квитки кондуктор не буде перевіряти... – і додав іронічно: – Ви є привілейовані особи так само, як оті товариші, що підходять до привілейованої каси!

– Бодай тебе шлях трафив, якщо ти нас прирівнюєш до своїх привілейованих комуністичних шефів! – відійшовши від працівника залізниці на відповідну віддаль, спересердя вилаявся Роман.

Перенесли швиденько усі свої речі у наш старий куточок і хвилину мовчки тішилися з нашої перемоги. Окремі жіночки від щастя навіть просльозились і нам, парубкам, стало легше – все ж таки виконаємо своє завдання належно. Тишу перервав Пилип:

– На мою думку, таку перемогу належало б відсвяткувати!

Жінки запропонували зробити збір грошей і групі жінок, разом з нами, парубками, піти в місто на торг і купити щось для спільної гостини. Трохи завагалися, чи залишати жінок самих, але вони нас переконали, що гуртом переможуть і нечистого, не тільки москалів-жуликів.

– Щоб ви не забули купити щось такого, що зігріє душу бідних каторжників! – попередила одна із старших.

– Щоб вас нечистий не заманив у якусь корчму і не спізнали від'їзд поїзду! – з усмішкою каже друга.

Жінки жартами намагались елімінувати втому і нервову напру-

ження. Півторатижневе поневіряння і вдень і вночі під голим небом на станції Ново-Чунка, в Тайшеті, потім чотири дні в поїзді сидячки, тому що лежати на твердих поличках для багажу, під самим дахом вагону, відважились тільки молодші, а далі дві доби на брудній підлозі московського вокзалу – такі «шикарні» умови вплинули б негативно і на твердіших характером людей. Хто не пережив торттури багатоденного чекання на поїзди по радянських залізничних станціях, користаючися брудними туалетами, без можливості помитися, зокрема для жінок, той ніколи не повірить, які психічні травми переживали приречені живі істоти в таких обставинах...

Й наперекір тому всьому настрої, і крізь сльози щастя, був чудовим.

Вітає нас Україна

Дотримали слово. Причепили вагон з нашим числом на кінець швидкого Львів-Ужгород. Подивився на напис Львів-Ужгород і, признаюсь чесно, ані в Москві не був ще повністю переконаний, що мене відпустили в Ужгород. Думаю, що і моїх понад 50 супутників також ще сумнівалися, що нарешті вирвались із лабет беріївської машинерії і дійсно вертаємося на рідні землі. Ані не диво – після пережитого такі сумніви повністю виправдані. Навіть і переїзд московсько-українського кордону не є запорукою. Аж коли зустрінемось із своїми найближчими, якщо їх не вивезли на Сибір, або з друзями у рідному місті чи селі, тоді вже остаточно розвіються сумніви – здійснилася наша часткова мрія. Нарешті ми вже вдома на рідній землі, під чужим ярмом.

З Москви виїхали в неділю ввечері, 17 червня 1956 року. Настала хвилина урочистого святкування нашої перемоги в Москві. Спритні руки кількох жінок підготували для всіх по три канапки – з ковбасою, з сардинками, з домашнім сиром. Пилип попросив всіх стати в ряд і по одному підходити до нього для «причастя». Кожного «причащав» ложечкою московської водки (бо не було стільки, щоб наливати в келишок), яку закушували канапками. Вигадка вуйка Пилипа «причащати» водкою викликала бурхливий сміх. Веселощі тривали десь до півночі. На відміну від чотириденного жартування у вагоні Тайшет-Москва, на цей раз у вагоні настала глибока тишина. На запитання нашого жартівника Романа: «Чому всі зразу так замовкли»? Відповіла одна із жінок узагальнюючо: «Синочку, я вже думками у себе вдома, хіба хтось із нас знає, що нас там чекає»?

Слова жіночки викликали і в мене протилежні почуття. Що мене вдома чекає? Чи буду мати стільки сил, щоб з кавернами в легенях за-

робити на щоденний хліб для себе, сестричок і мамки? Чи зломить хвороба і буду дальшим вантажем, який залежний від мізерного мамчиного заробітку за підготовку 15 обідів та 12 вечер для студентів і урядовців – як мамка писала в одному своєму листі? Коли б не добрі люди, то не мала б ані бідненький одяг для сестричок, щоб мали в чому піти в школу... Писала і про те, що в травні здала документи на дозвіл виїхати до тата в Чехословаччину, але буде чекати на мене... Мамка, не знаючи нічого детального про мене, вірила, що швидко повернуся в Ужгород... Мамине серце інколи відчуває невідомі справи... Було б добре, коли б мамі і сестрам дозволили виїхати до тата... Сам би якось пробився життям... Як мене привітає Юдіта, моя дитяча любов перед ув'язненням?.. З якої причини підписала реверс для мого звільнення і вона?.. Чорні думки роєм... «Левку, що тобі радили побратими? В песимізмі мушиш знаходити оптимізм!.. Хлопчику, відкинь чорні думки. Прожив дотеперішнє своє життя у важких табірних обставинах з допомогою Вищої сили та безмежною допомогою десятки добрих побратимів! І на свободі допоможе Всевишній і знайдеш і добрих людей! Надійся і вір»!

Під впливом і сумної, і радісної атмосфери під час подорожі до своїх, зродився в поїзді дальший юнацький витвір під назвою «Сповідь...» З вашим дозволом цим юнацьким витвором закінчу свої спогади про туристичні прогулянки по «сталінських курортах»!

Вранці мали можливість через вікна вагону полюбуватися загальним поглядом на соняшним промінням залитий Київ – столицю нашого багатостраждального, але нескореного народу, Софійський собор, могутній Дніпро...

– Якби той наш стольний град не був під гнітом «старшого брата», оскільки приємнішим був би погляд на його тисячолітню красу. – Зауваження Романа було незаперечним.

Швидкий долав кілометри все ближче і ближче до рідної хати. За Києвом почали готуватись до прощання перші посестри. Десять днів спільного життя проглибило наші відносини чи не більше, як братів із сестрами. Хоч прощання було надміру сумним, радощі зі щасливого повернення зі земного пекла все ж таки переважали. З кожною дальшою зупинкою ставало нас менше й менше. Попрощалися з вуйком Пилипом, зі стареньким подружжям, з моєю симпатизанткою Ярославою Бойко і дальшими й дальшими. У Львові попрощалися з нами мої побратими Роман Рубель, Іван Хомицький і досить велика група жіночок. В Стрию закінчилася пригодами овінчана подорож для мене, Ганусі Вайди, Василя Тисовського та інших. Взяли таксі, яким перед північчю доїхали щасливо до рідного села Ганусі.

Мама Ганусі привітала неочікуваних гостей щиро, але зустріч доньки Ганусі з мамою після довгих років розлуки була аж занадто стриманою і холодною, що для мене було трохи дивним. Причину такого стану розповіла мені Гануся згодом. Однак, свого семирічного братчика привітала щиро і дала йому подарунок і гостинець, куплений ще в Москві.

* * *

Село Юсиптичі стало для мене базою майже на цілий місяць. Хотів зразу на другий день поїхати у село Бубнище до Михайла Керницького, нашого керівника таборових активів, але Гануся запропонувала кілька днів відпочити у них а потім, якщо буду згідний, поїде і вона в тому напрямі, тому що також має там подружок з таборів. Протягом тижневого перебування у Ганусі ми так зблизились, що був би я лицеміром, коли б не признався, що закохався по самі вуха – в дорослому віці все ж таки вперше в житті! Відчував, що й Ганусі приємно бути зі мною. Вже другого дня запропонувала перейти у спілкуванні на «ти». Наші відчуття буквально заморочили нас. Ми не могли бути один без одного ані хвилинку, ані вдень, ані вночі. Ходили разом в ліс по гриби. Показувала мені залишки криївок, розповідала цікаві випадки з її побуту між повстанцями, але ні разу не згадала, яким способом попала у в'язницю.

Був би знову лицеміром, коли б не признався, що вже на третю ніч ми опинились в одному ліжку. Дві ночі майже зовсім не спали. Уявіть собі 21-річного парубка, котрий вперше в своєму житті тулиться до прекрасного тіла молодої жінки і, за браком досвіду, не має відвагу поступати більш енергійно, а друга сторона також ніби боїться проявити ініціативу. Отак «промучилися» дві ночі. На третю ніч, коли вже набрався трохи сміливості, Гануся обняла мене, поцілувала зі словами: «Левку мій золотий. Якщо даси згоду, то я тобі скажу дещо з мого життя, а потім вирішимо, як нам бути далі». І розповіла таку пригоду.

– Мені було чотирнадцять, років, коли тато, ще за німців, пішов у відділи УПА. Ще за німців було сяк-так так, але з приходом більшовиків у 1944 році ми з мамою дуже часто боялися навіть ночувати вдома. Червоні не давали жити. Мама гнівалася на тата, що через нього нема в хаті спокою. Я ще не розуміла повністю що і як, але часом почала тата перед мамою виправдовувати. Пізньої осені у 1946 році тата замордували червоні. Навесні 1947 року я втекла до наших повстанців. Стала санітаркою в сотні, в якій зустріла симпатичного старшину УПА Іванка. Зродилося у тих складних умовах прекрасне

кохання. Восени 1947 року вирішили справити в нашому селі весілля. Знайшлись прислужники – зрадили чекістам місце перебування весільних гостей. Оточили ціле село. Відбивались від тричі потужнішою силою до скорого ранку. Ранений Іванко попав у полон. Мені ще з сімома хлопцями вдалось вирватися з оточення. Ще півроку рятувала ранених повстанців і нарешті, сама ранена, попала в лабеті військам МВС. Отримала так само десять років, як і мій Іванко. Левку, віриш, чи ні – я залишилася в таборах вірною своєму Іванкові повних вісім років. Діставала що чверть року по 50 рублів за те, що залишилася «дівчиною». Недавно отримала від Іванка вісточку, що його також звільнила комісія, але присудила на висилку в Красноярському краї. Побуду короткий час у Юсиптичах і поїду до мого Іванка. Доля розлучила мене з Іванком «дівчиною», отже «дівчиною» хотіла б і повернутися до нього! Яка твоя думка про такий стан речей?

Відверте признание Ганусі подіяло на мене таким сильним враженням, що й висказати важко. Моя відповідь була:

– Ганусю, нема що роздумувати... Ти є в моїх очах, образно кажучи, святою. Я б до кінця свого життя докоряв своїй совісті за те, що ти вернулася до свого Іванка іншою, ніж коли вас розлучили сатрапи!

Мимоволі виринає така думка: «Хіба є ще один такий народ у Божому світі, жінки якого б, у неймовірно важких історичних умовах, зберегли невмирущу силу ДУХА свого народу і, зокрема, свій РІД?

Хто цього не знає – не може ПОВАЖАТИ українських жінок!

Ще повних два тижні день і ніч були з Ганусею і не могли ані на хвилинку розлучитись. Разом їздили на зустрічі з моїми друзями, у Львів до рідні Богдана Гавчака, до села Бубнище до Михайла Керницького і т.д. Однієї ночі настав критичний момент, коли Гануся за сумнівалась в нашому попередньому рішенні... Але за взаємною згодою все залишилось так, як мало залишитись!

Початком липня Гануся допомогла мені «переселитися» в село Бубнище до друга Михайла. Вирішила поїхати в Красноярський край до свого Іванка. Під час прощання пояснила мені, чому так поводитися з мамою. Виявилось, що її мама, щоб запобігти виселенню на Сибір, вийшла заміж за капітана військ МВС і породила сина. Через певний час капітан загинув в боях з нашими хлопцями. Гануся не могла пробачити мамі її зраду.

– Мушу тобі признатися, що перед моїм рішенням поїхати за Іванком, пробачила мамі, поплакали разом. Мама є мама. Треба і її порозуміти. Доба була дуже важкою.

Прощання з Ганусею було одним з найсумніших в моєму житті. Однак, почуття чистої совісті пом'якшувало важкі хвилини прощан-

ня. Від Ганусі і її чоловіка восени 1956 року отримав в Ужгороді дуже гарного листа, який ще більше підкреслив правильність нашої взаємної поведінки з Ганусею.

* * *

Мого побратима Михайла прийняли на три місяці робітником на лісопильний завод в Болехові. Працював до кінця червня. Після від'їзду Ганусі ми ще відвідали разом знайомих побратимів від Дрогобича, через Львів аж по Станіславів (зараз Івано-Франківськ).

Хтось може поставити питання: «А за які гроші ви, парубки, переїхали цілу Галичину»? Відповідь дуже проста. В ті роки можна було проїхати автостопом, щоправда, виключно на вантажівках, не тільки Галичину, але й цілу Україну. А з харчуванням не мали жодних проблем. Були дні, що нічого не їли – не першина. Іншим разом погостили нас у наших друзів. В той час для нас дво-триденні зустрічі з побратимами були духовним харчем, який більше вартував, ніж фізичний. Мали трохи і заощаджених грошей – я із зарплати фельдшера, Михайло зароблені на лісопилці.

Повернули в село Бубнище і з Іваном Хомицьким зі Львова, моїм супутником з Тайшету в Москву. Вирішили побути кілька днів у гарному гірському середовищі, а потім кожний піде своєю дорогою – я в Ужгород, Михайло до сестри в Миколаївську область, Іван у Львів. Один день вирішили пожертвувати Довбушовим скалам і набратися «опришницького духу» до дальшого життя, хоч він у наших характерах зовсім не бракував. Чи той «опришницький дух», та скоріше наша молодеча нерозважність, хоч уже й не були такими молодими, спричинила таку пригоду, що ми могли скінчити знову там, де «Макар телят не пас»!

У хаті Михайлових батьків жив його стрико, тому що хату стрика у 1947 році спалили війська МВС. Після повернення з Сибіру Михайло мешкав разом із вдівцем стриком, практично у хаті своїх батьків. Там притулили і нас.

Пригадую як сьогодні понеділок 23 липня 1956 року. Стрико раненько пішов покосити на беріжок недалеко хати, біля церкви, невеличку луку, яка вже була власністю колгоспу сусіднього села. Хоч стрика за такий почин вже і штрафували, весь час твердив, що то була його лука і він її буде косити до кінця свого життя. Попросив нас піти в обід поперевертати траву, щоб до вечора висохла. Послухали. Зробили роботу і полягали на покошену луку загоряти. Позасинали. Раптом нас будять два стрибки з карабінами через плече, ще, мабуть, з доби Марії-Терезії і почали:

– Хто вам дозволив косити колгоспну луку і поводитись тут, ніби то ваш маєток.

Михайло їм пояснює, що ми тут ні при чому, ми тільки прийшли сюди загоряти. Хто скопив луку не знаємо. Знайшли тут і граблі, і вили і, як добрі господарі, поперевертали траву, щоб висохла. Хлопці починають бути нахабними, обзивати нас бандитами, мовляв, звідки ви взяли у селі.

– Ми вас передамо в міліцію за обкрадання колгоспу. Ми їх тихомиримо – хлопці тільки своє. Їхнє нахабство вже починало не на жарт сердити нас. Подивилися на себе і в одну мить всі троє прискочили до стрибків і обезброїли славних сторожів колгоспного маєтку. Бідолашні ані не спам'ятались. Михайло вибрав з карабінів патрони, а в додаток поламав їх на стовбурі старої грушки і чемно віддав до рук хлопцям зі словами:

– А тепер, хлопці, йдіть і служіть далі вашим панам і знущайтесь над своїми людьми.

Збігли з берега, що ані кіньми не доженеш. Ми знову полягали, але сон не бере. Тюремний інстинкт сигналізує якусь небезпеку. Минуло більше двох годин. Михайло встав, і дивиться з берега – в напрямі від Болехова, приблизно на віддалі чотирьох кілометрів, по головній дорозі їде з п'ятнадцять вершників.

– Хлопці, вставайте! За хвилинку будемо мати відвідини. Одягайтесь, біжіть в хату по свої речі і швиденько йдіть горі селом в напрямі до лісу. Я побіжу в село по допомогу.

І смішно, й непереливки, треба швидко діяти. Через кілька хвилин були в хаті. Іван взяв свою малу й мою велику валізку, я взяв свою скрипочку і щодуху спішимо горі селом. В половині села зустріли Михайла з двома хлопцями-підлітками і з двома дівчатами.

– Хлопці і дівчатка, беріть валізки, скрипку і заховайте добре – головою відповідаєте! А ми підемо в ліс сховатися. Будьте напоготові. Як тільки стемніє, прийду за вами – гасло знаєте?

Стрибки нищпорили по селі аж до вечора. І поїхали з села ні з чим. В ліс, мабуть, не мали відвагу увійти, ані лишатися на ніч у селі. Ми проаналізували ситуацію і вирішили якнайшвидше поїхати у Львів. Нас двох з Іваном не знають, гірша справа з Михайлом. Для Михайла було б краще на певний час не показуватися в рідному селі. Я йому запропонував поїхати зі мною в Ужгород, на один або два тижні, поки втихомириться ситуація, а потім він і так збирається поїхати до сестри в Миколаївську область.

Вночі повернули у село. Михайло попросив свого далекого родича, який мав коня, щоб запряг і відвіз нас аж десь на третє село, звід-

ки поїдемо у Львів. Все пішло за планом. Аж у Львові ми усвідомили, в яку халепу могли потрапити через свій недодуманий вчинок, практично «за цапову душу».

25 липня, разом з Михайлом, виїхали зі Львова поїздом на Закарпаття.

26 липня 1956 року, на день святої Анни, після шести з половиною років я привітався в Ужгороді з мамкою і сестрами.

Михайло побув у нас десять днів. Бачив як бідно живе мамка з сестрами, віддав мені половину зароблених грошей на лісопилці і поїхав у рідне село, а звідти в Миколаївську область, куди між часом повернула з висилки його сестра, бо в рідному селі їй не дозволили розписатись. Отримав від нього ще два листи, а потім я вже напівлегально виїхав у Чехословаччину і, на жаль, всі мої зв'язки з побратимами на довгі роки перервались. По кількох роках, коли я вже працював у Пряшеві, зустрічався кілька раз з Іваном Хомицьким зі Львова. Виконуючи в 1997-2005 роках обов'язки голови Європейського конгресу українців, часто побував по справах в Ужгороді і там зустрічався з моїм побратимом Омеляном Росулом, головою обласної організації репресованих, з котрим нас доля звела на короткий час на пересилці в Новосибірську у 1954 році, коли нас з Богучарської в'язниці везли транзитом на Ангару.

СПОВІДЬ

*«Читайте уважно і в щиру подяку
прийміть ви від мене цих пару рядків,
в рядках цих всю правдоньку мав би я дяку
для вашого серця сказати, як би вмів...»*

Далеко позаду тайга вже шуміла,
могила людей непокірних, як я,
мчав поїзд додому і серце раділо,
приймала нас всіх наша рідна земля.

Жита колихались і сонцем залиті
степи розстидали дорогу для нас;
далеко на заході мрякою вкриті
видніли Карпати – веселий був час!

Хатки усміхались віконцями сумно
вночі, коли поїзд в далі гуркотів.
Вітрець повівав для нас пісню задумну
про шлях наш тернистий минулих років.

Проїхали Київ, вже Львів перед нами,
за Львовом Карпати покриті лісами
та скелі високі до неба звелись
Ісуса благати й вони поклялись!

І скали гранітні вже моляться Богу
за волю України, за кращую долю;
а люди окремі не хочуть – мовчать,
наїлись отрути і досі ще сплять!

Так спить же глибоко, незрячі народи,
що вірите сліпо в безмежну брехню!
І будьте закуті в кайданах «свободи»,
віддавши державу і волю свою!

Експрес Москва-Львів, червень 1956 року

ЕЛІКСИРИ МОГО ЖИТТЯ

Найбільшою життєдайною силою, яка допомогла мені дожитися такого віку, була моя любов до музичного й театрального мистецтва, а паралельно з тим і любов до нашої молоді, майбуття нашого існування на світі Божому. Від активної роботи з мистецькими колективами та з молоддю я духовно молодів!

Потяг до музики, мабуть, успадкував від моїх предків з мамчиної сторони. Мамин стрий, отець Сіон Сильвай, кілька років керував селянським хором у селі Тур'я Ремети на Закарпатті, його брат – отець Уріел Сильвай – керував хором ужгородських богословів – обидва були синами народного будителя і письменника отця Івана Сильвая (мого прадіда) – псевдонім «Уріел Метеор»; мамина сестра Віра – вчителька фортепіано у місті Пітсбург (виїхала в США у 1927 році); молодші брати: Андрій – бас-октавіст і соліст Закарпатського народного хору в Ужгороді, Іванко – соліст і помічний хормейстер хору ужгородських богословів, моя двоюрідна сестра, донька найстаршого мамчиного брата, отця Євгена Сильвая, Ксенія Сильвай, солістка Закарпатського хору.

Перед ув'язненням я співав у шкільних хорах, але вивчати музику докладніше не було суджено. Переселившись у 1948 році в Ужгород, без відома мамки пішов у музичну школу записатись на навчання. Довідався, що місячна оплата 50 карбованців. Зрозумів – такий комфорт не для мене, бо обставини життя нашої сім'ї, після примусової втечі тата за кордон у листопаді 1944 року, були занадто «цікавими».

Про перші важливіші початки вивчання моїх музичних «азів» в умовах концентраційних таборів і початки роботи з хором колективом наведені інформації у «Хроніці життя політичного в'язня № 2А 424».

У рідну столицю моєї «Срібної землі», Ужгород, з «туристичних прогулянок по сталінських курортах» повернув 26 липня 1956 року. Три дні після мого повернення відвідав мене капітан з обласного відділення КГБ, призначений моїм «ангелом хоронителем», тобто для слідкування за моєю поведінкою. Після короткої «дружньої» розмови навколо мого майбутнього, запропонував мені добру роботу:

– У каменоломі близько Ужгорода потребують молодих робітників – можу допомогти влаштуватись.

– Товаришу капітан, як довго витримаю працювати в каменоломі з двостороннім туберкульозом легенів?

– Не вирішальна справа, головне, щоб ви мали роботу і ми не були змушені притягати вас до відповідальності як безробітного паразита...

І тут знайшлась добра душа – моя довголітня платонічна любов перед ув'язненням і після нього, хормейстер Юдіта Лавришина, яка на швидку «захворіла» і за згодою дирекції ужгородського Фанерно-мебельного комбінату передала мені керування ансамблю, який утворювали – мішаний хор, домровий оркестр і танцювальна група. Керував ансамблем до кінця лютого 1957 року аж до мого від'їзду за кордон.

З допомогою диригента Ужгородського театру, Євгена Шерегія, та диригента Закарпатського заслуженого народного ансамблю, Михайла Кречка і дальших добрих людей, пощастило мені екстерном здати хормейстерські іспити та іспити на атестат зрілості. Рівночасно допомагав Євгену Шерегію, в рамках практичних занять, проводити проби з Ужгородським учительським хором під час підготовки опери «Запорожець за Дунаєм».

4 березня 1957 року виїхав напівлегально у Чехословаччину. 8 березня приїхав у Пряшів з рекомендаційним листом від Євгена Шерегія до його брата Юрія Августина Шерегія, режисера, драматурга та визначного театрального діяча. Прийняли з великим недовір'ям, але, прочитавши листа від брата Євгена, пан Юрій обняв мене зі словами:

– Пане Левку, таких людей як ви, Пряшівщина не сприймає. Тут для таких атмосфера небезпечна. Я також переїжджаю в Братиславу. Дам вам адресу й телефон д-р Ольги Дутко в Празі. Вона відновлює діяльність празького українського хору – допоможіть їй.

Д-р Ольгу Дутко я до сьогоднішнього дня вважаю своєю другою мамою. Вона практично «вивела мене остаточно в люди» як хормейстера і допомогла мені студіювати на празькій консерваторії у пана проф. Шпідри.

Чергова зустріч у квартирі Ольги Дутко в Празі відбулась 15 березня 1957 року, де зустрівся з майбутнім старостою празького українського хору, Инж. Тарасом Левицьким, колишнім старшиною Українських січових стрільців, в'язнем горезвісної празької в'язниці «На Панкраці», де під час допитів втратив одне око, та Іваном Погориляком, родом із Закарпаття, капітаном армії Людовіка Свободи, котрий, втікаючи від мадьяр у 1939 році із Карпатської України до «своїх», попав у печорські табори і будував залізницю, по якій мене везли на

Воркату. З квартири Ольги Дутко за телефонним списком відшукуємо українські прізвища мешканців Праги, дзвонимо і пропонуємо поповнити вже існуючу вокальну групу. Телефонування дає свої результати. Кінцем березня зустрічаємося у школі на Виноградах на першій пробі відновленого празького українського хору.

Два рази в тиждень, у четвер і в неділю, їздив поїздом туди й назад по 132 км з міста Дечін у Прагу на репетиції хору і, разом з мистецьким керівником Олею Дутко, пізніше з проф. Олексієм Приходьком, колишнім адміністративним директором славної Української республіканської капели ім. Олександра Кошиця, від березня 1957 р. по червень 1963 р. працюю на добровільних засадах, тільки за оплату подорожніх витрат, помічним хормейстером, асистентом режисера, модератором, актором та солістом відновленого Українського хору міста Праги. Перший концерт хору відбувся в Празі 22 червня 1957 року.

Крім десятки концертів в Празі та по містах Чехії, найвизначнішими імпрезами хору були:

У 1959 році, з нагоди 145 річниці з дня народження Т. Шевченка здійснено урочисту академію. Сценарій першої частини – сценарист і режисер Іларіон Кукшин – складався з літературно-музичного монтажу на слова Тараса у виконанні хору та декламаторів. В другій

Левко Довгович дирижує перший концерт відновленого українського хору в Празі 22 червня 1957 року.

частині, за супроводу симфонічного оркестру Академії музичних наук (АМУ), здійснено постановку першої дії опери М. Лисенка «Тарас Бульба», режисером якої був українець Антонін Москалик, автор і постановник відомих чеських фільмів й телесеріалів.

В грудні 1960 року прозвучали три концерти українських колядок – зал на всіх трьох концертах був переповнений і переважала на них чеська публіка. Окремі наші побратими попереджували нас, мовляв: «Комуністи можуть заборонити не тільки різдвяні концерти, але й діяльність хору взагалі!» Щоправда, наш хор мав визначного патрона, пана проф. Главачка, члена пленуму Центрального комітету Комуністичної партії Чехословаччини й колишнього особистого приятеля Івана Франка, який дуже багато допоміг нашому хору. На кожний визначний концерт колективу приходили разом з тодішнім міністром культури Зденком Неєдлим.

В березні 1961 року, з нагоди 100 річниці з дня смерті Т. Шевченка, з колективом празького українського хору, як хормейстер і асистент режисера проф. Олексія Приходька, зреалізували постановку п'єси Тараса Шевченка «Назар Стодоля» з музичною картиною П. Ніщинського «Вечорниці» (виконував роль Назара).

Складовою частиною празького українського хору була і 20-членна танцювальна група під керівництвом Миколи Яцечка з Гуменного, студента, а згодом доцента Вищого транспортного інституту в Празі та Жіліні. З хором часто виступали й визначні солісти, напр. народний артист Едуард Гакен, який на концертах хору в Празі, в Карлових Варах, крім іншого, співав й одну-дві козацькі думи, далі то були солісти професійного військового ансамблю Чехословаччини, закарпатці Мирон Луканич та Андрій Шандор, офіцери армії Людовіка Свободи.

Протягом шестирічної роботи з празьким українським хором, крім вищезгаданих, доля звела мене з непересічними музикантами-українцями: композитором Буркацьким, Стоном-Балтаровичем та, зокрема, з доц. Платонідою Щуровською, колишньою хормейстеркою Республіканської капели ім. Олександра Кошиця. З визначними науковцями – професорами Карлового університету М. Затовканюком і його дружиною, Геником Березовським, Корнилом Заклинським, Орестом Зілинським та іншими.

У 1959 році – разом з д-р. О. Дутко – допомогли Українському культурному товариству міста Карлові Вари – голова відданий український патріот, полковник армії Людовіка Свободи, Микола Гулин – заснувати український хор, який працював аж до кінця 1961 року.

Під час студій на середній медичній школі в Усті над Лабем за-

снував дівочий хор, з яким працював від листопада 1957 р. до червня 1959 р., практично до закінчення моїх студій на медичній школі. Крім чеських народних пісень та пісень чеських композиторів Дворжака та Ферстра, в репертуарі хору були й дві українські пісні «Рече та стогне Дніпр широкий» та «Пісня про Дніпро» композитора М. Фрадкіна.

У 1960 р., під час студій у проф. Шпідри на празькій консерваторії, в рамках практичних занять брав участь у пробах Хору Північно-чеських учителів (Zbor Severočeských učitelů).

Влітку 1963 року з допомогою мистецького керівника Піддуклянського українського народного ансамблю (ПУНА), Степана Ладижинського, з яким я зустрічався уже в Празі, виграв конкурс і в листопаді поступив працювати в ПУНА як член хору, соліст і конферансьє. До хормейстерської роботи не припустили. В лютому 1965 року пішов працювати на Окружний комітет Культурного союзу українських трудящих (КСУТ) методистом для художніх колективів та завідувачим Українського клубу в «Руському домі» в Пряшеві. У «Руському домі» пройшли мої чи не найкращі роки активної діяльності на народному поприщі, зокрема з нашою молоддю.

В березні 1965 року – із студенток та студентів української гімназії та українських класів середніх фахових шкіл у Пряшеві заснував молодіжний хор «Весна». У вересні 1967 року – при хорі заснував танцювальний колектив і молодіжний драматичний гурток, який у травні 1968 року, за супроводу новоствореного 15-членного оркестру, під керівництвом директорки Пряшівської музичної школи Люсі Кириченко-Поляк (українка) та її заступника Олександра Роби, на Фестивалі драми й художнього слова ім. Духновича виступив з водевілем «Бувальщина» Велисовського-Стеценка й отримав один із перших призів. Протягом 1968 року, з членами драмгуртка «Весна» та за супроводу оркестру здійснили по наших селах 14 естрадних імпрез – в першій частині пісні у виконанні солістів, гумористичні сценки, фокуси, а в другій водевіль «Бувальщина». Естрадні імпрези мали великий успіх по наших селах.

Визначніші концерти й вистави «Весни»:

2 квітня 1966 року, на сцені Українського народного театру в Пряшеві, відбулась перша прем'єра хору «Весна» під назвою «Історія українського народу в піснях від поганських часів аж по сучасність». Концерт мав неочікуваний успіх. Високу оцінку щодо драматургії, змісту і хорового виконання висловив і відомий музиколог доц. Юрій Костюк та проф. Юрій Бача, й інші особи.

2 липня 1966 року, з нагоди 50-річчя з дня смерті Івана Франка, програма «Історія українського народу в піснях...» у виконанні «Вес-

Молодіжний ансамбль «Весна» в «Залі А. Дворжака» в Карлових Варах, 1966 рік.

ни» та за супроводу гри на фортепіано д-р Ольги Дутко, прозвучала у концертному залі філармонії ім. Антоніна Дворжака у Карлових Варах. Головним організатором було Українське культурне товариство у Карлових Варах під керівництвом Миколи Гулина та культурних установ міста. На концерті було понад 400 осіб, між ними й понад сто громадян Радянського Союзу, які в той час були на лікуванні в Карлових Варах й отримали від міста вільні квитки на концерт.

Під час 15-хвилинної перерви між двома частинами концерту сталась така подія. Приходить за сцену шикарно одягнена жіночка і звертається до мене російською мовою:

- Товариш диригент, чому ваш хор не співає російських пісень?
- Тому, що ми український хор.
- Всі українські хори співають і російські пісні!
- Наш український хор є зі Словаччини...
- У вашому репертуарі є тільки українські пісні? – і продовжує настирливо докоряти мені за такий прогрішок.

Я вже не витримав і дуже чемно кажу:

- Дамочко, через перерву хочу трохи відпочити. Після концерту запрошую вас на каву і можемо поговорити про ваші проблеми! – Повернувся й пішов в гардероб поскаржитись побратиму Миколі Гулину.

Початок другої частини концерту. Хор на сцені. Завіса піднімається. Понад 100-членна група «громадян» встає із своїх почесних місць і демонстративно відходить із залу. Микола Гулин виходить на

сцену і здивованій чеській публіці пояснює в чому справа. Всі встають і починають скандувати: «Ганьба, ганьба, ганьба»!

І наперекір такому інциденту, який подіяв депресивно і на «Веснянки», присутня публіка, щоб морально підтримати моїх «діточок», бурхливими оплесками вимагала повторювати майже кожну третю пісню.

Гроші на подорожні витрати для успішної поїздки «Весни» в Карлові Вари та Прагу забезпечив відданий народній справі патріот-українець і щирий прихильник «Весни» Ілько Нірода, який пожертвував власні гроші і зорганізував грошову збірку серед української громади міста Пряшева та Кошиць.

В червні 1967 року солісти «Весни», Анна Сучак та Володимир Тимочко, разом з танцювальним колективом «Карпатянин», виступали на першому українському фестивалі в Польщі, в місті Сяноку.

27 жовтня 1967 року цілий ансамбль «Весни» – хор, тріо бандуристок під керівництвом Оксани Бондарчук-Мурашко, танцювальна група, керівник Олена Сувак, акордеоністка Анна Коханик – виїжджає на гастролі в Польщу на Щечінщину й Кошалінщину до «своїх», яких у 1947 році, в рамках акції «Вісла», вивезли насильно у північні регіони Польщі. Протягом 14 днів здійснено 15 концертів під назвою «Історія українського народу в піснях від поганських часів аж по сучасність». На окремі концерти приїжджали наші депортовані земляки і з 400 км віддалених поселень. Поїздка мала величезний національно-виховний вплив і на членів ансамблю «Весна».

19 грудня 1969 року – з нагоди 200 річниці з дня народження І. Котляревського реалізував з членами драмгуртка «Весна» та оркестру постановку народної опери «Наталка-Полтавка» (виконував роль Виборного). Необхідно підкреслити, що відзначення цього загальнонародного та світового ювілею на Пряшівщині відзначав тільки драмгурток, хор та танцювальний склад молодіжного ансамблю «Весна».

У січні 1970 року весь ансамбль «Весна» їде на поїздку у Львів. Члени колективу, крім коротеньких виступів на школах, оглянули історичні пам'ятки міста, відвідали виставу Дж. Вердіго «Ріголетто» в оперному театрі, поклали квіти на могилу Івана Франка на Личаківському цвинтарі і заспівали пісню «Вічний революціонер» на слова І. Франка, муз. М. Лисенка.

У березні 1971 року ансамбль «Весна» і тридцятичленний оркестр під керівництвом Люсі Кириченко їде на десятиденну концертну поїздку в Чехію. Співорганізатором поїздки були члени українського музичного гурту «Ігніс». За супроводу оркестру колектив реалізує

9 концертів у Празі, Карлових Варах, Дечіні, Румбургу та дальших містах. Останній концерт відбувся в Празі в малому залі на Слов'янському острові для української громади міста Праги. Після концерту – прощальна зустріч з українською громадою, на якій «Весна» прощалася і зі мною, бо я уже знав, що, повернувши у Пряшів, мене звільнять з роботи з політичних причин.

Порядком інформації наведемо кілька статистичних даних з діяльності молодіжного ансамблю «Весна». Від березня 1965 року по травень 1971 року ансамбль «Весна», разом з драматичним колективом, зреалізував понад 150 концертів, виступів, театральних вистав та естрадних імпрез. За той самий період працювало в колективі близько 550 осіб, не враховуючи тих, які тільки короткий час ходили на проби і ніде не виступали. В ансамблі проводилася інтенсивна національно-виховна праця, яку комуністичне керівництво Центрального комітету Культурного союзу українських трудящих (ЦК КСУТ) кваліфікувало словами: «... ідеологічно-негативно діяв на молодь і виховував молодь в націоналістичному дусі...» (Дані наведено з архіву молодіжного ансамблю «Весна»).

Отже «Весна» зродилась навесні 1965 року і відійшла навесні 1971 року.

З рядів ансамблю «Весна» вийшли непересічні професійні співаки та актори й діячі культури: солістка опери Словацького національного театру в Братиславі блаженної пам'яті Іда Єдльова-Кирилова, соліст оперети Йонаша Заборського в Пряшеві Володимир Тимочко, режисер Театру Олександра Духновича Наталка Корба, актори колишнього Українського національного театру (УНТ) в Пряшеві, єдиного українського професійного театру поза межами України: Марія Калиняк-Шлоссер та Ігор Латта.

З ансамблю «Весна» вийшло і кілька визначних культурних діячів-аматорів, які довгі роки були і є організаторами й учасниками суспільно-культурного життя не тільки русинів-українців, слідно їх і в словацьких колективах. Вважаю своїм обов'язком згадати хоч би кілька з них, в серденьках котрих якраз в ансамблі «Весна» зродилася любов до традицій нашого народу, до пісні, до танцю, до драматичного мистецтва і вже більше ніж сорок років активно працюють у суспільно-культурній сфері. І з цього місця хочу їм висловити щире подяку за їхню жертвенну роботу.

На першому місці треба згадати мою дружину, Олену Сувак-Довгович, яка від заснування ансамблю «Весна» у 1965 році поділяє зі мною усі радості й страсті при заснуванні та діяльності усіх моїх мистецьких колективів, але довгі роки допомагала мені також у сус-

пільно-громадській діяльності нашого народу в європейському та частково й у світовому масштабі взагалі. Без її жертвенної допомоги я б ніколи не досягнув того всього, що мені вдалось зреалізувати в моєму житті.

З активних діячів, колишніх членів «Весни», необхідно згадати довгорічних учасників Музично-драматичного ансамблю ім. Тараса Шевченка в Братиславі: керівника ансамблю Михайла Калиняка, режисера Марію Калиняк-Шлоссер й активного учасника й організатора усіх імпрез ансамблю Марію Коробчак-Рибак. Далі мистецького керівника й хореографа відомого фольклорного ансамблю «Борівка» в Кошицях – Михайла Ногу, мистецького керівника відомого й за межами Європи фольклорного ансамблю «Шарішан» – Ладіслава Кишеляка та акордеоністів Андрія Брішкаря та Ігоря Крету, довгорічного методика для колективів художньої самодіяльності і довгорічного співпрацівника й прихильника ансамблю «Весна» та хору «Карпати».

Рівночасно з ансамблем «Весна» засновував і дальші колективи.

В жовтні 1967 року заснував у Кошицях Український молодіжний драматичний колектив, який, з меншими перервами, під назвою «ДУМКА» («Драматичний Український Молодіжний Колектив Аматорів») працював до 2007 року. Колектив під моїм керівництвом і в моїй постановці у 1968 році, у малому залі Кошицької філармонії, поставив п'єсу Т. Шевченка «Назар Стодоля» з фрагментами з музичної картини П. Ніщинського «Вечорниці», а в 1969 році п'єсу М. Ванченка «Запорізький скарб», прем'єра якої відбулась у квітні 1969 року.

Після першої прем'єри драмколективу «ДУМКА» в Кошицях, якою була п'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля», 1968 рік. Левко Довгович в середині, як виконавець ролі батька.

У цій виставі виступав і танцювальний колектив ансамблю «Весна» з Пряшева і новозаснований кошицький український хор «Ластівка». У зв'язку з початком так званої «нормалізації» суспільного життя у 1970 році, згідно з рішенням комуністичного керівництва Міського комітету КСУТ у Кошицях, моя подальша діяльність з драматичним колективом у Кошицях була небажаною.

В лютому 1968 року заснував у Кошицях і український мішаний хор «Ластівка». Головою ради хору була Наталка Шмайда, донька відомого фольклориста і письменника Михайла Шмайди. Після реалізації двох академій в честь Тараса Шевченка та 8 концертів, під назвою «Впізнай свій рідний край» (сценарій проф. Ю. Бача), з боку партійних органів та «нормалізаторів» політичного життя з нашого ж роду за «ідеологічно невідповідну драматургію концертів» хору в 1970 році було заборонено працювати.

У 1968 році нав'язуючи на довгорічну традицію Кошицького українського хору товариства «Просвіта» (1934-1938), який під керівництвом Осипа Яроша крім світських концертів співав і на св. Літургії в греко-католицькій церкві, відновив роботу церковного хору при греко-католицькому кафедральному храмі в Кошицях і керував хором аж до половини 1970 року.

У січні 1968 року вперше zorganizував у Пряшеві та в Кошицях традиційні українські «Маланчині вечори», тобто зустріч Нового року за Юліанським календарем. «Маланчині вечори» zorganizовано ще і в 1969 році. У 1970 році новорічні зустрічі такого змісту були заборонені.

У зв'язку з моїм звільненням з роботи з політичних причин від 15.09.1971 року до 1.10.1985 року – керівництвом Культурного союзу українських трудящих Чехословаччини в Пряшеві, мені було заборонено п'ятнадцять років працювати з будь-яким українським мистецьким колективом. «До своїх прийшов – свої не прийняли!» Сповнилися пророчі слова пана Юрія Шерегія з 8 березня 1957 року.

Слава Богу, хоч окремі словацькі керівники культурних установ не «побоялися» звернутися до «неблагонадійної особи» про дальшу співпрацю у зв'язку з молодіжними хоровими колективами. Дякуючи пані д-р Мийсарош, завідуючій відділом молодіжних і дитячих хорових колективів Словаччини при Центральному освітньому осередку в Братиславі, брав участь у кількох семінарах-вишколах хормейстерів для молодіжних хорових колективів (Трнава –1973 рік, Жіліна –1975 рік), передаючи курсантам досвід роботи з хорами такого жанру. На закінчення вишколу, в Трнаві, у гала-програмі вечора виступив слав-

ний гімназійний хор міста Трнави «Кантіка Нова» («Cantica Nova»), в репертуарі якого були й українські пісні «Щедрик, щедрик» в оригіналі та «Рече та стогне Дніпр широкий» в перекладі на словацьку мову. Диригування цих двох пісень доручили мені. І так після дворічної перерви мені була дана можливість частково «відвести душу». На цьому місці хочу підтвердити і той факт, що на відміну від чільних керівників українських установ, представники словацьких центральних державних установ, самоврядного краю і міста Кошиці і дальших міст високо оцінювали і до сьогоднішнього дня оцінюють мою діяльність не тільки в культурній сфері русинів-українців, але і в загальнословацькому масштабі. І словацькі патріоти кажуть мені: «Левко, поважаємо тебе, бо ти знаєш, хто ти є»!

Влітку 1979 року, за рекомендацією вищезгаданої д-р Мийсарош, надійшла пропозиція на Освітній осередок міста Кошиці, щоб доручили мені відновити роботу центрального дівочого молодіжного хору міста Кошиці, який певний час не працював через брак керівника. І так у вересні 1979 року, з дівчат 12-ти фахових середніх шкіл та училищ, засновую сорокачленний дівочий хор «Май» – назву собі вибрали самі дівчата. На жаль, з року в рік зацікавлення дівчат до хорового співу підупадало. Членів хору, які закінчили студії, не була можливість доповнити новими і хор «Май» у 1983 році перестав працювати.

Дівочий молодіжний хор міста Кошиці «Май», який працював під керівництвом Левка Довговича в роках 1979 – 1983.

Протягом п'яти років діяльності хор «Май» здійснив понад 30 виступів у Кошицях з нагоди різних святкувань, організованих керівництвом міста. Найбільшим успіхом для членів хору було третє місце з похвалою журі на крайовому змаганні молодіжних хорових колективів у Левочі в 1982 році. Нагородою була поїздка колективу в Прагу і Карлові Вари.

Нарешті у червні 1985 року, після п'ятнадцятирічної заборони працювати з українськими колективами, комуністичне керівництво Культурного союзу українських трудящих Чехословаччини (декотрі з них ще й донедавна були в керівних органах СРУСР) «великодушно» дозволило мені знову працювати з українськими колективами. І так у словацько-угорському середовищі міста Кошиць заснував при Міському комітеті КСУТ український хор «Карпати». 22 жовтня 1985 року відбулась перша зустріч членів новозаснованого українського хору «Карпати» в Кошицях, в сучасному єдиного українського хору такого жанру в Словаччині. Дякуючи відданим ентузіастам-фанатикам, хор «Карпати» уже понад 28 років пропагує і показує любителям хорового співу різних національностей і конфесій у Словаччині, але й за кордоном, неперевершену красу українського пісенного багатства. Хор працює як окрема організаційна одиниця – Первинна організація СРУСР № 4. Всі концерти і дальші імпрези керівництво хору «Карпати» організує самостійно, на жаль, без підтримки керівництва Центральної ради СРУСР!

Від 1988 року хор «Карпати» співпрацює з молодіжним оркестром «Музика Ювеналіс», за супроводу якого здійснив десятки репрезентативних концертів у Словаччині та за кордоном. Мистецьким керівником і диригентом оркестру в той час був Артем Подгаєцький. Від 1997 року мистецьким керівником і диригентом оркестру є син Ігор Довгович, диригент Кошицького державного театру опери й балету.

Підсумовуючи, нема потреби окремо зупинитись на підрахунках концертної діяльності українського народного аматорського хору «Карпати». Факти підсумовують самі. Колектив протягом 28 років підготував прем'єру постановки драми Тараса Шевченка «Назар Стодоля» з фрагментами з музичною картиною Петра Ніщинського «Вечорниці» (1991 р.), фрагменти з опери Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Здійснив понад 480 концертів і виступів, які слухали й бачили тисячі глядачів не тільки в регіоні Пряшівщини та в Словаччині, але й у семи країнах Європи: Австрії, Бельгії, Болгарії, Польщі, Угорщині, Україні, Чехії. Хор «Карпати» у співпраці з молодіжною організацією «ПЛАСТ» в Кошицях є організатором таких ім-

Один з перших концертів Українського хору «Карпати». Академія Т. Шевченка, 18 березня 1986 р. в клубі КСУТу (сьогоднішнього СРУСР) в Кошицях, на клавирі супроводить Святослав Довгович.

през, як Новорічні бали «Маланчині вечори» – 22 річники, Новорічні концерти – 13 річників, Святий вечір з «Карпатами» – 12 річників та Різдвяних концертів – 6 річників.

З хором «Карпати» під час студій на консерваторії в Кошицях співпрацювала як хормейстер і корепетитор Дашка Брішкар. Далі корепетиторами і хормейстерами працюють Світлана Мартинюк та Святослав Довгович. Супроводили виступи хору на акордеоні окремих концертах в Словаччині та за кордоном: Ігор Крета, Раймунд Каконі, Ярослав Дирга, Мартин Франек, Мілан Рендош. Кілька пісень на окремих концертах диригували: доц. Юрій Костюк, Павло Василь, Артем Подгаєцький, Ладіслав Гурбаль – всім вищезгадуваним належить від мене щира подяка. У зв'язку з діяльністю хору «Карпати» мушу зокрема подякувати усім співакам словацької національності за їхню активну допомогу в поширюванні пісенних традицій нашого народу, зокрема солістам-словакам – Марії Побега, Анні Веселовській, Томашу Намшпетра та Штефану Душику. Подякувати треба і солістам нашого роду – Світлані Мартинюк, Марії Штабовій, Івану Сітару, Андрію Личко та Андрію Гапштаку. Подяка належить і всім конференсьє хору «Карпати» – Олені Довгович, Марті Онушка-Каконі, Марії Побега, Марії Калиняк-Шлоссер, Оксані Господар, Тамарі Гуменник, Валерії Смильницькій, Людмилі Гарянській, Олександрю Штецю, Людовіку Шолтису, Михайлу Адаменко та Євгену Лібезнюку.

Український хор «Карпати» на Фестивалі фольклору і хорового співу в селі Камйонка – 1986 рік.

Про велике зацікавлення глядачів різних національностей виключно тільки в місті Кошиці свідчить і кілька статистичних показників. Наприклад: на семи Різдвяних концертах (2007-2013) та на тринадцяти Новорічних концертах (2001-2013) було в середньому по чотириста глядачів – разом вісім тисяч. Це тільки крім дальших концертів з нагоди різних святкувань, ювілеїв. На святкування 25-річчя хору в Будинок мистецтв прийшло 750 глядачів.

Від 1987 року дотепер, керівництво хору «Карпати», як головний організатор і співорганізатор різних імпрез, забезпечило концерти і виступи в Кошицях, частково в Пряшеві та інших містах і селах Пряшівського регіону 90 українським мистецьким колективам, з того 77 колективів було з України та 13 українських колективів з Словаччини та з країн Європи, котрі здійснили 189 концертів і виступів.

З нагоди святкування 20 річниці діяльності українського хору «Карпати» Міністерство культури та туризму України нагородило хор «Карпати» званням «Український народний аматорський хор».

Не можна не згадати і Міжнародий фестиваль духовної пісні східного обряду в Кошицях (МФ), який протягом тринадцяти років проходив у Кошицях і надавав мені, та не тільки мені, чималих духовних сил до дальшої діяльності в культурній сфері.

В 1991 році Міністерство культури Словацької Республіки, за рекомендацією директорки мистецької агентури «Кассовія», д-р Ніни Рашіової, доручило мені виконувати обов'язки драматурга і режисера та проводити підбір хорових колективів на окремі річники МФ з умовою, що все це буду виконувати на добровільних засадах, бо Мініс-

терству культури не має грошей оплачувати мою роботу. Відчувши можливість показати невмирущу красу української сакральної музики, я погодився з умовами міністерства. Поставив, однак, вимогу, щоб усі хори-учасники МФ були зобов'язані виконувати твори староукраїнською мовою, тобто мовою написаних оригіналів. Причому хори зі Словаччини з 4-6 творів можуть заспівати один духовний твір будь-якою мовою, а закордонні з 7-9 творів можуть виконати три духовні твори будь-якою мовою. І домашні, але й хори з Вірменії, Італії, Македонії, Португалії, Румунії і навіть квартет з міста Пермь (Росія) ці умови дотримали. Переважну більшість творів співали в староукраїнській мові. Результат: церковні хори в Словаччині перестали перекладати твори Д. Бортнянського, М. Вербицького й дальших українських композиторів на словацьку мову. Найвищим досягненням МФ вважаю те, що декотрі словацькі музикологи й мас-медії, але й учасники інших країн Європи, нарешті частково усвідомили, що Д. Бортнянський, А. Ведель і М. Березовський НЕ Є московськими композиторами. Цей факт є чи не найбільшим досягненням МФ.

Головні організаційні справи під час реалізації МФ виконували спільно зі мною дружина Олена та Антон Минчик, голова організаційного комітету МФ. Під час реалізації окремих річників МФ активно допомагали і члени хору «Карпати» – Світлана Мартинюк, Яролслав Господар, Оксана Господар, Олена Личко, Марта Онушка-Каконі, Ніна Крепосняк та дальші. Виступи хору «Карпати» на МФ крім мене диригував син Святослав Довгович. Обов'язкові твори для зведених хорів вкінці кожної фестивальної програми крім мене диригували Володимир Волонтир, диригент Мукачівського хору хлопчиків та юнаків, Олег Цигилик, диригент чоловічого хору «Гомін» зі Львова та син Ігор Довгович.

Заради цікавості знову таки кілька статистичних показників: протягом 13 річників у концертах МФ взяло участь разом 168 хороших колективів, з того 107 закордонних, а з них 50 українських – окремі з наведених 168 хорів були учасниками МФ і кілька разів. (Дані наведено з архіву Українського народного аматорського хору «Карпати»).

Вірю, що не буде великим прогріхом, якщо згадаю і колективи, засновниками котрих були так само відданні фанатики-поширювачі нашого неперевершеного пісенного багатства. Співпраця з ними наповнювала мене натхненням до дальшої роботи.

На першому місці необхідно згадати відомий і поза межами Європи український чоловічий хор «Журавлі» з Польщі. «Журавлі» до сьогоднішнього дня поважають мене почесним членом колективу. Засновник і довгорічний мистецький керівник, блаженної пам'я-

ті мгр. Ярослав Полянський, з яким ми довгі роки співпрацювали (1967-1992), називав мене «хресним батьком» «Журавлів», бо думка про заснування подібного колективу зродилася у червні місяці 1969 року в моїй квартирі в Пряшеві, коли Ярослав Полянський, після Свидницького свята культури, завітав до мене в гості.

Моїм великим бажанням було заснувати і на Пряшівщині чоловічий український учительський хор, оскільки й угорці, і словаки, і чехи мали і мають прекрасні чоловічі хори учителів – а чим же ми гірші?! Задум був такий, що з-поміж учителів тоді ще понад 270 українських шкіл Пряшівщини (сьогодні вже, на жаль, українських шкіл майже нема) виберу відповідну кількість співаків (а було їх – хоч «гать гати») і будемо зустрічатися на пробах в Пряшеві, в «Руському домі», тобто в Українському клубі один-два рази в місяць. Мою пропозицію завідуючий відділом культури Центрального комітету Культурного союзу українських трудящих, тов. Петро Гроцький відкинув словами: «Нащо воно нам потрібне?» Я поділився своїм розчаруванням з Ярославом Полянським, а його реакція була: «Холера, я то спробую у нас, в Польщі!» У 1972 році заснований Ярославом Полянським чоловічий хор «Журавлі» запросив мене на першу прем'єру колективу, але словацькі прикордонники не пустили мене в Польщу. «Журавлі» в наступних роках (1990-2004) були 5 разів гостями українського хору «Карпати» і здійснили 9 концертів в Словаччині в Кошицях та в Пряшеві.

У 1977 році – на запрошення та на пропозицію голови Воевідського комітету Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) в Кошаліні (Польща), друга Влодка Серкіза, головного організатора ювілейного X Фестивалю української культури в Польщі, доручили мені підготувати драматургію та сценарій і здійснити постановку всіх трьох фестивальних концертів в кошалінському амфітеатрі. Оскільки я мав заборонено в Словаччині працювати в культурній сфері, побратими з Польщі вирішили запросити мене і дати мені можливість «відвести душу» на цих мистецьких імпрезах. Результат: через «мій вибрик» в Кошаліні, в Кошицях кілька разів органи безпеки викликали мене на допити.

Дальшим таким колективом був празький український «фольк-бітовий» гурт «Ігніс». У 1968 році допомагав порадами гурту «Ігніс», який перший започаткував у Чехословаччині інтерпретацію українських народних пісень у «фольк-бітовому» жанрі. В тому ж році зорганізував для «Ігніс» 14, а 1969 році 20 концертів і виступів в українських містах і селах Пряшівщини. Гурт «Ігніс» дав поштовх для виникнення ряду українських вокально-інструментальних груп

такого жанру на Пряшівщині, які дотепер існують, навіть як професійні гурти в кав'ярнях окремих міст.

У зв'язку з моєю діяльністю в культурній сфері треба згадати і кілька українських колективів, засновником яких я не був, але працюючи на посаді методика для художньої самодіяльності на Окружному комітеті КСУТ у Пряшеві в роках 1966-1970, допоміг тим колективам досягти чималих успіхів на загальнодержавних і регіональних конкурсах дитячих хорових колективів й драмгуртків.

Були це хори й драматичні колективи на українських основних школах в таких селах:

- дитячий хор у селі Малий Липник – керівник Марія Бартко;
- дитячий хор у селі Лютина – керівник Франтішек Грабчак;
- дитячий хор у селі Сулин – керівник пан Теліщак;
- драмгуртки дорослих у селах – Обручне, Кийов, Матисова.

Окрему згадку заслуговує танцювальний колектив «Чирчанка» з села Чирч, який у 1966 році своїми народними танцями й піснями, за супроводу дитячого оркестру, отримав перший приз з похвалою журі на Міжнародному фестивалі дитячих фольклорних колективів у Лондоні – керівник пан Ковач, хореографія Юрій Прохазка, музичне оформлення припало мені. Методичну допомогу надавав і словацьким дитячим хорам в місті Липани – керівник пані Ягеловська, у селі Широке – керівник Пацановський.

У 1997 році, після відходу у вічність засновника українського хору при греко-католицькій церкві св. Варвари у Відні, славного диригента та композитора пана Андрія Гнатишина, пів року їздив кожний тиждень у четвер проводити проби з віденським хоровим колективом. (Заради цікавості: в середу ввечері виїжджав з Кошиць швидким до Братислави. В четвер після обіду з Братислави до Відня. О 18.00 год. проба хору. Ввечері поїздом у Братиславу, а далі нічним швидким у Кошиці. Керівництво віденського хору оплачувало мені тільки подорожні витрати).

Мое життя, практично від зайняття посади завідуючого Українським клубом у «Руському домі» в Пряшеві та заснування молодіжного ансамблю «Весна» у 1965 році, пов'язане з нашою молоддю. Від 1965 аж до 1971 року, до звільнення з роботи, через шкільний рік організував у «Руському домі» щотижня дві-три тематичні і розважальні зустрічі для нашої молоді з українських класів п'яти словацьких середніх фахових шкіл та української гімназії ім. Тараса Шевченка, але і для студентів-україністів Філософського та Педагогічного факультетів. У підготовці цих зустрічей активно допомагали зокрема проф. Юрій Бача, академік Микола Мушинка, проф. Микола Штець, та даль-

ші викладачі Філософського та Педагогічного факультетів УПІШ.

У 1968-69 роках під час політичної відлиги новостворена Рада української молоді (РУМ) зорганізувала кілька зустрічей української молоді. Наймасовішою (108 дітей і молоді від 7 до 18 років) була в серпні 1969 року в селі Лімне. Голова РУМ проф. Юрій Бача та виконавчий секретар Ярослав Шуркала доручили керівництво літньої зустрічі мені і моїй дружині Олені. Членами таборового провodu були Іван Бача, Михайло Калиняк та Марія Бойко-Лаца. Десятиденну зустріч учасники ще й сьогодні згадують з ностальгією. В 1970-1989 роках, в добу «нормалізації» суспільно-політичного життя, діяльність української молодіжної організації було заборонено.

Заради цікавості хіба стільки: зустріч в Лімному (Ломному) для мене і моєї дружини Оленки була «шлюбною дорогою» – в суботу 26 липня 1969 року, в отій напруженій добі між греко-католиками та православними, нас повінчали у пстринській православній церкві разом два священники – греко-католицький отець Євген Довгович та православний отець Василь Сливка, а в четвер 31 липня, уже як керівники молодіжної зустрічі, забезпечували в Ломному все необхідне для її успішної реалізації.

У зв'язку з діяльністю молодіжної організації «ПЛАСТ» треба згадати й щиро подякувати за жертвенну довгорічну співпрацю й допомогу в роботі з нашою молоддю колишнім членам ансамблю «Весна» Марії Коробчак-Рибак з Братислави та Марії Бойко-Лаца зі Свидника, які беруть активну участь у переважній більшості зустрічей нашої молоді від заснування молодіжної організації «ПЛАСТ» на Словаччині у 1991 році.

Дякуючи моїй дружині, нашим синам, вищезгаданим подругам Марії Рибак, Марії Лаца, Ксенії Рибак, і всім таборовим вихователям і лекторам Літньої школи українознавства (ЛШУ), керівництву «ПЛАСТ» пощастило від 1991 року дотепер зорганізувати вісімнадцять літніх таборів, шістнадцять Літніх шкіл українознавства і кілька коротших літніх та зимових зустрічей, але і закордонних зустрічей та тренінгів в рамках Європрограми «Молодь в акції».

З вашого дозволу знову таки кілька статистичних даних: від 1991 по 2013 рік, у 38 літніх і зимових зустрічах та в 16 ЛШУ брало участь, разом з керівниками (тобто членами булави), 2 023 учасників, з того 1 606 дітей і молоді з 74 сіл і міст Словаччини (окремі з них були учасниками зустрічей і кілька разів), лекторів ЛШУ та вихователів 228, решта 189 осіб з України, Австрії, Америки, Німеччини, Польщі, Сербії, Хорватії, Чехії.

Примітка: У зв'язку з молоддю ще хоч один суто суб'єктивний,

але надміру приємний досвід, коли найменші учасники табору ввечері не можуть заснути, бо тітка Оленка і вуйко Левко не прийшли їх поцілувати на добраніч!

Може бути ще міцніший еліксир життя, чи цінніша нагорода?

Або може бути для нас старших, «піонерів» розвитку «ПЛАСТ-у» в Словаччині, ще більша сатисфакція, як той факт, що з учасників молодіжних зустрічей вирости активні продовжувачі справи, які вже самостійно беруться організувати роботу з нашою молоддю? Такими є: Юрій Мушинка, Міхаела Мушинка та Мартин Няхай – Руська Нова Вес, Христина Грісенко – Меджилабірці, Мирослава Танчак – Пчолинне й інші.

Вкінці моєї «мистецької біографії» і роботи з молоддю дозвольте ще раз подякувати щасливій долі, що звела мене з національно-свідомими й відданими українській справі друзями й подругами від «сталінських курортів» аж по керівників окремих українських організацій Світового українства, а саме з побратимами-однодумцями: блаженної пам'яті Михайлом Горинем з Києва, з чільними представниками Європейського конгресу українців – Любомиром Мазуром та Федором Курляком з Англії, Славком Бурдою з Хорватії та Ярославом Хортяні з Будапешту, з блаженної пам'яті Лідією Завтоканюк-Райчинець і її чоловіком Віктором Райчинцем з Праги, з Омеляном Ковалем з Бельгії та Галиною Маслюк з Греції й дальшими; з чільними представниками Світового конгресу українців – Аскольдом Лозинським з США та блаженної пам'яті Віктором Педенком з Канади, Євгеном Чолієм з Канади та Степаном Романівим з Австралії, Марійкою Шкембара та шановним подружжям Соколиків з Торонта, Ярославом Рубель з Нью-Йорку й дальшими. Велика подяка належить також колишньому Надзвичайному і Повноважному Послу України в Словаччині, д-р Інні Огнівець, працівникам посольства та генерального консульства України в Словаччині, зокрема Ользі Бенч, Юрію Колядинському та Євгену Перебийносу.

Найбільша подяка, однак, належить моїй життєвій подрузі Оленці, яка прожила зі мною важке, але повноцінне життя, моїм національно свідомим синам – Святославу, Ігорю та Роману, нашій молоді, яку я так безмежно поважаю і люблю, усім колишнім і теперішнім членам хору «Карпати» та членам усіх моїх попередніх мистецьких колективів від 1955 року аж до сьогодні, за життєдайний еліксир, який допоміг мені дожитись такого віку.

Зроблено мало чи багато – нехай посудить історія!

Якщо Всевишній дасть сил і витримки, то в міру можливостей буду виконувати й надалі КРЕДО мого життя.

З ТВОРЧОСТІ ЛЕВКА ДОВГОВИЧА

«ДЕ ЯНКА ВЕДУТЬ»

«Мама з верховинського села несе синові у в'язницю НКВД¹ в Ужгороді передачу.² Ніяк не може знайти будинок «енкаведе». Зупиняє перехожого й питає:

– «Паночку, де той будинок де Янка ведуть?»

В той прекрасний сонячний ранок запізнілого бабиного літа 1944 року, село Лінці³ жило своїм буденним життям.

Тато відправив щоденну Службу Божу, прийшов з церкви, поснідав і порядкував у своїй канцелярії – як називали одну з кімнат фари⁴ зразу біля кухні – якісь парафіяльні справи, а ми з мамкою снідали за кухонним столом.

Енергійний стукіт знадвору у кухонні двері і поява Петра Граба на порозі була незвичною в таку ранню пору і насторожила мамку. Обличчя відважного парубка-лісовика, завжди веселого, усміхненого, сповіщало щось недобре.

– Паніко⁵, пан превелебний дома? – вирвалось поспіхом з його уст, навіть без звичного вітання «Слава Йсусу». – Мушу з ним говорити!

Тато почув стривожений голос Петра і сам вийшов у кухню.

– Петре, що сталось?

Петро без слова попрямував через кухню до тата, ввійшли в канцелярію, мамка, зачинивши двері, за ними.

Я доїдав сніданок, міркуючи, яка ж то пильна справа в таку ранню пору привела Петра, мого найкращого «цимбору».⁶ Від 4 років мого віку він брав мене з собою на вечорниці, разом «ходили за дівками», як він зі сміхом казав моїм батькам, коли приносив мене сонного на руках із вечорниць. На першого травня разом «ставляли маї» нашим «фраїркам», тобто прикрашені кольоровими стрічками берізки або смерічки.

¹ НКВД – НКВС «Народний комісаріат внутрішніх справ».

² Передача – так називали пакуночки з харчами та одягом, які рідня приносила ув'язненим.

³ Лінці – село, де тато був священиком.

⁴ Фара – парафія.

⁵ Паніка – так називали на окремих селах Закарпаття жінку священика.

⁶ Цимбора – товариш, приятель (з угорської мови).

З отих гарних спогадів вирвав мене тремтливий голос мамки, ніби вона тільки що плакала, а перед нами насилу стримує плач.

– Сину, ходи до нас!

– Підеш з татом, – тихим голосом промовив Петро до мене, – і замкнеш тата у церкві, а ключ передаш мені в ярку. Нікому нічого не кажи і постарайся, щоб тебе ніхто не видів! Зрозумів? Пане превелебний, іду до церковника по другий ключ від церкви, обидва будуть у мене. А ви, паніко, не забудьте, що маєте казати отим супостатам!

Петро пішов. Тато нервово ходив по канцелярії. Я, нічого не розуміючи, поперемінно дивився на мамку, на тата. Мамка помітила мою розгубленість, притягла до себе:

– НКВД-исти прийшли арештувати тата. Староста їх затримав на сільському уряді, а Петра послав попередити тата. Замкнеш тата у церкві, а ключ віддаш Петрові на домовленому місці.

Тато підійшов до мамки, обняв і поцілував її руку. З мамчиних очей покотилось кілька сліз, але обличчя залишилось твердим.

– Візьму пальто, бо в церкві вже холодно.

– Мамко, скажеш сестрі Олівії, куди ми пішли з татом? – кортіло мене, щоб похвалитися перед старшою сестрою, яку таємницю довірили мені, а не їй.

– Скажу! Вже йдять, аби, хорони Боже, не нагрянули! Ідять поза фару, хащею, попід горіхи.

З розмов я вже дещо знав про НКВД – в Середньому – маленькому містечку між Ужгородом і Мукачевом – ув'язнили учителя, в Анталівцях, в селі за двома «горбками», священник, до якого ми часто ходили в гості, щоб не попасти в лабеті НКВД, застрелився – проте ще повністю не розумів, що воно за «чудо», але в серці 9 річного хлопця підсвідомо назривала ненависть і з'являлись фантастичні картини помсти. З дитячих роздумів пробудив мене тато, який прощався з моїми сестрами, притискаючи й цілуючи їх. Обняв і мене. Хотів щось сказати на прощання, але стримався перед сестрами і нашою пестункою Оленою, маленькою на зріст жіночкою-карликом, котру наші батьки прийняли за свою, як одну з 9 сиріт – із села Вільшинки, де тато був сім років священником.

– Ходи, сину!

Пішли поза парафію, стареньку стодолу і пішником, стрімким берегом, поміж кущами, вийшли за церкву. В кущах тато стримав мене, розглянувся:

– Іди, відімкни, а я тоді швидко ввійду в церкву.

Змушений був прикласти чимало сил, щоб відімкнути могутній замок важких дубових дверей.

– Вже ти відімкнув? – в татовому голосі бриніла нетерпеливість.

Я з цілої сили попхав двері, тато швиденько ввійшов, пригорнув до себе, поцілував:

– Замкни і втікай в ярк за Петром. Іди поза дзвіницю кущами, щоб тебе ніхто не бачив!

* * *

Церква і дзвіниця були на березі, з якого крутим схилом, зарослим кущами, високими акаціями та густим молодняком граба, можна було спуститись в ярк, тобто на дорогу, якою виганяли череди на пасовиська. Поліз гущавою і над самою дорогою сів на пень старого дуба. Було видно дорогу і протилежний стрімкий беріг. Я був схований між кущами – ніхто не міг побачити.

Петра ще не було. Мав появитись на другому схилі, на кривулястому, крутому пішнику, місцями обгородженому перилами, який збігав униз від чепурної, побіленої в синій колір, хатинки, в якій жили наші колишні симпатії – моя білява, на 3 роки старша від мене Юстина і її старша сестра, чорнява Юлія, з якою Петро планував одружитись – перешкодила партизанка. Тато віддав її за сина сільського багача.

Я усміхнувся, згадавши, як вночі, перед першим травнем, 4 роки тому, від сердитого голосу величезного, кудлатого чорного пса Цигана я, ще навіть і не шестирічний, стрімголов утікав униз по пішнику, кинувши свою прикрашену берізку-май, забувши на біляву Юстину і святий обов'язок «закоханого» парубка. Петро з своїм товаришем, котрий допомагав йому підняти прикрашену ялинку на облупленому високому стовбурі, засміялися вголос, але біля височезної Петрової смерічки, прикрашеної шовковими стрічками, як і належить майбутньому зятеві, поставили для моєї білявої Юстинки і мою прикрашену берізку.

* * *

Циган знову обізвався могутнім захрипло-старечим басом. В ту мить появився Петро, шукаючи мене очима. Я знав, що він мене не бачить, й тому відгукнувся нашим гаслом, яке навчив мене, коли ще ходили разом по гриби – три короткі свистки. Я збіг швидко поміж кущами й ожиною на дорогу. Петро був уже внизу. Передав йому ключ. Обняв мене за плечі й притис до себе:

– Вилізай пішником за вашу стайню, а через стодолу на двір. Оті нечисті вже, мабуть, будуть у вас. Коли б запитали, де був, скажи, що

грався у стодолі. Якщо будуть питати, де тато, кажи: «Поїхав в Ужгород». Було б найкраще, щоб ти не попадав їм на очі, але це б могло викликати підозру.

Вперше, протягом довгорічного товаришування, Петро радив мені говорити неправду. Помітив моє здивування.

– У випадках, коли рятуєш когось із своїх від отих гаспидів, бо нема іншого виходу, можна й неправду казати! Втікай! Щоб нас випадково хтось непроханий не побачив разом. Пам'ятай – ані слова, де ти був!

* * *

Коли вийшов крадькома зі стодоли на двір, заллятий промінням осіннього сонечка, там вже стояв військовий «газик».⁷ По дворі ходили військовики з автоматами наготові. Я хотів скрутити у стайню.

– Стій! Ходи сюди, пацан! – побачили таки.

Підходжу несміло. Покликали дальшого, що стояв на веранді.

– Товаришу капітане! Вийшов із стодоли.

– О, та це ж батюшчин син. Ану, ану, йди до мене! Де тато!? – гримнув на мене.

– Поїхав в Ужгород – кажу тихенько.

– Поїхав в Ужгород! – іронія в його голосі аж ріже! – Коли вернеться?

– Не знаю.

– Не знаю, не знаю! Ніхто з вас нічого не знає! Й... вашу мати! Гляди, гляди – дивиться, як вовчєня! – вхопив мене за руку, як кліщамми, і потягнув через ганок у спальню.

Рука мене страшно боліла і чомусь мені дуже хотілося вкусити його руку...

Сестри – дванадцятирічна Олівія, Георгія, якій не було й три з половиною роки, та ще ані не річна Едіта – тулились в куточку на дивані до нашої пестунки Олени.

Мамка стояла недалеко від них з кам'яним обличчям. У важких життєвих хвиликах вміла бути витривало-твердою – беззаперечне успадкування характеру її мами, нашої бабусі Ольги, слово якої для всіх було законом і яку наші батьки і всі вуйки, але й дальша родина чомусь називали «генералом», й наперекір тому, що її єство випромінювало сердечну доброту.

Двері до всіх кімнат відчинені навстіж – ціла парафія «догори ногами». Двоє в цивільному одязі «газдували», як у себе вдома, щось

---

⁷ Газик – військова автомашина.

настирливо шукаючи. Староста сільради ходив за ними – бо так йому наказали – як з хреста знятий.

Капітан увів мене в спальню.

– Хто такий?! – ткнув мене пальцем у груди – вищий з них, червоноволосий, як лисиця – аж заболіло.

– Син! – потягла мене мамка до себе.

– Чого він так дивиться? Де тато? – гримнув на мене.

– Я вже вам казала – в Ужгороді! – притисла ще більше до себе.

– Вас не питають! – втрутився менший брюнет і м'яким голосом звернувся до мене. – Ану скажи, хлопчику, де ваш тато? Сестра нам вже сказала, що він десь у селі...

– Я таке не казала! – аж закричала Олівія, голос зломився, розплакалася.

– Молчать!⁸ – високий. В першу мить я думав, що сестра дійсно зрадила. Подивився на неї зі злістю. На щастя, з наших «милих гостей» ніхто цього не помітив.

– І я вже вам казав, що отець духовний поїхали в Ужгород, – тихо зауважив староста.

– І ви з ними? – питає чорнявий.

– Чому з ними? – лагідно староста. – Всі вам кажемо, що пан превелебний поїхали в Ужгород. Нащо страшити малих дітей.

– Гляди, який захисник знайшовся! – гримнув рижий. – Ти вже старостував і за мадярів! Правда? Ще перевіримо й твої діла!

– Старосту ви взяли з собою, як представника села, – не витримала мамка, – і він має право сказати щось...

Чи мамині слова, чи безнадійність довідатись щось нового, зробили кінець неприємній розмові.

Почали розкидати гарно встелені ліжка, витягувати речі із скринь, кидаючи білизну, сорочки та все інше прямо на підлогу і, ніби нехотячи, потоптали брудними черевиками. Зігнали сестер з дивану, перевернули його, що аж затріщало. Найменша сестра перелякалась, почала плакати.

– Що вони шукають? – запитав я тихенько мамку.

– Зброю та якісь антикомуністичні летючки, писемності, чи що, – шепнула тихо мамка.

– Мамко, що то є летючки?

– Сину, будь краще тихо! – вже не витримала мамка.

В кімнату непевним кроком ввійшов капітан, спробував виструнчитись і крикнув:

---

⁸ «Молчать» – тихо, мовчить (з московської мови).

– Товариш майор! У пивниці нікого нема! – після офіційного рапорту його округле, з широкими вилицями, обличчя відкрилось добросердечною усмішкою, – але в бочках дуже добре вино! Вистарчить для всіх! – і вперся на одвірок.

Рижий нецензурно вилаявся.

– Капітане! Ви в службі, чи на похмілля? – питає менший.

– Дозвольте доложити! Я підготував і для вас – «добро пожаловать»⁹ у пивницю! – хотів вклонитись, ніби великопанський слуга, але його спроба могла закінчитись на підлозі, коли б староста і чорновусий не підхопили його завчасу.

– Вибачаюсь, – пробелькотів, – мене замучили прокляті пошуки того батюшки. Не знайдеш того контрика,¹⁰ хоч розірвись!

– Добре, добре! Підемо разом шукати! – чорнобровий взяв капітана під руку і вивів з кімнати.

Рижий продовжував обшукувати усі куточки спальні. Повернув і чорнявий. Звернувся до рижого:

– Хлопці обійшли під, стодоли, стайню і хліви, одним словом, все – ніде нема!

– Добре! Підемо порадитись. Старосто, іди з нами! Підпишеш протокол про конфіскацію мисливських рушниць, – до чорнявого – таких я ще й не бачив! А ви всі залишитесь у спальні! – тон розпоряджень рижого не припускав жодних зауважень.

– Вже полудень. Діти голодні. Мушу зварити щось на обід, – відважилась мамка.

– Нехай привикають! Ще будуть і гірше голодувати! Дивись, які кругленькі!

Хрипливий сміх ще й зараз чую всім своїм еством, але його «пророчі» слова в наступних роках повністю сповнились.

Після відходу «зацних гостей» на порозі появився військовий з автоматом.

– Всім сісти! – намагався наслідувати рижого і завмер, мов статуя.

Приблизно через годину мамці дозволили, під доглядом автоматника, принести хліб, масло і молоко, але нікому з нас їжа не смакувала. Через дальшу годину відкликали автоматника з наказом для нас не виходити зі спальні щонайменше годину.

Між спальнею і кухнею був коридор і канцелярія, але й наперекір тому ми чули з кухні гучну розмову, а пізніше й кілька московських фронтних пісень, переплетених нецензурними лайками, яких

⁹ «Добро пожаловать» – запрошую (московська мова).

¹⁰ Контрик – контрреволюціонер.

за один місяць «свободи» вже наслухались, хоч ми, діти, багато чого й не розуміли.

Нарешті загуркотів мотор газика і все затихло.

– Здається поїхали – іду подивитись.

– Мамко, ще не пройшло ані півгодини, – старша сестра подивилася на старовинний годинник у сусідній кімнаті.

Мамка пішла і якось не верталась. Отих кілька хвилин здавалось вічністю. Я не витримав і побіг за нею. Ані несамовитий крик старшої сестри не затримав мене. Всі ми були перестрашені, що сталось з мамкою, чому так довго не йде.

Мамка розмовляла на дворі зі старостою.

– Паніко, не гнівайтесь, що я дав отим нелюдам сливовиці і вина та хліб з солониною. Перебачте, піду додому і верну вам усе чесно.

– Нічого не будете вертати, Михайле, добре, що пішли.

– Хотіли йти в церкву – не вірила нечиста сила – ніби щось відчували.

На ганку поступово появились сестри, Олена з найменшою на руках.

– А ви знаєте, де отець духовний? – недовірливо питає мамка.

– Петро мені сказав. Просив затримати трохи НКВД-истів у себе. Я їм дав уже і в нас випити. Москалі ніколи не скажуть «ні».

Мамка перша помітила Петра, який швидким кроком сховався вниз по крутій дорозі від церкви.

– З берега коло церкви я бачив, як газик поїхав верх селом. Мабуть, поїхали в село Гайдош,¹¹ думають, що пан превелебний там. Вони ще повернуть. Я їх добре знаю!

– Чого їм приходити знову? Діти вже на смерть перестрашені.

– Вони на те не дбають, думають, що пан превелебний сховались десь у селі. Олена най зварить щось дітям, а ми йдемо порадитись, що далі.

Мамка, Петро і староста пішли у спальню, щоб ми не підслухали їхню розмову. Моя цікавість була більша, ніж голод, і я через їдальню дістався до кімнати, де ще півроку тому жив наш учитель, Теодор Ройкович, син священника з Пряшівщини. Двері в спальню були відчинені, я все чув, що там говорилось.

– Паніко, отця духовного ще сьогодні вночі будемо змушені відвезти з села і допомогти йому перейти через границю в Чехію.

Мамка вперше за цілий день розплакалась. Я не витримав і побіг до неї. Обняв її – мені було страшенно жаль мамки.

---

¹¹ село Гайдош – філіальна парафія тата.

– Сину, йди в кухню, маємо важливу розмову, – її сльози аж пекли, падаючи на моє обличчя.

– Я все чув! Нікому не скажу! Ані сестрам, ані Олені.

– Най залишиться! Не зашкодить йому знати правду! Я йому вірю. Я подивився на Петра з великою подякою.

– Петре, якщо Євген відійде в Чехію, що я зроблю з такою дрібнотою, з чотирма дітьми? Таж він нікому нічого злого не зробив, може вже дадуть йому спокій.

– Ви їх не знаєте! Якщо його спіймають, засудять і вивезуть на Сибір. Наші «визволителі» так поводяться всюди. Там загине, а в Чехії хоч живим залишиться. А через якийсь час поможемо й вам з дітьми піти за ним, тільки най трохи підростуть.

– Поки я буду старостою – все буде добре. Село вам допоможе.

– А господарство, Петре? Буде треба звільнити парафію...

– Мамко, я поможу господарювати...

– Ти будеш мусити, бо ти єдиний хлоп у хаті! – каже Петро. – А зараз підготуйте нашвидку щось їсти для отця – занесу йому. А на вечір трохи більше – на два-три дні. Всяко може бути. І щось теплого на одягання. Ночі вже холодні, а коли треба буде ночувати в лісі, то не жарт!

– Петре, я піду з вами і з татом!

– Що ти говориш, сину! Хіба я тебе пущу в таку небезпеку?

– Мусимо спішити, бо можуть кожну хвилину появитись. І так не знаю, чи не залишили когось у селі слідкувати.

– З тих, що прийшли вранці, не залишився ніхто. Всі понапивались і влізли в газик. Я також піду і скажу своїй Гані, що наразі все в порядку і прийду назад, щоб бути тут від пригоди, коли б повернули.

Петро з клунком їжі для тата пішов, але чомусь зовсім в іншу сторону від церкви. Такі неприродні дії старших мене якось драгували, завжди кортіло довідатись причину таких вчинків. На цей раз треба було допомогти мамці, і я не міг слідкувати за Петром, яким способом дійде до церкви.

* * *

Вернулись надвечір з двома газиками, влетіли на подвір'я, ніби з неба впали. Повискакували ті самі, що були до обіду, та ще кілька дальших.

Ми всі були на дворі – мамка знімала розвішану і вже суху випрану білизну, Олівія з сестрою Георгією кормили домашню птицю, я рубав дрова. Староста якраз виносив із стодоли оберемок сіна і ніс у стайню накормити худобу.

Одну мить все завмерло. Кожний з нас стояв на місці, де в тому моменті був – настало мертве видовище, яке б не придумав ані найкращий режисер.

Я стояв з зарубаною сокирою в суковату букову колоду, тримаючи її над головою. Мені здавалось, що навіть качки й курки перестали дзьобати зерно.

– По приказу! – громовий голос рижого розбив отуніму «фата-моргану», ніби вдарив каменем у велике дзеркало, і воно розсипалось.

Все заворушилось. Автоматники розбіглись в стодолу, в стайню, в сипанець, дроварню – де їх стільки помістилось у тих ґазиках!

Мені чомусь замарилось, що широка, іржаво-жовта колода, на якій рубали дрова – це голова рижого, і я з такою силою тріснув обухом сокири по тій «голові», що букова колода, розколота на дві частини, розлетілась далеко в дві сторони й одна половина примусила відскочити навіть чорновусого. Він аж почервонів і з такою злістю подивився на мене, що мене аж заморозило.

– А ви всі у спальню, але бігом! Старосто! Ви підете з майором, – льодовий голос чорнявого втяв у живе, чи не гірш від «ревіння» рижого.

Бідна колода знову стала об'єктом мого гніву – з усієї сили зарубав до неї сокиру – на цей раз у «голову» чорнявого!

Не пройшло і хвилини – ми вже були у спальні, в кутику на дивані. Мамка гірко усміхнулась і резигновано сіла біля нас. Чорнявий сів напроти нас на стілець, як на коня. Дихання насичене горілкою і часником. Без слова довго-довго дивився на нас, аж мороз по хребті бігав. Почав говорити дуже тихо.

– В селі люди казали, що батюшка сьогодні вранці відслужив Службу. – Знову довга мовчанка. – Де батюшка!? – аж менші сестри розплакались.

Мамка взяла найменшу, Едіту, на руки, Олена Георгію.

– Я вас щось питав! – ревнув не беручи огляд на дітей.

– Вже вам казала – поїхав в Ужгород.

– Коли поїхав? – голос чорнявого гострішав.

– Зразу після Літургії пішов пішки в Середнє, а звідти поїздом.

– Чому ми його не зустріли по дорозі?

– Пішник веде через ліс – туди коротша дорога в Середнє.

Я подивляв мамку, що вона так спокійно відповідає, знаючи, що це неправда. Олівія біля мене аж тремтіла, про мої почуття краще помовчати.

Мамка повірила Петрові й рахувала з поверненням наших «милих гостей». До підвечір'я все продумала, готуючи страву для тата на дорогу та прибираючи в кімнатах. Ходила мовчки, задумана, час від

часу втираючи неслухняну сльозу так, щоб ніхто не бачив. І жінкам з села, що прийшли допомогти порядкувати, відповідала дуже стисло.

– Ви знаєте, матушко, що ми з вами зробимо, якщо знайдемо у селі батюшку? Арештуємо разом з ним, а дітей вивеземо у дитячі будинки, десь на північ! – після паузи, улесливо. – Якщо скажете, де сховався, то вас і дітей не будемо чіпати.

Мамка вперше, ніби втратила свою рівновагу, схилила голову. Ми з сестрою присунулись ближче до неї. Мамка глянула на нас. Настав вирішальний момент.

– Обійшли все – нема! – голос рижого у дверях спальні звучав безнадійно, ми аж здригнулись. – Ми його дістанемо, нікуди не дінеться наш «контрик»! Були й хитріші, а вже фіалки знизу нюхають! Йдемо! У нас ще діло в Середньому.

Чорнявий нервово встав зі стільця, було видно його розчарування, ніби відчував, що вже-вже був близько мети.

Після їхнього від'їзду я признався мамці, що вже хотів сказати, де тато. Мамка, цілуючи, пригорнула до себе і вперше за цілий день усміхнулась до нас своєю неповторною милою усмішкою.

– Як я собі уявила, як вас везуть десь у Московію, вже також вирішувала, чи не сказати правду. Коли глянула у ваші оченята, чомусь я в них читала: «Не зраджуй!» Бог нас врятував! – Не пускаючи нас із своїх обіймів, продовжувала: – Ви чули, що казав рижий? Тата вони і так знайдуть. То означає, що тато все ж таки мусить відійти, щоб його не вивезли на Сибір.

Старша сестра почала плакати, і мені не було весело. З очей нашої пестунки Олени полились сльози. Вона, мабуть, найбільше переживала, усвідомлюючи свою важку долю в майбутньому і повторюючи: «Де я подінусь, де я подінусь?! Хто мене прихилить?»

– Не плачте, Бог нам допоможе!

Крім мамки та Олени ніхто з нас повністю не усвідомлював, що означає для нас відхід тата за кордон.

– Ходіть, подивимось, що там діється. – Мамка пішла перша, а ми всі, гуськом, за нею.

Газика не було. Хоч наша радість була велика, але в кожному з нас ще відгукувалось пережите, однак єднав нас усіх спільний висновок – нарешті тимчасовий спокій!

– Боже, доки? – мамчин голос повернув наші радощі в реальність найближчих днів і місяців.

Навіть і вечірне осіннє сонечко, всміхаючись до нас своїм промінням, намагалось влити оптимізм у наші цілоденними тортурами змучені душі.

* * *

Вночі тато з Петром і дальшими хлопцями відійшли. Через два дні щасливо перейшли кордон. Старша сестра, Олівія, через рік з половиною перейшла щасливо кордон також нелегально і зустрілась з татом. Через два дні, не маючи ще ані 11 років, і я мав нелегально втекти через кордон, мене, однак, мало не впіймали – захоронила висока кукурудза і я вже більше не мав відваги пробувати ще раз втікати до тата. І так ми, тобто мама, я і дві менші сестри зустрілись з татом в Чехословаччині аж через дванадцять з половиною років, у 1957 році.

* * *

Хіба «Рижих» й «Чорнявих» розчавлена доля невинних мільйонів, подібних до нас, цікавила? Хіба їхня совість, якщо взагалі щось такого може бути у бездухому тілі, пробудилась колись, чи, може, пробудиться?..

КОРДОН

В уторському селі «Kis Selmenc» (українською мовою Малі Слеме́нці), що знаходиться в південно-західному куточку мальовничої «Срібної землі», тобто Закарпаття, сталась подія, котрій, здається, немає «парі» на нашій старій планеті-Землі, відколи вона крутиться навколо Сонечка. Звечора до ранку зродився кордон, який розділив первісне село Слеме́нці на дві села – Великі Слеме́нці припали до Чехословаччини, а Малі Слеме́нці стали власністю Радянського Союзу.

У Радянському Союзі, в «країні чудес», траплялись інколи й не такі чудеса!

* * *

Сонечко ще досипало свій сон за Східними Карпатами, проте світанок вже був свідком нелюдського нарікання-плачу, що розлягався з двох боків тимчасово побудованого потрійного – як і належить за традицією – плоту з колючого дроту, який перетинав дорогу і розділив село на дві нерівномірні частини.

Озброєні військові МВС¹², з автоматами наготові, ретельно сторожили, щоб ніхто не посмів підійти до новоствореного кордону

---

¹² МВС – Міністерство внутрішніх справ.

ближче, ніж на 50 метрів. Серед дороги, «на сторожі радянської землі», стояв ще й танк.

З боку Чехословаччини час від часу появились чехословацькі прикордонники, попереджаючи людей, щоб були обережні і не дразнили протилежну сторону.

Дивно, що Чехословаччині віддали дві третини села, мабуть, за заслуги у війні, бо то якась незвична щедрість зі сторони «великої неділимої», хоч і те правда, що віддали не з московської території, але якогось там українського Закарпаття.

* * *

Плач жінок був неймовірний. Окремі з них, мліючи від жалю і болю, ледве стояли на ногах. Чоловіки, або хтось з рідні підтримували їх, проклинаючи «москальську свободу», хоч окремі з них, під час війни, з нетерпінням очікували «визволителів», які принесуть «рай на землю».

Слова й вигуки, що виривались з уст людей на обох сторонах кордону, складали ясну мозаїку трагедії неочікуваного почину – розподілу села.

– Моїх двоє діточок на другому боці у бабусі! Передайте їх мені! – побивалась мати в передніх рядах натовпу.

– Сину мій єдиний, прийди до мене з цілою сім'єю! – ридає згорблена бабуся від ціложиттєвої важкої праці і віку. – Як мені старенькій жити без вашої допомоги? Хто мене обрядить в годину смерті?

– Мамко! Я хочу до тебе! – чити відчайдушний крик п'ятирічної дівчинки. Її плач наповнений таким горем, що від нього мав би і камінь «прослезитись»!

– Що буде з нашою пшеницею, врожаєм і полями на другій стороні? – питає кремезний господар.

Поступово з обох боків кордону відокремились ті, котрі мали когось на другому боці. Крик починав сильнішати – вже обидві частини села, до останньої хати, були в русі.

Сміливіші підходили ближче до колючого дроту. Появились радикальніші протести, навіть погрози.

– Яким правом розділили село?!

– У мене на другому боці вся рідня!..

– Наша також там...

– Мамко моя...

– Таке не було ані за мадярів і німців!

– Люди, таж маємо мисливські рушниці! Охороняймо свої права! З танку висунулась голова в шкіряній шапці танкіста.

– Назад! Розійдись! Будемо стріляти!

– До невинних людей стріляти? – кричить старий дідусь з палицею. – Ми цього не робили ані при Вердуні!

Хтось із підлітків кинув каменем у танк.

Автоматники посунули «раком» ближче до танку. З люка танку глянула на людей холодним оком невеличка цівка ручного скорострілу.

Сонечко осяяло трагічну сцену безпорадних, невинних людей ніжно росяним промінням і, побачивши таку кривду, ніби зганьблено сховалось за хмаринку, щоб не бути свідком безмірного жалю, відчаю і сліз.

Протести тривали кілька днів – все було марним. Ані правдиві, відчайдушні слова, ані погрозливі вигуки, ані гіркі сльози згорблених бабусь, зболілих матусь, маленьких, яничарським способом відірваних малюків, ані поодинокі, тайні сльози «твердих» чоловіків – нічого не змінили.

«Москва сльозам не вірить!»

За свідченням мешканців обох частин розділеного села, тривало чимало часу, в окремих випадках навіть кілька років, поки різного роду начальники-бюрократи, за законами «найгуманнішого ладу на світі», дозволили зійтись родинам докупі.

* * *

Літо 1946 року. Кінець серпня. Середа – чудовий літній ранок.

У напівпорожньому вагоні особового поїзда Перечин – Ужгород, крім мене, старшої сестри і нашої мамки, були ще три бабусі з своїми «зайдами», котрі їхали в Ужгород на торг.

Їхали мовчки. Їхали у згадуване розділене село – Малі Слеменці.

Гірка усмішка мамки ніби заспокоювала: «Все буде добре!» – а в очах – великий сум, мовби прощалась з нами назавжди.

Сестра мовчки, без будь-якого зацікавлення дивилась через вікно порожніми очима. Мені було дуже сумно, як тоді, коли тайно прощались з татом у церкві, перед його відходом за кордон.

– А якщо нас спіймають? – стривожене, тихе запитання сестри насторожило й мене.

– Не бійтесь, люди знають, що і як робити, зокрема тітка Катерина.

Я не витримав.

– А тато на другому боці буде нас чекати?

– Буде! Але краще будьте тихо, щоб хтось непроханий не почув, бо мене заарештують, а вас всіх чотирьох вивезуть десь у Московію!

Поїзд настирливо прямував до своєї мети, відбиваючи колесами у моїй фантазії чомусь занадто короткі кілометри. Страшенно хотів, щоб поїзд зупинився і повіз нас назад у Перечин, а вузькоколійка в Тур'я Ремети, назад у сторічний дерев'яний будиночок нашої бабусі, схований у тіні могутніх ясенів. Ще більший жаль мене брав від думки, що вже ніколи не побіжу, як навіжений (за словами мамки), тією, від давнини похилою верандою і гангом, обмерезаними диким виноградом.

Поїзд не повертав – немилосердно прямував у страхітливе, для десятирічного хлопця, невідоме.

– Як поїдемо далі з Ужгорода? – сестрин шепіт розірвав пригнічено-задуману тишу.

– Будуть нас чекати з возом, – каже тихенько мамка.

– А коли прикордонники зупинять нас уже в дорозі? – не вгавала сестра, – ти ж, мамко, маєш паспорт у прикордонну зону¹³.

– Нас привезуть у сусіднє село, а звідти окремо, ніби з поля, підемо з людьми у Малі Слеменці.

– Я з чужими людьми не піду! – запротестував рішучо.

– Ті люди добрі, сину, допоможуть нам.

– Мамко, я до тебе вже не поверну, як піду за границю? – в моєму голосі забриніли сльози.

– Бог допоможе й нам, з малими сестрами, прийти за вами, – притулила до себе, зігріваючи незамінним матусиним теплом.

Мене взяв ще більший жаль.

– Не ганьбишся! Такий великий хлопець, а плаче!

Сестра від мого найменшого віку завжди сміялась з мене і дразнила мене.

– Лиши його! Тобі вже чотирнадцять буде, а йому ані одинадцять не сповнилось!

Мамка ще сильніше пригорнула до себе.

Намагався перестати плакати, щоб сестра не сміялась з мене. Її посмішки дразнили мене.

* * *

В Ужгороді чекали два вози, запряжені прекрасними кінями, ніби нашими з села Лінці. Симпатичний вуйко, з великими вусами, привітав нас словами:

---

¹³ «Паспорт у прикордонну зону» – в СРСР були три категорії паспортів: з паспортом число 1 – можна було їздити аж в найближче прикордоння; ч. 2 – заборона в'їзду в пасмо 2-ох км від державного кордону; ч. 3 – заборона в'їзду в пасмо 200 км від державного кордону.

– Мусимо їхати двома возами. Діти одним, а ви другим.

– Чому? – в голосі мамки неспокій.

– Сьогодні вранці ціла група озброєних хлопців втекла в Чехію.

Прикордонники шаленіють – перевіряють, як скажені.

– То, може, нам, пане Андрію, залишитись в Ужгороді у брата? Або повернути додому?

– Ні, ми все продумали. Двоюрідний брат, Штефан, повезе малих до себе у сусіднє село, ви поїдете до нас, переночуете, а завтра, підвечір, зустрінетесь у тітки Катерини.

Я категорично відмовився їхати без мамки. Після короткої наради сестра поїхала з вуйком Штефаном, а я з мамкою на возі вуйка Андрія.

Прикордонників не зустріли. Міліціонери в селах, переважно з місцевих, нас не чіпали. Вуйко Андрій, де було треба, зайшов з ними у сільську корчму і все обійшлося без пригод.

Приїхали в пізні пообіддя. Дружина вуйка Андрія з чорнявою донькою, на кілька років старшою від моєї сестри, вже нас чекали з смачними стравами, які я вже й не пам'ятав, коли їв останній раз, хоч наша мамка славилась майстерністю виняткової кухарки, бо з «нічого» вмiла підготувати дуже смачно.

* * *

Чудовий серпневий ранок і ще кращі хорали жайворонків супроводили нашу дорогу в село Малі Слеменці. Зустріла нас старша сестра Олівія з тіткою Катериною.

Після сніданку мамка нас покликала в гостівську кімнату і з великим чуттям і обережністю сказала про свій невідкладний від'їзд з поясненням, що їй небезпечно залишатись у селі довше, щоб не привернути увагу прикордонників.

Багатомовне довге мовчання закінчилось тихим суцільним плачем, підкреслюючи трагедію даного моменту.

– Мамко, я хочу їхати з тобою додому! – шепнув я тихенько крізь сльози.

– Сину, дасть Бог, незадовго ми зустрінемось.

Добросердечність тітки Катерини та її гостинність не розважили мою тугу за мамкою.

Я цілий день майже нічого не їв і більшу частину дня завзято просидів на землі в куточку гостівської кімнати, бо на дворі було небезпечним зайво показуватись. Не хотів з ніким навіть говорити. Даремними були всі намагання тітки і її сестри, яка прийшла надвечір

на кусник «жіночої» розмови до неї, відвернути мою увагу від думок про мамку і бабусин дерев'яний будиночок, де мамка вже, мабуть, пригортала до себе у великій тузі наших малих сестричок і думала про нас, зокрема про мене – я це відчував усім своїм єством. Страшений жаль душив у горлі. Через силу стримувався, щоб перед добросердечними, але все ж таки чужими людьми, не розплакатись, як маленька дитина.

Кінець тижня був нестерпно напруженим. Сестра в п'ятницю надвечір, або в суботу вранці, залежно від обставин, мала перейти кордон. Тітка Катерина заборонила нам виходити з подвір'я на вулицю і кілька разів, між домашніми працями на господарці, пояснювала нам, як треба поводитись під час переходу через кордон.

– Тіточко, а чому маємо переходити кордон задом?

– Синочку, кордонна смуга є щодня переорана і зрівняна бороною. Коли ви будете переходити кордон обличчям до мене, то сліди ваших черевиків будуть прямувати у бік нашого села і прикордонники в першій хвилині подумають, що з тамтого боку хтось перейшов на цей бік.

* * *

В п'ятницю надвечір сестра щасливо перейшла кордон.

Цілий вечір і майже цілу ніч прикордонники озвіріло шаруділи в цілому селі, шукаючи втікача – шпигуна з Чехословаччини.

Тітка підготувала для мене ліжко в стодолі на сіні, в темному куточку, під самою стріхою. Просила поводитись тихенько і не показуватись на дворі. Спати в хаті було небезпечно.

– Тіточко, а коли мені буде треба?..

– Виконай свою потребу через шпари між дошками у напрямі городу.

Гарячий серпневий вечір, а мене страх холодом трясє. Натягнув ковдру аж на голову, щоб зігрітись. Все мене лякало: шарудіння мишей у стодолі, форкання коней у стайні, вульгарна московська мова прикордонників на дворі у тітки, у сусідів, різні страхітливі таємничі звуки, які причувались у моїй дитячій фантазії – зморив мене сон аж над ранком. Спав дуже коротко. Пробудився і перша думка – вертаю до мамки, хоч би мав втекти від тітки.

Обмірковуючи спосіб втечі, згадав слова мамусі:

– Сину, слухай тітку Катерину і не зроби якусь дурницю, бо і мене, і тітку вивезуть на Сибір!

В уяві жива картина: «Енкаведисти шукають тата!» – ця згадка облила мене холодним потом. І всі плани про втечу до мамки зразу

відкинув. Уява про арешт мамки і про сестер, яких разом зі мною везуть у Московщину, – була страшною!

На сніданок ячня з домашньою ковбасою, біленький хліб. Ані не доторкнувся!

– Тіточко, відвезіть мене до мамки... – мій шепіт здивував навіть мене самого.

– Синочку! – пригорнула до себе, як рідного, – батько й сестра чекають тебе. В неділю ввечері уже будете разом.

– Мені завтра втікати?

– В неділю надвечір, коли рідним з обох боків кордону дозволено підійти ближче до кордону поговорити, тоді прикордонники ретельно зайняті отим «гуманним» дозволом наших «визволителів». Патруль проїжджає прикордонне пасмо на конях не так часто. А в офіцерів – день відпочинку. Якраз вигідна пора на твою втечу.

– Тіточко, я хочу до мамки... – прошепотів, відчуваючи знову холод по всьому тілі.

– Мамка не в силі прогодувати себе і трьох малих дітей... Мусиш це порозуміти...

– Вона вчителька. Піде вчити і заробить гроші.

– Їй через тата не дозволять вчити, а на іншу роботу, через її хвороби, вона нездатна.

– Я їй допоможу...

– Який ти добрий... Але завтра все ж таки спробуєш втекти до тата, правда?

Останні слова тітки прозвучали досить категорично. Мої дальші прохання були б марними.

* * *

Пташиний гомін пробудив мене у святковий недільний ранок.

– Ти спав, як немовля. Не хотіла будити тебе. Ходи поснідати, бо незабаром починає відправа у церкві...

– Я піду з вами на Службу Божу...

– Хорони Боже! Тебе не сміють бачити. Поснідаєш і можеш знову лягти спати. Відпочинь, щоб надвечір був у повній силі.

Всі мої намагання заснути були марними. Думки роїлись в голові, як колись у селі Лінцях наші бджоли, де тато був священиком. Переважали думки про втечу до мамки.

Почав навіть нашвидку шукати свої речі, щоб втекти, поки тітка поверне з церкви.

Тітка якось дуже швидко повернула з церкви. Чи випадково не вгадала мій задум?

Пообідали. Вибрані смачні страви каменем стояли в моєму горлі.
Час до підвечір'я плинув дуже повільно. Літні дні довгі-довже-
лезні. А ще довші, коли в голові цілісінький день настирлива думка
про втечу через кордон!

* * *

Надійшов час іти. Тітка ще раз пояснила спосіб переходу через
кордон.

– Підемо гумнами поза село, потім кукурудзяним полем до само-
го кордону. Почекаємо, поки військові проїдуть на конях за поворот
і тоді швиденько побіжиш.

Слухав мовчки, не маючи сил навіть запитати щось.

Пішли через городи в кукурудзяні поля. Кукурудза та соняшни-
ки закрили нас повністю. Йшли ніби густим лісом. На другій стороні
кордону таке саме поле. Чи не навмисно люди засіяли отак поля?

Хотів щось запитати, але тітка приклала палець до уст.

Підійшли до кордону – хоч рукою піймай!

Тітка тихенько на вухо:

– Проїде патруль на конях і я тобі дам знак – іди! Вийдеш на край
кукурудзяного поля, подивишся в обидва боки і Благослови Боже!
Не забудь повернутись і через переорану смугу втікати обличчям до
мене!

Тітка притисла до себе, зробила на моєму чолі знамення хреста,
поцілувала.

Від напруження мої ноги стали колодами, і я боявся, що не зрушу
з місця.

Хвилини здавались вічністю.

* * *

Раптом московська мова, сміх, нецензурні слова. Кілька кроків
від нас, по витоптаній стежечці біля переораної смути проїхали два
озброєні вершники.

Тітка ще міцніше притисла до себе.

– За хвилинку підеш.

Мене почало трясти, як в гарячці.

– Будь хлопом! Все буде добре! Іду подивитись, чи зникли за по-
воротом.

Вернулась.

– Боже, поможи! Обережно подивись і тікай!

Чужі, не мої ноги, понесли мене кілька кроків ближче до кордону.

Раптом стукіт кінських копит. Дальші два вершники появились

на стежці. З переляку я сів на землю, як підкошений. Прикордонники помчали переді мною. Я вискочив і щодуху побіг назад у напрямі села. Тітка за мною. Задихаючись від страху і намагання, звалився під грушею в тітчиному саду. За добру хвилину наспіла і тітка.

– Ти мав на другий бік так швидко втікати, а не в мій город!

– Хочу до мамки! – рішуче встав з трави.

Тітка зрозуміла, в якому я стані. Взяла за руку і повела в хату.

– Дам тобі молочка напитись. Тістечко хочеш?

– Хочу до мамки!

* * *

Зі згодою мамки залишився у тітки ще тиждень. Переконувала мене спробувати ще раз втікати через кордон. Затявся – ні!

Тітчин селянський глузд зрозумів – всі намагання зайві. Вже не примушувала ховатись. І на поле, і в сільський магазин ходили разом.

– Побудеш у мене тиждень. Вдень допоможеш на господарці, а вночі підеш з кінями на пашу з дальшими хлопцями з села. Мамі буде легше та щось і заробиш.

У 1946 році мій заробіток не був великим, але влітку 1947 і 1948 року через шкільні вакації працював у тітки та її синів, щоб заробити протягом двох місяців на холодну й голодну зиму два мішки картоплі, центнер пшеничної муки і дальші продукти.

Отак закінчилась моя втеча за кордон.

СПОГАДИ ДІДУСЯ

«Розкажи, дідусю милий,
Як рука ворожа вбила
Татка нашого в лісах?..
Розкажи за що? І як?»
«Років з десять вже минає...
Може й більше?.. Сам не знаю...
Здобував він правди шлях!
Все було, здається, так:
Темний вечір.
Все замовкло.
Тільки ліс шумить, гуде.

Осінь...
Листя вже пожовкле,
вмираючи вниз летить.
Тихо.
Чорна ніч осіння
крила стелить над промінням
сонця...
Нищить світло, день.
Гори-скелі стогнуть гірко
у кайданах темноти,
а на небі ані зірки –
годі правди шлях знайти...»

Так колись, перед роками
гори правду скрізь шукали
і питали:
«Чи знайдемо святу волю?
Чи вже справді наша доля
скаже нам: «Мовчи, згинь!»
«Ні! Не хочемо вмирати!»
Пролунало у Карпатах.

«Доле, раду цю покинь!»
Й зашуміли гори сині,
буйним вітром полонин.
Силу всю свою людині
дали в руки, щоб з долин
рятувати йшла у гори
світлий день і буття
і в степи й лани просторі
несла правду в майбуття!..

Згодом голос гір могутніх
скрізь лунав, неначе грім!
Бій відбувся незабутній
й полягло чимало в нім
вірних рицарів народу
славного ще із прароду!..

«Там віддав своє життя
І батько ваш...»
«Прощай Вітчизно!» –
ще сказав і глянув ніжно
десь вдалину... і помер»..

Слава, слава, вам герої!
Рятували від розбою
рідну неньку Україну,
рідних братів і сестер...

*Село Юсиптичі біля Моршина,
червень 1956 року*

СПОГАД-ЗАПИТ

Згадай, подруго, ті хвилини,
Коли вперше ми зійшлись...
Внизу, під нами, у долині
Бурхливі хвилі вдаль неслись.

Ріка срібляна у промінні
Кришталем грала. А весна
Красою квітів безподібних
Нам радість в серце принесла.

Я був щасливий, як ніколи,
Неначе знову народивсь...
Ріка і скали – все навколо
Було чудовим, як колись

й тоді ішли попід смереки
за руки взявшись, не одні –
зі співом вітру та діброви –
Для себе все ж таки – самі!..

Й тоді на світ родивсь я знову...
Й тоді дякував весні...
Минули вже щасливі дні...
Мені здалось, що я далеко
В Карпатах рідних, як тоді...

А зараз, друзі, вас питаю:
Хто відповідь подасть мені?..
Ще скільки раз вмирати маю? –
Й родитись знову?.. В чужині...
На весні!..

Дечін, Чехія, травень 1957 року

ПЕСИМІЗМ

Прощай Закарпаття, колиско дитинства.
До тебе приїхав я зовсім недавно.
І знову кидаю тебе й товариство,
йду долі шукати – здається, що марно.

Здається, що марно я долю шукаю,
бо доля лишилась в сибірському краю;
лиш я сиротина по світі блукаю,
ні щастя, ні долі та й волі не маю!

Поїзд Чоп-Чорна над Тисою, 05. 03. 1957 року

ВЕЧІРНЯ ДУМКА

Вже сонечко ясне за гори сідало
і вечір легесенько ліси покривав.
Діброва дрімуча ще глибше дрімала
й струмок голосистий вже тихше дзюрчав.

Пташки щебетали вечірню молитву,
прощаючи сонце і землю усю.
Орли сизокрилі, промінням залиті,
вели десь під небом розмову свою.

Вечірню вже пісню й вівчар в полонині
іграв на сопілці: «До тебе я лину» –
неначе і справді спішив у долину
потішити серце любимої нині.

Востаннє вже промінь слизнув по вселеній,
неначе погладив і м'яко сказав:
«Спіть, діти природи, і будьте всі чемні
до завтра!» – і тихо, безшумно пропав.

Затихло навколо. Заснуло гарненько.
Матуся-природа приспала усіх! –
«О, краю мій рідний! Моя люба ненько!
За що утопаєш у сльозах гірких?»

Дечін, Чехія, 1957 рік

ЛИСТ

(Юдиті Лавришин)

Чого мовчиш, не пишеш правду?
Чого таїш від мене зраду?
Душа моя і так болить,
а ти ще більш готова лить
до неї біль!
За що терпіння ці не знаю
ще й ти в додаток шлеш мені?
Повір, отут в чужому краї
живу важкі, нещасні дні,
хоч ти повір!
Повір, що сумно дні минають
вдалі від вас...
Я так бажаю
зустрітись з вами, побачить вас,
Карпати... Чи в скорий час
о, Боже мій,
ті мрії збудуться скромненькі,
щоб хоч на мить,
на одну мить
вернутись в Ужгород старенький,
до вас друзів! –
І вже не жить
в розлуці більш.
Щоб чув я вічний гомін лісу,
малих річок сріблясту пісню,
сумну, дівочу із долин
і горду, звучну з полонин
піснь вівчарів.

Щоб бачив я бурхливі хвилі
Ужа старого на весні,
хатки маленькі та похилі,
і цвіт рожевий в літні дні
малих садів.
Щоб вітер з полонини Руни
приніс надійні, тихі думи,
із тих вершин, де я колись
в колисці твоїй народивсь,
о краю мій.
Де гори сині з небом щільно
докупи сходяться завжди,
де серце моє билось вільно
і силу брати йшло туди
у царство гір.
О, краю мій, красо неземна!
В думках з тобою я щоденно!
Візьми до себе, щоб не втік
даремно мій юнацький вік
в чужій землі...
Пиши, подруго, чим скоріше,
щоб хоч на мить веселіше
я чув себе вдалі від вас.
Твій лист хоч спокій дасть на час
душі моїй!

Дечін, Чехія, червень 1957 року

ЖИТТЄПИС АВТОРА

- Народився 29 вересня 1935 року в Ужгороді, Закарпатська область, Україна, в родині греко-католицького священика.
- В 1942-1950 роках відвідував семирічну школу.
- 02.02.1950 року – ув'язнений в Ужгороді органами НКВД (НКВС).
- 22.05.1950 року – засуджений на 10 років позбавлення волі Військовим трибуналом Прикордонних військ МВС Закарпатського округу за антирадянську діяльність.
- 30.06.1950 року – засуджений на 6 років позбавлення волі Військовою колегією Верховного суду СРСР – без його присутності.
- 12.07.1952 року – після півторарічної підготовки втік з малолітньої колонії на півострові Конвеєр. 16.07.1952 року його піймали. 15 жовтня 1952 року – засуджений Архангельським обласним судом на дальших 10 років за втечу та віршовані памфлети на Сталіна.
- 1953 року – наперекір амністії неповнолітніх в'язнів після смерті Сталіна, його як кілька разів засудженого політичного в'язня перевезли з Молотовська до режимного табору на Воркуту на шахту № 29.
- 16 вересня 1953 року – за активну участь у страйку політичних в'язнів на шахті № 29 на Воркуті «ОСО» в Москві засудило його на розстріл, але через те, що йому ще не сповнилось 18 років, тут же змінили присуд на десять років режимних таборів та рік строгої тюрми. З Москви перевезли його в тюрму строгого режиму в місто Богучари.
- Від червня 1954 року побував у різних режимних таборах Управління МВС «ОЗЕРЛАГ-а» за Байкалом в Іркутській області між Тайшетом і Ангарою.
- У травні 1956 року тричленна Комісія Президії Верховної Ради СРСР звільнила його на за поруки рідних («под поручительство родственников») і дозволила виїхати в Ужгород.
- 26.07.1956 року повернувся в Ужгород. Протягом короткого перебуту в Ужгороді йому з допомогою добрих людей вдалося закінчити середню загально-освітню школу і здати екзамени хормейстера на музичному училищі.
- 04.03.1957 року з допомогою начальника ОВІРу в Ужгороді, напівлегально виїхав у Чехословаччину за татом, який після двох років

ув'язнення за те, що не підписав православ'я, був на висилці і працював на залізниці в місті Дечін, Північна Чехія.

- В 1957-1959 роках – студював на середній медичній школі в Усті над Лабем професію дантиста.
- Від 06. 07. 1959 до 31. 10. 1963 року – працював зубним техніком (дантистом) в Усті над Лабем, Північна Чехія.
- Від 01. 11. 1963 до 31. 01. 1965 року – працював в Українському національному театрі (УНТ) – у Піддуклянському українському народному ансамблі (ПУНА) в Пряшеві та екстерним методистом для дитячих і молодіжних хорових колективів Округного осередку освіти в Пряшеві.
- Від 01. 02. 1965 до 15. 10. 1971 року працював як методист для українських дитячих та молодіжних хорових колективів і драмгуртків на Округному комітеті Культурного союзу українських трудящих Чехословаччини (ОК КСУТ) та завідуючим Українським клубом у «Руському домі» в Пряшеві.
- 15. 09. 1971 року керівництво Центрального комітету КСУТ з політичних причин з дня на день звільнило його з роботи. В декреті про звільнення написали: «... ідеологічно негативно діяв на молодь і виховував молодь в націоналістичному дусі». Три місяці був без роботи. Здав курси кочегара, але з політичних причин не міг працювати у Пряшеві навіть кочегаром.
- Порядком інформації: у 1971 році також з політичних причин, після успішного виконання державного іспиту з історії та перед останнім державним іспитом з української мови та літератури виключили його з Філософського факультету Університету Павла Йосифа Шафарика в Пряшеві. З допомогою викладачів Карлового університету в Празі, проф. Миколи Затовканюка та Геніка-Березовського, закінчив у 1974 році студії на Карловому університеті в Празі. Написав дипломну працю з української мови (167 сторінок), яку під час захисту було признано докторською дисертацією. Від керівників комуністичної партії (хоч ніколи не був партійним) не отримав необхідної рекомендації і згоди для закінчення докторантських студій і не дозволили йому захистити науковий ступінь – доктор філологічних наук. Науковий ступінь магістр признали йому аж після розпаду тоталітарного режиму в Чехословаччині у 1989 році.
- Від 01. 12. 1971 року до 11. 06. 1987 року з допомогою Миколи Куштика, також свідомого українця, влаштувався на роботу в будівництві тільки як бригадник на ОБНВ (Obvodný národný výbor) у Кошицях.

Промоції Левка Довговича після закінчення Філософського факультету Карлового університету в залі «Кароліnumу», Прага, 1974 рік.

- Від 12.06.1987 року – на пенсії по інвалідності.
- 26 липня 1969 року одружився з Оленою Сувак-Довгович з села Пстрина, Свидницького округу, Пряшівщина. Виховали разом трьох національно-свідомих синів – Святослава, народженого 27.06.1970 року (журналіст), Ігоря, народженого 20.03.1973 року (диригент) та Романа, народженого 31.01.1977 року (юрист). Всі троє сини попри професійній роботі активно працюють і в суспільно-культурній сфері нашого народу.
- Від 1957 року аж по 1989 рік був під строгим доглядом органів державної безпеки. Вже під час роботи з празьким українським хором викликали його кілька разів на допити в Празі та в місті Дечіні. Згідно зі законом про громадянство, після п'яти років перебування в Чехословаччині, подав заяву на отримання чехословацького громадянства. На Міністерстві внутрішніх справ його заяву відкинули зі словами: «Таких, як ви, ми в Чехословаччині не потребуємо!» Класифікували його весь час як «українського буржуазного націоналіста» і ворога комуністичної ідеології. Жив на радянському паспорті повних 40 років. Громадянство Словацької Республіки отримав аж у 1997 році.
- Від 1971 року аж по 1989 рік органи державної безпеки викликали його часто на допити, спочатку в Пряшеві, а згодом у Кошицях. На допити з Пряшева до Кошиць привозили і його дружину Олену. Останній раз був три години на допиті 25.10.1989 року. Згодом на

допити вже не викликали, але весь час був під доглядом Словацької інформаційної служби (Slovenská informačná služba), доказом чого є і те, що ще і 23.10.1999 року на словацько-угорському кордоні три години перевіряли цілу сім'ю. Підозрівали його як голову Європейського конгресу українців, що може вивезти за кордон «важливі документи». Імпульсом для викликання на допити були інколи й неправдиві інформації зі сторони різних агентів та інформаторів, між якими, на жаль, переважали його співпрацівники й «приятелі», з якими був в близьких стосунках. Доказом такого констатування є і 301 сторінковий матеріал з «Ústavu pamäti národa Slovenskej republiky» (Інститут національної пам'яті Словацької Республіки) під реєстраційним № 8178 та архівним № 9438 Міністерства внутрішніх справ Словаччини, копію якого отримав 15.06.2012 року під № «DR/2012/812». Згідно з інформаціями від працівників Інституту національної пам'яті, більше ніж 500 сторінок матеріалу у 1989 році було в Кошицях зліквідованих.

- В 1991 році, на основі закону про позасудову реабілітацію (Zákon č. 87/1991 Zb. z.), його звільнення в 1971 році було визнано протизаконним. В реабілітаційному листі признали, що протягом довгих років був переслідуваний органами державної безпеки, не міг виконувати свою професійну діяльність, не мав право виїзду за кордон ані він, ані його сім'я. У зв'язку з признанням реабілітації підвищили йому інвалідну пенсію «аж на 40,- крон місячно»!

Суспільно-громадська діяльність

Під час його роботи на Окружному та Міському комітетах КСУТ в Пряшеві і в Кошицях проводив активну громадську діяльність між українським населенням Пряшівщини, зокрема між молоддю.

- В 1965-1971 роках – на посаді завідуючого Українським клубом («Руський дім») у Пряшеві – щотижня організував різні тематичні й розважальні зустрічі для української молоді п'яти українських середніх фахових шкіл (в тих роках ще на середніх школах було по два українські класи – зараз одна гімназія, на котрій вже переважну більшість предметів викладають на словацькій мові).
- Після так званої ніжної революції, у 1989 році створено підготовчий комітет по відновленню молодіжної організації «ПЛАСТ». У вересні 1991 року, на установчому з'їзді відновленої організації «ПЛАСТ», його обрано головою Крайової пластової старшини (КПС) Чехословаччини. До сьогодні є головою КПС Словаччини.

- В лютому 1994 року на VIII З'їзді Координаційного осередку українських громадських центральних установ (КОУГЦУ) Європи був ухвалений новий статут, за яким КОУГЦУ було перейменоване на Європейський конгрес українців (ЕКУ). Голова Об'єднання українців Чехії, Лідія Райчинець, запропонувала обрати його за першого заступника президента ЕКУ. І так від 1994 року по 1997 рік був першим заступником голови ЕКУ.
- У листопаді 1997 року – на IX З'їзді ЕКУ в Кошицях обрано його президентом ЕКУ. Цю суспільно-громадську посаду виконував на добровільних засадах аж до XI З'їзду ЕКУ, який проходив у Кошицях 12 листопада 2005 року. В 2006-2009 роках – член Президії ЕКУ, а від XII З'їзду ЕКУ в Лондоні в листопаді 2009 року – почесний член Президії ЕКУ.
- З позиції голови ЕКУ та його ініціативи, у співпраці з головою Державного самоврядування української національної меншини Угорщини, Ярославом Хортяні, zorganizував першу конференцію української молоді Європи з метою створити Європейський конгрес української молоді, який би займався координацією діяльності окремих молодіжних організацій в Європі. В конференції взяло участь 80 гостей і делегатів з 18 країн Європи.
- З серпня 2001 року – тобто від III Всесвітнього форуму українців аж по IV форум у 2006 р. – член Президії Української Всесвітньої координаційної ради у Києві.

Мистецька діяльність

Детальні інформації про його мистецьку діяльність наведені в частині «Еліксири мого життя».

Нагороди й грамоти

- 1. Орден «За заслуги» III ступеня»** – Указ Президента України Віктора Ющенка від 18.01.2007 року. «За вагомий особистий внесок у зміцнення міжнародного авторитету України, популяризацію її історичної спадщини і сучасних досягнень та з нагоди 16-ї річниці незалежності України».
- 2. «Срібна медаль»** – Міністерства внутрішніх справ Словаччини «За активну транскордонну співпрацю між Словацькою Республікою та Україною» – 2005 рік.
- 3. Орден «Хрест звитяги»** – «За заслуги в національно-визвольній боротьбі та в розбудові української держави» – 2010 рік.
- 4. Медаль Братства ОУН-УПА** – 2008 рік.

5. **«Медаль св. Володимира Великого»** – від Світового конгресу українців «За визначну працю у зміцненні української громади в Європі та для добра Української Держави» – 2005 рік.
6. **«Грамота» Президії секретаріату Світового конгресу українців** «За визначну працю у зміцненні української громади в Європі та для добра Української Держави» – 2005 рік.
7. З нагоди 20-річчя діяльності хору «Карпати» отримав від Міністерства культури і туризму України Почесну грамоту «За сумлінну працю та високий професіоналізм» – 2005 рік.
8. **Почесна Грамота – Міністерства освіти і науки України** – «За вагомий особистий внесок у збереження національних традицій рідної мови, у патріотичне виховання молоді, піднесення міжнародного авторитету України, зміцнення співробітництва і дружніх зв'язків між закордонними українцями і співвітчизниками на Батьківщині» – 2001 рік.
9. **Грамота – Міністерства юстиції України з нагоди 10-ї річниці незалежності України** – «За вагомий особистий внесок і підтримку державотворчих процесів в Україні та збереження національних і культурних надбань української діаспори» – 2001 рік.
10. **«Медаль Даніела Ліхарда»** – найвище відзначення від Національного просвітнього центру в Братиславі – «За довгорічну мистецьку діяльність і збереження культурних надбань русинів-українців Словаччини» – 2010 рік.
11. **«Медаль приматора міста Кошиці»** «За довгорічну мистецьку діяльність, репрезентацію міста Кошиці вдома і за кордоном, за збереження музичних традицій русинів-українців, за екуменізм та духовне збагачення громадян міста» – 2002 рік.
12. **«Приз голови Кошицького самоврядного краю»** – «За вагомий внесок у розвиток культурного і громадського життя Східної Словаччини, але й цілої Словаччини» – 2010 рік.
13. **«Медаль мера міста Кошиці»** – «За довгорічну мистецьку діяльність і поширювання позитивного іміджу міста Кошиці вдома і за кордонами Словаччини» – 2010 рік.
14. **«Приз Міського самоврядування Кошиці-Старе місто»** – 2010 рік.
15. **«Пам'ятну медаль»** – з нагоди 35-річчя заснування Музею української культури у Свиднику, Словаччина – «За заслуги у розвитку Музею» – 1995 рік.
16. **Диплом з пам'ятною медаллю XV Свята пісні і танцю українського населення Чехословаччини** – «За довгорічну роботу у розвитку народної художньої самодіяльності між українським населенням Чехословаччини» – 1969 рік.

В ПЕСИМІЗМІ НАМАГАВСЯ ЗНАХОДИТИ ОПТИМІЗМ

Дорогі й шановні читачі!

За те, що дожився гарних «осінніх» років життя хочу висловити щиру подяку моїй дружині Оленці, безмежно відданій народній справі і мені, нашим свідомим синам-українцям, нашій молоді, всім учасникам моїх мистецьких колективів від 1955 року аж до сьогодні, щасливій долі, що звела мене з національно свідомими й відданими українській справі подругами й друзями від «сталінських курортів» аж по керівників й активних членів окремих українських організацій Світового українства.

Беручи в увагу якраз свій вік, вирішив нарешті написати коротенько окремі фрагменти з мого «веселого» життя, щоб залишити для майбутніх поколінь, а можливо ще й для сучасних зацікавлених все те, що я хотів написати вже раніше, однак, через суспільно-громадську роботу не знайшов часу це зробити.

Було б великим гріхом перед Богом і перед людьми, коли б не розповів про кілька, на мою думку, цікавих моментів з мого побуту в «сталінських курортах». Хоч за отих кілька десятків років мого «бурхливого» життя окремі деталі вже трохи і позабував, поспробую, однак, переказати те, що збереглося у зашитих замітках в моєму тюремному одязі та в моїй пам'яті до сьогодні. Свідомий того, що переді мною уже багато наших побратимів – співборців за свободу нашого народу докладно охарактеризували допити, суди й життя в «сталінських курортах», на мою думку, однак, ані один допит, ані суд, ані побут не є тотожний – всі вони різняться неповторними нюансами.

У шановних читачів моїх «казок старого діда» може виникнути враження, що нам у «сталінських курортах» жилося як у Господа Бога за пазухою. Я навмисно не хотів переказувати оті події мого життя у трагічному тоні, робити із себе мученика. Зі своїми шість з половиною роками побуту ані не маю на це право. Зустрів багато побратимів, котрі побували десятки років у гірших умовах ніж я, проте ніколи не скаржилися, навпаки – розсівали навколо себе життєдайний оптимізм, жили з вірою і надією не тільки в краще особисте майбут-

тя, але головним чином, у краще майбуття нашого народу. Якраз такі особистості берегли мене від усякого виду супостата, формували мій характер в юнацькому віці, тобто від чотирнадцяти до двадцяти одного року життя і визначили моє прямування в подальшому житті. Якраз усім тим побратимам можу дякувати, що я між Вами і можу поділитися з Вами своїми спогадами.

Можливо мої спогади, писані в такому віці, є строгішими, ніж коли б я їх писав у молодших роках, однак, намагався внести у підтекст трохи легкості й гумору. Мабуть, і через те, що події в моєму «бурхливому» житті сприймав з гумором, Всевишній дарував мені трохи довшого віку, за що йому дякую, але дякую і за те, що дав мені можливість трохи довше «перешкоджати» окремим горе-патріотам нашого народу (честь, глибокий уклін і безмежна подяка виняткам), і дразнити їх моїм, признаюсь чесно, інколи аж занадто радикальним, недипломатичним поступом і некомпромісним прямуванням в національному питанні та своєю витривалою діяльністю на народному поприщі. Я не міг зрадити кредо, з котрим благословили мене у життя мої сибірські побратими-учителі: «Левку, в песимізмі мусиш завжди знаходити оптимізм. Мати перед собою святу мету: віддано працювати для свого народу, прикласти усіх зусиль до відродження незалежної України і без вагань іти далі». Моїм бажанням є, щоб оця думка моїх учителів знайшла своє місце і в серденьках дальших патріотів.

У своєму зверненні до Вас, шановні читачі, вважаю необхідним підкреслити ще й той факт, що в моїх спогадах згадувані повстання в Норильську, на Воркуті та в Кенгірі, головними ініціаторами й організаторами яких були без всякого сумніву засуджені учасники визвольних змагань нашого народу, бо в усіх політичних таборах переважали каторжани з України. Отже, сотні наших хлопців і дівчат – учасників повстань, разом з каторжанами дальших поневоленних народів, подолали страх і стали «вільними» людьми за колючим дротом. Своїм не насильницьким опором підломили основи сталінсько-беріївської репресивної машинерії і лагерної покори. Результат – про що я згадую і в спогадах – перестали нас, повстанців, виганяти на роботу, хіба хтось сам проявив бажання добровільно працювати, поведінка таборового начальства і наглядців, ймовірно від побоювання дальших заворушень в'язнів, стала набагато обережнішою, хоч час від часу прояви деспотизму в окремих НКВД-истів були й надалі наявними.

Шановні читачі моїх «казок старого діда» хочу виправдатись перед Вами і щиро подякувати за те, що мали відвагу й терпеливість

прочитати мої спогади у недосконалій українській мові, яка під впливом 60-річного проживання в чужому середовищі, мимо рідних земель, не є такою багатю, як її класифікує цитат в бюлетені «Смолоскип України» за лютий місяць 2013 року: «...У міжнародному рейтингу мов за милозвучністю українська мова займає другу сходинку...»

За те, що мої спогади побачили світло світу належить в першу чергу щира подяка моїй найближчій родині – дружині Оленці, сиnam Святославу, Ігорю та Роману, далі Богдані Марецовій та інж. Яну Тільняку. Щиросердечна подяка належить і спонсорам за моральну, але й матеріальну підтримку, а саме: інж. Петру Грінкові з дружиною Марією, д-р Марії Ольшавській, інж. Емануелу Ольшавському, інж. Сергію Запотоцькому з дружиною Даніелою, Олександрю Бурику та д-р Святославу Ніродові.

Зповагою і подякою шановним читачам.

Левко Довгович

* * *

Вкінці мого звернення, з Вашого дозволу, хочу подати відповідне пояснення, щодо нашого прізвища, тобто:

«як з нашого прізвища писаного азбукою ДОВГОВИЧ стало DOGOVICH!»

У XIX столітті за Австро-Угорщини в угорській мові DÓHOVICH – «Ó» з наголосом читалося DOuHOVICH, тобто ДОВГОВИЧ.

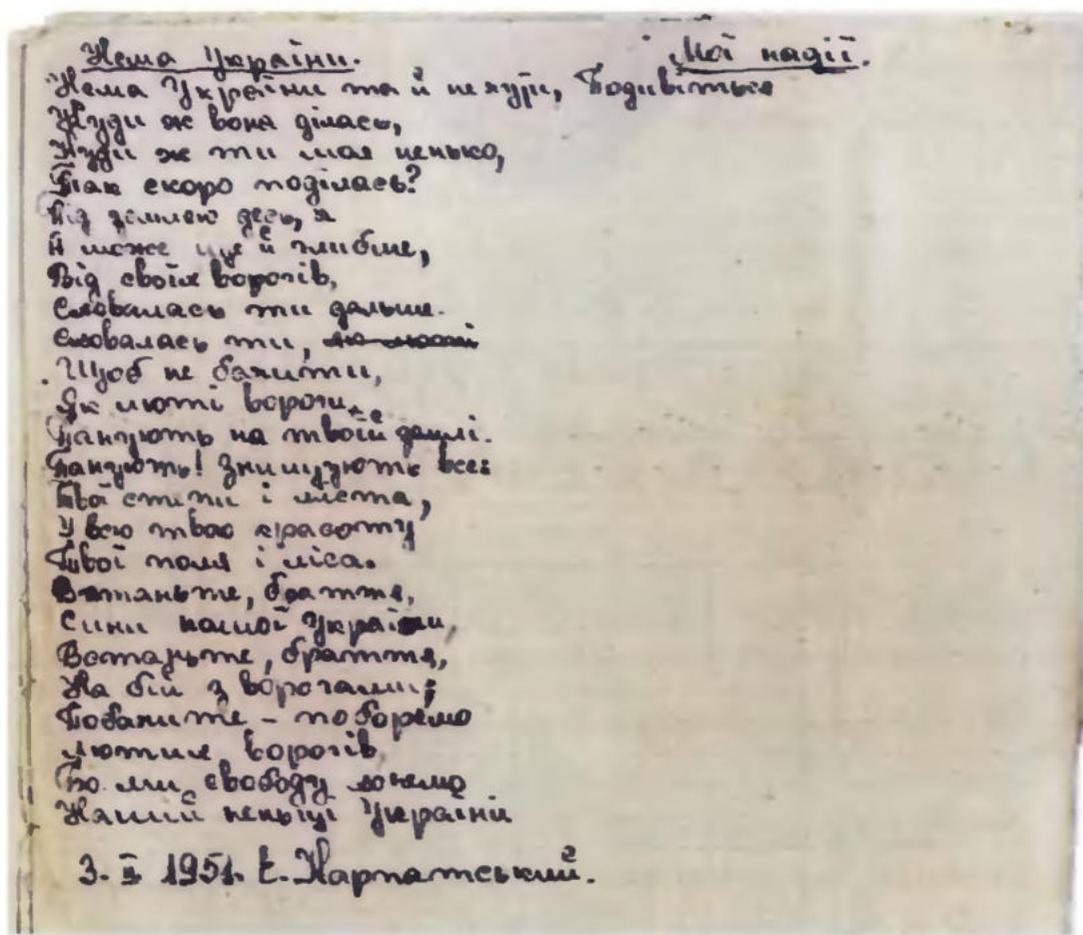
У XX столітті під час Чехословацької Республіки зроблено переписку прізвища на чеську мову вже без наголосу над «O»: отже з DOuHOVICH (ДОВГОВИЧ) стало DOHOVIČ (ДОГОВИЧ).

Під час ув'язнення моє прізвище на всіх документах весь час писали: ДОВГОВИЧ.

У 1956 році у Москві в закордонному паспорті наше прізвище змінилося з:

DÓHOVICH (ДОВГОВИЧ) – DOHOVIČ (ДОГОВИЧ) – на DOGOVICH!

ДОКУМЕНТИ

Рукопис вірша «Нема України» – стор. 156.

Похвальна грамота після закінчення семилітньої школи – півострів «Конвеєр», 1952 рік.

Дубликат

РСФСР

Министерство Просвещения

СВИДЕТЕЛЬСТВО

НАСТОЯЩЕЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО ВЫДАНО
Добровин Леониду Евгеньевичу
(фамилия, имя и отчество)
 РОДИВШЕМСЯ В 1935 ГОДУ, В ТОМ, ЧТО ОН
 ОБУЧАЛСЯ В _____
 СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ Архангельской области ОЛЧУМВД
по Архангельской обл. ОКОНЧИЛ СЕМЬ КЛАССОВ
(наименование школы)
 ЭТОЙ ШКОЛЫ В ТЫСЯЧА ДЕВЯТЬСОТ пятьдесят шестом
 ГОДУ И ОБНАРУЖИЛ ПРИ отличном ПОВЕДЕНИИ
 СЛЕДУЮЩИЕ ЗНАНИЯ:

ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРНОМУ	
ЧТЕНИЮ	<u>5 (отлично)</u>
• АРИФМЕТИКЕ	<u>5 (отлично)</u>
• АЛГЕБРЕ	<u>5 (отлично)</u>
• ГЕОМЕТРИИ	<u>5 (отлично)</u>
• ЕСТЕСТВОЗНАНИЮ	<u>5 (отлично)</u>
• ИСТОРИИ	<u>5 (отлично)</u>
• КОНСТИТУЦИИ СССР	<u>5 (отлично)</u>
• ГЕОГРАФИИ	<u>5 (отлично)</u>
• ФИЗИКЕ	<u>5 (отлично)</u>
• ХИМИИ	<u>5 (отлично)</u>
• ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ (_____)	_____

Г Ж 508735

15 июня 1952 года

ДИРЕКТОР ШКОЛЫ
УЧИТЕЛЯ:

Богуслав

Свідоцтво – півострів «Конвеєр», 1952 рік.

Почтовый ящик
„ВП/120“

26 мая 1956г.

Характеристика

Дата настоящая гр-ну Добровин Леонид Евгеньевич
1935 года рождения, уроженцу Закарпатской обл.
г. Ужгород. в том, что он,

отбывая наказание по делу о похищении
автомобиля (охарактеризовать поведение в подразделении,
отношение его к труду, дисциплине и пр.)
работал дисциплинированно, активно участвовал в хозяйственных
работках, заслужил уважительное отношение
коллектива и администрации учреждения. Поведение хорошее, Нарушений
дисциплины и административных взысканий не имел.

Начальник подразделения

А. Федосенко
(подпись)

Характеристика в'язня при звільненні на свободу, 1956 рік.

Почтовый ящик
В/п - 120.

Медицина

То-го Добровина Леонид Евгеньевич
1935г. рождения, помещен в Фабрично-
лесной багшнице Д.З 240 шт.

Актарма с 28 мая 1955г. по
4 мая 1956г.

Д-з: фибринозно-кавернозный ТБК
легких (ТБК+)

По состоянию здоровья нуждается
в лечении. Являясь инвалидом второй группы.

Лег. фаз.

Лег. фаз. / Ш. Родченко

Здоровельна посвідка в'язня при звільненні на свободу, 1956 рік.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ПОЧЕСНА ГРАМОТА

НАГОРОДЖУЄТЬСЯ

ДОВГОВИЧ ЛЕВКО,

вчитель музики, диригент хору, голова Європейського Конгресу Українців (Словаччина), за вагомий особистий внесок у збереження національних традицій рідної мови, у патріотичне виховання молоді, піднесення міжнародного авторитету України, зміцнення співробітництва і дружніх зв'язків між закордонними українцями і співвітчизниками на Батьківщині.

Міністр **В.Г.Кремень**

№85394

м. Київ

2001 рік.

2007 рік.

2008 рік.

ГРАМОТА

**ЗА ЗАСЛУГИ
В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРІТЬБІ,
В УТВЕРДЖЕННІ ТА РОЗБУДОВІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ПОЧЕСНОЮ ВІДЗНАКОЮ
«ХРЕСТ ЗВИТЯГИ»
НАГОРОДЖУЄТЬСЯ
ДОВГОВИЧ**

ЛЕВКО

Голова Львівської обласної
державної адміністрації
П. ОЛІЯК

№ 2197

Голова Львівської
обласної ради
М. СЕНІАН

2010 рік.

Дорогому Левкові від Карпат

Твої руки – то Твій скарб,
Їм ціни не має,
Кожен рік багато варт,
Й «Карпати» про це знають.

Що ж прийми уклін від нас,
Щирі слова шани,
Всякий день у всякий час,
Ти завжди із нами.

Дякуємо за щирі турботу,
За вічне бажання добра нам усім,
За мудрі поради, невтомну роботу,
За все це Тобі
від хору Карпати глибокий уклін,
Левку дорогий наш.

Із святом цим ми щиро Тебе вітаєм,
Твої вдячні діти із Карпат,
Зичим здоров'я, щастя і тепла,
На многі і благі літа.

Криві, 29.9.2010

Автор Світлана Мартинюк, 2010 рік.

Славетному
сину українського народу,
диригенту,
громадському діячу,
пропагандисту українського
доброго мистецтва

п. Левку Добровицу
з нагоди ювілею
присвячується

Славетних слідєсти пєти
лїт назад
Серед Карпатських гір
на світ з'явився
З славним синам зорення
Карпат
Митець талановитий народився.
Від джерела, з батьківською
порадою
Жив життя тернистим
шляхам...
Вкраїнська пісня пірвала на нощі...
Святкує ювілей сьогодні з нами.
Але ж, не сумуйте що мита
лихають.
Лексї душа свїтає завжди
молода!
Здоров'я, щастя Закарпатський
горі бажає
На мнїа і блага мїа!

Вітання від Державного Закарпатського академічного заслуженого народного хору з нагоди 75-річчя, 2010 рік.

Košice 12. novembra 2010

Ctený oslávenec, vážený pán Dohovič!

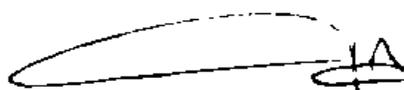
Dovoľte, aby som vyjadril veľké potešenie, že môžem byť medzi tými, ktorí zablahoželajú ku krásnemu životnému jubileu vzácnemu, váženému a dobrému človeku, výraznej osobnosti kultúrneho, ale i spoločenského života východného Slovenska i celej našej krajiny.

Nie je to každodenná udalosť, aby sme sa zastavili a pripomenuli si životné peripetie osobnosti, ktorá celým svojim životom potvrdzovala krásnu múdrosť Antonia Marca Aurelia o tom, že v živote treba prijímať všetko, čo prináša. Aj to príjemné, aj nepríjemné, pretože všetko je súčasťou zdravia, vesmíru a ľudského bohatstva. Váš život, pán Dohovič, by si zaslúžil románové či filmové spracovanie. Verím, že raz uzrie svetlo sveta, pretože by bol dôležitým svedectvom dejín, ale aj odkazom pre mladých ľudí, že žiť s jasným svetonázorom a presvedčením má svoj význam. Vy, ctený pán Dohovič, ste vo všetkých svojich životných obdobiach ctili základné ľudské hodnoty. Viedli ste k nim aj mnoho dievčat a chlapcov, mladých umelcov, spevákov, divadelníkov, recitátorov. Nikdy ste neodopreli pomoc a podporu každému, kto o ňu požiadal. Práve preto ste v očiach ľudí, ktorí Vás poznajú osobnosťou, pred ktorou sa v dnešný deň s úctou skláňame.

Niektorí ľudia vinia čas, že ubieha prírychlo. Mali by ale viniť sami seba z toho, že ho nevedia využívať. Vy patríte medzi ľudí, ktorí naplňujú život činorodosťou, prácou, neustálym hľadaním nových výziev a odpovedaním na ne. Zoznam Vašich aktivít to dokumentuje veľmi jasne a zrozumiteľne. Veľkou mierou ste prispeli k upevneniu občianskej spoločnosti v mnohonárodnostnom prostredí Košického kraja. Dlhé roky organizujete kultúrne podujatia, šírite kultúrne hodnoty medzi majoritným národom a národnosťami Slovenska, najmä v oblasti zachovania kultúrneho dedičstva národnostnej menšiny Rusínov – Ukrajincov. Výrazne ste prispel k reprezentácii nášho regiónu na Slovensku a v zahraničí. To všetko sú nespochybniteľné fakty, ale ja za nimi vnímam predovšetkým Vašu osobnosť. Skromného, nenápadného, ale obetavého človeka s veľkým srdcom, ktorého nezlomili žiadne vonkajšie osobnosti. Svedčí o tom Vaša krásna rodina, ale aj veľká rodina Vašich zverencov, ktorých ste počas života viedli rôznymi cestami.

Dovoľte mi ešte raz v mene svojom, v mene mojich spolupracovníkov i všetkých obyvateľov Košického kraja zaželať Vám ku krásnym 70. narodeninám veľa zdravia, osobného šťastia, pohody a úcty blízkych ľudí. Symbolickým vyjadrením mojej úcty bude aj Cena predsedu Košického samosprávneho kraja, ktorú vám udelím na slávnostnom odovzďávaní najvyšších ocenení 17. decembra v Štátnom divadle Košice. Ctený pán Dohovič, nech sú všetky nasledujúce dni Vášho života naplnené radosťou zo zbierania plodov, ktoré ste celý život s láskou a odhodlaním pestovali.

S úctou

JUDr. Zdenko Trebuša

Вітальний лист від голови Кошицького самоврядного краю з нагоди 75-річчя автора, 2010 рік.

МИСТЕЦЬКІ КОЛЕКТИВИ

Члени Українського хору в Празі. Посередині диригент д-р. Ольга Дутко і проф. Главачек, особистий приятель Івана Франка, 1959 рік.

Після прем'єри п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля» з нагоди 100-річчя з дня смерті великого Кобзаря. В середині внизу зліва Левко Довгович в ролі Назара, Прага, 1961 рік.

Концерт колядок Українського хору в Празі. На передньому плані Левко Довгоч, диригент хору, 1960 рік.

Чоловіча вокальна група ансамблю «Весна» на концерті в Кошицях, присвяченому ювілею І. Франка, 1966 рік. Зліва: А. Брішкар, М. Калиняк, В. Тимочко, Л. Довгоч, С. Андога, С. Боронкай.

Після Академії І. Франка в Кошицях, зліва: В. Пасок, С. Клинковська та О. Сувак (теперішня дружина Левка Довговича), по середині Левко Довгович, 1966 рік.

Левко Довгович з диригентом чоловічого хору «Журавлі» Ярославом Полянським «причащають» «веснянки» під час поїздки «Весни» у Польщу, 1967 рік.

Ансамбль «Весна» в Польщі. На бандурі грає Оксана Бондарчук-Мурашко, 1967 рік.

Танцювальна група ансамблю «Весна» на концерті в Польщі. Друга зліва Олена Сувак, теперішня дружина Левка Довговича, 1967 рік.

«Весна» виконує «Заповіт» у формації тризуба на концерті ансамблю в Польщі, 1967 рік.

Ансамбль «Весна» в Польщі. На акордеоні грає Анна Коханик, 1967 рік.

Постановка водевілю К. Стеценка «Бувальщина». Драмколектив ансамблю «Весна». Зліва Галька –Таня Новак-Жігова, Василь – Володимир Тимочко, 1968 рік.

Постановка водевілю К. Стеценка «Бувальщина». Драмколектив ансамблю «Весна». Зліва Химка – Ірена Ратвай і Паламар – Ігор Латта, 1968 рік.

Постановка оперети М. Лисенка «Наталка Полтавка». Драмколектив ансамблю «Весна». Верхній ряд зліва: Виборний – Левко Довгович, Терпелиха – Марія Устяновська, Наталка – Марія Калиняк, Петро – Іван Пінта. Сидять: Микола – Мирон Гавула, Возний – Ігор Латта, 1969 рік.

Частина оркестру ансамблю «Весна» на концерті з нагоди 25-річчя Карпато-Дуклянської операції, 1969 рік. Зліва: акордеоніст Ігор Крета, Ладіслав Кишеляк, сучасний мистецький керівник ансамблю «Шарішан». Перша справа Іда Єдльова-Кирилова, майбутня оперна співачка європейського масштабу.

Концерт ансамблю «Весна» у Празі. Дует виконують Левко Довгович і Анна Ярощак, 1971 рік.

Перший спільний концерт Українського хору «Карпати» і молодіжного оркестру «Музика Ювеналіс» в Кошицях. На передньому плані диригент оркестру Артем Подгаєцький, 1988 рік.

Постановка п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля» у виконанні хору «Карпати», 1990 рік.

*Солісти хору «Карпати»
– Томаш Намешпетра
та Іван Ситар.*

Виступає тріо хору «Карпати» у складі (зліва) Анна Веселовська, Світлана Мартинюк та Штефан Душик.

Солістки хору «Карпати» Марія Побега та Марія Гаверла, акордеон Ігор Крета, 2000 рік.

Мер Кошиць Зденко Требуля вручає Левкові Довговичу Приз міста Кошиці за 2002 рік.

Українська вокально-інструментальна група «Ізніс» з Праги на концерті хору «Карпати» з нагоди отримання Призу міста Кошиці, 2002 рік.

Різдвяний концерт Українського хору «Карпати» з Кошиць у Будапешті (Угорщина), справа акордеоніст Р. Каконі, 2005 рік.

Левко Довгович (вправо) з генеральним консулом України в Пряшеві Євгеном Перебийносом і редакторкою національних передач Словацького радіо Людмилою Гарянською на «Святому вечорі з Карпатами», 2009 рік.

Почесні гості урочистого концерту з нагоди 25-річчя Українського народно-го хору «Карпати» – в першому ряді справа довггорічні спонсори і прихильники хору Петро Грінко з дружиною, Емануел Ольшавський і Марія Ольшавська, 2010 рік.

Урочистий концерт з нагоди 25-річчя Українського народного хору «Карпати», 2010 рік.

Диригує мистецький керівник Українського народного хору «Карпати» – Левко Довгович.

Директор Центру традиційної народної культури Народного просвітнього центру Словаччини Йосиф Бурич передає Левку Довговичу з нагоди його життєвого ювілею 75 років та 25-річчя Українського народного хору «Карпати» «Медаль Даніела Ліхарда», вправо голова об'єднання «Феман» Едуард Бураш, 2010 рік.

Левко й Оленка Довговичі вітають гостей на святковій вечері після урочистого концерту з нагоди 25-річчя Українського народного хору «Карпати», другий справа президент Словаччини Рудольф Шустер, 2010 рік.

Різдвяний концерт хору «Карпати», соло співає Світлана Мартинюк, диригує Левко Довгович, 2012 рік.

Різдвяний концерт хору «Карпати». Колядує М. Побега, акордеон Я. Дирга.

Левко й Олена Довговичі на Новорічному балі Русинів-Українців – «Маланчиному вечорі» вітають Надзвичайного і Повноважного Посла України в Словаччині Інну Огнівець з чоловіком.

Спільний мистецький вечір Українського хору «Карпати» і драматичного колективу ім. Т. Шевченка з Братислави в 1987 році в Кошицях. Гостям дякує Левко Довгович – перший зліва.

Різдвяний концерт хору «Карпати», 2012 рік. Погляд на частину публіки. В другому ряді справа Степан Чабала з дружиною Марійкою, довгорічні прихильники хору «Карпати».

Різдвяний концерт хору «Карпати» і його гостей. Справа: Левко Довгович, заступник мера міста Кошиці Ян Якубов, мер міста Кошиці Ріхард Раші та заступник мера міста Кошиці Рената Ленартова, 2013 рік.

МІЖНАРОДНИЙ ФЕСТИВАЛЬ ДУХОВНОЇ ПІСНІ СХІДНОГО ОБРЯДУ (МФ)

Найстарший син Святослав Довгович дирижує хор «Карпати» на 2-му річнику МФ в Будинку мистецтв у Кошицях, 1991 рік.

Після заключного концерту МФ зліва: І. Ціклинський (хор «Легенда», Дрогобич), Б. Фіцак (хор «Проліски», Білий Бір, Польща), В. Серкіз (Кошалін, Польща), організатори: Олена і Левко Довговичі та Н. Рашіова, С. Ладижинський (хор з Братислави), Я. Мелех (хор сліпих «Карпати», Львів), 1995 рік.

Драматург, режисер і диригент МФ Левко Довгович дякує учасникам ювілейного 10-го річника МФ, 2000 рік.

Середній син Ігор Довгович диригує спільну пісню М. Березовського «Святий Боже» у виконанні зведених хорів на ювілейному 10-му річнику Міжнародного фестивалю духовної пісні східного обряду в Будинку мистецтв у Кошицях, 2000 рік.

Закриття ювілейного 10-го річника МФ. Справа: драматург, режисер і диригент – Левко Довгович, Антон Мінчик, голова організаційного комітету МФ.

Після спільної пісні Д. Бортнянського «Буди ім'я господнє» у виконанні зведених хорів під диригуванням Левка Довговича на ювілейному 10-му річнику МФ, 2000 рік.

«ПЛАСТ»

Святковий обід після нарад Конференції українських пластових організацій (КУПО), Нью Йорк 1997 рік. Зліва пл. сен. Ярослава Рубель, голова Головної пластової бурави і Левко Довгович з дружиною Оленкою.

Левко Довгович, голова Крайової пластової старшини, читає звіт на VI-му з'їзді молодіжної організації «ПЛАСТ». Учасником з'їзду був і консул України в Пряшеві Юрій Колядинський.

Пластуни під керівництвом Ксені Рибак вітають Левка Довговича з нагоди його 75-річчя.

Учасники Крайового пластового табору «Карпати 2011» на зустрічі з генеральним консулом України в Пряшеві Ольгою Бенч і консулом Оксаною Ліщишин (в середині).

Учасники Крайового пластового табору «Карпати 2012» перед таборовою домівкою на «Златій Ідці», Словаччина.

Учасники Крайового пластового табору «Карпати 2012» на урочистій св. літургії в селі Варадка, присвяченій 100-річчю заснування світового «ПЛАСТУ», яку відслужив о. Петро Савчак, співав Український хор «Карпати» з Кошиць.

Учасники Крайового пластового табору «Карпати 2013» на поїзді в місті Кошиці, перший справа Левко Довгович.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ (ЕКУ)

Президент ЕКУ, Левко Довгович звітує на 7-му конгресі Світового конгресу Українців в канадському Торонто, 1998 рік.

Після засідання Президії ЕКУ в Будапешті в 1999 році – справа: Л. Мазур (Англія), Л. Довгович, В. Педенко (Канада), Я. Хортяні (Угорщина), О. Климпуш, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорщині та радник посольства.

На зустрічі з новообраним президентом Словаччини Рудольфом Шустером в 1999 році. Зліва: Й. Широтняк, Л. Довгович, Р. Шустер, І. Бача, М. Онушка-Каконі, І. Лаба.

Президент ЕКУ, Левко Довгович (вправо), разом з депутатом хорватського парламенту Борисом Гралюком відкривають в Славонському Броді меморіальну дошку з нагоди 100-річного ювілею переселення Українців у Хорватію, 16 вересня 2000 року.

Річні збори ЕКУ в Естонії, 2000 рік. Перший ряд зліва: Л. Довгович, голова ЕКУ, Ю. Рейт, перший заступник голови ЕКУ (Польща), І. Спех, другий заступник (Німеччина), О. Коваль, почесний голова ЕКУ (Бельгія). Другий ряд справа: М. Шептицький, Ф. Курляк (Англія), С. Ткачук (Румунія), Ю. Чайківський (Естонія), Л. Мазур (Англія).

Четверта нарада ЕКУ в жовтні 2002 року в Атенах (Греція). Впереді в присядці М. Гочак (Сербія), президент СКУ, А. Лозинський і президент ЕКУ, Левко Довгович.

Сьома нарада ЕКУ в Празі в 2003 році. Зліва: ген. секретар ЕКУ Л. Мазур, президент ЕКУ Л. Довгович, Ю. Кравчук – заступник голови українського самоврядування Угорщини, О. Довгович. В присядці зліва В. Райчинець, голова Української ініціативи в Чеській Республіці.

Президія Річної наради ЕКУ в Празі, 2003 рік. Зліва: секретар ЕКУ- Федір Курляк, ген. секретар ЕКУ – Любомир Мазур (Англія), голова ЕКУ – Левко Довгович, 1-ий заступник голови ЕКУ – Ярослава Хортяні (Угорщина), 2-ий заступник – Мирон Кертичак (Польща).

Учасники річної наради ЕКУ в Празі, 2003 рік. Між учасниками є і керівники українських організацій з 13-ти держав Європи.

З урочистого вручення Ордену св. Станіслава в Києві, 2003 рік. Справа друга Н. Шойтош (Угорщина), третій Л. Довгович.

*Учасники річних зборів Української
всесвітньої координаційної ради
(УВКР). Справа: М. Горинь, голова
УВКР, Я. Хортяні, голова державного
самоврядування українців в Угорщині
і президент ЕКУ, Л. Довгович з дружи-
ною Оленкою.*

*Президент ЕКУ, Левко Довгович і Ярослава Хор-
тяні як заступники ЕКУ на інаугурації президен-
та України В. Ющенка в Києві в січні 2005 р.*

*Президія ЕКУ у складі – зліва: Славко Бурда (Хорватія), Левко Довгович (Словач-
чина), Ярослава Хортяні, голова ЕКУ (Угорщина), Любомир Мазур, генеральний
секретар ЕКУ (Англія), Іван Лаба (Словаччина) після урочистого покладення кві-
тів до пам'ятника Т. Шевченка в Будапешті.*

З ЖИТТЯ РОДИНИ

Левко Довгович з дружиною Оленкою.

На відвідинах у місті Дечін (Чехія). Справа: Левко Довгович, сестра Едіта Довгович, племінник Павло Шварц, Олена Довгович, сестра Георгія Шварц.

Весілля Олени Сувак і Левка Довговича, прощання з батьками перед вінчанням. Зліва Євген Довгович, Анізія Довгович, Михайло Сувак і Юлія Сувак.

Весілля Олени Сувак і Левка Довговича, вправо Марія Бойко-Лаца і Михайло Калиняк, 1969 рік.

Весілля Олени Сувак і Левка Довговича, перед церквою в селі Пстрина, 1969 рік. Перша справа Левкова сестра Едіта, за нею сестра Олівія.

Заклучний концерт 4-го Всесвітнього форуму Українців в Києві, Палац Україна. Зведені хори співали «Молитву за народ» Миколи Лисенка, диригував Левко Довгович, 2006 рік.

На зустрічі з Надзвичайним і Повноважним Послом України в Словаччині Інною Огнівець з нагоди передавання Олені Довгович державної нагороди України, «Ордену Княгині Ольги 2-го степеня», 2009 рік. Зліва: М. Калиняк, І. Огнівець, О. Довгович, Л. Довгович, І. Куроленко, М. Рибак.

Дипломний концерт Святослава Довговича (на передньому плані вправо) в 1995 році. Під його диригуванням виступали Жіночий хор Педфакультету «Ювентус Педагогіка» та хор «Карпати». Дипломним концертом закінчив студії на Педфакультеті Університету П. Й. Шафарика в Пряшеві.

Хор «Карпати» за супроводу оркестру «Музика Ювеналіс на урочистому концерті з нагоди 25-річчя хору «Карпати», диригував Ігор Довгович.

Наймоладший сын Л. Довговича, Роман Довгович (вправо) як комендант Крайового пластового табору «Карпати 2011».

Левко Довгович з дружиною Оленкою і внуками Бранком (вліво) і Богданом (вправо) у вересні 2013 року.

Святкування життєвого ювілею 60-річчя Олени Довгович в колі найближчої родини.

Марія Шлоссер-Калиняк модерує академію на святкуванні 75-річчя Левка Довговича – Кошиці, 2 жовтня 2010 року.

Левко Довгович (вправо) з дружиною Оленкою і синами Святославом, Ігорем і Романом під час зустрічі з Михайлом Дерев'яником з США (третій справа), членом драмколективу «ДУМКА», який передав Л. Довговичу золотий тризуб зі словами: «Левку, я і собі і тобі купив такий медальйон ще в 1972 році як подяку за те, що ти з мене зробив українця», 1985 рік.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	3
З ЯКОГО Я РОДУ	6
Кілька інформацій про моїх предків	6
Наша мамка	6
Наш тато	9
Дитячі роки	10
Село Вільшинки	10
Село Лінці	11
Село Тур'я Ремети	21
Ужгород	39
ТУРИСТИКА ПО «СТАЛІНСЬКИХ КУРОРТАХ»	55
В'язниці й концентраційні табори	55
Ужгород – слідча в'язниця НКВД, 02.02. – 22.05. 1950 року	55
Ужгород – велика в'язниця, 22.05. – 15.06. 1950 року	105
Львів – «Казимірка» (тюрма на Лонцького), червень 1950 року	122
Київ – «Столипінський спецкорпус», червень 1950 року	126
Харків – «Холодна гора», червень – липень 1950 року	129
Київ – «Столипінський спецкорпус», липень 1950 року	146
Львів – «Казимірка», липень 1950 року	147
Ужгород – велика в'язниця, 21.07. – 21.08. 1950 року	151
Львів – «Казимірка», серпень 1950 року	155
НЕМА УКРАЇНИ	156
Київ, вересень 1950 року	160
Ленінград (зараз Петроград) – «Хрести», вересень 1950 року	161
Ленінград – жіноча в'язниця, вересень – жовтень 1950 року	166
Вологда, жовтень 1950 року	174
Архангельськ, жовтень 1950 року	176
Малолітня колонія на півострові «Конвеєр» у Білому морі, 20.10.1950 – 12.07.1952 року	181
Архангельськ, 22 липня – 17 жовтня 1952 року	235
ВТТ Молотовськ (зараз Северодвінськ) на березі Білого моря, 17.10.1952 р. – 29.03.1953 року	240
Архангельськ-Котлас, березень – квітень 1953 року	259
Воркута – «Рудник», квітень 1953 року	262
Воркута – «Капітальна» шахта, квітень 1953 року	264
Воркута – зона шахти № 29, квітень – серпень 1953 року	268
22 липня – перший день страйку	287
23 липня – другий день стайку	289
24 липня – третій день страйку	291
25 липня – четвертий день страйку	291
26 липня – п'ятий день страйку	293
27-28 липня – шостий, сьомий день страйку	295

29 липня – восьмий день страйку	295
30 липня – дев'ятий день страйку	296
31 липня – десятий день страйку	300
1 серпня – кілька годин одинадцятого дня страйку	300
Воркута – ізолятор «Рудник», 08.08.1953 – 02.09.1953 року	308
Володимир, вересень 1953 року	312
Москва – в'язниця «Бутирка», вересень 1953 року	313
ПРОЩАННЯ	321
Богучари – в'язниця суворого режиму, 22.09.1953 – 18.05.1954 року	322
ГЕРОЯМ КРУТ	329
Пересильний пункт Тайшет, травень 1954 року	331
Табори Управління «ОЗЕРЛАГ-а» та «АНГАРЛАГ-а»	332
Лагпункт № 022, травень – червень 1954 року	332
Місто Чуна – лагпункт № 004, червень 1954 – січень 1955 року	335
Лагпункт № 040, січень 1955 року	363
Лагпункт № 002, квітень 1955 року	368
Лагпункт № 055, червень 1955 – червень 1956 року	377
Пригодами овінчана подорож на Україну	400
Вітає нас Україна	410
СПОВІДЬ	417
ЕЛІКСИРИ МОГО ЖИТТЯ	419
З ТВОРЧОСТІ ЛЕВКА ДОВГОВИЧА	439
«ДЕ ЯНКА ВЕДУТЬ»	439
КОРДОН	449
СПОГАДИ ДІДУСЯ	458
СПОГАД-ЗАПИТ	459
ПЕСИМІЗМ	459
ВЕЧІРНЯ ДУМКА	460
ЛИСТ	461
ЖИТТЄПИС АВТОРА	463
Суспільно-громадська діяльність	466
Мистецька діяльність	467
Нагороди й грамоти	467
В ПЕСИМІЗМІ НАМАГАВСЯ ЗНАХОДИТИ ОПТИМІЗМ	469
ДОКУМЕНТИ	473
МИСТЕЦЬКІ КОЛЕКТИВИ	484
МІЖНАРОДНИЙ ФЕСТИВАЛЬ ДУХОВНОЇ ПІСНІ СХІДНОГО ОБРЯДУ (МФ)	499
«ПЛАСТ»	502
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ (ЕКУ)	505
З ЖИТТЯ РОДИНИ	511

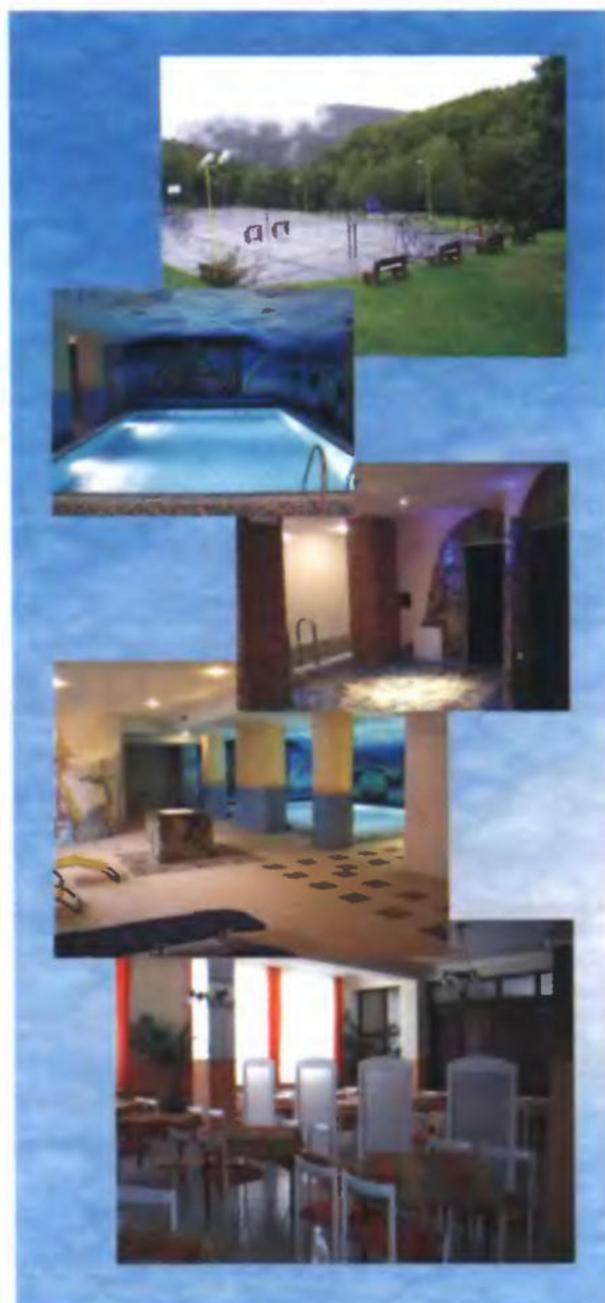
Rekreačné zariadenie

ZLATÁ IDKA

Mobil: 0911 654 330
mobil: 0903 656 274
Tel./fax: +55/466 91 17

e-mail: rczlataidka@nextre.sk
www.rczlataidka.sk

Левко Довгович

ХРОНІКА
ЖИТТЯ ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ
№ 2А 424

Видав

Союз скаутів «ПЛАСТ» українсько-русинської молоді в Словаччині
у співпраці з видавництвом Nitech s.r.o., Пряшів

Редактор Богдана Марець

Графічне оформлення та комп'ютерна верстка Ян Тільняк

Друк Grafotlač s.r.o., Пряшів

Levko Dohovyc̣

KRONIKA
života politického väzňa
č. 2A 424

Vydal

Zväz skautov PLAST ukrajinsko-rusínskej mládeže na Slovensku
v spolupráci s vydavateľstvom Nitech s.r.o., Prešov

Redaktorka Bohdana Marecová

Grafická úprava a počítačová sadzba Ján Tilňák

Tlač Grafotlač s.r.o., Prešov

ISBN 978-80-89196-52-4

Було б великим гріхом перед Богом і перед людьми, коли б не розповів про кілька, на мою думку, цікавих моментів з перебігу мого слідства і побуту в «сталінських курортах». Хоч за отих кілька десятків років мого «бурхливого» життя окремі деталі вже трохи і позабував, спробую, однак, переказати те, що збереглося по сьогодні у замітках, зашитих в моєму тюремному одязі та в моїй пам'яті.

У шановних читачів моїх «казок старого діда» може виникнути враження, що нам там жилося, як «у Господа Бога за пазухою». Я навмисно не хотів переказувати оті події мого життя у трагічному тоні, робити із себе «мученика». З своїми шість з половиною роками побуту ані не маю на це право. Зустрів багато побратимів, котрі побували десятки років у гірших умовах, ніж я, проте ніколи не скаржилися, навпаки, розсівали навколо себе життєдайний оптимізм, жили з вірою і надією не тільки в краще особисте майбуття, але головним чином у краще майбуття нашого народу. Якраз такі особистості берегли мене і формували мій характер в юнацькому віці, тобто від чотирнадцяти до двадцяти одного року життя і визначили моє прямування в подальшому житті. Якраз отим особистостям можу дякувати, що є між Вами і можу поділитися з Вами своїми спогадами.

Левко Довгович